Presented to
The Library of the University
of Toronto
by
The Varsity Fund
for the purchase of books
in Slavic Studies

XV д/13

59 ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ 59

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXVII

БИБЛИОТЕКА
НА
ПЪРВА С.Д.М.ГИМН.

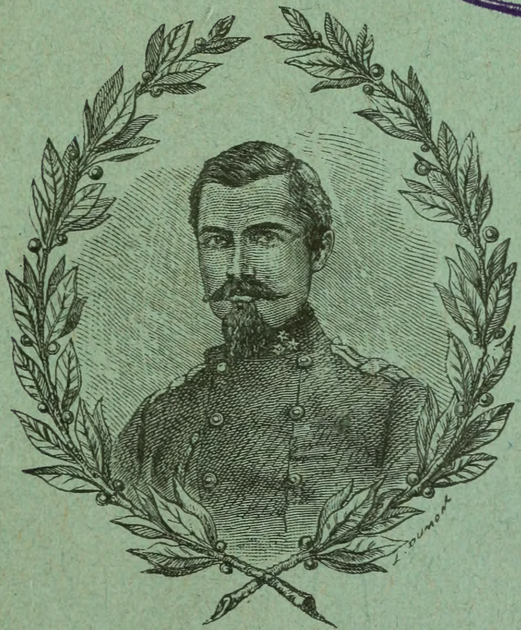

K

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1908.

Цена 2 дин.

XV д/13

59 ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ 59

ГОДИШЊИЦА

НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXVII

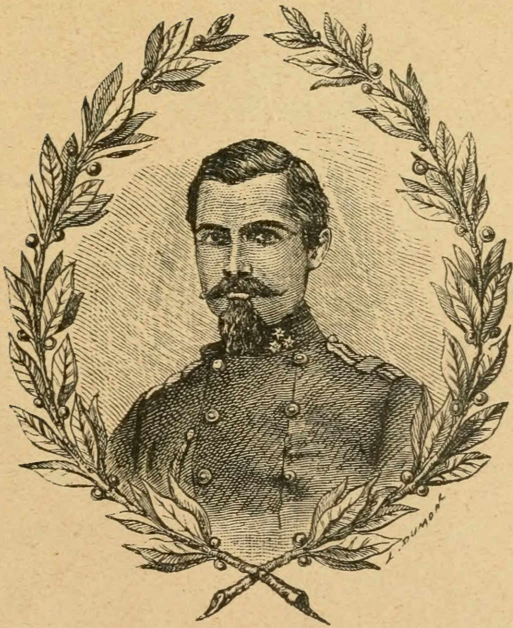

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1908.

Инв № 10910.

ПРОВ. 19 г.

LIBRARY
MAY 23 1972
UNIVERSITY OF TORONTO

DR
301
G6
knj. 27

ОДБОР
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник **М. Ђ. Милићевић.**
Деловођа и благајник: **Жив. П. Симић.**

Чланови:

Стојан Новаковић
Чедом. Мијатовић
Стојан Бошковић
Свет. Николајевић
Момчило Иванић
Срета Стојковић
Љуб. Ковачевић
Јован Мишковић
Јован Миодраговић

До сада помрли чланови одбора:

Јован Анђелковић
Ђорђе Малетић
Коста Маринковић
Д-р Јосиф Панчић
К. С. Протић
Сава Сретеновић
Ђуро Даничић
Мита Ракић
Светислав Вуловић
Стев. Д. Поповић
Митрополит Инокентије

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

ПРВИ ДЕО:

Записници Одбора Чупићеве Задужбине

ДРУГИ ДЕО:

СТРАНА

1. *Стојан Новаковић* — **Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885—1886,** мемоарски листићи 1
2. *Срета Ј. Стојковић* — **Краљевић Марко,** литерарно истраживање узрока његове славе и популарности у српском народу 60
3. *Светомир Николајевић* — **Из Скандинавије,** путничке белешке, **Данска** 123
4. *Аврам Н. Поповић* — **Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику од 1806 до 1813 год.** 229
5. *Стојан Новаковић* — **Константин Константиновић Родофиникин,** биографске белешке 259
6. *Доброслав Ружић* — **Велики Људи** (свршиће се у Годишњ. XXVIII) 281
7. *Д-р Тих. Р. Ђорђевић* — **Вера, начин живота и занимање у Цигана Краљевине Србије** 320
8. *Петар Р. Косовић* — **Жупа Конавли у историји града Дубровника** (свршиће се у Годишњици XXVIII) 354

ІДЕО

БИБЛИОТЕКА
НА
ПЪРВА С.Д.М.ГИМН.

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
ДРЖАН 31 ЈАНУАРА 1907 ГОД. У БЕОГРАДУ

Били су: Председник *М. Ђ. Милићевић*; чланови: *Ст. Новаковић*, *Жив. П. Симић*, *Момчило Иванић*, *Срета Ј. Стојковић*, *Љуб. Ковачевић* и *Јова Миодраговић*.

I

Деловођа и благајник *Жив. П. Симић* прочита извештај.

1. О раду.

На својим састанцима у 1906 год. Одбор је примио за Годишњицу чланке: 1. Вук Караџић и Н. И. Надеждин, прилог к биографији В. С. Караџића; 2. Соће и Сокалник у средњевековној Србији; 3. Параспор, прилог к познавању старих аграрних обичаја Балканског полуострва; 4. Сугаре и поша јаничарска, к испитивању речи српскога језика — сва четири од Ст. Новаковића; 5. Источни Народи, од Боже Кнежевића; 6. Српска народна лирика, од Андре Гавриловића; 7. Велики људи, од Доброслава Ружића; 8. Вера, начин живота и занимање у Цигана Краљевине Србије, од Д-ра Тих. Р. Ђорђевића.

Управа је наштампала 26. књигу Годишњице, у коју су уз чланке: Горњи Ибар средњега века III део од Авр. Н. Поповића и Књижевно интересовање у Србији за време Устанка од Андре Гавриловића, који су остали из прошле године, ушли чланци напред поменути под бр. 1, 2, 3, 4, 5 и 6, и чланчић Милојка В. Веселиновића Народни називи месеца у Срба, који је примила Управа. Чланци напред означени под бр. 7 и 8 остали су за 27. Годишњицу. Годишњица износи 238 стр. текста и наштампана је у 600 примерака.

Према одлуци донетој на годишњем састанку пр. године да се преко Министарства иностраних дела покуша сазнати да ли има могућности да се посмртни остатци оснаваоца ове задужбине, Николе Чупића, нађу у Орану, где је преминуо и сахрањен, и пренесу у Отаџбину, Управа се у том смислу обратила актом Министарству иностраних дела и достављено јој је до знања да посмртне остатке пок. Н. Чупића није могуће више наћи, пошто је прекопано и заравњено гробље у којем је он сахрањен.

2. Новчано стање.

1. Стални капитал код Упр. Фондова ·	72.000·—	дин.
2. Два лоза аустр. вред. по 10 фор. ·	40·—	»
Стал. кап. свега	72.040·—	дин.
3. Покретног капит. примљено из 1905 г.	1.243·40	дин.
4. Примљено у 1906 год. · · · · · · · ·	3.646·90	»
Примљено свега	4.890·30	дин.
5. На штампу, хонораре и трошк. издато	2.813·60	дин.
6. Готовина предата рачуну 1907 год.	2.076·70	»
Издато свега	4.890·30	дин.

II

Г. г. Момчило Иванић и Срета Стојковић, као одређени прегледачи рачуна, изјавише да су рачуне прегледали, упоредили их с документима примања и издавања и нашли да су тачни и исправни.

Одбор прима извештај на знање и разрешава рачунополагача одговорности за рачуне.

III

Аврам Н. Поповић послао је за Годишњицу чланак „Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику од 1806 до 1813 год.“ Љуба Ковачевић је тај чланак проучио и мишљења је да га треба примити у Годишњицу.

Одбор је одлучио да се чланак прими за Годишњицу.

IV

Петар Р. Косовић, професор, послао је за Годишњицу чланак „Жупа Конавли у историји града Дубровника.“ Тај спис је још прошле год. на састанку од 11. септембра дат на оцену г. Љ. Ковачевићу. Он је на овом састанку саопштио своју оцену.

Према мишљењу г. Ковачевића Одбор је одлучио да се чланак прими за Годишњицу.

V

Андра Гавриловић послао је за Годишњицу чланак „Протестантско-књижевни покрет међу Словенцима XVI века.“

Одбор је одлучио да се умоли г. Гав. Јовановић проф. литерарне историје да чланак проучи и Одбору саопшти своје мишљење.

VI

Одлучено је да рачуне и за ову годину прегледају Момчило Иванић и Срета Ј. Стојковић.

VII

На позив председников да Одбор изабере Управу за ову годину, одлучено је да и за ову годину остану: председник М. Ђ. Милићевић, а деловођа и благајник Жив. П. Симић.

С тим је састанак закључен.

Председник,
М. Ђ. Милићевић.

Деловођа,
Жив. П. Симић.

САСТАНАК

ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

29 СЕПТЕМБРА 1907 ГОД. У БЕОГРАДУ

Били су: председник *М. Ђ. Милићевић*; чланови: *Ст. Новаковић, Ст. Бошковић, Свет. Николајевић, Жив. П. Симић, Момчило Иванић, Љуб. Ковачевић, Срета Ј. Стојковић, Јова Миодраговић.*

1.

Срета Ј. Стојковић подноси за Годишњицу своју расправу „Краљевић Марко, литерарно истраживање узрока његове славе и популарности у српском народу.“

Према мишљењу М. Ђ. Милићевића, који је прочитао тај чланак, одлучено је да се чланак наштампа у Годишњици.

2.

Ст. Новаковић подноси два чланка, први „Српско-бугарски рат и оновремене кризе 1885—1886, мемоарски листићи“, и други, „Константин Константиновић Родофиникин, биографске белешке.“

По прочитању неколиких места одлучено је да се оба наштампају у Годишњици.

3.

Светом. Николајевић подноси за Годишњицу свој чланак „Из Скандинавије, путничке белешке о Данској.“

По прочитању неколиких места одлучено је да се наштампа у Годишњици.

С тим је састанак закључен.

Деловођа,

Жив. П. Симић

Председник,

М. Ђ. Милићевић

II ДЕО

БУГАРСКО-СРПСКИ РАТ И ОНОВРЕМЕНЕ КРИЗЕ

1885—1886

МЕМОАРСКИ ЛИСТИЋИ

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

Главни периоди у владавини Краља Милана.

Кад се хоће да пише о српско-бугарскоме рату од 1885, предмет се тај не може одвојити од краља Милана, који га је смислио, водио и закључио као своју потпуно личну политичку акцију. Не зна се, и може бити да се неће никада ни знати какви су лични планови краља Милана били везани с тим ратом. Али ће се брзо видети да су ти планови били од значаја. Њих сад можемо мерити једино оном урвином која је настала после њих у краљевом приватном животу, и која се, по том, у јавном животу свршила абдикацијом 22 фебруара 1889.

Да би се боље видела чисто лична политика покојног краља у овој политичкој авантури, потребно је узети на око целокупну владавину краља Милана.

Три су главна периода у тој владавини.

Први је период ратова за независност и ослобођење (1875—1878). Ту је краљ (онда *кназ*) радио с људима Либералне Странке под вођењем пок. Јов Ристића. Рат је постигао формалну независност Србије с малим раширењем граница. Место ослобођења, отишла је 1878 Босна и Херцеговина под аустријску окупацију; на истоку је створена Бугарска, а у Старој Србији и Маћедонији начинило се стање за српски народ убиствено. Положај Србије променио се из основа, и оно што је Србија била од 1830 па до Берлинског Мира изгубило је главне своје темеље може бити за навек.

Други је период преображавање земље грађњом железница и унутрашњим реформама. Тај период је трајао од 1880 — 1885 У то време је краљ радио са напредњацима под вођењем М. С. Пироћанца и М. Гарашанина. У њему је ваљало искористити интелектуалне и материјалне напретке земље и њенога новог положаја поглавито у економном смислу. Поред свих добрих намерâ, финансирало се без искуства и пажње, хтело се да постигне све брже но што је могло бити по природи, и сви су постигнути резултати редовно плаћени скупље но што би се морало. Али су, при свем том, многи ресултати постигнути.

Трећи је, главни период владавине краља Милана имао бити период лично-милитарне владавине, с врховном влашћу личног краљевог ауторитета. Њему је краљ Милан још с почетка тежио, али је тражио да прво позна људе и да људи познаду њега — па да с тврђим наслоном окрене правим својим путем.[1] Изгледа да се овај период имао да отвори и оствари 1885 српско-бугарским ратом. С тога је, може бити, краљ све чинио да српско-бугарском рату дâ своје лично обележје. На несрећу рачунање унапред краља Милана и овде се показало још више недостатачно него у првом и другом периоду. Место да српско-бугарским ратом избије на врх лична политика краља Милана, ратне несреће поломе све и дотерају његову владавину до абдикације.

И ако српско-бугарски рат није био давно, наша књижевност није без бележака из саме војне по којима се може судити о акцији и о карактеру те војничке работе. Белешкама д-ра Вл. Ђорђевића, који се поглавито налазио уз краља Милана[1] згодно се придружују белешке мајора Ст. Грујића, штампане у исто време,[2] у којима се црта рад Шумадијске Дивизије. И једно и друго лепо се попуњава искреним, незаинтересованим белешкама д-ра Михаила Марковића који је управљао санитетом у Моравској Дивизији.[3] И сам памтим не мало из онога времена. У поменута три писца има пуно бележака о појединостима, записаних утисака који су као фотографски снимци тренутака. Све заједно даје драгоцену грађу да се рат промотри у потпуности свога психолошког постања, тако да видимо откуда је дошло зло које се у њему показало. Нас и онако не интересују мртве појединости војних распореда него рад команданата, официра, свију без разлике, из којих се саставило познато нам опште зло.

---

[1] Једанпут је негде 1874 — 1875 приповедао краљ Милан неколицини нас, како се при ступању на владу после малолетства 1872 носио мишљу да *поапси* намеснике (М. Блазнавца, Јов. Ристића и Јов. Гавриловића), да објави као незаконито све што су они радили (зато што по уставним законима кнеза Михаила од 1861 намесништво није имало власти да предузима промену устава) и да настави на оно што је по смрти кнеза Михаила остало. „Али, рече краљ, „мене нико још није знао, и још ми нико није могао веровати, и изгледао сам „дете. Зато сам пустио да ствари иду својим путем.“

Позније је о „Српско-бугарском рату“ г. Слободан Јовановић публиковао своју изврсну расправу из дипломатске историје. Ту је, по дипломатским оригиналним изворима, насликан ток тога спора у европским канцеларијама и у јавности и прегледно и јасно.[4]

У овим листићима намера је моја да изнесем оно што још памтим из тог времена о унутрашњим нашим кризама и о питањима и мислима што су се онда претресали. Хотећи да објавим оно што сам знам поуздано, што је, у осталом, данас непознато, нисам се хтео пуштати у удаљеније а мени лично мање знане стране истога предмета. С тога нека у овим листићима нико не тражи потпуности.

* * *

---

[1] Белешке Д-ра Вл. Ђорђевића штампане су у Отаџбини XV—XXII у засебним чланцима.

[2] Сливница. Рат Србије и Бугарске 1885. Операције шумадијске дивизије. Београд 1887.

[3] Др. Михаило Марковић. Моје успомене. Београд 1906.

[4] Слободан Јовановић. Српско-бугарски рат. Расправа из дипломатске историје. Издање Мите Стајића. Београд 1901. Овоме је спису као одзив чланак д-ра М. Ђ. Миловановића „Пловдински преврат и српско-бугарски рат“. штампан у „Делу“ 1902 и засебице. С истим предметом је, на послетку, у вези и дело Гојка Павловића, судског мајора, „Бугарска и Источна Румелија. Њихов међународни државо-правни и политички положај од 1876—1887 године. Београд 1907.“

Нова ситуација на Балканском Полуострву после Берлинског Мира. Србија и Бугарска и граничне расправе. Прекид одношаја због Брегова.

Кад је настало сједињење Источне Румелије с Бугарском, Србија се већ налазила у прекинутим одношајима с Бугарском, и нити је било српског заступника у Софији, ни бугарског у Београду. На оба места отправљали су текуће послове мали чиновници.

Поред све своје лепоте и идејалности, словенофилске теорије још нису могле да се примене у практици.

У Србији се није могло да превиди да је постанком Бугарске, с врло претенциозним географским програмом Сан-Стефанскога Мира, умањен углед Србије на Балканском Полуострву. Бугари опет нису могли да забораве да су нови српски окрузи: пиротски, нишки и врањски били већ под Ексархијом, и чинило им се да је њиховој народности учињена неправда тим уступком. Ма да је српском народу Берлински Уговор аустријском окупацијом Босне срце ишчупао, Бугарима је због тих округа и због одузете им Македоније кривље било на Берлински Уговор него Србима. Ондашња суревњивост међу Русијом и Аустријом преносила се на Србију и на Бугарску. Аустрија се упињала да добије што јачи утицај у Београду. Русија је кроз официре и министре имала тако рећи пола владе у Софији. И колико је сан-стефанска Бугарска једнако заносила људе у Софији, толико је бугарско разметање Сан-Стефанским Уговором још једнако раздраживало родољубље у Београду.

Под владом М. Гарашанина у 1884 опет се, први пут после Берлинског Мира, почело живље мислити о дужностима Србије на продужењу и систематичном раду српске пропаганде у Турској. У то је време писац ових врста размишљао да српској пропаганди одузме њен дотадашњи кријумчарски и револуционарни начин и да је упути на правилан рад, сагласан с турским законима, којим су се толико користили Грци и Бугари за своју народну идеју у Турском Царству. Он је онда послао потпуну збирку српских школских књига на цензурисање у Цариграду, трудом и старањем просветног радника Призренца Петра Костића. Намера је била да се тим путем српским школским књигама отвори правилан пролазак преко границе, те да се не уносе, као дотле, кришом. На пропаганду је први пут 1884 буџетом одређена јача цифра од 100.000 динара. Краљ Милан је жалио што престоница Србије није премештена у Ниш, ближе средишту Балканског Полуострва и у разговорима се у двору претресало то питање и жалило на тегобе у великој потреби зграда које су спречавале његово извршење.

Одношаји међу новом кнежевином Бугарском и Србијом били су одмах с почетка формално исправни, а у ствари затегнути и раздражљиви, као што увек бива кад несвршена распра изнутра коље, ма колика била воља да се она заборави.

Кад је 1883 у Тимочкој Крајини у Србији букнула буна, Бугарска је примала бунтовнике и давала им склоништа поред саме границе, тако да су од онуд могли виђати своје куће и рођаке. Граница се ноћу често прелазила, и око тога је било међу Софијом и Београдом преписке у 1884 и 1885, до самог рата. У лето 1884 Бугари отму неку земљу покрај Тимока на Брегову, отеравши силом с ње српску граничну стражу. То је краљ Милан поменуо у прокламацији којом је 2-ог новембра 1885 рат отворио као и „повлађивање и отворено подстицање осуђених издајника земље у њиховим бунтовничким покушајима, управљеним против „унутрашњег реда краљевине.“ Отмицом Брегова заоштри се гранични спор међу Србијом и Бугарском, око којега су се и после две три комисије бавиле. Кад је 1884 дошао глас у Ниш (где се влада на скупштини бавила) о тој отмици, влада се саветовала шта да ради. Једни су мислили да се јачом силом Бугари истисну с оне земље. Тако је мислио и пок. М. С. Пироћанац, који није био у влади. Из мирољубивости надвлада мишљење да се не употребљавају јаче мере, али се доведе ипак до тога, да се ускоро по том из Софије одазове г. Ђ. С. Симић, који је онда у Бугарској заступао Србију. Била је о томе предмету и интерпелација у скупштини и претрес о њој с бурним одобравањем Гарашаниновој влади.[1] Тако се ушло и у јесен 1884 и у 1885 годину с прекинутим односајима са Србијом. У зиму 1884 кнез А. Батенберг се обраћао непосредно краљу Милану с предлогом да се Србија и Бугарска измире. По налогу краљеву ја сам био склопио предлог ноте у четири пет ли тачака, којом би се расправили ондашњи заплети. Нота би се та међу владама измењала, и тиме би се васпоставили међу државама правилни односаји. Памтим добро да је на нашој страни све било свршено. Бугарско министарство није хтело да прими тај кнежев посао с изговором да је рађен мимо владу. Имам записку како ме је пок. М. С. Пироћанац корио 23 декембра 1884 што не опровргавамо белешке аустријских листова како тобоже ми (влада) из Београда нећемо да се миримо, јер влада бугарска не одобрава посао кнежев. Ноту сам измирења међу тим, био саставио ја сам. М. С. Пироћанац је ценио да су наши предлози добри, али нас је саветовао да пристанемо на преговоре с бугарском владом у начелу, по том да држимо свој предлог, али човека у Софију да не шаљемо. Ипак се ствар на томе разбила. Нама су у Београду говорили да је тобоже Руско Посланство дознало да се Србија и Бугарска спремају да се помире, па да је споразум у последњем тренутку покварило!

---

[1] Интерпелација о досадама емиграната из буне 1883 године штампана је у „Стенографским белешкама Народне Скупштине за 1883 годину“ стр. 504. М. Гарашанин је одговорио одмах. Питање Бреговско у овоме је. После ограничења Србије у 1833 години Тимок, којим је онде граница, промени корито

Довољно да се с тим уђе и у 1885 годину и да се га затегнута ситуација међу Србијом и Бугарском затекла кад је мајор Николајев 6-ог септембра 1885 извршио у Пловдину збачење автономнога старештва и позвао кнеза Александра Батенберга да прими власт над Источном Румелијом и да је сједини с Бугарском.

*
* *

Политика краља Милана од 9 септембра 1885 и кораци за њено извршење.

Када се ово свршавало у Пловдину, краљ Милан се није десио у Београду. Прошао је 6-ти, 7-ми и 8-ми септембар, три пуна дана, који су у осталом требали да се разбере и утврди шта се то учинило у Источној Румелији. Од краља Милана и из Београда није још било никаква јава. Краљ је смишљао и по својој прилици обавештавао се. Бавио се тада, колико памтим,

---

ударивши неким јазом у лево, и остави на десној (онда турској) страни неке земље и караулу. Турци никада Србији нису спорили право на ту земљу. Није тако чинила Бугарска, и стане тражити себи земљу с десне стране Тимока, без обзира на граничну линију од 1833.

у Бечу. Прва депеша нашега цариградског посланика Јеврема Грујића тек је од 7-ог септембра. Ј. Грујић јавља М. Гарашанину да је „буна у Пловдиву од јуче. „Војска је уз усташе. Губернатор притворен. Проглашено јединство са Бугарском.“ На ту је депешу М. Гарашанин 8-ог септ. пред подне одговорио Ј. Грујићу наредбом „да се стара да дозна што пре о намерама „Порте и да јави одмах телеграфом што буде дознао.“ Истога дана у поноћи Ј. Грујић је одговорио дугачком али празном депешом, јер је тог дана вас дан било у султанову двору саветовање без резултата. Ј. Грујић у тој депеши напомиње како су се Аустрија и Русија договориле да деле Турску, Аустрија кроз Босну а Русија кроз Бугарску и Источну Румелију; како се Турци омишљају не знајући шта да раде, јербо се бугарски кнез тога лета виђао с аустријским царем и с руским министром иностраних дела. Може бити да је најзнатније што у тој депеши Ј. Грујић јавља како му је руски посланик А. И. Нелидов тога дана казао: „Ако пошљу војску, Турци су пропали.“

Не знамо шта је М. Гарашанину јављано с других страна, али је ваљада истога 8-ог септембра имао и депешу од краља Милана како се враћа у Београд. Краљ је, доиста, приспео у Београд у 1 с. 16 м. по подне 9-ога септембра, засебним возом. Одмах по доласку држан је Министарски Савет, и одмах су наређене ванредне мере. Тако указима још тога вечера, 9-ог септембра:

1. Војска је стављена у ванредно стање;

2. Народна Скупштина је сазвана у Ниш, на дан 19-ог септембра;

3. Обустављена је слобода говора и штампе и установљена је цензура за оно што долази са стране.

Осим договарања с Министарским Саветом краљ Милан није се у Србији више ни с ким договарао ни ради обавештења разговарао ни о политичкој ситуацији ни о мерама које треба предузети. Министарском Савету је онога времена био председник Милутин Гарашанин. Остали су портфељи били распоређени овако: Правде: Ђ. Павловић; унутрашњих дела: Дим. Маринковић; грађевине: Коста Протић; привреде: Драг. Рајовић; просвете: Стев. Д. Поповић; финансије Вук. Ј. Петровић, и војни: Јов. Петровић.

Краљ Милан је, навлаш, театрално, удешавао да се свеколике мере предузму онога часа после његова доласка, како би одмах целом предузећу дао облик своје чисто личне политике и да не би могло бити ни најмањег спора о његовој чисто личној иницијативи у овоме послу.¹)

М. Гарашанин је још те исте ноћи (10-ог септембра у $1^{1}/_{4}$ по поноћи) послао Ј. Грујићу у Цариград депешу: „Поводом догађаја у Источној Румелији наређена мобилизација војске активне и другог позива. Скупштина сазвана у ванредну сесију у Ниш за 19 септембар. Закон о штампи привремено суспендован.“ На тај телеграм Ј. Грујић је одговорио 10 септембра у 11 сати у вече, јављајући како је руски цар опозвао из Софије руског министра војног Кантакузина и издао наредбу да мобилизацији коју је наредио кнез бугарски руски официри у бугарској служби не следују. Осим тога је јавио Ј. Грујић да су посланици аустро-угарски, руски и немачки добили налог да сложно раде и да султана одвраћају од рата с Бугарима, као и да је султан сам против рата с Бугарима.

Али су у Београду ствари биле већ одлучене. Много пре Грујићеве депеше од 11 сати ноћу, истога 10-ог септембра М. Гарашанин је већ у $5^{1}/_{2}$ сати пред вече телеграфисао Ј. Грујићу: „Мобилизација и остале мере о којима сам вас ноћас известио имају за цељ: да *данас, као се Берлински Уговор цепа, Србија све учини што учинити треба, било да се одржи status quo које је Берлинским Уговором утврђено, било да се при новом размештају интереса на Балканском Полуострву животни интереси Србије у најозбиљнији обзир узму.* Србија је на првом реду позвана да о томе води бригу. Ови интереси налажу да се чини онако како је поменутим наређењима Његовог Величанства Краља довољно јасно обележено.“

Ова је депеша најкарактеристичнија, јер је у њој, одмах у почетку, обележена главна политика краља

---

¹) Ово истичем с намером да би се знало чија је мисао и иницијатива ове политичке акције. Многи још и сад хоће да начине да су напредњаци оног времена *водили* краља Милана. Напротив краљ Милан је *водио* напредњаке, и њихова је погрешка што се од тога неправилног краљевског вођења нису довољно бранили, нарочито у стварима овако крупним. И краљ треба, истина, да има своју политику. Али исто тако и политичке странке.

Милана у томе тренутку. И ма колико да су у Цариграду пипали, предомишљали се и колебали из страха да не упадну у клопку, краљ Милан је, с чудноватом одлучношћу, једнако корачао линијом обележеном 9-ог септембра.

Унутра се радило даље да се политика од 9-ог септембра изведе. Указом од 11-ога септембра извршене су многе промене у личном саставу војске. Како се имала намера да се од сазване скупштине, у којој су били готово сами напредњаци, изабрани после радикалске буне од 1883 у почетку 1884 године, ишту кредити и потврда ове инаугурисане политике, а у Напредној су се Странци у пролеће 1885 били одвојили од М. Гарашанина М. С. Пироћанац, Ст. Новаковић и М. Кујунџић, желећи да се одржи Напредној Странци значај реформне партије и да се обуставља лична владавина коју је краљ Милан већ испољавао, — учини се корак измирења и поставе се у Скупштину за краљеве посланике М. С Пироћанац, Ст. Новаковић и М. Кујунџић. Тим се показивала воља да се пред спољним задатком, за који се очекивала опште-патриотска концентрација, тај посао почне концентрацијом саме Напредне Странке, која је имала управу државних послова у рукама.

С тим су се политичари спремали за скупштину у Нишу, а војска је кипела од сваковрсних послова у којима је спремање за рат било са свим очевидно.

* * *

Политика Турске. Држање Србије, Грчке, Румуније.

Докле се тако у Београду све са свим категорично одредило у правцу енергичног рада, и ако се томе раду још није хтела да одреди задаћа, у Цариграду, месту које је за ситуацију било по свему најмеродавније, ствари су узимале обрт савршено противоположен ономе који им се давао у Београду.

Задатак да васпоставља поремећени пловдинским превратом ред, Порта је још 11 септембра покушала да претури на потписнике Берлинског Уговора. У Цариграду су мислили да је Европа дужна да чува ред створен Берлинском Уговором, на који је Турска, као побеђена, по невољи пристала. Расписом од 11 септембра Порта је позвала потписнике Берлинског Уговора да се старају да доведу у ред што је 6-ог септембра поремећено, да не би то чинила Турска сама. По логици Портиној (коју сам ја сам могао две године касније констатовати у Цариграду у главних људи Портиних), Европа се 1876 нередима у Босни и Херцеговини и по том покољима у Бугарској послужила као изговором да дође до онога што је наредила у Берлину 1878. Турци нити су томе ради били, нити су то тражили. По томе су Турци мислили да је сад Европа дужна да сама своје дело брани. Мени је Саид-паша, министар иностраних дела онога времена, говорио да је Источна Румелија парче коже, одсечено с леђа Турске. Пошто је то парче један пут одвојено, оно се више на пређашње своје место прилепити ни онде зарасти не може[1]. А о ономе што није Турска, што је дужна бринути се Порта? Ко је то стање створио, онај треба и да га чува, мислио је Саид-паша. По томе се види да су Турци брзо израчунали да је за њих мала разлика између стања с уједињеном Источном Румелијом и онога пре тога уједињења. Та је оцена била њихово основна тачка, а поједини су се кораци чинили по ономе што су прописивале дужности и традиције царства.

У том правцу Порта је тражила да она ништа не ради без мандата великих сила. Министар иностраних дела казао је 12 септембра нашем посланику Ј. Грујићу да Турска не може примити fait acompli; да ће за недељу дана имати на граници 50000 војника и да је у стању повратити ред. Али је у истом разговору турски министар дао познати нашем посланику да Порта није рада упуштати се у рат ни с којом великом силом, ако би улазак турски у Источну Румелију великим силама био противан. Види се да је Порта зебла од онога што кнез А. Батенберг зна. Страховала је да се он није с ким у Европи раније договорио и да ово не буде за Турску само проста замка. У томе правцу мисли султан је и владу променио. Септембра 13-ог освануо је као велики везир Ћамил-паша, велики англофил, с новим министарством. Истога јутра се знало у Цариграду да ново министарство значи политички правац очекивања и развлачења, противан акцији у Источној Румелији. Што је А. И. Нелидов казао још при првим гласовима о преврату у Источној Румелији да је Турска пропала, ако би послала војску у Источну Румелију, било је у Цариграду 15-ог септембра већ призната и свршена ствар. И ако се оружање и спрема војске, за сваки случај, настављало по ранијим наредбама, већ се тога дана знало да је Порта пргла да у источно-румелијском заплету не прибегава оружју но да се ослони на дипломатску акцију.

---

[1] Слоб. Јовановић је ту исту мисао казао овако: „Турска је имала не да у својој унутрашњости угушује буну, него да једну од ње већ одвојену „област из нова осваја“. Српско-бугарски рат, 30.

Из тога је истицало што је 16-ог септембра касно у ноћ Ј. Грујић телеграфисао М. Гарашанину да је, на предлог Русије, готово од свих сила примљено да се источно-румелијски заплет преда на расправу конференцији посланика великих сила у Цариграду. Није то била формална конференција него састанак посланика Великих Сила са задатком да у име својих влада расправи предложено му питање. И 22 септембра конференција је имала већ први а 23 септембра други састанак у Цариграду. Ма да је одлучено да се рад конференције држи у највећој тајности, већ се 23 септембра знало да конференција европских сила осуђује поступак кнеза А. Батенберга што је похитао да преврат, противан међународном уговору, прихвати, али да с похвалом одобрава умерено држање Турске у тој прилици. Што је још значајније, Ј. Грујић је већ 23 септембра могао да јави М. Гарашанину да конференција не одобрава никакву активну интервенцију турску у И. Румелији и да ће тражити начина којим да формално одржи status quo, на прилику постављењем кнеза бугарског за губернатора Источне Румелије, с одржањем свију обавеза према султану и Порти од стране Источне Румелије.

Што је давало у тај мах више бриге конференцији него сам источно-румелијски заплет било је држање осталих балканских држава, Румуније, Србије и Грчке.

Румунија је у целој последњој ратној кризи на Балканском Полуострву добро схватила да је иста намењена ослобођењу балканских Словена, још неослобођених, поглавито Бугара, и да она у том политичком послу пре може што изгубити но добити. Велико искуство и ненадмашан политички такат краља Карола провели су Румунију кроз ту кризу и срећно и славно. Кад је настао источно-румелијски заплет, Румунија је опет узела експектативни положај. Кад се објавила наша политичка агитација, мобилизовањем војске и заузимањем веома енергичног положаја наспрам источно-румелијског заплета и кад се то исто показало и у Грчкој — краљ Карол се одлучи само да му се ваља боље обавестити. Ојачавање Бугарске, која са Румунијом има дугачку дунавску границу, није могло бити ни Румунији са свим равнодушно, у толико пре што је од Берлинског Уговора Румунија изгубила Бесарабију, враћену тим уговором Русији, а у накнаду добила на десној страни Дунава земљу Добручу, на коју Бугари права полажу. Ових септембарских дана, ускоро по пловдинском преврату, било је у штампи гласова као да је Румунија у неком договору са Србијом. Краљ Карол пошље 18-ог септембра (онога истога дана којега је краљ Милан отишао из Београда у Ниш на скупштину) свога министра Ј. Братијана у Берлин, с тим да се врати преко Беча. Ј. Грујић је већ 24 септембра телеграфисао М. Гарашанину да му је румунски посланик саопштио како је по налогу своје владе на Порти не само изјавио да су без икаква основа гласови о договору Румуније и Србије у политици против источно-румелијског заплета, него је још додао да Румунија у том источно-румелијском заплету нема никаквог интереса. У Букурешту су се тачно известили да ће се последица пловдинског преврата одобрити, и да би свако батргање било само узалудан посао и још узалуднији трошак, па су према томе одмах с почетка заузели држање за које никада нису имали узрока да се кају.

Са свим је друкчије било са Србијом и Грчком.

Још 24 септембра, одмах после скупштине у Нишу, турски је министар иностраних дела питао Ј. Грујића против кога је мобилизација у Србији, желећи да Турску обезбеди од сваког изненађења. Влада српска у Београду учинила је 2-ог октобра новоме турском посланику Зија-беју изјаву, која је саопштена и нашем посланику у Цариграду. Изјављено је тада: да влада српска жели *повраћај и утврђење султановог ауторитета на*

Балкану: да жели да султан ни на што друго не пристане него на status quo ante pur et simple; *да ће влада српска, у случају војене акције против васала, не само остати неутрална, него чак, ако се жели, да неће одрећи ни своју кооперацију.* М. Гарашанин је ово телеграфисао J. Грујићу за његово лично обавештење и да би знао ако би му у којој прилици затребало. Овим је, дакле, изведено на чисто да Србија не мисли ништа чинити против Турске, да се шта више, *дигла у њену заштиту,* и да је сва акција наперена против Бугарске. Турска сама већ није ишла том линијом, и ту се она оштро одвајала од Србије. Осим тога, пошто Турска није сама хтела да ратује с Бугарском, што је тада потпуно јасно било, још јој је мање ишао у рачун евентуалан рат српско-бугарски, међу осталим само по томе што рат, као свака ватра, може створити положај пун последица и одговорности, с којим се неће знати шта да се ради. С тога је турски министар иностраних дела 6 октобра позвао J. Грујића и саопштио му: *да се не заборави да је Бугарска отоманско земљиште,* ако би горе наведеним мислима српске владе следовала акција. Иста та изјава поновљена је J. Грујићу од министра иностраних дела и у опширнијем разговору 8-ог октобра, где је објашњено да се саопштење то чини што се *жели радња у интересу мира, сагласна с радњом великих сила.* На састанку од 9-ог октобра, турски се министар, истина, није хтео изјаснити да ће Турска напасти Србију, ако би српска војска прекорачила бугарску границу, напоменувши да је оружање Турске само дефансивног карактера, али је рекао да би српско прелажење бугарске границе војском парализало труд Порте и Великих Сила на мирном решењу румелијског питања. Положај је, дакле, био са свим чист наспрам Турске. Оно у чем је Србија рада била да Турску потпомогне, Турска сама није примала ни у каквом облику!

Са свим је другојачије било становиште које је заузела Грчка.

Грчка се још од последњега рата 1877—78 ставила на становиште анти-словенско на Балканском Полуострву. И за тај рат и за оно што му је следовало, па и за сједињење Источне Румелије с Бугарском, Грчка је истицала потребу равнотеже међу јелинизмом, по мишљењу грчком тешко оштећеним, и међу словенством, по мишљењу грчком ванредно повлашћеним на Балканском Полуострву. У сједињењу Источне Румелије с Бугарском Грчка је видела не само несразмерно увеличање Бугарске, као и Србија, него и опасност за грчке насељенике у тој области. Али Грчка се само жалила, подизала вику и узнемиривала свет који се могао узнемирити. Ипак Грчка није формуловала ништа. Цео свет је знао да Грчка ни финансијски ни војнички није била спремна ни за какву акцију. Може бити да је Грчку изазивало и држање Србије. Не знајући с каквим надама и с коликим уздањем Србија мобилизује војску и енергичније него Турска сама протестује за провинцију Турској одузету, Грчка је мислила да мора и она дизати вику, да не би остала без дара, ако би се Србији што дало. Искуство од 1878 године могло је Грчку само охрабрити на овакво држање.

* * *

Скупштина у Нишу. Непромењивост у политици краља Милана.

Као што се види из напред наведених аутентичких података, познатих у оно време на меродавном месту у Србији, било је разлога да се програм акције, који је краљ Милан створио 7 и 8 септембра 1885, или модификује или промени.

Још око 20-ог септембра, када је радила Народна Скупштина у Нишу, јасно се видело шта су смислиле силе и на што се одлучила Порта. Тада се већ добро знало: *да се Берлински уговор не цепа; да нема у изгледу никаквог новог размештаја интереса на Балканском Полуострву*; да су они који су позвани да то процене, Европа и Турска, вољни да схвате како *ни сједињење Источне Румелије с Бугарском није повреда* status quo *зајемченога Берлинским Уговором*, и да по томе нема никакве потребе *да се животни интереси Србије у најозбиљнији обзир узму*.[1] Тим се хтело казати да се акција Србије не одобрава и не жели ни с које стране.

Краљ Милан, међу тим, није се предомислио, и терао је даље горе наведеним својим планом од 7—8 септембра, и без промене и без модификације.

---

[1] Депеша М. Гарашанина Ј. Грујићу од 10 септембра, напред наведена.

Краљ је с великом овацијом народа 18. септембра 1885 отпутовао у Ниш, где му је, истога вечера, у Нишу држана иста така овација бакљадом.

Народна се Скупштина брзо формирала под председништвом М. Кујунџића, а краљ ју је отворио 20-ог септембра. Престолном су беседом само свечано потврђена она схватања тадашње политичке ситуације, која су горе по депешама М. Гарашанина оцртана. Главни тон је беседе обрана Берлинскога Уговора, ма да је тај уговор у суми био толико неповољан по Србију. Као узрок такога држања отворено се истиче бугарско сједињење Источне Румелије, којим се руши равнотежа међу балканским народностима, установљена Берлинским Уговором. У беседи се још истиче државна мисао Србије као главна основица свеколике политике.

Народна Скупштина је смислила да прво сврши све што су од ње тражили престолна беседа и влада, па да са свршеним делима одговори својом адресом на престолну беседу. Одобравањем финансијских закона којима су се спремали нови извори, законом о монополу дувана, о зајму, о набавци хране за војску, о настањивању војника Народна Скупштина је давала влади средства која су била потребна ондашњој политици. Учинивши то, Скупштина је приступила гласању адресе. И адреса истиче и акцентује државну мисао Србије. У њој се апелује на справедљивост Европе и на свима познати случај (који се од Берлинског Уговора непрестано и стално понавља) да горе пролази Србија која мирно и савесно врши одредбе Берлинског Уговора него Бугарска, која је у томе послу последња у реду. Истога дана, 22-ог септембра, кад је предана адреса, потврђени су и сви скупштином одобрени горе поменути закони. Тим се и рад скупштински свршио.

Али онда, када је све ово свршавано, није се знало ни куда ће Србија, ни да ће она на рат баш на Бугарску. И ако се у великим канцеларијама одавно знало како стоје ствари, па су то могли знати и краљ Милан и М. Гарашанин, што је јасно из напред наведених података, у нас се у публици, па и међу главним владиним људима једнако мислило да је у изгледу *некакав нов размештај интереса на Балканском Полуострву* и да спрам њих треба узети *у најозбиљнији обзир животне* *интересе Србије.* Непрестано је ширим круговима изгледало да се оружје може окренути и на Бугарску и на некога другог. Краљ је волео да своју политику, одавно јасно смишљену, огрће пред публиком неким плаштем неизвесности и тајанствености. Као да се бојао неке сметње, ако би своју акцију износио онакву каква је била у његовој глави.

Ово што говоримо може се посведочити једним разговором од 23-ег септембра у Нишу у шетњи на улици међу М. С. Пироћанцем и М. Гарашанином а преда мном.

— Милутине, рећи ће М. С. Пироћанац М. Гарашанину, застанувши — ви као да сте одлучили да угазите у рат! Тако ја ценим по свему што је сад на Скупштини урађено.

— Ми се само спремамо, да смо готови на сваки случај, одговори М. Гарашанин.

— Не знам, рече М. С. Пироћанац, мени се чини да је то одлучено. Али немој заборавити један искрен савет. Ви немате овде међу људима никога који зна шта је рат и који би војевањем знао управити. Што не зовете барем Ђ. Хрватовића? Јеси чуо, Милутине? Немој се шалити да се упустиш у рат без Ђ. Хрватовића!

Ова је опомена имала на ме силан утисак. Учинила ми се као пророштво и као зла слутња. Тога ради памтим разговор као да сам га слушао јуче.

Сутрадан смо и ми отпутовали у Београд, а краљ и М. Гарашанин и министар војни Јов. Петровић остали су и даље у Нишу све до рата, па већ и после изгубљеног рата.

*
* *

Разлика између схватања Европе и схватања краља Милана о повреди Берлинског Уговора.

1. Да су се демони договарали како да начине заплет чворноватији и замршенији од онога који је краљ Милан створио својом политиком од 7—8 септембра 1885 против уједињења Бугарске и Источне Румелије, не би га могли ни за сто година измислити.

Основица је његове политике била што се *цепа Берлински Уговор, што се ремети status quo и што се, ако се* *status quo не поврати, спрема нов размештај интереса на Балканском Полуострву.*[1]

У првом реду је ова основица претенциозна. Откуд су Србија и краљ Милан били чувари Берлинског Уговора код живе Русије и Турске, које су се онде мириле, и код живих потписника̂ Берлинског Уговора? Бугарска, која је тим уговором постала, имала би више разлога да га чува него Србија, којој су национални интереси тим уговором размрвљени. Краљ-Миланова би политика имала оправдања једино да је бугарским поремећењем status quo заиста настао нов размештај интереса на Балканском Полуострву. Али зар се то могло знати већ 7—8 септембра? Да се поменута основица у ствари стече, морало се почекати, да се ситуација разјасни и определи. То, међутим, није било у обичајима краља Милана. Он је 9-ог септембра свршио све и од једанпут ударио политиком у којој се не могу ни модификације чинити, а камо ли ударити натраг. Јер они који су у првом реду били позвани да Берлински Уговор бране нису румелијски преврат схватили тако категорично као краљ Милан. Турска, оштећена у првом реду, схватила је да је Румелија одваљен с леђа комад коже, који више зарасти не може, па је нашла да не вреди о томе ићи много даље од обичних формалности. Европа је Турску за то похвалила, кнеза је бугарског прекорила, али *повраћања status quo није тражила.*[2] Далеко од тога да ствар схвати као повод за *нов размештај интереса на Балканском Полуострву.* Европа је догађај схватила као незнатну повреду једне тачке Берлинског Уговора, којој као да ни сама није предвиђала дугог века, и жалила је једино што је та исправка, коју по себи и не осуђује, извршена неправилним путем. „Гледаћемо да се све мирним путем расправи. Наравно да вас више не можемо растављати“ рекао је цар Александар III депутацији бугарске скупштине.[3]

---

[1] Горе наведена Гарашанинова депеша.

[2] То је учињено колективном нотом Великих Сила предатом Порти и Бугарској 2|14 октобра 1885. Силе у тој ноти опомињу Бугарску да се остави скупљања војске на граници румелијској, да прекине оружање и да свак буде смотрен и миран. Међу врстама се могло читати обећање да ће се већ наћи формула, којом ће остати све као што је 6-ог септембра урађено.

[3] Слоб. Јовановић, Српско-буг. рат, 36.

Исто тако кад се првих дана октобра већ обазнало да Србија мисли с оружјем ударити на Бугарску, кнез Александар је покушао да спор са Србијом сам расправи. Он је 7 октобра саопштио телеграмом краљу Милану да му шаље у мисију свога пређашњега министра Грекова. Краљ Милан је телеграмом с места одбио ту мисију, а М. Гарашанин је својим телеграфским расписом од 8-ог октобра објавио нашим посланицима на страни да краљ Грекова није примио зато што „Србија, стојећи на земљишту Берлинског Уговора, неће да преговара с кнезом бугарским, што би засебни преговори „вероватно управљени били против интегритета Турске, „а то би такође било против одредаба Берлинског Уговора.“ Турски министар спољних послова био је, наравно, задовољан овим одговором, пошто се њиме уједно Србија изјашњавала за интегритет Турске. Осим тога Порта је разумевала да се Бугарска и не може непосредно обраћати независној Србији с понудом преговора, већ да би то имала да чини, као васал, преко Порте као преко свога сузерена. Међу тим представници потписника Берлинског Уговора, амбасадори Великих Сила у Цариграду, наместо којих се краљ Милан истицао својом одбраном тога уговора, нису делили ни мишљење турског министра ни краља Милана, него су жалили што је краљ Милан тако попреко одбио жељу кнеза А. Батенберга о преговарању.[1]

Тим је *више од пола* кнезу А. Батенбергу дато на знање *да га чека рат са Србијом.* Тим је, тако рећи, рат објављен. Потписници Берлинског Уговора узели су то на знање тако исто, и према томе су се журили са својом конференцијом и са својим мерама за расправу румелијскога заплета. Схватање пак краља Милана о томе послу како према потписницима Берлинског Уговора тако и према Порти показало се још једанпут у жарком бенгалском осветљењу.

Супротност међу политиком краља Милана и балканском политиком кнеза Михаила.

2. Приговарало се с многих страна горе наведеној политици краља Милана да је у несугласици с политиком кнеза Михаила, која је тражила као средство ослобођења балканских народа — сложну заједницу тих народа.

---

[1] Депеша Ј. Грујића од 9 октобра 1885.

Нико не може спорити да у теорији нема средства бољега од онога што га је кнез Михаило изабрао за показани задатак, али је баш Берлински Уговор ломио ту заједницу и тражио да одржи Турску равнотежом балканских држава. Сама мисао равнотеже носи као прву последицу међусобну суревњивост која се одмах и издигла као прави чувар и заштитник Турске. Природна је ствар да је Берлински Конгрес, полазећи са анти-словенског гледишта, тражио средство противно ономе на коме је кнез Михаило основао своју политику.

Осим тога има још један разлог који у приликама од године 1885 није допуштао да се мисли на политику кнеза Михаила.

Његова заједница није само југословенска него балканска. Пошто су интереси и Грка и Румуна онако исто наперени против Турске као и интереси Бугара и Срба, кнез Михаило је мислио да уједини против Турске, да би је само сигурније срушио, све супротне јој интересе и тежње.

Али да би се ова политика извршила, не може бити дужност само Србије да она на њу мисли и по њој се управља, макар пропала, него је неопходно да прво ту политику сви приме, па онда да се по њој ради. Она је била за мирна времена путоказ будућности, најлепше упутство за употребу мира, да би лагано сазревало оно што треба за озбиљнија времена када наступе.

У време Берлинског Конгреса Грци су се први представили конгресу као жртва балканских Словена, и видећи да је конгрес расположен против Словена, гледали су да из тог расположења извуку за се што веће користи, у чем су и успели.

Као што се данас зна по документима који су публиковани после смрти пок. Јов. Ристића, црногорска династија (с којом нећемо да мешамо Црну Гору) у ствари је такође била мало расположена да ради заједно са Србијом, старајући се поглавито о својим засебним користима. А оно што је објављено поменутим документима могло би се раширити и умножити с друге стране.

На послетку Бугарска, од како је постала, радила је једино за своје засебно-бугарске интересе. Ако су неки бугарски прваци и били пристали под кнезом Михаилом (1866) на заједницу са Србијом, после Сан-Стефанског Мира мисли о персоналној унији са Србијом могле су се у Бугарској чути само од династичких опозиционара. На петнаест дана пред смрт, и сам се Стамбулов изјаснио једном Србину у том смислу. Идеја је дошла у ред идеја које се из љубазности или из етикетног опортунизма овда онда говоре, али којима се у истини не придаје никакво стварно значење.

Нема, дакле, стварног разлога, ако би се приговарало краљу Милану што се у 1885, при свима околностима са свим противним, није држао балканско-заједничке политике кнеза Михаила. Они који приговарају мисле да је по тој политици краљ Милан имао да потпомаже румелијско сједињење и да избегне рат. И ја мислим да је најпаметније било избећи рат, али из других разлога. И ја сам убеђен о дубокој мисли кнез-Михаилове политике, и свакада сам је желео и к њој тежио као к идеалној балканској политици. Али сам ја увек био најпре зато да тако раде и сви остали, пошто би та политика иначе донела Србији да остане очерупана до голе коже, назаренски пуштајући, у име балканско-заједничке радње, да је черупа ко откуд стигне. И у овом случају, кад су Бугари све од почетка радили само за свој интерес, није могла ни Србија скрстити руке па само потпомагати туђу себичну радњу, а за своје се интересе не бринути. А ја ћу сад показати да је било не мало српских интереса, за које је ваљало старати се у таквој прилици.

Једну једину погрешку имам да упишем ондашњој политици краља Милана са гледишта ове балканско-заједничке политике.

То је одбијање мисије Грековљеве.

Није било разложно начинити се већи бранич Берлинског Уговора од самих потписника његових. Кад је кнез А. Батенберг нудио споразум као средство умирења, та се понуда није смела одбити. Ваљало је изасланика примити и с њим се разговорити, испитати му предлоге. Али су те претераности биле редовна ствар у карактеру краља Милана.

3. Свака и најмања политичка акција, па и рат, има свој задатак, своју мету, која има да се њоме постигне.

Задатак рата с Бугарима.

Шта се могло поставити као мета у рату који се спремао поводом тим што се Бугарска сједињењем Источне Румелије увеличала?

Прво је питање о првенству у балканско-словенској политици, и данас отворено.

Од како је Србија постала, па до Берлинског Конгреса првенство је у балканско-словенској политици припадало Србији. У први мах се није ни мислило на какво одвајање интереса. Позније је дошло и то, нарочито од кад се 1870 установила Ексархија Бугарска. Уљуљкани у оној првој, југословенској, политици од пре Ексархата и Сан-Стефанског Мира, Срби су врло касно почели да рачунају са засебном бугарском политиком. Ново увеличавање Бугарске после Берлинског Уговора значило је да се Србија и снагом баца на други ред у балканској политици. И пошто је окупацијом Босне снага Србије у вођењу балканско-словенског препорода с оне стране поткушена, опасност је настала да се та снага и с друге стране не поткуси у евентуалном ширењу Србије на југ — пут Македоније. С тим је у вези општи одношај међу Србијом и Бугарском још од Сан-Стефанског Уговора. Ко памти рат од 1876—8 и онај утисак у Србији који се показао кад се чуло за границе нове Бугарске, које су у Сан-Стефану дали руски делегати, сетиће се какво је горко расположење владало онда у Србији, којој се признавала само *ректификација границе.*[1] Краљ Милан и J. Ристић морали су се тада предавати графу J. Андрашију, да помоћу Аустрије одбију нешто више земље, како би се, колико толико, рат оправдао. Ново увеличање Бугарске сједињењем Источне Румелије краљу Милану је изгледало као ново истицање Сан-Стефанског програма. И пошто се онда знало да Бугарска то ради помоћу Енглеске, опасност је била да се сједињењем Румелије не почиње на други начин остварење Сан-Стефанске Бугарске. То је основна мисао. Али је на њезином основу ваљало израдити и политички план до краја за све евентуалности, нарочито кад се оружје дизало, да се не би ишло у маглу.

---

[1] Гојко Павловић Бугарска и Источна Румелија, Београд 1907 стр. 15 цитат из успомена J. Драгашевића.

Ми не знамо да ли је тога плана било, али се, на прилику, могло тражити од Бугарске (преговорима пред рат или после успешне војне) да се њена сфера ограничи, тако да јој припадне онај део који се слаже с интересима српским. Да се то постигне, могло се признати уједињење Источне Румелије с Бугарском као свршена ствар, под погодбом да Бугари из Македоније тргну натраг свуколику своју организацију; да преместе Ексархат из Цариграда у Софију; да се помире с Васељенском Црквом, и да њихов старешина црквени нема власти и у кнежевини Бугарској и у Царству Турском. Тај чудни двострук положај који је Ексархату створила руска дипломатија и онако је без примера, и одавно је извор многобројним заплетима.

У том реду ми́сли̑ оно што је Бугарска ексархијском организацијом основала за се у Македонији имало би (рецимо осим струмске водопађе) припасти Србији; Србија би имала да се с Васељенском Црквом споразуме за националне владике српске народности у Македонији, и тим би равнотежа међу народностима на Балканском Полуострву била повраћена, ако би се ови планови у потпуности извршили.

Колико нам је познато, на ово међу Србима није онда нико ни помишљао. Ми смо били у тај мах са свим неспремни за македонско питање, и нас је к њему енергичније окренуо баш бугарски рат.1) Али је овај начин повраћања равнотеже имао великога смисла, и да је ко знао за њ на меродавном месту, лако га је било формулисати у тачке и предложити Турској и Великим Силама.

Други јачи начин накнаде у име повраћаја равнотеже био би нешто тежи, али потпуно паралелан ономе што су урадили Бугари.

Уједињењу Источне Румелије с Бугарском, у српској би сфери најбоље одговарало уједињење Босне и Херцеговине са Србијом, или Босне са Србијом а Хер-

---

1) После рата пада оснивање Друштва Св. Саве, привремена конвенција с Турском о консулатима, оснивање консулата, трговачки уговор с Турском, и т. д. Пловдивски преврат и држање Србије према њему имали су као повољну последицу што су наше односаје према Турској, донде веома затегнуте, мало разблажили.

цеговине с Црном Гором.1) Кад је Европа одустала од своје теорије о цепању Бугарске на две половине, логично је било да одустане и од оне друге о потреби растављања Србије и Црне Горе и о администрацији Босне и Херцеговине. И као што су Бугарска и Источна Румелија постале једна земља, ма да се и сад другојачије рачунају у турском државном распореду, тако би и Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина могле постати, а постале би веома брзо једна земља. И то би било најправедније за све, а и Европа би имала више мира и једно отворено питање мање. Како би се то у европске форме сместило и с уговорима у ред довело, питање је дипломатске стилистике, с којим она не би имала никакве тегобе, кад не би било пуно других тегоба себичне природе.

У оно време се говорило и о накнади уступањем неког дела бугарске области у име ректификације границе. Спомињали су се Видин и Трн са својим областима.2) Ту би одмах дошло до нарушавања интегритета Турске, за који се краљ Милан већ био везао, као што је био везан и за начин расправе уједињењем Босне и Херцеговине његовом тајном конвенцијом с Аустријом и сувише аустрофилском политиком.3)

Позната конвенција с Аустро-Угарском од 12/28 јуна 1881, шири свуда дужности Србије према Аустро-Угарској и на Босну и Херцеговину, признајући тиме у неколико Босну и Херцеговину као саставни део Аустро-Угарске.

Пошто се краљ Милан био везао наспрам Турске изјавом о њеном интегритету, коју су изјаву Турци узели на знање у свима дипломатским формама, и пошто је, с друге стране, ондашњом својом политиком био везан и наспрам Аустрије, њему је остало као мета рата само да разруши пловдинску револуцију, да увелича свој углед, и пошто европске силе нису хтеле да васпостав-

---

1) П. Слоб. Јовановић помиње овај начин повраћаја равнотеже, Српско-бугарски рат, 7.

2) Слоб. Јовановић, Српско-бугарски рат 75 и др.

3) Други члан тајне конвенције од 16/28 јуна 1881 гласи: La Serbie ne tolérera pas des menées politiques, réligieuses ou autres qui prenant son territoire pour point de départ, se dirigeraient contre la monarchie austro-hongroise, y compris la Bosnie, l' Herzégovine et le sandjak de Novi Pazar. Конвенција је била у вредности до краја 1894, скоро четрнаест година, под разним владама.

љају свој властити Берлински Уговор на тачки Источне Румелије, да га васпостави он и да силе натера да га васпоставе. Да се то постигне, требало је разбити Бугаре и ући у Софију. Краљ Милан као победник могао је из Софије ово све диктовати. И ако се политика иначе не би изгубила на каквим другим странпутицама, пређашње првенство Србије за многе би године било повраћено на Балканском Полуострву.

Али кад би се то догодило; кад би краљ Милан самим својим уласком у Софију збацио кнеза А. Батенберга, казнио га за пловдинску неупутност, и тиме упразнио бугарски престо, начинио би се положај, из кога би сама собом ницала мисао о персоналној унији српске и бугарске круне, и ако, може бити, краљ Милан на то није ни помишљао. Идеје кнеза Михаила ту би се опет избациле на светлост реалне политике.

Положај је кнеза А. Батенберга и иначе био више него поколебан. Овакав би га окрет војне шчистио. И онда би Европа имала да размишља како да прими састав васала (као кнеза Бугарске) и независног владаоца (као краља Србије) у краљу Милану. Пошто положаји имају своју засебиту логику а успеси отварају изгледе и прохтеве који се често не слуте, питање је како би и краљ Милан са својим целокупним легитимитетом мислио о Источној Румелији, кад би био у Софији он сам кнез Бугарске? У таквом положају, свакојако би и то било на реду. И онда би пред Европом било питање како да саставе у једном лицу: краља Србије, кнеза Бугарске и губернатора Источне Румелије?...

* * *

Мисија Грекова. Конференција у Цариграду. Пропуштена згодна прилика за почетак рата. Тражење изговора за рат.

Ми смо напред напоменули мисију коју је кнез Александар одредио министру Грекову, изашиљући га краљу Милану.

Мисија је та имала да се изврши 6-ог октобра. Тога дана је кнез А. Батенберг замолио краља Милана да прими у поверљивој мисији његовог бившег министра Грекова. Депеша је кнежева стигла у Ниш у вече, а краљ је Милан одмах одговорио да мисију не прима. Одмах су о томе наша посланства на страни извештена. М Гарашанин је 8-ог октобра објаснио посланствима за што краљ није примио Грекова, као што је напред наведено.

Истога дана јављао је Ј. Грујић М. Гарашанину како је од турског министра иностраних дела сазнао да је дан пре, т.ј. 5/17 октобра, разаслан одговор на горе споменуту прву заједничку ноту великих сила од 2/14 октобра, о којој смо напред говорили. Овом нотом Турска је тражила од сила одлазак кнеза бугарског из Пловдина и одржање Берлинског Уговора.

Пошто је одбијање мисије Грекова свак схватио као половину објаве рата; пошто је то тако схватио нарочито кнез А. Батенберг, и Порта и Европа, јер се одмах почело журно приправљати остварење праве конференције у Цариграду, а на Србију се почело деловати дипломатским путем да расправу конференције причека — у тој је прилици био најзгоднији тренутак и за праву објаву рата и за улазак с оружаном силом у Бугарску од стране Србије. Кад је већ краљ Милан присвајао себи улогу Европе да расправи овај балкански заплет у смислу у ком је сам мислио да треба, и кад се тада већ знало да Европа не дели мисли краља Милана, није требало онолико оклевати и пуштати непријатеља да се спреми. Јер као што тада Бугари нису били спремни, кнез би се А. Батенберг или одмах вратио, или, ако би краљ Милан и у Бугарску ушао, пут би му био отворен до Пловдина с веома малим трудом. А чим би се српска војска примакла Софији, кнез А. Батенберг би био збачен. Шта би после било, само могу бити нагађања.

Шта је био узрок да се овако згодан моменат, какав се после никада није јавио, пропусти, непознато ми је.

Време од 6-ог октобра (мисија Грекова) до 2-ог новембра (почетак рата), равних 27 дана, Бугари су провели у најживљем спремању за рат са Србијом. Њима је сваки дан био драгоцен. Шта су наши радили, једва се да̑ објаснити. Европа се већ била изјаснила да неће да раставља Бугаре; султан и Турска нису хтели сами за то ни фишека да испале. Ако је краљ Милан мислио да је једина расправа status quo ante, могао га је у времену 6-ог октобра без по муке повратити милитарном шетњом до Софије. Кад је попустио и пристао да чека шта ће рећи конференција што се имала на ново састати у Цариграду, изгубио је целу игру, јер кад је пристао да сачека конференцију, тим је у неколико пристајао и на њене одлуке, у толико више што су оне биле напред познате.

Ма колико да су се и Велике Силе журиле, требало је скоро двадесет дана док се дотерало до првог приправног састанка конференције, 24 октобра. Енглеска се већ показала противна повраћању правога status quo ante које су тражили од силâ и Порта и краљ Милан (у одговору од 16 октобра на представку силâ да се обустави ратна спрема). На другом састанку конференције од 25 октобра status quo ante тражили су Порта и Русија, Аустрија и Немачка. К њима се придружила и Италија и Француска. Остала је само Енглеска противна повраћају правога status quo ante, и тражила је да добије времена, пошто су се Италија и Француска такође колебале. На састанку конференције од 26 октобра турски су пуномоћници изнели свој формални предлог за status quo ante, којему су се донекле противили Енглеска и Француска, али су га, напослетку, сви усвојили осим Енглеске. Остало је да на састанку који се имао држати по том турски делегати предложе мере којима да се поврати status quo ante.

У овоме моменту, где се примицала опасност да под извесним страховањем од српске војне акције конференција ту акцију лиши и њенога најмањега задатка, краљ Милан је, ваљда, видео да је тренутак Грековљеве мисије за почетак његове војне акције ненакнадно упуштен и да мисао о српској акцији може прснути као празан мехур. Краљу се чинило да би тиме био постиђен, или се бојао унутрашњих заплета, из којих већ никада није ни излазио. Или га је урођена упорност гонила да угази у рат како је наумио. С тога се сад почео тражити повод да се у акцију уђе. Војска се бугарска већ налазила на српској граници. Малих задевица је било непрестано. Иза последње депеше Грујићеве о састанку конференције од 26 октобра почело је већ у Нишу нестрпљење да се рат почне што пре. Из Беча су 28 октобра телеграфисали барону Каличу да их извести да ли заиста Ј. Грујић јавља како конференција гледа само да одуговлачи и како се војска српска спрема да пређе границу. Упитан о томе Ј. Грујић је барона Калича уверавао да његови извештаји нису у том смислу, као што и нису, јер ја сад држим преда мном тачне њихове преписе. Барон Каличе је уверавао, како би рат и прелазак бугарске границе од стране Србије „била „највећа и најопаснија погрешка, јер би тако Србија „изгубила користи које би имала, ако би мирно са„чекала резултат конференције; да би тиме Србија „узела одговорност и за прекид конференције и за про„ливање крви; да би се онда сав свет окренуо против „Србије; да би, по његовом знању, турска војска на„пала одмах на Србију и да ниједна сила не би онда „могла Србију заступати“.[1] Два дана по том, 31 октобра, био је и четврти састанак конференције, и Грујић је и опет јављао Гарашанину да су турски пуномоћници предложили да се бугарском кнезу пошље позив да са својом војском остави Румелију а да се пошље ванредни царски комисар, који ће примити управу Источне Румелије. Енглеска и Француска су примиле предлог да га саопште својим владама. У изглед је стављена била и исправка статута Источне Румелије. Кад је ово истога дана у вече Ј. Грујићу саопштавао барон Каличе, додао је: како и по свршетку рада конференције опет остају Велике Силе, а мимо њих три снажне царевине, које ће, с конференцијом или без конференције, натерати Турску да поврати status quo ante. Видећи шта се спрема, барон Каличе је и опет напоменуо како би по Србију опасно било да својим прелазом у Бугарску стави сметњу тврдој и сложној вољи три царевине да мирним средствима поврате status quo ante. Истом депешом од 31 октобра, којом је Ј. Грујић јавио ове ствари М. Гарашанину, доставио му је и то како је барон Каличе претио Порти губитком права која јој даје Берлински Уговор, ако не прионе да успостави наређења тога уговора.

Одмах за овим почињу жалбе о повреди границе, услед којих је 2-ог новембра почет и рат.

---

[1] Депеша Грујићева Гарашанину од 28 окт. 1885 у поноћи.

Моменат није био ни у ком погледу ни подесан ни добро изабран. Рат је требало отпочети или одмах после одбачене Грековљеве мисије, или га више није требало ни почињати. Краљ Милан, очевидно, није могао да прежали смишљену игру ни да је напусти. Да је његову игру срећа крунисала, може бити да би опет што изашло. Али се догодило другојачије.

* * *

Како је вођен и изгубљен рат.

Уређујући за штампу ове мемоарске листиће, не мислим исцрпно писати историју српско-бугарског рата нити свеколике његове фазе и тегобе. Као што сам већ назначио у почетку, оквир је мога рада у ономе што сам имао прилике да сам поуздано сазнам, и што ми је дужност да сачувам од заборава. С тога овде нити ћу улазити у излагање ни у претрес ратних операција, јер бих то радио по другима. И зато ћу по памћењу из онога времена и по описима какви су ми при руци ставити овде на хартију само неколике опште оцене о војни.

Цео план краља Милана у овој чудноватој милитарној акцији као да се ослањао на две ствари: на неспрему и слабост Бугара и на спрему и поузданост своје војске.

Као што се често догађало у плановима краља Милана, обе су се основне поставке показале погрешне. Вештина да тачно процени чиниоце с којима ради недостајала је краљу Милану скоро са свим, поред свега ума његова.

Ма да ни Бугари нису далеко испред нас, спрема њихових војника није била малена. Нарочито се видело да су кнез А. Батенберг и његови врховни официри боље схватили свој задатак. Њима је задатак, у осталом, био далеко лакши.

На српској страни се од првога дана показала забуна и недостатак коликог толиког руковођења. Кратки дани, рђави путови и зло зимско време истерали су збрку на вршак, који се једва може замислити.

Служба разашиљања заповести, у свакој војсци најглавнија, показала се потпуно испод задатка. Изгледа да нико није умео да рачуна с тренуцима кад заповести стижу у руке дотичнима и када су извршне. Није било пољског телеграфа ни код главних делова војске. Заповести су се слале по коњаницима, а то је често било тако непоуздано, да заповест није била ни стигла дотичном команданту онда када је по диспозицији имала да буде извршена. Сви писци бележе како су диспозиције за прелаз границе и за прве кораке рата издаване у онај мах кад је рат објављиван, на врат, на нос, у највећој журби. Међу тим види се по горе наведеним депешама J. Грујића да је још око 27 октобра било одлучено да се рат почне што пре. Раније изданим заповестима на сигнал могло се добити најмање 24 сата у времену. Ово се све, међу тим, једнако понављало у току рата.

Иста је таква и још гора била служба о добављању информацијâ. Најбољи је за то доказ читава басна о бугарском тобожњем заобилажењу српскога левог крила и о бугарском продирању са те стране на Ржану. О тој басни доста говори др. Владан Ђорђевић. Та је басна имала великог удела у кварењу поуздања и морала у Врховној Команди. Никога се, међу тим, није нашло да те гласове провери и да стање ствари утврди онако како је у истини. Вештина ценити гласове *по извору њихову* и предузимати кораке само *на основу поуздано проверених гласова* није се у српској војсци неговала како заслужује.

Нетачност у информацијама, колебљивост и неодлучност у смишљању и нетачност у руковању заповестима и ванредна тромост и спорост у кретању војске узрок су што се у целом овом рату, којему је сав главни план био једна комбинована акција, *није могао да изврши никакав комбинован корак* Мало који план да се могао у потпуности да изврши.

А из истог извора из којега је потицао *хаос у давању заповести*¹) и невештина у срачунавању акције по тим заповестима у времену, потицала је још једна велика погрешка, што се Врховна Команда није обзирала на снагу кретања. „Наша и иначе глађу и борбама „изнурена војска, без икакве нужде и потребе, била „је у непрекидном кретању. Из Врховне Команде стиже „једној трупи наредба да што пре заузме извесне по-

---

¹) Др. Вл. Ђорђевић, Отаџбина XVII, 403.

„ложаје према непријатељу. Трупа се креће, но тек што „је стигла на место опредељења и заузела положаје, до„лази друга наредба да се заузети положаји, због неке „непредвиђене и само Врховној Команди познате опас„ности, одмах напусте и заузму са свим други, који су „по неколико десетина километара удаљени од ових. „Трупа се одазива и овој наредби, али ни пола пута „није прешла кад јој стиже и трећа наредба да се истим „путем враћа и заузме положаје на којима је већ била, „али које је сад посео непријатељ[1]).“

Уз ово све долази коначно неуређена оперативна основа или комора и снабдевање војске храном и другим потребама. О томе се доста бави мајор Ст. Грујић у својој књизи.[2]) Не мало бележака из дневника ратовања има о томе др. Мих. Марковић у својој књизи.[3]) У честом неупутном кретању и померању дивизија и батаљона, нарочито кад је отпочело повлачење, начинила се од комордијских кола и коња така забуна позади војске, да је то било страхота погледати. Војска је, међу тим, готово редовно гладовала, а исто тако и коњи и стока што су с војском кретали се. Познато је да је, особито зими, нахрањен човек и храбрији и издржљивији. Наши су војници улазили, међу тим, у одсудну борбу и уморни и гладни.

Главна карта на коју је краљ Милан у овој милитарној акцији све бацио била је карта српске војске. Краљ је, истина, од последњега руско-турског рата много чинио да војску усаврши и умножи, али се на том путу није могло доћи до повољних ресултата без дужег времена и јаче критике. У краља Милана је, међу тим, удворица увек био јачи од озбиљна човека; толико је био слаб и лаковеран према ласкању. Процене су му, редовно слабе, страдале још од нестрпљивости у сваком послу прекомерне. Ондашња формација војске израђивана је 1882—3. Буџетска средства дата су јој тек 1884. Све је било још неогледано и ново онда кад се полазило на Бугаре. Нико пре рата није с том војском држао никакву већу маневру, у којој би се могло видети како иде *са заједничком радњом* и војске и официра. За нас је то још знатније што је српска народна слабост *неумешност у заједничкој радњи.* А у српско-бугарском се рату показало до крајње мере како наше официрско особље није ништа умело да ради с целином какве год заједнице, нити је ко имао осећања за ту заједницу.

---

[1]) Др. Мих. Марковић, Моје успомене, 358.

[2]) Сливница. Београд 1887, стр. 119 и д. 126 и д.

[3]) Моје успомене 286, 287, 297, 316.

Узрок је овога недостатка у општој неискрености рада. Официри нису били одани војевању и успеху, него су радили као чиновници у служби. Сваки се старао само да му се не може казати да није извршио какав поверени му налог, или да се није старао да нешто чини по њему, а иначе је редовно бринуо се како да причува и заклони себе. Тачност извршења и времена страдала је из ових узрока сваки час, и несрећа ратна до половине је изашла из ове моралне слабости. Општи успех и општи задатак није био свакоме и у сваком часу на памети.[1] Било је случајева где су се виши официри правили као да неку заповест не разумеју, па су у времену када је скуп сваки моменат, бацали по 12 и 24 сата времена да се тобоже тачно известе о ономе што се хоће од њих. Одмори су по некад давани војсци по правилима мирних времена, кад је био скуп сваки минут и кад је сав рат зависио од тога хоћемо ли дан раније на Сливницу стићи ми или Бугари.

Многи су радили млако, као безвољно, чисто чиновнички, с очевидном намером да избегну одговорност и ризик наступања. Тим се једино објашњава што се у овом рату догађало да батаљони и дивизије гледају и слушају борбу на своме десном или левом крилу, а ништа не чине да томе своме суседу у борби помогну, изговарајући се како немају о томе никакве заповести. Као да ратна борба нема гомилу случајности које никаква заповест не може предвидети. Сваки се бринуо о себи, заборављајући да је у војевању општи спас, напредак или срећа у успеху на коме ваља сви заједнички да раде. Др. Владан Ђорђевић пише за главну борбу на Сливници, да је била с наше стране делимична против концентрисане непријатељске војске.[1] Сви наши писци тврде да нисмо умели да једном комбинованом акцијом нападнемо бугарски главни положај, него да смо га нападали једном по једном трупом, како је која откуд стизала, као да правимо бојну параду.

---

[1] Др. Мих. Марковић прича како је после успешне борбе Моравске Дивизије 6-ога новембра више Брезника, која је отворила, тако рећи, тој дивизији Софију, он поменуо команданту Топаловићу препад Софије, који се могао извести 7-ог новембра из јутра. Ком. Топаловић је одговорио да и он на то мисли, али *не сме да ризикује зато што се мислило да је анти-династичар.* Међу тим тај је корак лако могао спасти сав рат. Да је Топаловић био више војник него чиновник, он би то извршио. Моје успомене. 321—323

Најпосле неспреми врховне војне управе за свој велики задатак има да се дода неспрема самих војника. У оно време се много говорило како војници нису обучени да управљају пушчаном ватром. Иста је често била без икаквог утиска на непријатеља, што је, после, и нашу војску не једанпут обраћало у одступање.[2] Што је још горе, ушло се у рат *без довољне пушчане муниције.* Знаменито је у том погледу како је 11-ог новембра, десети дан рата, краљ Милан из Пирота препоручивао ђенералу П. Топаловићу, на коме је остало заповедање војском, да *штеди пушчану муницију.* То је било у очи бојева на Пироту.[3] Велики знак незрелости ондашње војне управе и у томе је што није ни помишљала да може доћи и до повлачења. Ни граница, ни Пирот нису били заштићени никаквим раније спремљеним утврђењима!

На послетку, војска није имала праве врховне команде; она је била без главе. Ондашњи министар војни Јов. Петровић био је човек обичне памети, индолентан. Били смо другови у V и VI разреду гимназије, а после и у министарству Гарашаниновом, али сам се увек чудио како је допро до тако великог положаја, кад бих се год опоменуо онога што сам о њему знао из школе. „У првом и другом нашем рату с Турцима играо „је у више прилика видну улогу, и увек је оправдао „поверење које је полагано на њега“, пише др. Мих. Марковић. „Али човек, који је Јоцу у ранијим годинама „познавао, данас га једва може познати! Јоца је и физички и интелектуално почео да опада нагло. И слух „и вид издају га сваким даном све више. У разговору „муца, једва речи везује. Тромо мисли и још тромије „исказује своје мисли. Постао је и страшно забораван. „На мене као лекара Јоца је правио утисак болесна „човека код кога је почетак прогресивне парализе.[1]“ „Шеф штаба Врховне Команде болестан је човек — „вели исти писац на другом месту — који у истом „моменту кад што нареди заборави шта је наредио. Цео „посао у Врховној Команди остављен је на млађима, „који, истина, беху школовани официри, али којима недостајаше најглавније што сваки добар официр мора „да има. Недостајала им је присебност, одлучност и „брзо решавање.[2]“ Пре рата овај је човек могао бити згодна лутка у рукама краља Милана, али кад је настао рат, краљ више није могао вршити посао министарски зато што је имао другог посла, а Јов. Петровић није био министар за такво време. Краљ Милан је имао политични таленат без нарочитих војничких особина. Рђаво схваћене прилике, да ће овај рат бити шала, пробудиле су у краљу Милану амбицију да ову милитарну акцију води он сам. Несрећне околности и рђаве процене донеле су да ту исту акцију, поред краља, војног министра и ђенералштаба, није водио нико. Од краља се очекивало и што је требало и што није. То је собом доносила ондашња струја личне владавине.

---

[1] „Та је наша делимичност ишла тако далеко, да једна дивизија са „свим равнодушно гледа како другу поред ње туку, па тек кад Бугари ову „отерају са њених положаја, тек онда ова улази у борбу, па тако редом дуж „целог фронта.“ Сливница. Отаџбина XVII, 376—377. „Четири наше дивизије „гледају равнодушно ову неравну борбу, гледају како 5—6 бугарских војника „напада на нашег једног, и нико да им прискочи у помоћ.“ Др. Мих. Марковић за борбу на Нешковом Вису 12-ог новембра Моје успомене, стр. 343—4; 358.

[2] Др. Влад. Ђорђевић наводи оцену ђен. Коке Миловановића од 5-ог новембра о пешадијској ватри: „Сваки пуца како хоће; скоро нико не гађа, нити „поправља нишан према приближавању непријатеља. Па кад пуцњава у ветар „узме хук, ти свирај у трубу колико хоћеш: *Прекини паљбу*, нико те не слуша. „Муниција се расипа немилице.“ Др. Мих. Марковић бележи како су многи наши тромесечари и петомесечари први пут радили с пушчаном ватром кад су дошли под заставу у овај рат. Моје успомене 356.

[3] Др. Влад. Ђорђевић, Отаџбина XVIII 85.

Ако је, дакле, у оваквим приликама, краљ био и врховни војни командант и министар, није остао нико за врховни општи надзор, који је краљу, по његову положају, припадао, и остајао је отворен лични утицај љубимаца и других људи који се налазе у околини краљевој и који могу у одсудном моменту дати правац догађајима и пословима најзнатнији и најпресуднији, ма да за то ничим позвани нису.[3]

---

[1] Моје успомене 185—286.

[2] Моје успомене 357.

[3] Др. Мих. Марковић црта горњим речима опште неповерење официра у Врховну им Команду. Моје успомене, 356.

Ово последње показало се баш тада и код краља Милана.

Још од младости своје краљ Милан се мало с ким из свога народа договарао. У свима знатнијим приликама свога живота, и личним и државним, он се највише договарао с браћом своје мајке Марије Катарџи, од којих је један, чини ми се, и сад румунски посланик у Лондону (Алеко), други је, Ласкар, дуже времена био румунски посланик у Србији (до 1884 колико памтим), а трећи је, Ђорђе, војник, стао био у српску службу, у којој је, наравно, отпочео највишим ступњима. Као краљев ађутанат, овај се човек налазио уз краља непрестано. Положај се његов још већма снажио положајем његове кћери, која се налазила као дворска госпођица уз краљицу Наталију, а с којом се баш 1884 и 1885 краљ Милан толико забављао, нарочито у шетњама, да је то давало повода свакојаком говору, који је и у новине продро. Ови су људи о Србима и о српским пословима, ондашњим и старијим, мало што знали. Бојари румунски, по васпитању и по политици, они су увек краља Милана упућивали на оштру употребу власти и на насилне мере. Више сам пута имао прилике чути како се с некаквим омаловажавањем изражавају о своме краљу Каролу и о људима на које се он у Румунији у своме раду наслањао. Утицај тих људи на правац краља Милана заслужује пажње и биће већи но што се обично мисли. У рату на Бугаре Ђорђе је Катарџи пратио краља Милана као ађутанат. У почетку рата, кад је још било наде да ће ствари ићи повољно, Катарџи се није чуо, али му није било по вољи да пратећи краља често долази у пушчану и топовску ватру. А чим је пошло на горе, и чим је дошло време да се јави малаксалост и малодушност, Ђ. Катарџи је био ту са својим напоменама и саветима, које нико други, може бити, није био у стању да краљу отворено искаже. Он је једини онде, као ујак и врло интиман с краљем, могао да се начини тумач мислима малаксалости и малодушности.[2])

---

[1]) Др. В. Ђорђевић, Отаџбина XVIII, Сливница, наводи на више места примере из којих је ово тврђење изведено.

За недостатке и за слабост српске војске, за неумешност у заједничкој акцији, за неспремност за акцију комбиновану, за неискреност врховних војсковођа и према главноме команданту и једнога према другоме, за општу тежњу њихову да се тек покажу како хоће да раде, а без икакве воље за стварни рад — задатак у овом рату био је демонски зло положен. У задатку да се бугарска војска избије из Сливнице, су чим би се, извесно, и цео рат свршио, требало је све баш противно ономе што се у тадашњих српских војсковођа налазило. Први дан правог рата, кад се излазило пред Сливницу, 5-ог новембра, могло се видети да ниједан саставни део комбинације није по плану извршен, да на левом крилу војевање никако не иде, и да нема изгледа да ће се моћи узети Сливница онако како би требало. Тај се утисак добија кад се читају белешке Д-ра Владана Ђорђевића о петоме новембру.[1]) У Београду онда нико то није ни слутио. Под утиском малих сукоба без значаја којима се прелазила граница, који су објављени у првим ратним билетенима, свет је у Београду био уљуљкан у нади да ствари на бојишту иду добро. У толико је већа горчина настала онда када се права истина сазнала. Још тога дана у вече краљ Милан је сменио ђенерала Милутина Јовановића, команданта Дунавске Војске, која се борила на левом крилу.

Краљ Милан, међу тим, очевидно је још 5-ог новембра у вече одсудно неповољно оценио цео положај, кад је 6-ог новембра рано наредио одступање Врховне Команде из Цариброда у Пирот. Његовом оку игра је била већ изгубљена. Оно што је видео 5-ог новембра, њему је било довољно. У рату се тако одсудне одлуке не праве ни тако лако ни тако брзо, али је Ђ. Катарџи са својим саветима одступања дошао у помоћ ономе што су нестрпљиви краљеви нерви изнели из првог тешког дана. Новембра 7-ог у ноћ, седећи још с нервима до краја растројеним у Пироту, краљ Милан је казао дру Владану да су трупе Дунавске Дивизије растројене и деморалисане и да њих ради не може више ни у Пироту да остане, а кад му је др. Владан напоменуо да пође којој било војсци, краљ Милан му је одговорио: „Ама, докторе знате ли ви да мој штаб *већ двадесет и четири сата не зна где су му три дивизије?*“1) Коначни, дакле, лом и апсолутна забуна не на бојном пољу, него у врховним заповедничким круговима војске! Већ 7-ог новембра у вече министар војни Ј. Петровић, као шеф штаба Врховне Команде, наредио је одступање с целог фронта. То је било оног истог вечера, кад се краљ Милан у страховитој нервној кризи грчевито мучио у Пироту и изрекао дру Владану мало пре наведене оцене Дунавске Дивизије и свога штаба. Гласови (неистинити) о продирању Бугара са Ржана довршили су забуну и истерали малодушност краљеву на врх. Забележено је да је министар војни Ј. Петровић издао заповест о одступању у договору с Јов. Мишковићем и Јов. Атанацковићем.2) Краљ Милан је 8 новембра покушао да ту наредбу обустави, али се то није могло, јер он није био код војске но у Пироту и у Белој Паланци, а времена није било да му се наредба претходно саопшти, ако је истина да се тако одсудна наредба могла издати без његова одобрења.3) У таком растројству краљ Милан се у зору 8-ог новембра кренуо из Пирота у Белу Паланку, одакле је издавао наредбе да колико толико обустави повлачење дивизија које нису биле разбијене. У Белој Паланци је био краљ Милан око 9·20 сати 8-ог новембра. Ту је насупрот Ђ. Катарџију председник министарства М. Гарашанин имао пријатан задатак да представи краљу значај сувише брзог повлачења, колебања и показане малодушности. Прича се да му је претио да ће га он (М. Гарашанин) убити, ако продужи како је почео. Услед тога краљ се враћа заједно с М. Гарашанином у Пирот. Стигли су у Пирот 9-ог новембра у подне. Сутра-дан, 10-ог новембра, краљ Милан је на ново излазио к трупама у Драгомански Теснац, који је тада још држала наша војска. Истога

---

[1]) Отаџбина XVII, стр. 11 и д.

---

1) Отаџбина XVII, 425.

2) Отаџбина XVIII, 135—138.

3) У мене је стенографска записка о говору којим је краљ Милан 11-ог децембра 1885 у Нишу одговорио Београђанима који су му предали адресу оданости од стране општине. „Ја сам — рекао је тада краљ — у положају „врховног команданта војске био онај који је наредио са Сливнице и других „положаја одступање“. При свем том треба документи из војних архива, ако су сачувани, да расправе ко је управо издао те наредбе.

10-ог новембра у вече држан је под председништвом краља Милана ратни савет свију дивизијара у Цариброду, на ком је одлучено да цела наша војска одступи на границу.[1] Дана 11-ог и 12-ог новембра краљ Милан је провео у Пироту. А кад су 12-ог новембра Бугари узели и Цариброд, краљ Милан је 13-ог новембра 1885 на ново оставио Пирот, и кренуо се, како је било јављено, пут Београда. Стигао је међутим, 13-ог новембра у 5 с. 20. м. по подне у Ниш. Прави је узрок враћања краљева у радњи на примирју. М. Гарашанин је већ 12-ог новембра имао представку о примирју од Русије, Немачке и Аустро-Угарске у име свију сила. Краљ Милан је одмах примио примирје, али се кнез А. Батенберг крио иза разних формалности, старајући се да рат продужи и да дође до још каквог успеха. Јер су после примљеног од краља Милана примирја извршени напади на Пирот 14-ог и 15-ог новембра 1885 и бојеви око Пирота. Велики везир је спорије но што би требало, тек ноћу између 14-ог и 15-ог новембра, послао у Софију телеграм за обуставу непријатељства.[2] Аустријски посланик из Београда, граф Кевенхилер, пошао је у Ниш, и оданде 15-ог новембра из јутра у бугарски главни стан, да изиграва пријатељског Србији посредника. Примирје је с обе стране ступило у живот 16-ог новембра.

* * *

Тако се бедно и из тако бедних узрока, из крајње неспреме и невештине, из немара и неискрености свршио рат с Бугарском, заснован 7 и 8 септембра у Бечу у глави краља Милана, а извршен 2—16 новембра 1885.

Краљ Милан помишља на одступање. Примирје после борбе око Пирота.

Сви планови које је краљ Милан имао отишли су у ветар. Очевидно изломљен, он је сам постао неспокојан, колебљив, без воље. Његов ујак Ђ. Катарџи и може бити још когод из околине одвукли су га пре времена с бојног поља и из Пирота. Да је остао на свом месту до краја онако како је и почео, може бити да је још што могао спасти.

---

[1] Отаџбина XVII, 582.

[2] Депеша Ј. Грујића од 15-ог новенмбра.

У овим тренутцима малодушности, краљ Милан је обично тражио крајње одлуке. Поносит и пун поуздања само у себе, у своје мисли и у своје оцене, краљ Милан се у данима повољним понашао неповерљиво, доста охоло, господарски. У данима несреће увек је показивао вољу не да јој се одупре, него да јој се уклони.

Ставивши сав углед Србије на карту спречавања бугарског уједињења — он је већ од 5-ог новембра осетио одговорност човека који је игру изгубио. У корист његову мора се признати да је одговорност схватао као своју личну. Изгледа да му се у овај мах чинило да јој се мора покорити, да мора, тако рећи, сам наћи казну којој да подлегне. Толико му је поноса још остало.

Прва озбиљна мисао о одступању с престола (извршена у почетку 1889), која је тако јако засекла у правац наше савремене историје, дошла је у главу краља Милана у овим данима 6-ог до 15-ог новембра.

Чим је дошао 13-ог новембра у Ниш, телеграфисао је краљици Наталији да с престолонаследником краљевићем Александром дође у Ниш. У Ниш су позвани из Београда и сви министри.

Као што се види по белешкама напред наведеним, примирје је само било предложено од Великих Сила, али га нису још биле примиле ни Бугарска ни Порта. Бојеви на Пироту 14-ог и 15-ог новембра истом су се спремали.

У који су мах Бугари наступали с целом својом војском на Пирот, у Београду се у тесном кругу знало да краљ Милан зове у Ниш краљицу, престолонаследника (дечка од 9 година) и министре који су још остали у Београду. То су били: правде Ђ. Павловић; унутрашњих дела Д. Маринковић; привреде Д. Рајовић; грађевина К. Протић; просвете и црквених послова, Ст. Д. Поповић; финансије Вук. Ј. Петровић. Председник М. Гарашанин и војни министар Ј. Петровић налазили су се уз краља.

Тог истог јутра, 14-ог новембра, стигле су у Београд стране новине (ја сам имао Pester Lloyd) у којима је било телеграма о одступању краља Милана. Врло рано, одмах после 8 сати, к мени дође енглески посланик Локок, да ме запита како ценим гласове о абдикацији краљевој. Одговорио сам му да то не може бити истина у приликама у којима се земља тада налазила. Гласови могу значити само клонулост краљеву. Додао сам да боље познајући краља, знам из искуства да краљ абдикацију помиње кад је год у каквој већој неприлици. У исти мах добијем и писамце од министра унутрашњих дела Д. Маринковића, којим ме моли да одмах дођем у министарство, јављајући ми да је позвао и М. С. Пироћанца. Никада иначе нисам добијао таквих позива; с тога ми је писамце узбудило пажњу.

На састанак су дошли били сви министри горе поменути, који су се бавили у Београду. Казали су нам како има телеграм краљев да краљица с престолонаследником и они сви првим возом иду у Ниш, и питали су нас за савет. Ми смо им упутили питање зашто у такој простој ствари траже од нас савет, ако ништа друго нема. Они су нам најпре одговарали избегавајући, и кад сам им ја казао шта сам дознао тога јутра, признали су да предмет саветовања у Нишу може бити абдикација. Сазнавши то, говорио сам да онда не смеду ићи и да то морају спречити, пошто се у растројству у ком је била земља не сме отварати криза на престолу. И М. С. Пироћанац и ја зачудили смо се кад смо чули о чему краљ мисли онда кад је бугарска војска у земљи и кад почиње ударати на Пирот. Исто тако смо казали да ни краљица не сме помоћи да се оствари та луда мисао, јер се могу изазвати неслућене опасности, ако народ, већ разјарен несрећним гласовима с бојног поља, сазна о чему се воде договори на престолу.

Министри су нас молили да ми сами пођемо краљици Наталији те да јој о томе говоримо. Пошље се у двор питање, и брзо нам се одговори да нас краљица Наталија очекује. Кад смо дошли у двор, краљица нас је примила сва разбарушена и уплакана. На наше разлагање да и она и министарски савет имају дужност да спасу земљу од кризе на престолу а династију од срамоте, она одговори да јој је то немогуће, пошто мора следовати позиву свога мужа. Тако смо се после дужег разговора и растали. Министри се ипак склоне да не иду, с тим да пошљу двојицу својих другова Д. Рајовића и Вук. Ј. Петровића у Ниш, да усмено објасне узрок ове привидне непослушности. На краљеву депешу одговорио је и јавио шта је одлучено Ђ. Павловић, најстарији међу министрима у Београду. То је извршено истога дана. Колико памтим, воз је полазио у 4 сата по подне а стизао у Ниш између 11 и 12 у вече. Краљ Милан је дочекао делегате. Кад су му се јавили, предусрео их је љутито, у највећем раздражењу. „Зар сам већ дочекао — викао им је краљ — „и то, да ме ни моји властити министри не слушају?“ Али се, на послетку, ствар свршила тим, што је краљ сутра дан, 15-ог новембра у 2 сата, опет отишао к војсци. Тога дана беснео је други дан борбе око Пирота. Депешом команданту Топаловићу јављено је да се краљ у Нишу бавио „хитним пословима о организацији другог позива и пошиљањем помоћи војсци која је у „првој линији.“ У том је смислу и један службени билетен објављен.

Сутра дан, 16-ог новембра, настало је примирје, и краљ се опет вратио у Ниш.

* * *

Мисли о абдикацији и о измирењу или груписању странака у земљи. Питања Ј. Ристићу, М. С. Пироћанцу, Рад. Милојковићу и Ст. Новаковићу. Aide-mémoire. Аудијенција код краља Милана и аудијенција на Божић 1885.

Задавао је бригу и будио многе мисли положај краља, који је, изгубивши бојну игру и упропастивши с њом све планове, на једанпут заборавио и на војничке и на краљевске дужности, који је дотерао да га у два маха његови министри опомињу да му је дужност да буде у тешким часовима пред војском. И не узимљући веома озбиљно краљево помињање абдикације, јер се он раније у кризама тим средством служио само да натера министре да попусте и да раде онако како је хтео он, сâм пад његовог личног ауторитета морао је изазивати бојазни и бриге о крупним земаљским интересима. Међу тим и осећање унижења и изгубљеног ауторитета и мисао о абдикацији нису били у тај мах без дубљег значења. У овим се мутним новембарским данима клонулости и постиђености зачело оно што је извршено 22 фебруара

1889. У мене је једна записка М. Кујунџића од 30 новембра 1885, у којој је записан разговор тога дана међу краљем Миланом, М. Гарашанином и М. Кујунџићем, где је краљ и опет изјавио да би из данашње кризе најбољи излазак била његова абдикација. У истом је разговору, одвраћајући краља од његових малаксалих мисли, М. Гарашанин сам за се изрекао да „мисли „да је његов рад политички свршен и да би најрадије „погинуо сада на бојном пољу.“

Међу тим ни кораци за одржање ондашњег стања нису изостали. Београд је, чини ми се под председништвом Свет. Николајевића, који је онда био председник Општине, послао депутацију краљу Милану у Ниш, одмах чим је закључено примирје. Краљ је примио адресу престонице и депутацију која му је предстала 11-ог декембра 1885 у Нишу. „Је ли неуспех наше војне „— рекао је тада краљ — чија кривица или не, није „време данас говорити; у своје време можда ћу вам „обелоданити узроке. Данас пак могу само толико рећи, „да кривица у очима народа пада на оног који војску „води у бој, те у сличним случајевима бива двоје: или „револуција у земљи, или ово што престоница чини „данас, једино у интересу отаџбине.“ Краљ је, дакле, очекивао и признавао за умесну или револуцију — или оданост и поверење њему. Договор или дискусија каква између њега и оних којима он влада краљ Милан није никада могао да схвати као политичко начело. Али ма колико да је горе поменути говор од 11-ог новембра пригодан, у њему има опет једно место које показује мисли на оставку. „Ја сам Обреновић као што „сам Србин, и за интересе отаџбине улагаћу све силе, „па ћу их бранити *и по саму цену мога положаја и „опстанка*“ рекао је тада краљ.

М. С. Пироћанац се бојао да нова ситуација, која се спремила у земљи после рата, не пусти сувише напред радикале, ма да су они у тај мах још били под притиском пораза који су буном од 1883 претрпели. И раније су већ чињени извесни кораци попуштања спрам Либералне Странке. М. С. Пироћанац је мислио да време тражи право помирење између људи Напредне и Либералне Странке, пошто се једнако мислило да ће Радикална Странка, због своје велике погрешке у 1883 години, још остати у присенку, нарочито због Двора. Кад је М. С. Пироћанац, преко архимандрита Н. Дучића, почео разбирати о мислима Јов. Ристића о тадашњој ситуацији, нашао је да се његове и Ристићеве оцене потпуно подударају. Тога ради су се, колико се опомињем, једанпут и виделп, да би мисли и лично измењали.

Краљ Милан никада није марио да шефови партија што самостално раде. Неповерење према људима и сумњичење били су грдни недостатак његова темперамента. Знајући ваљда како је кнез А. Куза у Румунији одмах пропао, чим су се почеле договарати партије које су се иначе силно мрзиле и клале, имао је велику бојазан од сваког споразумевања међу српским странкама. С тога је увек живо радио на томе да се земаљске странке међу собом боре и чак и саме у себи ломе и распадају на фракције. У томе је он видео некакав свој владалачки и династички интерес. Кораци међу Јов. Ристићем и М. С. Пироћанцем о споразумном раду привукли су општу пажњу политичке оновремене публике. О њима се одмах сазнало у Нишу. По записци М. Кујунџића од 30 новембра 1885 у разговору који се тога дана водио међу краљем Миланом, М. Гарашанином и М. Кујунџићем, М. Гарашанин се изјаснио пред краљем „како је лепо од Пироћанца што се приближио Ј. Ристићу, па можда и са Св. Николајевићем „моћи ће се неки нов план за будућност сложити.“ Краљ је на то, бележи М. Кујунџић, слегао раменима и почео говорити о својој абдикацији. Али је краља зближење међу Ј. Ристићем и М. С. Пироћанцем ванредно копкало и узнемиривало. У брзо је смислио једну мисију да нови савез напредњачких и либералних шефова искуша. Мисија је била да се Ј. Ристић и М. С. Пироћанац, Рад. Милојковић и Ст. Новаковић преко краљице Наталије упитају о тегобама ситуације и о правцу којим мисле да би се из ње најлакше могло изаћи. Да би се уклонио сваки изговор о необавештености, одлучено је било да М. Гарашанин нарочито дође из Ниша у Београд на састанак, како би изложио ситуацију тога момента и могао усмено дати обавештења која би се потражила. Да је цела та радња од стране краља Милана била неискрена, видело се по томе што се горе наведени људи нису позвали у Ниш, сви заједно, или један по један, него су им питања послана из Ниша преко краљице Наталије. Али је љубав унутрашње политичке игре учинила нешто добро краљу; разгалила га је и лишила га очајања и сувишног мишљења на абдикацију.

Краљица Наталија веома љубазним писмима позове горе именовану четворицу у двор у вече 11-ог декембра. И М. Гарашанин је био дошао из Ниша. Конференција се почела Гарашаниновим излагањем ситуације. У том излагању М. Гарашанин је казао: да је с муницијом оскудно и да нема изгледа да се њоме можемо осигурати на сваку случајност; да је несигурно хоће ли и топовска муниција бити на месту кад би затребала; да тога ради није сигурно ни то хоће ли се моћи војска обучити новим топовима барем онолико колико треба за рат, и, на послетку, да је војска и иначе непотпуно образована. Ови су разлози били одсудни, и политичка страна, коју смо ми и сами могли знати, мање нам је вредила. С тим обавештењем положена су нам три питања:

1. *Којим правцем треба Србију у напредак водити у садашњој балканској кризи?*

2. *Којим правцем треба подесити унутрашњу земаљску политику наспрам целокупне унутрашње ситуације, како су је створили последњи догађаји?*

3. *Да ли садашња ситуација захтева да и Краљ, или Краљ и династија абдицирају?*

Ми смо се били договорили раније да поиштемо времена да се међу собом договоримо шта да одговоримо на питања која нам се полажу и да их претресемо. То нам се одмах и одобрило. Тако се за тај посао уговори један састанак 12-ог декембра код Ј. Ристића а други 13-ог код М. С. Пироћанца. На састанку код Јов. Ристића претресано је цело питање спрам онога што смо ми знали и спрам онога што смо сазнали у тај мах од М. Гарашанина. Пошто се очекивао одговор на писмено, договоримо се да скицу пишемо Ј. Ристић и ја, па да је другога вечера код М. С. Пироћанца претресемо и утврдимо, тако како бисмо је могли предати 14-ог декембра по обећању.

О трећем питању, о абдикацији краља или династије, било је озбиљнијега разговора. Радивоје Милојковић рече да он никако не мисли да на то питање дајемо одговор на писмено. „Ја не дајем, рече он, тајну од главе; ја не знам шта би се могло чинити с таквим потписаним одговором. Не бежим од одговора. Хоћу да говорим и о томе Али о таквом се питању може говорити само усмено, очи у очи. Ми то сад да кажемо као одговор на треће питање, па краљ нек заповеда кад му је угодно дати нам прилику за тај разговор.“

Право да кажем, на овако што ја нисам ни умео да мислим. Али када данас, после 22 године, где сам од горе поменуте четворице ја један још у животу, хладно размислим о овоме послу, не могу да се отмем сумњи да од нас четворице краљ Милан није тражио ни савет ни мишљење, јер то никада није био његов обичај, него да је уз привидно тражење мишљења у првом и у другом питању, ово треће питање било главно и да је било клопка за нас. Јасно је да је краљ Милан сумњао у преговоре М. С. Пироћанца и Ј. Ристића. Могућно је да је мислио да се они не тичу толико Србије колико његове коже, и као што обично у таквим приликама бива, уображавао је о томе и што је могло и што није могло бити, заборављајући да је сам свему повода давао.

Довољно да онда сва четворица нађемо да је напомена Рад. Милојковића врло умесна и врло оправдана, и усвојимо је без речи. Да су пак мисли о неповерљивим расположењима краља Милана тачне, посведочило се многим гласовима који су се после проносили, како је краљица Наталија радила у то време против свога мужа, с намером да она узме власт и намесништво у своје руке.1) Ја сам онда прилично често

---

1) Др. Мих. Марковић Моје успомене стр. 357 правдајући краља Милана што се плашио побуне у земљи говори: „Истина је, да му није ни било лако, јер сем побуне у земљи, чак и његова жена, краљица Наталија интригира против њега, и помоћу извесних страних и наших политичара ради на томе, да краља свргне с престола, свога малолетног сина прогласи за краља, и до његовог пунолетства она управља земљом!“ Наводим шта се онда говорило у круговима противним краљици Наталији. Краљ је, очевидно, увек лаковеран за овака оговарања, узео озбиљније те гласове. И у њима је, поред осталог, један од извора развода, који је упропастио династију. Вреди да се данас напомене како су они који су ово разносили, издавали себе за највеће династијаше!

виђао краљицу Наталију и многе који су у ње добро стајали, и могу рећи да нисам могао опазити ништа што би тако што ма из далека тврдило. Краљ Милан је имао обичај да сумњичи за најмању ствар, заборављајући да неоправдано сумњичење, као свака погрешка, шкоди ономе самом ко сумњичи. Људи са широким поверењем могу, истина, каткада такође насести, али је од таквог наседања мања штета, јер је без празног вређања, које највише крв трује. Из министарског прес-биро-а послан је 12-ог декембра аустријским новинама телеграм с пакосним тумачењем наше конференције код краљице Наталије, придајући нама четворици анти-династична расположења. Имам једно писмо Ј. Ристића, од 16-ог декембра 1885, у коме ми се жали на то.

На састанак код М. С. Пироћанца, који је држан 13-ог декембра, није дошао Рад. Милојковић, изговоривши се слабошћу. Ми смо тумачили да не може да прегризе да прекорачи праг свога дотадашњег политичког противника, и сматрали смо као рђав знак искрености за евентуалну будућу политичку радњу. Текст је утврђен с тим да је први, инострани део, усвојен по нацрту Ј. Ристића а други, унутрашњи, по мојему. Такав смо текст потписали сва четворица, и сутра дан, 14-ог декембра га предали краљици Наталији, колико памтим опет у присуству М. Гарашанина, који је одмах отпутовао у Ниш, понесавши нашу работу краљу Милану.

Наша работа имала је овај текст:

Aide-mémoire.

I.

1. Да је примирје собом донело да Бугари остану у Пироту, они би имали у рукама јако средство пресије да покушају наметнути нам *понижљив* мир. У томе би случају част Србије изискивала *да се рат продужи, па и сама офенсива да се предузме* у цељи да се бугарска војска из земље истера.

Са изласком бугарске војске из наше земље, услед примирја, овај разлог за продужење рата престаје.

2. Други разлог који би нас могао навести да обновимо рат могла би бити потреба да повратимо углед

своме оружју. Задовољењу ове потребе требало би заиста многе жртве принети, али све и да бисмо успели, тај би морални успех био парализан новим антипатијама целога образованог света, које нам је још први покушај навукао, а други би их извесно устостручио.

У случају неуспеха поновљена офенсива наша имала би тако недогледних последица да нас од њих не би могао нико одбранити, а војни пораз, који се сад још спори, постао би тада тек *известан и потпун*. Међу тим, пораз не само није искључен, но, после свега што се догодило и на бојноме пољу и у војној управи, као и према показаној нам ситуацији наше војне спреме, он је могућан, ма да је данас наша војна снага појачана.

Ми заиста морамо повратити углед нашем оружју, али то нити може бити сад одмах, нити мора бити у Бугарској.

3. Могла би нас навести да обновимо рат и *потреба да спречимо уједињење Бугарске са Источном Румелијом.* Брз и сјајан успех нашега оружја могао би можда имати *некога* дејства у томе правцу, али тај би успех био само *формалне природе*, пошто је сједињењем бугарске војске са војском румелијском *на бојноме пољу* и *политично сједињење* бугарско крвљу запечаћено тако да ће, све и да остану ове две земље формално раздвојене, кнежевина моћи свагда да рачуна на војну снагу Румелије, као и ова на војну снагу Бугарске. После рата *status quo ante* као дефинитивно стање остаје проста илузија, макар шта решила дипломатија.

4. Ако би Бугари тражили од нас ма какве жртве, нарочито у земљишту или у новцу, *претензије би се морале одбити*, а Бугарској оставити да узме офенсиву, ако хоће.

* * *

Докле год мир не буде закључен, Србија мора у извесној мери држати се на ратној нози, да би се видело како је готова да за услове часнога мира изазивање прими, али била би опасна илузија продужавати преговоре *с рачуном на заплете европске*. Према данашњим одношајима сила, бар оних које нама ближе стоје, такав се рачун ничим не би оправдао; напротив, очекујући заплете, ми бисмо се могли под оружјем материјално упропастити, а политички ставити на опасну пробу стрпљење народа, довољно већ искушанога.

Ако би и преко свега предвиђања ипак искрсли заплети било између великих сила, било локално на Истоку, овоме ровитом земљишту, где су изненађења правило постала, ништа нам не смета да оценимо да ли се њима можемо *(и ван Бугарске)* користити и после закључења мира.

За Србију је потреба да се *што пре* закључи *частан мир*, а под *часним* миром разумемо *мир без икаквих даљих жртава.*

Добро би било покушати да у уговор мира уђе и једна тачка, која би обе стране обвезала да за *одређено* време одреде пуномоћнике за преговарање и закључење најпре трговачке конвенције *на основу највећма повлашћене државе*, а за тим и *потпуног трговачког уговора*, коме би био задатак, да олакша између две државе уговорнице промет узајамних производа и потпомогне развитак његових међусобних односаја.

Макар колико да се у овој тачци успе, то би био, у исти мах, и *успех политични.*

По себи се разуме да пошто закључци зависе од својих премиса, и ово је мњење срачунато само према побележеним премисама. Свака иоле важнија и осведочена промена у премисама тражила би ново оцењивање и евентуално ректификацију.

II.

Исход нашега рата с Бугарском произвео је на наш народ (и у Србији и ван Србије) неизмеран утисак, који је већ прешао у незадовољство, а смело би се, готово, рећи и у огорчење. Народ је несрећним исходом борбе потресен у својим најкоренитијим осећајима поноситости и достојанства, и његово осећање моралнога самоодржања, које по инстинкту ради, тражиће себи накнаде и сатисфакције, пошто народ никад не признаје да је као народ погрешио. Покрај тога жртве су велике, терети осетни; осећање понижења надвлађује сва друга осећања. Живели бисмо у опасној самообмани кад бисмо и за тренутак хтели да превидимо сву озбиљност овога стања. Ако би се овака политичка расположења и после кризе даље пренебрегавала, извесно је да би она морала букнути у праву акутну опасност, која би земљу и принципе реда и законитости у њој ко зна до које мере оштетила.

Само време може ове ране залечити, али се, међутим, морају тражити средства којима ће се последице немилих догађаја ублажити.

По нашем мишљењу у овоме реду мисли појављује се на првом месту *потреба да се прави мир и споља и унутра.*

Под *миром споља* разумемо да, руководећи се самосталном народном политиком за унапредак, треба постићи изравнање са државама, са којима су наши одношаји запети, што не прејудикује нимало добрим одношајима где они већ постоје.

Под *миром унутра* разумемо успокојење и задовољење народа променом система у унутрашњој владавини.

Опште је уверење да је садашњи систем управе потпуно исцрпен. С тога и мислимо да би се криза садашња могла упутити ка срећној расправи целокупном и искреном променом система управе земаљске и да би се тој промени морало приступити одмах по закључењу мира. начином пуним снаге, искрености и решености, како би народ, без губитка времена, дошао до убеђења да се намерава искрено приступити новој системи у унутрашњој владавини. Сви политични људи у Србији мисле да је време предати историји прелазни устав од 1869 и да културни напредци у држави траже устав који би у себи садржавао потпуне уставне гарантије у сваком погледу. Терети које народ подноси нису мали, а услед рата они морају бити и већи; с тога се оправдава потреба како већега учешћа тако и јаче контроле народнога представништва у државним пословима.

Пошто би овака промена имала да реорганизује опште основе земље у овако критичној ситуацији, њоме би се, како по разлозима родољубља тако и по разлозима политичке мудрости, имало завесом покрити сваколико досадашње стерилно трвење земаљских странака, са чега би желети било да поменута промена буде заједничко дело свију странака, пошто би се странкама у новој ситуацији, кад она буде зрела, свакојако створило ново и широко поље за њихово унутрашње реорганизовање.

Завршујемо тиме да је наше мишљење како би свако друго половно решење могло бујицу још већма раздражити и избити из граница редовнога отицања, зато што се раздраженост најлакше утишава радом око новога стварања, са чега је и треба упутити на посао за земљу, њену будућност и њено, данас јој толико потребно, опорављење најкориснији.

14-ог декембра 1885.

у Београду.

Као што се види, овде нема никаква одговора на горе изложено треће питање. У мене у првој скици има записка одговора на треће питање по првом разговору. Та записка гласи: „На треће питање *да ли садашња ситуација захтева да и Краљ или Краљ и династија абдицирају*, врло је тешко одговорити ради „огромних последица и ванредне озбиљности такога „питања. Ма да се питање полаже од лица у потпуном „поверењу, и ма да се оно чини пред Њеним Величанством Краљицом, ипак, не сумњајући нимало да

„нам је оно положено по заповести Његовог Вели-
„чанства, осећамо да нам важност питања даје сме-
„лост, коју ни у ком другом случају не бисмо могли
„употребити, а по којој се у овај мах усуђујемо изја-
„вити да бисмо о таквом питању могли говорити само
„онда, кад би нам га Његово Величанство Краљ собом
„положио.“

Међу тим у последњем је моменту нађено да у aide-mémoire ништа о томе питању не треба метати, и тако је учињено, а усмено је у горе наведеном смислу објашњено зашто је одговор на то питање изостао.

Ко је познавао краља Милана, знаће колико је он био радознао у извесним приликама. Одговор као што је горе поменути могао је само да до краја раздражи његову радозналост.

Краљ није долазио у Београд све од како је у септембру отишао у Ниш на скупштину. Влада се старала да тражи олакшице у несрећном рату грдно пострадалој амбицији краљевој. Тај је задатак имала депутација и адреса Београда поднета краљу 11-ог децембра у Нишу, о којој смо горе говорили. Спремао се, према томе, и дочек у Београду, да се покаже да се испитивање ратних несрећа оставља за други пут, да се у сваком случају краљ за њих не чини одговоран. За главну команду над војском позван је Ђ. Хрватовић, и он је још 18-ог новембра отпутовао у Ниш и оданде даље на свој посао. И министар Јован Петровић смењен је са свог положаја ускоро по том, 24 новембра 1885, а на његово је место постављен Драг. Франасовић. Тако је нешто било учињено за задовољење огорченога света и одговорности. Али краљ Милан као што није марио да има уза се људе од правога значаја, из суревњивости да се оно што је добро не приписује њима, тако се исто ни за одговорност других није марио много да заклања. Његова природа уопште није била за познату уставну обману нашега времена, ма колико да је за њом тежила српска интелигенција.

И доиста, чим је краљ дошао у Београд, у вече уочи Божића 1885 године, прва ствар на коју је мислио била је да саслуша нас четворицу о династичком питању. Око поноћи уочи Божића добио сам краљев позив да дођем к њему. Вредно је да наведем цело писмо којим ме је позвао. Писмо гласи:

У Београду 24/XII 1885

Драги г. Новаковићу,

Ви сте се сходно мојој жељи одазвали пре неколико дана позиву Краљице и код Ње са другим политичким лицима састали са г. Гарашанином, који вам је у име моје учинио нека саопштења. Он је по свом повратку из Београда у Ниш мени донео један aide-mémoire, на који сте се сагласили вас четвоица код Краљице позвани. Желећи да се лично о појединим питањима објасним, ја Вас молим да будете тако добри к мени доћи сутра 25 ов. м. у 10 сах. из јутра. На тај састанак позвао сам г. г. Ристића, Пироћанца и Радивоја Милојковића.

Ваш поштоватељ

Милан.

Очевидно је писмо послано тако касно, да ми не бисмо имали времена да се договарамо. У осталом, ми нисмо ни имали шта да се договарамо, и знали смо одмах да је на реду треће питање. Краљ је говорио и о осталим питањима. Како је тада било на реду да се одреди место за преговоре о миру, мислим да је одмах нађено да је за нашу осетљивост најпогоднији Букурешт, што је наскоро потом, по српском предлогу, и усвојено. Али је краљ брзо дошао на треће питање, умотавајући га у обичне династичке фразе родољубља, оданости к династији итд. којима се он служио. Пошто је већ сам био упливао у кораке васпостављања свога палог ауторитета, није тада изгледао тако врућ о питању абдикације. Ми смо му одговорили: да је главно земља, њен углед и њена будућност и да династија служи земљу и народ, тј. брине се о потребама њиховим, исто као и ми, интелигенција народна. Није потреба у промени династије него у промени система земаљске управе. У моментима народног живота, у којима треба све напрегнути да се тегобе савладају, као што је био и тадашњи, није време мењању династије, нити би тај лек штогод помогао. Одговор је био по једнаким разлозима истоветан с оним што смо 14-ог новембра М. С. Пироћанац и ја говорили краљици Наталији и министрима краљевим. А шта треба за лечење зала онога момента, већ је одговорено по положеним питањима. Пошто је и тај предмет исцрпен, а говорило се о њему мало дуже, краљ нас је отпустио.

* * *

Краљ Милан амнистира осуђенике зајечарске буне и тражи измирење с радикалима. Напредњаци према М. С. Пироћанцу. Иступање из јавних послова М. С. Пироћанца и Ст. Новаковића.

Је ли краљ био задовољан с оним што је чуо?

Нити је био задовољан, нити је могао бити задовољан, јербо сам чисто није видео шта је пред њим.

Из тога што су се Ј. Ристић и М. С. Пироћанац, дотле увек веома оштри политички противници, видели и разговарали, краљ Милан је изводио много више него што је било у ствари. Јер је у ствари било то што рекосмо, и ништа више. Удворице су могле говорити краљу Милану, да се шефови напредњака и либерала састају и договарају ради намесништва, и он је отуда могао сумњати на њих. Али ко је томе крив, кад краљ истиче сам питање своје оставке, а у кући нема него деветогодишњега сина? Ја не знам ни да ли су ни шта су Ј. Ристић и М. С. Пироћанац о томе разговарали, али се о томе онда прилично говорило међу политичарима. И је ли било неупутно бринути се о томе кад је случај могао лако да наступи?

У осталом ни мисао Пироћанчева није била потпуно тачна. Недостатак јој је био што је М. С. Пироћанац сувише полагао на се (његова обична погрешка) и на напредњаке. Ма да је по избору клуба у Нишу у време скупштине 1885 М. С. Пироћанац био шеф партије, партија није била у његовим рукама толико колико у Гарашаниновим, који је био министар председник. Напредњацима се могло располагати само у договору с М. Гарашанином. Осим тога, ма да рат нису водили ни М. Гарашанин ни напредњаци него војна управа и краљ Милан, Напредна Странка се ипак није могла извући из одговорности за њ, јербо је она на Скупштини својом већином примила све што је имало да да̂ средства и морално одобрење политици краља Милана. Пошто је Напредна Странка и иначе била исцрпена и под великом виком (ма да је та вика била већином неоправдана), она је, нарочито по обичајима нашим, сматрала се као неподесна за какав било тврђи ослонац. Главна је осуда падала у то време на напредњаке што су више полагали на оданост према Двору него на исправност према својој властитој застави. Било је, разуме се, осим тога и људи који су кивни били за много којешта на краља Милана. Они су сви ту своју срдитост изливали на напредњаке, као на одговорне носиоце и потпомагаоце власти. И тако су у оно време највише извикани били напредњаци, и осим тога што је тада још било у њиховим рукама министарство, они ништа друго имали нису. Ако узмемо да упоредимо рачун М. С. Пироћанца и Ј. Ристића, могло се напред знати, да ће М. С. Пироћанац остати изолован, а Ј. Ристићу да неће у овоме послу следовати Либерална Странка. Чак се могло помислити да јој он неће ни сам искрено саветовати да га следује. Али је Ј. Ристић из ове акције опет имао једну чисту добит. Он је искакао на више као човек којега траже и најжешћи његови политички противници и без којега се у државним тегобама не може. У оно време њему ништа друго није ни требало, и то је он врло добро уочио.

Оваква је тада била политичка ситуација у Србији; ово је имао да види краљ Милан, и ово је оно што су у брзо по том потврдили политички догађаји Краљ је, међутим, пун оправдане гриже савести за бугарски рат, видео много више. Он је био врло мало комуникативан, и ми немамо начина да сазнамо шта је он мислио. Али је, по ономе што ми можемо закључити из дуговременог посматрања, његова машта замишљала уједињење либерала и напредњака под Ј. Ристићем и М. С. Пироћанцем, приступ радикала к тој уједињеној странци и велику акцију против династије. С тога одмах сутра дан учини корак у обрнутом правцу, да би парализао овај од кога се његова машта била уплашила. У вече отиде у град где је још боравио у затвору Пера Тодоровић, осуђен за зајечарску буну у јесен 1883 године.

Колико памтим, то је било 26 децембра 1885. Тежња је тога састанка била да прокрчи пут помирењу међу М. Гарашанином и напредњацима и радикалима. За тим је следовала и амнистија свију радикала, што су још били остали у затвору. Услед тога су се отворили договори и конференције, о којима мало знам пошто сам о њима само од других слушао. Последице су, ипак, показале да се тим путем није могло постићи оно што је за задатак постављено, кад бисмо тај задатак сматрали по писаноме слову. Прави је задатак краља Милана био да изазове пометњу, али је и у томе непотпуно и само за кратко време успео, с тога што се сам увек налазио у пометњи, тражећи да немогућним средствима постигне што се није дало постићи. Поред свеколике бистрине и даровитости коју је имао краљ Милан од природе, чудновато је како му је недостајала моћ суђења. Размаженост или самовоља вукли су га да чини што кад хоће, а процене није имао која би проникла све до крајњих последица. Тога ради су га до смрти експлоатисале удворице и плитки људи који су изоштравали услужност да му саветују оно што се кад њему свиди.

С новом годином 1886 освануло је питање хоће ли радикали с Пером Тодоровићем и с М. Гарашанином (што је била у неку руку цена амнистије), и хоће ли напредњаци за М. С. Пироћанцем, који је упућивао на заједнички рад с Ј. Ристићем и либералима. Пошто се дотле нису могле купити конференције, М. С. Пироћанац позове главни одбор напредњачки, изабран у Нишу 23-ег септембра 1885, на састанак 3-ег јануара 1886. У томе одбору било је 7 чланова из Београда а 14 из унутрашњости. Из Београда су били: М С. Пироћанац, Стојан Новаковић, Милан Кујунџић, Дим. Радовић, Јевта Павловић, Никола Ђорђевић и Никола Крупежевић. Из унутрашњости су били: Милош Глишић, Милан Жуњић, Коста Здравковић, Алекса Здравковић, Урош Кнежевић, Павле Самуровић, Тома Стајић, Лаза И. Петровић, Јаков Михаиловић, Петар Тирић, Јанаћко Костантиновић, Алекса Фотић, Висарион Николић и поп Ђорђе Ђорђевић из Тополе. Нису дошли на састанак 3-ега јануара: Јевта Павловић, М. Жуњић, Алекса Здравковић, Павле Самуровић, Јаков Михаиловић, Висарион Николић, а остали су сви дошли и саветовању присуствовали. Питање је положено: да ли да се као мишљење и дело странке усвоји оно што су у току новембра и декембра 1885 радили М. С. Пироћанац и Ст. Новаковић и да ли се у оном правцу може у име странке даље радити са странком либералном, па и радикалном, ако би извршење оних мисли̑ Круна с тим странкама хтела. Мисли исказане горе у aide-mémoire-у, о којима и јесте реч, Одбор је усвојио с великом већином. Није пак одобрио да се у име Напредне Странке ма шта ради без напредњака који су у влади, тј. без М. Гарашанина, спрам којега је М. С. Пироћанац увек осећао извесну суревњивост, која је пословима Напредне Странке много штете нанела. Исто тако Одбор није пристајао ни на какву заједничку радњу с либералима, не зато што би био против саме заједнице с либералима него што им није веровао и што је држао да је проста обмана све што они говоре, а у последњем моменту да ће свагда да подвале. У оваком положају ствари М. С. Пироћанцу и мени остало је или да се сами повучемо од свега посла натраг, или да одвојимо ко ће с нама а ко с М. Гарашанином. Ми смо претпоставили оно прво, и одмах по том објављено је у „Виделу“ да смо се М. С. Пироћанац и ја повукли из политичких послова у приватни живот.

На зборовима које су, мислим у Нишу, имали радикали, њихова већина није хтела да пристане уз политику за коју се био заузео П. Тодоровић и није пристала да ради с М. Гарашанином и напредњацима.

Тако се овим колебањима начинила основица за либерално-радикалну фузију од 1886 о Цветима. Из те је фузије изашла најпре влада тога правца од јуна 1887, а по том, кроз разне трзавице, уставна промена од 1888 и абдикација краља Милана, који је и тим показао како није нимало био за идеје исказане у aide-mémoire-у од 14 декембра 1885 године.

Али се у току само три године aide-memoire у свима својим тачкама испунио!

*
* *

Мир с Бугарском. Питање о влади у Србији

Послови мира међу Србијом и Бугарском ишли су даље својим обичним током. Пред што се утврдило све што треба за те преговоре, султан 21 јануара одобри сједињење Источне Румелије с Бугарском на начин што је кнеза бугарског поставио за губернатора Источне Румелије, с тим да тобоже све друго остане онако као што је прописано Берлинским Уговором. То је копрена којом се покрило status quo ante. Разуме се да нико ни тада ни по том није водио рачуна о ономе шта се радило под том копреном, и уједињење, против којега је дигнуто српско оружје, постало је и по дипломатској форми свршена ствар.

Остало је да се сврши и мир међу Србијом и Бугарском, па да Велике Силе све потврде својом конференцијом у Цариграду. Одмах по том састали су се у Букурешту и делегати Србије, Бугарске и Турске да уговоре мир. И то се свршило 19-ог фебруара 1886. Остатак фебруара употребљен је био за мере о распуштању војске и повраћаја потпуно редовнога стања.

Иза тих послова дошла је на ред и расправа с владом. М. Гарашанин је дао оставку, и краљ је почео преговоре с политичним људима. Јов. Ристић се, доиста, истакао као господар ситуације. Једно време се већ сматрало као свршена ствар долазак на владу либералног министарства с Ј. Ристићем на челу. У преговорима се краљ и Ј. Ристић нису могли погодити о буџету министарства војног. Постављало се као начело да се штедњом васпостави буџетска равнотежа, али је краљ ограничавао штедњу у министарству војном захтевом да се тај буџет не сме смањивати испод 14 милиона. Краљ Милан је том приликом, 13 марта 1886, звао на саветовање и М. С. Пироћанца и мене.

Противно моме обичају да не бележим што се кад разговарам, о овоме сам разговору побележио што је главно одмах после аудијенције код краља.

У своме разговору о ситуацији краљ је истакао као главно балканско питање. Казао је како је сад на дневном реду балканско питање, како иза овога успеха бугарског ваља очекивати даље кораке: проглашење независности Бугарске, кораке у Македонији, којом би се постигло потпуно извршење сан-стефанског програма. Србија, говорио је краљ, мора бити спремна да се томе одупре. Тога ради јој треба војска. Војске не може бити без буџета и без нових издатака. Тога ради на дневном реду мора остати реконструкција војске, и тога ради у овај мах не може бити места уставноме питању.

После овога развијања основице којим је краљ хтео да унапред избегне говор о уставној промени и да унапред извуче из дискусије војску и војни буџет, краљ положи питање: мислимо ли да је за Гарашанино̀во министарство повољан моменат да одступи? Ми смо одговорили да је то и неизбежно и оправдано, јер се влада сама љуља и колеба и сама себи не верује већ од толиког времена. Земљи, међу тим, треба јака влада, и на питање краљево о томе да ли да се одмах позове, јака влада или да се између Гарашанинове и нове владе позове, као прелаза ради, неки пословни кабинет, ми смо одговорили настојавањем да би земаљском интересу боље одговорила чистија ситуација, с дефинитивном владом, пошто пословни кабинети ретко кад имају потребног ауторитета.

После тога је краљ питао: шта ми мислимо о програму нове владе?

Држећи се aide-mémoire-а ми смо одговорили да једини начин да се дође до јаке владе у томе је, да јој се за програм постави промена устава. Без тог програма, рекли смо, не може бити јаке владе, па да у њу уђу и привидно најјачи људи.

Краљ је на то учинио напомену да ли то што смо тврдили није у супротности с нашим тврђењем у aide-mémoire-у, да устав треба да буде дело свих странака, и како би се то могло извршити у практици? Алузија је била на ондашње растројство још неамнистованих радикала. Ми смо одговорили да је оно писано 11—14-ог декембра и да одговара потпуно ондашњој ситуацији. Али, ако краљ искрено хоће, могло би се у томе и сад успети, пошто нема сумње да би радикали, уза сву борбу, у последњем часу нови устав оберучке претпоставили старome.

По том је дошао разговор на буџет. Ми смо предлагали по што по то реални буџет, трошкове спрам стварних прихода, како би се једанпут финансијско питање збацило с дневног реда и како би престало бити хидра, којој одмах нарасте друга глава чим јој се једна одсече. Финансије, казали смо тада, треба разумно али из корена излечити, да се уништи досадашњи обичај, по коме се све трошило пре но што се у џеп стави.

Још је било разговора о изборима. Скупштини изабраној зими 1884 године мандати су (због претходног распуштања) били истекли с крајем 1885, и правилно се с њоме није могло радити. Том приликом је краљ казао да је изборно питање механичне природе; што отму капетани, оно је мњење народно. Ми смо, међу тим, тврдили да је за Напредну Странку ситуација истоветна с оном која је била за изборе 1883 године, с тим да је Напредна Странка далеко више растројена но што је то била 1883 године.

У целом разговору краљ је био веома резервисан. Уставно питање није хтео ниједанпут да додирне изреком сам, и говорио је о њему само поводом нашега говора. Није хтео да излази из оквира ондашње ситуације, и о њој је тражио оцене или савете. По мом мишљењу он је тражио само оцене, пошто је већ о свему имао тада мишљење утврђено, и само је његовом извршењу прилазио с извесном сценеријом и формалностима. На крају је изашао кабинет М. Гарашанина, нови скупштински избори и тобожњи програм просте реконструкције.

Али је све то трајало мало. Још из рата залегло се неповерење према краљици Наталији, по том брачна распра и развод који је однео кабинет М. Гарашанина. Околишним путовима изашло се ипак не само на извршење онога што је нацртано у другом делу aide-mémoire-а него чак и на абдикацију, ма да она није озбиљно ни улазила у aide-mémoire.

*
* *

Пад кнеза А. Батенберга. Измирење Србије и Бугарске.

По Букурешком Миру, који је избегао све детаље, питање Источне Румелије остало је Турској и Бугарској, и тај га је мир застао као уређено актима султановим. Земља Бреговска, која је и била први повод распри, остала је у бугарским рукама. Питање о трговачком уговору, које је aide-mémoire обележио као средство измирења, којим се и губитак на Сливници може маскирати, остало је такође недирнуто.

Бугарска унутрашња борба, која је у августу 1886 године свршена падом кнеза А. Батенберга и постављењем Кнежевског Намесништва изравнала је, и то бугарском иницијативом, и та два питања.

Намесништво је из Софије желело да мир међу Србијом и Бугарском утврди ближим, пријатељским везама. У тој намери је послан у Ниш, где су се у октобру краљ Милан и влада бавили ради скупштине, др. Странски, који је 13 октобра 1886 с тадашњим нашим министром иностраних дела Драг. Франасовићем закључио уговор о измирењу у четири члана, који гласи овако:

> Чл. 1. Кнежевска Бугарска Влада, жалећи случај на Брегову који је пореметио везе пријатељства међу две суседне државе, очистиће спорно земљиште спрам села Брегова одмах пошто се овај акат потпише. То ће се земљиште огласити за неутрално докле се коначно не расправи тако звано Бреговско Питање комисијом српско-бугарском, која ће се за тај посао саставити. Ако би се та комисија изјаснила да земљиште припада Србији, Краљевска Влада пристаје у начелу да га уступи Бугарској у замену за какво друго земљиште на неком другом месту границе.
>
> Чл. 2. Да би се помогло међусобном развићу обе земље у њиховим економским интересима и да би се још боље утврдиле везе међу њима, обе стране уговорнице пристају да у року од два месеца саставе мешовиту комисију са задатком да изучи међусобне трговачке послове обе суседне земље. У другом року од шест месеци закључиће се међу Краљевином и Кнежевином, у облику њиховим законима прописаном, трговачки уговор. Докле се то не сврши, обе стране уговорнице дају реч једна другој да ће међусобно олакшати све што је могућно за трговину једне и друге стране.
>
> Чл. 3. Кнежевска Бугарска Влада даје реч да српским политичким емигрантима никако неће допуштати да живе у простору од шездесет километара покрај српске границе и да ће спречавати сваку њихову радњу против реда и мира у Краљевини Србији.
>
> С друге стране Краљевска Влада даје реч исто тако за политичке емигранте бугарске који би се застали на земљишту Краљевине.
>
> Чл. 4. Кнежевска Бугарска Влада даје реч да све што може учини те да се железница Вакарел — Софија

> — Цариброд сврши, ако је икако могуће, у истом року кад и железница Пирот — Ниш.
>
> Овај уговор ће стати на снагу одмах пошто буде потписан.“

Тако је тиме коначно завршена српско-бугарска распра.

Али је ипак први трговачки уговор свршио се и стао на снагу више од десет година̂ касније, у пролеће 1897 године.

КРАЉЕВИЋ МАРКО

ЛИТЕРАРНО ИСТРАЖИВАЊЕ УЗРОКА ЊЕГОВЕ СЛАВЕ И ПОПУЛАРНОСТИ У СРПСКОМ НАРОДУ.

Историско-епска личност Краљевића Марка од великог је интереса како за историке и испитиваче српске прошлости у доба распадања велике и силне Душанове царевине и пропадања српске самосталности и слободе, тако и за књижевнике и оцењиваче народних предања, а нарочито народне епске појезије, у којој је Марко уздигнут на недостижну висину.

Интересовање за Марка увећано је нарочито несугласицама и размимоилажењем историјских података и предања о њему.

Народно предање и појезија начинили су Марка највећим и најомиљенијим јунаком српским. Од свих јунака и владалаца српских народ је Марка највише заволео; о њему је спевао највише јуначких песама; о њему је сачувао највише прича̂ како о чудноватим догађајима из његова јуначкога живота, тако и о његовом необичном коњу Шарцу, о његовим стопама куда је пролазио, о планинама и урвинама којима је проходио, о стенама које је дизао и бацао, о развалинама цркава, кула и градова које је градио... Сваки крај српски има по какву успомену из живота Марковог; у сваком се куту и колиби прославља име његово; свако српско дете зна по штогод да прича о јуначким подвизима Краљевића Марка̂.

Нема сумње, Марко је најславнији херој и највећи витез из српске прошлости; он је народни „јунак над јунацима“.

Марко је љубимац српскога народа. Њему је народ дао надчовечанску снагу и натприродну моћ и хитрину; учинио га је непобедним како у борби с другим јунацима и читавим хордама непријатељским, тако и у борби са чудовиштима и митским бићима — с троглавим јунацима, дивовима, вилама, змајевима и аждајама. Па ипак је народ оставио Марка човеком, са свима манама и врлинама људским. Марко је крв од крви народне; у њему је народ оличио своје идеале, своје жеље и тежње, своје особине и погледе на свет и живот, своја осећања и болове у времену распадања и пропадања негда славне царевине српске, своју жалост за изгубљеном слободом, своје јаде и невољу у тешким данима дуготрајнога страдања и робовања, своју наду на избављење испод туђинскога јарма, своју освету над непријатељима и зулумћарима српским. Марко је дуго живео и борио се — пуне три стотине година. Почев од времена цара Степана и Реље Крилатице, другујући с Обилићем и косовским јунацима, другујући с деспотом Ђурђем Смедеревцем и Сибињанин-Јанком, са Змај-Огњеним Вуком и Старином Новаком, он живи, бори се и после њих, кад већ нестаје и последњега од знатнијих јунака и бранича народних, докле најпосле и њега самога тихо и нечујно нестаје. Али Марко, идеал народни, ни тада не умире; он још живи, јер идеали не умиру. Још он и данас спава негде у пећини; а пробудиће се кад му сабља из стене изиђе — кад куцне час ускрснућа целокупнога племена српског.

Такав је Марко у свима крајевима српским, широм данашње и Старе Србије, широм Маћедоније и Црне Горе, Босне и Херцеговине, Далмације и Хрватске, Срема и Славоније, Бачке и Баната — свуда где год има Срба. Па није он само код Срба омиљен и славан: његово се име прославља и код осталих братских нам народа југословенских — код Хрвата, Бугара и Словенаца, и то у толикој мери, да би се с правом могло рећи да Марко није више само српски јунак, него је постао омиљени народни јунак код свих Јужних Словена. Осем тога, о Марку се прича и код туђинских народа који живе у суседству српског племена — код Арбанаса, Грка, Турака и Румуна. „Од Истре до Цариграда, од Јањине до Варне, тешко се може наћи човек коме би Марково име било непознато“ (Јиречек). А руски књижевник Халански, у својој досада највећој студији о Краљевићу Марку, доказује да су утицајем југословенских предања о Марку створена код Малоруса причања о њиховом „Маркѣ Проклятомъ“.

Па откуда толика популарност Маркова?

У колико је личност Краљевића Марка интересантнија и примамљивија са толике славе и популарности, у толико је она загонетнија са оскудице историјских података о њему, о његовом животу и краљевању у најсудбоносније доба српске прошлости. Историја мало зна о владавини краља Марка, који је после пропасти на Марици краљевао у земљама свога оца, краља Вукашина, од Вардара до Албанских планина, у којима су главни градови били: Скопље, Прилеп, Охрид, Битољ и Хлерин. У историји није у довољној мери осветљен његов значај као историјске личности, његов однос према господарима осталих српских земаља, његов положај и рад у првим сукобима српскога народа с Турцима, његово клетвеништво (вазалство) турским султанима и вршење вазалске службе његове; нити се штогод зна о томе, какав је Марко био као краљ према своме народу и својим поданицима; какве су биле његове карактерне особине; је ли имао каквих врлина с којима је могао придобијати за себе народну љубав?

Оно мало историјских података и чињеница, који се о Марку знају, помућено је с једне стране непоузданошћу казивања самих летописаца и повесничара, а с друге стране мешањем историјских чињеница с поjетским сликама народних предања, која су знатно утицала на доцније повесничаре, те је тешко оделити стварна казивања од поjетских и уображених. Осем тога, и она историјска факта, која су утврђена као поуздана, износе нам Марка у сасвим друкчијој светлости него што га показује народно предање и епска поjезија, те у њима не налазимо потврде и објашњења за онакву личност Маркову, какву је народ насликао. Историја не зна да прича о каквим нарочитим херојским подвизима његовим, или о каквим другим делима која би оправдавала велику славу његову. Историјски Марко, немоћни владалац, коме суседи отимљу део по део очевине; клетвеник и „удворица“ турских султана, који уредно врши вазалску службу; себичан и саможиви краљ српски, који се бринуо само о себи и одржању своје краљевине; — за Марка би се, према томе, могло рећи да је, као српски краљ, био на штету српског племена, јер није водио рачуна о општим интересима српским и о великој опасности, која је целом племену грозила од азијских освајача. Међутим, народни Краљевић Марко, јунак над јунацима, дика је и узданица српска, бранич српског имена и племена, осветник погаженога и потлаченог Српства.

У овакој противности тешко се наћи и историку и књижевнику С једне стране та несугласица података, а с друге оскудица историјских извора о самом животу, личности и карактеру Марковом, чине да су два понајважнија питања о Марку остала недовољно објашњена и нерасветљена. Једно је о *узроцима* велике славе и популарности његове, а друго о *средишту постанка* и *распростирању* причања и појезије о њему.

Срећујући мишљења појединих књижевника о првом од тих питања, изнећу о њему и своје мишљење, користећи се при том обилним градивом што га дају народна предања и народна епска појезија. —

1.

Има више од две деценије, откако су и наше и стране књижевнике почела интересовати ова питања:

Каквим је својим делима српски краљ Марко стекао толику љубав народну и заслужио да га народ у својим предањима и појезији уздигне на толику висину епску, на колику у својој обилној појезији није више никога уздигао?

Зашто је народ, поред толиких других заслужних јунака и владалаца српских, баш Марка, турског клетвеника, изабрао за свога љубимца, те њега обасуо толиким симпатијама и у њему оличио своје идеале, своја осећања, своје жеље и наду на лепшу будућност?

Као што сам поменуо, повесничари немају довољно података да би нам на та питања могли дати стварна објашњења. Покушало се њихово објашњење путем литерарним, путем претпоставака и домишљања. Али ћу одмах рећи да и после тога, поред исказаног мишљења неколиких наших и страних уважених књижевника, још нисмо начисто с позитивним одговором на постављена питања.

Изнећу овде та мишљења и одговоре.

Чувени професор и академик *Ватрослав Јагић*, у својој лепој студији „*Марко Краљевић у народним умотворинама*“,[1] вели о томе овако: „Чудновата је загонетка, откуда то да између толиких јунака српскога народа баш Марко све друге надвишава. Можда је пре свега *велика физичка снага* дала повода да се пажња народне фантазије на њега концентрује. Али је томе свакојако допринео и *његов ближи додир с Турцима;* јер је тај однос чинио могућним гдекоју повољну интервенцију *у корист подјармљених*. То га је још за живота учинило популарним и одржало његово име незаборављено у народној успомени“ (стр. 444.). Толико Јагић.

Д-р Т. Маретић, проф. и академик, у својој повећој студији „*Косовски јунаци и догађаји у народној епици*“,[2] вели да се „добро зацијело знало, да је Марко турска удворица и да српскому народу *није ништа добро учинио*, а *много зла*“, па ипак га је народ уздигао. Ево како он тумачи то уздизање Марково у народном певању: „Мени се чини, да је Марко морао бити човјек *необичне тјелесне јакости*, па да се можда већ за његова живота или кратко вријеме послије његове смрти разносила по народу од уста до уста гдјекоја његова дјела, којима је доказао велику своју јакост; али истом *неколико деценија послије његове смрти*, кад се већ заборавило, какав је Марко био према Турцима, какав ли према Србима, *почеле су се приче с другијех јунака препијевати на Марка*, а послије и друго којешта, што би у Марково вријеме сав народ држао за измишљотину.“

Као што се види, оба ова одлична књижевника хрватска слажу се о главном узроку, који је у *необичној и превеликој телесној снази* Марковој. И ако о тој главној карактерној особини Марковој немамо историјске потврде, она је ипак врло вероватна претпоставка, основана на многобројним потврдама народнога предања свих крајева, до којих је Марково име допрло; јер одиста, какав слаботиња Марко не би ни могао дати повода ни савременим, па ни доцнијим приповедачима и певачима народним, за узношење његових јуначких дела и за његово уздизање над остале јунаке и хероје онога доба. Ко би од добричине, човека мека срца и нарави, неодлучна или страшива, градио хероја каквог нам предања сликају? Марко је одиста морао бити снажан и јуначан, морао је бити одважан и срећан у борбама с непријатељима, у којима се жртвовао до самопрегоревања. Ове особине Маркове његови су војници имали прилике да виде у заједничким борбама, пак су о њима причали и јуначка дела његова разносили по народу српском.

---

[1] *Archiv* für slavische Philologie, V Band, Berlin 1881. Превод ове студије написао је у Slovincu за 1882. г.

[2] *Rad* jugoslov. akademije, knj. XCVII, стр. 72.

Но да ли би само те особине Маркове биле довољне да нам даду одговора на постављено питање? Је ли груба физичка снага сама собом толико моћна и привлачна, да у њој можемо наћи једино објашњење за огромну славу Маркову и необичну љубав народну према њему? Нису ли тој слави и љубави припомогле друге какве карактерне особине и врлине Маркове? Одиста, невероватно је да би народ од Марка „удворице“ турске, који српском народу „није ништа добра учинио, а много зла“, како вели Маретић, градио само по његовој снази славнога хероја, чија се дела разносе „од уста до уста“, и на кога се и „приче с другијех јунака пришијевају“, па ма колико била „необична телесна јакост“ његова. Народ је имао и многе друге велике јунаке, који су му у оно тешко доба очајне борбе с Турцима могли бити симпатичнији од удворице Марка, јер су се јуначки жртвовали за слободу свога народа; и, народ је многе од њих уздигао и прославио у својој јуначкој појезији, истичући неке и као такмаце Маркове по снази и јунаштву. Да поменем само имена Реље Крилатице, Љутице Богдана, кнеза Лазара, Милоша Обилића, Страхињића бана, Змај-Огњеног Вука и Старине Новака, која су толико прослављена у средишту српском, у коме се најјаче и развила народна епска појезија. Па ипак је народ, између свију њих, Марка учинио својим љубимцем, њега уздигао на највећу висину, њега најобилније окитио ореолом митских хероја.

Јагић је увидео да разлог у „превеликој физичкој снази“ још није довољан, па га је и поткрепио Марковим „заузимањем у корист подјармљених.“ Мислим да на овај други разлог Јагићев ваља скренути већу пажњу. Јер одиста, велика херкулеска или џиновска снага може у нама подстицати чуђење и дивљење, али врлина, која нам заштићује и част и живот, и која ублажава болове у тешким и мучним тренуцима, кадра је јаче да утиче на наше срце, кадра је већма да се популарише код невољнога и подјармљеног народа, да се уздигне до ступња народнога идеала.

Руски професор и књижевник *М. Халански*, у својој досада највећој и најпотпунијој *студији о Краљевићу Марку*,[1] такође је покушао да објасни велике народне симпатије према Марку, али сасвим на други начин. Он вели: „Чини се, да је *идеја несреће и саучешћа ка хероју* преовлађивала у најранијем епосу о Марку.... У доба великих народних несрећа има људи на којима се знатније, оштрије и осетљивије огледају опште невоље и страдања. И краљ Марко се појављује као такав *невољни страдалник*, *несрећни владалац*, *који страда без кривице или*, *боље рећи*, *за кривице других*... *Саосећање према судбини*, а може бити и *према самој личности* Марковој, било је, вероватно, *главни узрок* његове популарности и распрострањења прича̑ о њему по свој Србији и Бугарској.“

Одиста, положај Марков после страшног пораза на Марици, где му је погинуо и отац Вукашин и стриц Угљеша, и где је уништена огромна војска њихова од 60.000 људи, морао је бити незавидан и одвећ несрећан и невољан. Наследити краљевски престо у таким тешким приликама; постати владаоцем ојађеног народа, унесрећенога тим ужасним поразом; бити без војске којом би могао штитити своје земље од непријатеља; немати помоћи у господара суседних земаља који су, напротив, похитали да се користе његовим неприликама, отимљући му комад по комад његове очевине; — то нас све уверава о очајном положају новога краља Марка. И ако је у ондашњем раскомаданом царству српском, разривеном неслогом властеле и себичношћу господара појединих делова, могло бити крајева којима је угодна била пропаст властољубивога Вукашина и бедан положај његова сина Марка; ипак мислим, да је морало бити Срба и српских крајева, који су у несрећи Марковој гледали и своју несрећу, и који су у Маричком поразу предвиђали блиску опасност за цело племе српско. Констатовање оваквога положаја иде у прилог Халансковога мишљења.

---

[1] *Южно славянскія сказания о Кралевичѣ Маркѣ*, у 3 тома. Варшава 1893—5.

Па ипак, и невоље Маркове, и опасност која је грозила српском народу од азијских освајача, нису у стању да објасне истакнуто питање. Та опасност и те невоље могле су забринути и свакога Србина; оне би могле унеколико правдати и ступање овог „несрећног владаоца“ у вазалство турским султанима, али оне, и поред свег народног „саосећања према судбини,“ или и према „самој личности“ Марковој, не могу бити главни узрок његове велике славе и популарности, нити узрок распростирању прича и стварању песама о њему. Није само Марков положај био тежак и очајан. Зар су у завиднијем положају били Богдан и браћа Дејановићи, Драгаш и Константин, чије земље беху прве на ударцу турском, и који су такође морали ући у вазалство турским султанима? Зар није зла и несрећна судбина мало доцније сналазила и остале српске земље и њихове господаре, који су се јуначки одупирали турској навали, што Марко, у колико се по историји зна, није нигда ни покушао, него је вазда своју и народну снагу стављао у службу само султанима?

Халансков разлог о саосећању према „невољном страдалнику,“ који страда „за кривице других,“ не може се, дакле, примити као одговор на постављено питање. Истина је, да је народ себичну и грамзиву политику Маркова оца, краља Вукашина, осудио и на њу се проклеством бацио; у томе се може огледати Марково страдање за кривице и грехе других. Али, зар Марко није имао и својих грехова? Краљу Марку је зацело требала која година мирне владавине и опорављења краљевине после Маричке катастрофе; но доцније, уместо мирења и стварања веза са осталим владаоцима српских земаља, уместо договарања око заједничке одбране од азијске напасти, видимо историјског краља Марка где верно врши своје вазалске дужности, да би само у својој земљи могао мирно краљевати. По казивању савременог грчког писца Халкокондиле може се рећи, да је Марко у својим земљама владао слободно и самостално. „Мурат је хтео да подражава Киру и да буде благ и праведан. те је спрам господара српских, бугарских и грчких поступао с великом благошћу и умереношћу. Сви ови господари, и Дејановићи и краљ Марко и Богдан, погодили су се, према томе, да данак плаћају и да војску дају, а у свему осталом мање више да заповедају као што су и заповедали“.[1] Марку је, дакле, у вазалској служби било добро, па се није обазирао ни на кога другог. Таква његова „удворичка“ политика према султанима није могла наћи одобравања код владалаца северних и западних земаља српских, који су се спремали да се са оружјем одупру Турцима, а нарочито код јуначког кнеза Лазара, супарника Марковог, који се не хтеде угледати на Марка и остале јужне господаре да уђе у Муратово вазалство. Марко је мирно посматрао нападе турске с једне стране на земље Лазарове, а с друге на Балшићеве. Па и у најсудбоноснијој борби на Косову, када су све северне земље српске учиниле савез за одбрану слободе и самосталности српскога племена, и када се већ поуздано могло знати, да ће пропаст на Косову бити и пропаст свих српских земаља, — ни тада Марко не изиђе из улоге вернога клетвеника Муратовог. Марко је предусретљиво изишао Мурату на сусрет и поклонио му се, а Константин је у Кратову лепо угостио Мурата и његову војску, кад су полазили на Косово. За њих се вели да нису учествовали у Косовском боју ни као пријатељи ни као непријатељи Лазарови, али је вероватно, да би Марково и Константиново учешће у корист Срба, а са јуначком коњаничком војском њиховом, с којом су умели тећи победе за рачун турских султана, дало несрећном боју Косовском сасвим други обрт. Па ипак све Маркове грехе и кривице народ српски опрашта и заборавља онда, кад беше готов да баци проклество на свакога Србина који му на Косову није помогао; па га још високо уздиже, прославља га више него Лазара и све друге — гради га својим љубимцем! Не, не — Халансково мишљење није ни у колико кадро да нам објасни велику славу и популарност Маркову.

---

[1] *Ст. Новаковић:* Срби и Турци у XIV и XV веку, стр. 191.

Ево шта Маретић вели о Халансковом мишљењу у своме реферату о студији његовој[1]: „Ово нагађање о великој слави Марковој не вреди више него ли моје у Косовским јунацима и догађајима. За то је најбоље рећи да поред оскудице историских вести не можемо знати зашто је народу толико омилио мимо друге јунаке свога времена.“

Од страних књижевника још је *А. Серензен* о томе питању рекао неколико речи у својој студији „*Прилог за историју развитка српских јуначких песама*“.[2] Говорећи о Краљевићу Марку, Серензен вели: „Из путничких бележака друге половине XVI века знамо, да је он у македонско-српским пограничним областима цењен као *славан* јунак. *Каквим је делима стекао себи ово име, не знамо*; готово би се могло мислити, да он за своју славу има мање да захвали истински знаменитим делима историјскога карактера, него ли *случају* који нам је свакако непознат и загонетан по своме утицају, а који је од XV до XVIII века око овог имена груписао причу и песму.“

Као што се види, код Серензена не налазимо поуздано и одређено исказанога мишљења, које би нам дало објашњења о слави Марковој. О „непознатом и загонетном случају,“ који је око имена Марковог привукао народну песму и причу, нема се шта рећи; јер у времену, када Марка већ давно није било, тешко је замислити случај, који би био од тако замашнога утицаја по народне симпатије према краљу Марку, верном вазалу турских султана.

Од наших књижевника имамо о томе питању исказано мишљење код уважених академика: Ст. Новаковића и П. П. Ђорђевића.

---

[1] Реферат је штампан у Radu, књ. cxxxii.

[2] *Asmus Soerensen:* „Beitrag zur Geschichte der Entwickelung der serbischen Heldendichtung“ — у Јагићевом Archivu, B. xv. стр 217.

Г. *Ст. Новаковић*, у своме делу „Срби и Турци XIV и XV века“,[1] одговорио је на то питање узгредно (у напомени на стр. 189), али много одређеније и вероватније. Г. Новаковић тумачи узроке Маркова популарисања овако:

„Према народним предањима и песмама могло би се мислити да је Марко у својој држави био доста самосталан, али да је уз Турке војевао. Ову је своју дужност он вршио, по свој прилици, с најамницима.... *и вршио је своjевољно и оригинално, не газећи дужности, али ни свога хришћанскога образа.* Као спрам краљева сина, Турци су, према своме тадашњем још врло толерантном обичају, имали према Марку многих обзира. Међу најамницима својим Марко је морао имати највише Срба, *који су му се дивили, приповедали о њему и певали његово јунаштво*, које се у ствари лудо трошило за туђе интересе. У томе би била историјска основа оне слике Марка Краљевића, која се види у предањима и песмама народним.“

Овако исказано мишљење о популарисању Марковом много је схватљивије и ближе тачнијем одговору. У томе, што су Турци имали разлога да према Марку имају многих обзира, Марко се умео користити за свој народ и своју земљу: он је вазалске дужности вршио самовољно и оригинално, а у свакој могућној прилици био је заштитник Срба и хришћана уопште. И у свом народу, и у средини своје војске пред непријатељем, Марко је, осем одважности и јунаштва у бојевима, свакако и својим добрим и паметним опхођењем придобијао за себе своје људе, који су се поред њега осећали и задовољнији и одважнији, и „који су му се дивили, приповедали о њему и певали његово јунаштво.“ Мишљење г. Новаковића у главноме се слаже с Јагићевим, али је исказано много одређеније и потпуније, те нам даје доста приближну слику о узроцима Маркове славе и величине.

П. П. Ђорђевић исказао је о томе своје мишљење у свом књижевно-повесничком нацрту „*Кратки преглед срп. народ. песама*“.[2] Његово би се мишљење могло сматрати као допуна мишљења г. Новаковића, а гласи: „И ако нам повесница каже да је Марко био турски вазал, народне песме сведоче, *да је он и сувише волео свој народ* и *свуда га од зла бранио*. Чиме би се иначе могао растумачити онолики број песама о самом Краљевићу Марку, ако не његовом *великом љубављу према народу*, и то баш *простом*, оном, *за који други наши великаши старога доба нису баш много марили*.“

---

[1] Издање Чупићеве Задужбине, књ. 33, Београд 1893.

[2] У *Брастcovу* Друштва Св. Саве, књ. III, Београд 1889, на стр. 212.

Према томе, Марко је својим опхођењем према простом народу, својом великом љубављу и својом моћном заштитом од свакојака зла, задобио велику наклоност народну. У њему и његовој љубави народ је налазио заклона и утехе у тешким и очајним данима онога доба. Љубављу својом према народу Марко је више, него други великаши, умео стећи симпатије простога народа српског, те је и народ Марка јако заволео, уздигао и прославио.

Кад се сва ова мишљења о узроцима Маркове славе и популарности покупе уједно, добивамо овакав преглед:

1. Марко је имао превелику телесну снагу и изишао на глас својим јунаштвом (Јагић, Маретић и Новаковић);
2. Марко се заузимао у корист подјармљених; вршио је своје вазалске дужности не газећи свога хришћанскога образа (Јагић и Новаковић);
3. Марко је међу најамницима својим имао понајвише Срба који су му се дивили, приповедали о њему и певали његово јунаштво, а то му је славу распрострло (Новаковић);
4. Марко је волео свој народ и од зла га бранио (Ђорђевић);
5. Марко је невољни страдалник који страда за кривице других, те је народ саосећао према злој судбини његовој (Халански);
6. Марко није народу ништа добра учинио, а много зла; но доцније, кад се то заборавило, почеле су се приче с других јунака припевати на Марка (Маретић); и
7. Марко за славу своју има мање да захвали знатним делима него ли случају, непознатом и загонетном (Серензен).

То је резултат досадањега проучавања како историјских прилика у којима је Марко краљевао, тако и обилног градива што нам га даје народно предање и епска појезија; то су, дакле, узроци Маркове славе и величине, до којих су књижевници дошли у истраживању одговара на постављено питање.

Нека ми је допуштено одмах рећи, да ови одговори још нису довољни да нам потпунце објасне велику народну симпатију за Марка, која га је уздигла до ступња народног идеала. Говорећи о њима посебице, већ сам показао да у некима од њих има јаких разлога, да су наведени узроци врло вероватни, или и тачни; али — нису довољни. Видели смо да ни најглавнији од тих узрока, Маркова превелика снага, сам за себе није за то довољан, ма снази додали и све оне особине које обично иду уза снагу чувених хероја: јуначко срце и одважност, самопрегоревање, хитрину, вештину и срећу на мегдану. Остало би, да из тих узрока комбинујемо највероватније, нпр. Маркову снагу и његово вероватно заузимање у корист подјармљених, или и његову љубав према народу. Па ипак, мислим, да би и тада, у том низу вероватних узрока, недостајао, рекао бих, најглавнији, јачи од свих поменутих.

Кад се у недостатку историјских података мора прибегавати материјалу што нам га дају народна предања и појезија, онда, из тога обилног градива потражимо оне карактерне црте, које су највидније истакнуте и које су најјаче заступљене у предању и појезији свих или бар већине крајева српских. Тим путем, надам се, доћи ћемо понајпре до правих узрока Маркове славе и величине.

Од збирака српских, хрватских, руских и бугарских, из којих су ми народне песме биле при руци за студију о Марковом карактеру, помињем ове:

1. *Вук Стеф. Караџић:* Српске народне пјесме, државно издање, књ. II и VI, Београд 1895. и 1899.
2. *В. Богишић:* Народне пјесме из старијих највише приморских записа — Гласник срп. уч. др., друго одељ. књ. 10., Београд 1878.
3. *Б. Петрановић:* Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, у 3 књиге, Београд и Сарајево, 1866, 1867. и 1870.
4. *Сима Милутиновић* (Чубро Чојковић): Пјеванија црногорска и херцеговачка, у Лајпцигу 1837.

5. *Браћа Јовановић:* Краљевић Марко у народним песмама, треће издање, Панчево 1885.
6. *Благ. Стојадиновић:* Српске народне песме, књ. I, Београд 1867.
7. *Григ. А. Николић:* Српске народне песме из Срема, Лике и Баније, књ. I и II, Н.Сад 1888. и 1889.
8. *Никола Беговић:* Српске народне пјесме из Лике и Баније, Загреб 1885.
9. *Стефан Николић:* Црногорске Гусле, Београд 1858.
10. *Владимир Красић:* Српске народне пјесме, I књ. Панчево 1880.
11. *J. Filipović:* Kraljević Marko u narodnim pjesmama, treće izdanje, Zagreb 1899.
12. *Matica Hrvatska:* Hrvatske narodne pjesme, odio prvi, junačke pjesme, knj. I i II, Zagreb 1896. и 1897.
13. *F. Jukić u Fr. Gr. Martić:* Narodne pjesme bosanske i hercegovačke, I, u Osjeku 1858.
14. *Luka Marjanović:* Hrvatske narodne pjesme, I, Zagreb, 1864.
15. *Stjepan Mažuranić:* Hrvatske narodne pjesme, I, Senj 1876.
16. *И. С. Ястребовъ:* Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ, С. Петербургъ, 1886.
17. *Владимиръ Качановскій:* Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсенъ съ словаремъ, С. Петербургъ 1882.
18. *Браћа Миладинови:* Бѫлгарски народни пѣсни, Загреб 1861.
19. *В. Йордановъ:* Крали-Марко въ българската народна епика, — Сборникъ на бълг. книж. друж. I, София 1901.

Напомињем да сам имао при руци прикупљених песама о Марку и из разних часописа: *Виле*, *Босан. Виле*, *Данице*, *Nevena*, *Српства* и др. У поменутој Јордановљевој збирци пробрано је 68 песама о Марку из разних збирака бугарских, а понајвише из *Сборн. за народ. умотвор.* издање Министар. Нар. Просвѣщчения.

У бугарским и руским збиркама народних песама о Марку понајвише их је прикупљених из Старе Србије и Маћедоније. У тим је областима и данас врло јака народна традиција о Марку; с тога и мислим да се у питању ове врсте морају узети у рачун и песме и предања из тих крајева. Ово тим пре, што је овде више стало до мотива, који су у песмама обрађени, него до језика, чија би исправност код неких збирака могла доћи у сумњу. —

2.

Прегледајмо Маркове *карактерне особине* и *врлине* како их је народ насликао.

У досадањем прегледу видели смо, да су неки од књижевника у одговорима својим додирнули по коју од Марковпх врлина, али на ту страну оне слике, коју нам је народ видно обележио, није скренута довољна пажња. По тој слици Марковој имамо две главне и карактерне стране овога народног хероја: с једне стране његову необичну снагу, јунаштво, хитрину и самопрегоревање, а с друге велики број његових витешких, племенитих и човечанских врлина. Обе се ове стране допуњују, и оне су доста присно уткане у народној појезији о Марку. Обе оне узвишавају Марка. Али се може рећи да је ова друга страна Маркова карактера она страна. која несумњиво уздиже његово име на велику висину, која великим сјајем украшава његове херојске подвиге, и, која му мeће лавров венац на јуначку главу.

Кад бисмо све народне песме о Марку поделили у групе по његовим карактерним особинама, раду, борби и животу, добили бисмо десетак група разних песама, у којима бисмо, без сумње, нашли да је група, у којој се описује Марково јунаштво, по броју песама највећа и најразновреднија. Али одмах за њом дошла би по величини њој приближна група таквих песама, у којима се износе Маркове лепе особине и врлине. О томе уверавају ме неколике стотине песама, прикупљених из разних збирака српских, хрватских и бугарских.

Не мислим овде износити примере оних карактерних особина Марковпх, у којима се огледају његова снага, јунаштво и све карактерне црте које уз њих иду; нити ћу говорити о његовом животу у детињству и младости, о момачким доживљајима у љубави, прошевинама и женидбама, о интимнијем животу у дому и друштву, о животу међу Турцима; нити ћу пак истицати његове разноврсне борбе, подвиге или и страдања на мегданима, у лову, у чудноватим авантурама, у разним свадбама и у тамновању. Ограничићу се само на оне песме, у којима је народни певач хтео нарочито да истакне коју од Марковпх витешких и човечанских врлина.

У народној епској појезији Марко се јавља као прави *витез*. са свима карактерним особинама и врлинама ваљанога средњевековног ритера. Он савесно врши своје дужности, служећи верно цару, хришћанској цркви и народним обичајима; брани правду, законитост и часност свагда и према свакоме; поштује и воли своје родитеље и своје огњиште, своју родбину, пријатеље и другове; вазда штити женскиње, слабе и нејаке; помаже сиромашне, бедне и невољне; готов је у свакој прилици да се бори против зулума обесних душмана и зулумћара народних; увреде не прашта и погинуће за част и образ.

У тим врлинама, мислим, *налазе се прави узроци који јунака Марка чине великим и славним.*

За сваку од тих врлина Маркових имамо довољно потврде у народном песништву. Рећи ћу их по групама према материјалу који имам при руци. А одмах ћу рећи, да су оне од тих група, у којима се огледају човечност, милостиво и племенито срце Марково, најмногобројније.

1. Врло је светла Маркова појава као јунака, који савесно и часно врши своје *дужности*, било то дужности према цару, вери и цркви, било дужности синовље, родбинске, кумовске, побратимске, старешинске, или ма какве друге. О томе нас уверавају и мање збирке песама о Марку. Вазда ћемо га наћи готова да се бори против свакога, који би га спречавао у вршењу својих дужности.

Као најглавније од тих дужности истаћи ћу на прво место оне, у којима се огледају понајзнатније врлине Маркове: брањење *истине*, *правде* и *законитости*. За потврду биће довољно да поменем случај, у коме Марко са тих дужности долази у сукоб са својим оцем и стричевима. Тај је случај најкарактернији и најпопуларнији, а обрађен је у варијантима:

Вук. II, 33. и 32.; *С. Милут*. 69. и 156.; *Петран*. II, 17.[1]

У добро познатој и необично лепој песми из Вукове збирке „Урош и Мрљавчевићи,“ народни је павач сјајно насликао ту светлу и узвишену црту Маркова карактера. Кад цар Степан беше на самрти, код њега се десише: протопоп Недељко и Краљевић Марко. Недељко је цара „причестио и исповедио," а Марко је код цара „писар" био, те су у њега остале „књиге староставне." По Петрановићевом варијанту цар је том приликом *Марку* поверио царство и нејака сина, „док пôдрасте дијете Уроше," говорећи му:

---

[1] У песмама из хрватских и бугарских збирака не налазимо обрађен овај мотив.

„*Чувај њега од душмана, сине*,
Док умедне собом окренути
И са српском земљом управљати"...

И по варијанту С. Милутиновића (69.) цар Степан оставља Марка за *намесника царског*, поверавајући му круну и сина Уроша; а Марко је најсавесније извршио поверену му дужност. По песми Вук. (32) овај је „аманет" поверен Марковом оцу, краљу *Вукашину*, који није оправдао поверење царево, јер ни после 16 година не уступи круну и царство законитом наследнику, цару Урошу. Дошло је до сукоба; око круне отимали су се Марков родитељ и стричеви; а Марко је имао да буде судија између њих и нејака цара Уроша. Одвећ је тежак био положај Марков; но Марко се брзо одлучује; правда и законитост одржавају у њему сјајну победу над осећањима синовљим и сродничким; он не пресуђује спор „ни по бабу ни по стричевима," већ „*по правди* Бога истинога." Величанствена је слика Маркова кад своме оцу и стричевима овако довикује:

„А мој бабо, Вукашине краљу!
Мало л' ти је твоје краљевине?
Мало л' ти је, остала ти пуста!
Већ с' о туђе отимате царство...
Видите ли, Бог вас не видео!
Књига каже, на Урошу царство,
Од оца је остануло *сину*,
Ђетету је *од кољена* царство"...

Цар је марка благословио, а отац га проклео тешком клетвом која се и испунила. По Петран песми, пошто су Уроша зацарили у „прекрасној Самодржи цркви," Марко извршује аманет цара Степана до краја: доводи Уроша у Призрен госпођи царици и ту:

Сва му добра предаде у руку:
Златан прстен славна цар-Шћепана,
А на главу *круну* Шћепанову...

А царица мајка овако вели Марку:

„*Хвала теби*, Марко Краљевићу!
Е да Бог да, *моје десно крило*,
Те нада те не било јунака,
На све стране у седам земаља,
Кад си цара послушао свога
И мојега сачувао сина,
Да он својој не погине мајци“...

На растанку је Марко овако говорио младоме цару:

„Послушај ме, дијете Уроша!
Ако теби *до невоље* дође,
Отпиши ми књигу шаровиту,
Слуга сам ти до вијека свога“...

2. Из савеснога појимања својих дужности произлази Маркова велика *оданост према цару*. Ову смо црту Маркова карактера већ познали и у песмама пређашње тачке; а овде ћемо нарочито забележити још и ове песме:

Вук. II, 61.; *Филип*. 2. и 32.; *Јордан*. 27.; *Качан*. 116.

По Филиповићевој песми бр. 2. Марко је још у детињству волео свога кума цара Степана, који га је држао „на десници“, давао му пити „малвасију“ и јести „са царева стола.“ А кад вила хоће Марка да награди за добро које је учинио њеном детету, он јој овако вели:

Нећу блага, него бритку сабљу,
Нећу љубу, него коња Шарца,
Да ја идем за цара на војску
И да будем јунак на мегдану“...

У Филип. песми бр. 32.: Марко се „синоћ“ оженио, а јутрос му дође књига од цара Степана да иде у цареву војску. Тежак је избор, коме ће се замерити: да ли младој љуби тек доведеној, или своме цару? Но Марку је преча дужност од свега — иде у цареву војску.

Исти мотив имамо и у Вуковој песми 61.: Марку долазе три књиге: једна од цара да иде у војску, друга од кума Будимскога краља да дође у сватове на „кумство вјенчано“, а трећа од Сибињанин-Јанка „да му крсти два нејака сина“ И овде је избор врло тежак:

хоће ли се замерити Богу или цару? Код Марка побеђује овај разлог:

У свате се иде на весеље,
На кумство се иде по закону,
На војску се иде од невоље...

Марко и овде врши најпречу дужност, иде тамо где је *невоља* — иде у цареву војску. У Јорданова бр. 27. имамо исти мотив. По Качан. предању из Радомира, бр. 116., Марко на позив „цара Костадина“ брани царство од Турака.

Није Марко био одан само цару Степану и цару Урошу; он је доцније савесно вршио и своју вазалску службу султанима, о чему имамо и историјску потврду. Из већег броја народних песама видимо да је Марко слушао наредбе царева у Једрену и Стамболу, да им је одлазио на сваки позив, да се борио за њих у разним бојевима и на мегданима. Његова одана служба вазалска начинила га је царевим „посинком“; цар га је волео и више пута обдарио новцем, или и градовима, али га се вазда бојао. Наклоност турских царева Марко је умео да употреби не само на своју корист, него и на корист Срба и хришћана уопште. И међу самим Турцима Марко се вазда опирао *неправедним* и *незаконитим* наредбама, ма оне долазиле и од самога цара. О тим односима Марковим према султанима и Турцима, који су обрађени у већем броју народних песама, поменућу ове песме:

Вук. II, 56., 61., 65., 66., 69., 70. и 72; *Вук.* VI, 18. и 31.; *Бр. Јован.* 32.; *Ст. Поп.* 27. и 30.;
С. Милут. 37., 73., 111. и 159.; *Филип.* 47.; *Matica Hrv.* II, 8. и 10.; *Јастреб.* стр. 58.;
Бр. Милад. 146., 125., 143.; *Јордан.* 22., 23., 26., 27., 34. и 47.

3. Марко је вазда био одан својој *хришћанској вери* и *цркви*. Из те оданости потичу Маркове хришћанске врлине: он је у свакој прилици бранилац хришћана и хришћанског закона; побожан је и богобојажљив; зида задужбине, цркве и манастире, и испуњава хришћанске обреде.

Марко је и као вазал турски, војујући уз Турке, водио рачуна о својим хришћан. дужностима, о чему имамо и историјску потврду. Животописац деспота Стевана, Константин Филозоф, сачувао нам је речи Маркове, изговорене Костадину Дејановићу, кад су морали уз Турке војевати против влашког војводе Мирчета: „*Велим и молим Господа да хришћанима буде на помоћи, па ма ја први био међу мртвима у овом боју.*“[1] А да је Марко градио цркве и манастире, казују гдекоји записи на њима. Заједно с оцем саградио је цркву Св. Аранђела у Прилепу, у којој се налази и његова слика у краљевском оделу и с круном на глави. А довршио је и цркву Св. Димитрија код села Сухе Реке, недалеко од Скопља.

О тим Марковим врлинама имамо већи број народних песама у разним збиркама, а нарочито међу маћедонским песмама. Помињем нарочито ове:

Вук. II, 30; *Богиш.* 5.; *Јастреб.* стр. 201. и 277.; *Бр. Милад.* 54. и 143.; *Јордан.* 3., 27. и 28.; *Качанов.* 164., 165., 166., 132 и 133.

Позната Вукова песма „Марко и кћи краља Арапскога“ прича о Марковом грађењу многих *задужбина* ради покајања великога греха, јер је убио Арапку девојку, која га је избавила из тамнице, и којој је обећао да ће је узети за љубовцу. Марко се правдао мајци, како му се „мучно учинило“ кад га је Арапка загрлила, па видео њу „црну а бијеле зубе“, те потегао сабљу и ударио је „по свилену пасу“:

„Ту сам, мати, *Богу згријешио*....
Те ја градим млоге задужбине.“

Богишићева је песма варијанат тога мотива у дугачком стиху („бугарштица“). Такав је варијанат и прва од наведених песама код Бр Миладинова, као и друга и трећа код Јорданова.

Но у песмама из Старе Србије и Маћедоније имамо и друкчијих мотива о Марковом грађењу *цркава* и *манастира*. Таква је друга песма Бр. Милад. „Седум јунаци и Арапин“:

Шедба шете Марко Прилепчанец,
Шедба шете низ Косово поле,

---

[1] Гласник, књ. XLII, стр. 269.

Тамо праве седумдесет манастир
Без везиров и без царев изун.
От там ојде на широко Скопје,
Тамо фати манастир да праве,
Манастирот свети Димитрија...

То се прочуло до цара у Стамболу, те овај пошље на Марка црног Арапина, који се преобуче у калуђерско одело и преваром ухвати Марка код Скопља, где је градио „леп манастир свети Димитрија“, па га баци у тамницу. Интересности ради поменућу да Марка покушавају да спасу из тамнице ови јунаци: Дебели Новак, Новаков Грујица, дели-Татомирче, Јанкула војвода и Милош „от Оргјана града“; но Арап их хвата и баца у тамницу; док најпосле Секула „детенце“ побеђује Арапина и спасава Марка и остале јунаке.

У песми Качан. 132. мајка тражи Марка по меанама, а он у планини подиже задужбине:

Мајћа Марка по варош тражила...
Нема Марко у ладни меани...
Разбрала го у су’и планини,
Дека гради девет задужбини,
Кални *друми*, камени *калдерми*,
Криви *реки*, те мере *мостове*,
Вода вади од девет планини,
Чешми гради по суи планини...

У песми из Јорданова бр. 3. прича се овако:

Црква градил Волкашин и Марко,
Црква градил *света Аранђела*
До своиве кули над Вароша,
Ја градиле до девет години.
Се од *мермер* диреци клавале,
А покривот со *стребрени* плочи,
Иконите се от *суво злато.*
На вратава Волкашин се писал;
Син му Марко богме му завидел,
И он ми се от лево написал
Во одежди и кралцки коруни.
Манастиро аз’р ми се сторил...[1])

У наведеним песмама из Јастребова Марко *убија турскога хоџу који га зове у џамију да турски клањају,* са чега допада тамнице из које га спасава верна љуба. Обе су песме из Старе Србије, из околине Призрена.

---

[1]) Ова је песма из околине Прилепа. Види: „Прилеп и његова околина“, од Д-р Ј. Х. Васиљевића, Београд 1902.

4. Веран хришћанским дужностима, Марко испуњава и све обреде хришћанске цркве: иде у цркву на *литурђију* и Богу се моли; припрема се за *причешће* и *пости*, живећи о суву хлебу и води; у цркви се *исповеда* и причешћује. О томе је повећи број песама из Ст. Србије и Маћедоније.

Вук. VI, 21; *Бр. Јован*. 33.; *Петран*. III, 15; *Matica Hrv*. II, 65.; *Качан*. 172.;
Бр. Милад. 54.; *Јордан*. 35.—39.; *Јастреб*. стр. 95., 244. и 252.

Код Јастребова имамо песму из Галичника (95.), која овако почиње:

Постил Марко пости великови,
Седом поти *лебец* ми коснало,
Девет поти *вода* се напило.
От киниса[1]) в' церков на причесна...

А у песми стр. 252. из Сиринића (северно подножје Шаре) имамо:

Марко пости девет годин' дана:
Три године за *очева душа*,
Три године за *мајкина душа*,
Три године за *своје му здравље*,
Он ће иде цркве Грачанице,
Тамо ћ' иде, *да ми се причести*...

БИБЛИОТЕКА НА ПЕРВА С.Д.М. ГИМН.

Песма из збирке Бр. Миладинова „Марково изповѣдане" почиње овако:

Поболил се Марко Кралевиће,
Та си лежал токму три годинн,
От нишчо си *иљач не на'ожал*.[2])
И му рече њег'ва стара мајка:
„Ај ти Марко, ај ти мили синко!
„Неси болен, синко, од Господа,
„Тук си болен, синко, *от гре'ои*;
„Да ти викна *попој' духовници*,
„Лепо да се, синко, *исповедвиш*,
„*Да си кажиш твојите греои*"...

---

[1]) От киниса — на поље.
[2]) Не находио лека.

Марко послуша мајку, дозове попове и исповеди се, казујући им своје грехе. Попови су му отпевали „*свети вангелија*“ и „*простени молитви*“; ухватио га сан, и, кад се пробудио: „По малу си Марко *оздраило.*“

Обично се дешава да се Марку, после пошћења и припремања за причешће, не да̑ да изврши тај свети обред; при поласку у цркву обично срета турске зулумћаре, који воде *хришћанско робље*, повезано у синџире. Марку је жао робља па, хтео не хтео, упада у нов грех: исече зулумћаре и спасе робље. А тада, с крвавом ђордом и крвавим рукама грехота му је ићи у цркву, па се враћа дома. Поред већ поменутих песама из Јастребова, таква је и песма с Косова поља, стр. 244. Исти је мотив обрађен и у Јорданова.

Од таквих песама врло су интересантне песме наведене из српских збирака. У Вуковој песми „Кајање и исповест Краљевића Марка“:

Узе мајка проклињати Марка,
Да се Марко *људске крви прође:*
„*Јер се нигда распанути нећеш*“...

А Марко се закле мајци „да ће своју баталити ђорду“, а Шарца дати цркви „за бабову душу“, па пође у Косово цркви. Али у путу срета стотине Турака, који воде „три синџира робља из дубоке Мачве Лазареве“; покушава да откупи робље, но Турци не примају откупа. Тада Марко дохвати ђорду, те исече педесет Турака, а остали се разбегоше. Затим Марко дође пред цркву, али крвав не смеде у њу; а кад народ изиђе из цркве, вели њему игуман Саво:

„*Јадан синко*, Краљевићу Марко!
Много ли сам тебе сјетовао,
Да се, Марко, *људске крви прођеш*,
Е ти никад *смрт вакусит' нећеш*,
Ни се твоје *распанути т'јело*...
Што се нигда не шће покајати,
Не бих ли те кадгођ причестио?“...

А кад Марко исприча игуману Сави шта му се у путу десило, игуман га благослови, говорећи:

„А нека те, *мили синко Марко!*
Десна ти се посветила рука!
Јутрос ћу те богме *причестити*

И вас гријех тебе духовати:
Да си проштен овога свијета!“

У песми из Петрановићеве збирке Марко такође долази крвав пред цркву, пошто је погубио бродарицу вилу, од које је пропиштало мало и велико, јер ником није давала воде да се напије. Кад игуман изиђе из цркве, па му Марко исприча шта је учинио, овако му игуман рече:

Благо теби, Краљевићу Марко!
Благо теби и *ко те родио:*
Кад с' јунаштво тако учинио,
Ти си бољи севап задобио,
Него да си цркву саградио!

5. Марко јако поштује *народне* и *верске обичаје*, и узима их у своју моћну заштиту против силеџија Турака, који покушају да их обесвете. Он ревносно слави своје *крсно име* Св. Ђурђа; често се прима венчанога и крштеног *кумства*, или и *деверства* и *старешинства* у сватовима, као што је познато из већег броја народних песама. Мотиви, како Марко слави своје крсно име, обрађени су и у маћедонским песмама. Овде ћу поменути песме:

Вук. II, 68., 71. и 61; *Вук.* VI, 20; *С. Милут.* 35; *Matica Hrv.* II, 59.;
Бр. Милад. 102. и 127.; *Јорд.* 46.; *Качан.* 134., 136., 149 и 167.

У своме домаћем животу Марко је обично скроман, храни се и живи просто, често једе само »сува хлеба и главицу лука“, залажући их рујним вином. Али своје крсно име Марко вазда проводи величанствено, с гостима за сјајним и пуним софрама, не жалећи ни блага ни труда да што боље госте почасти. О томе имамо најбољи пример у Вуковој песми »Марко и Ђемо Брђанин“ (II, 68):

Славу слави Краљевићу Марко,
Славу слави *светога Ђорђија.*
У Марка су многе узавнице:
Двјеста попа, *триста* калуђера
И *дванаест* српскијех владика,
И *четири* старе патријаре,
Од осталог *ни броја не има.*
Све му доста пива и јестива...

Но Марко је готов да испуни и сваку жељу својих гостију; јер кад рече „стари калуђере“:

„Вала тебе, Краљевићу Марко!
Свега имаш у бијелу двору,
Још да имаш рибе од Орида!“

Марко се диже, оставља госте, па иде из дома да им донесе и — „рибе од Орида“; још му мајка при поласку говораше, да не носи ништа од оружја, да не би учинио „крвцу о празнику“. Но Ђемо Брђанин срета Марка без оружја, ухвати га и хоће да обеси. Овде је лепо насликана велика љубав народна према Марку, јер и Орид и Вучитрн и Звечан дају Ђему на товаре блага, само да га не обеси. Марко је пак, уз припомоћ крчмарице Јање, обесио Ђема, узео рибе од Орида и однео у Прилип гостима „те он слави свога светитеља“.

О овом мотиву Маркове славе и одласку по рибу у Охрид има повише варијаната међу македонским песмама, где на место Ђема Брђанина долази „Гино Арнауче“ или „Гино Латиниче“. Такве су наведене песме Бр. Миладинова, Јорданова и Качановског.

У Вуковој песми „Турци у Марка на слави“ (71.) прича се, како је Марко желео „да му Турци на свето не дођу“, па затвара од њих капију и поставља стражу. Но Турци силом продру у Маркове дворе, пошто су буздованима оборили врата и испребијали стражу. То је било и сувише да Марко успламти праведним гњевом и да од јаничарских зулумћара почини триста чуда; али се Марко, на преклињање мајчино, ни овога пута није огрешио о крсно име, већ почасти Турке и пусти их слободне, пошто их је нагнао да му обдаре стражу и верну љубу која им је готовила ужину. Марко се правдао мајци што је узео благо од Турака:

„Не узимам, што ја блага немам.
Већ узимам благо од Турака,
Нек се пева и нек приповеда,
Што ј' чинио Марко од Турака“.

А Турци су се од тога доба ратосиљали славе Маркове. Исти је мотив обрађен и у песми С. Милут. 35. „Маркова слава“.

Марко није пропуштао да слави своје крсно име ни кад је међу Турцима, па и на бојном пољу. У Вуковој песми „Марко и Мина од Костура“ (61.), у борби пред Кара-Оканом у арапској покрајини, Марко вели цару:

„Господине, царе поочиме!
Мене јесте сутра крсно име,
Крсно име лијеп данак Ђурђев;
Већ ме пусти, царе поочиме,
Да прославим моје крсно име
По закону и по обичају“...

У песми Вуковој „Турци не даду пити у славу Божију“ (VI, 20) Марко се јавља као бранич народних обичаја. У њој се прича како су се Турци за владе деспота Ђурђа Смедеревца толико осилили, да Срби нису смели ни крсно име служити, нити се у самом Ђурђевом двору, а у присуству „аге Берић-аге“, смело пити „у славу Божију“, него Ђурђе крадом шаље љубу „доље на сокаке“ с купом вина да је понуди првом „кога види од Србаља“:

„Закуни га Богом великијем,
И нашијем крснијем именом,
Да напије у слави Божојзи“.

Јерини је срећа донела да сусретне „незнана јунака“ (Марка), који не хтеде „на друм пити вина“, већ улази у Ђурђеве дворе, те довикује Ђурђу:

„Ђе си, Ђуро, изнеси ми вина,
Од Бога је велика греота,
А од људи зазор и срамота.
Код оваке части и господе
Да се мукло испијева вино,
Јер се Срблзи научили нису,
Вино пити, а мукли стајати“.

И Марко је дохватио једну купу вина и, пред изненађеном господом и агом,

Рече ријеч: „Браћо, *да пијемо*
Сад најпрву у слави Божојзи“

Помамно скочи Бећир-ага на Марка да га погуби; но „силан је Турчин, али бољи Марко“, те савеза Турчину руке и привеза о дирек, говорећи српској господи:

„Ајте сада, пијте и благујте
И ришћански закон испуњајте.

И ако смо изгубили царство,
Душе наше губити немојмо“.

Песма се завршује стихом: *Тешко Србљем, ђе им није Марка*“.

6. Марко је вазда *волео и поштовао своје родитеље*, а нарочито своју „стару и милу“ мајку Јевросиму.

Марково поштовање према оцу, краљу Вукашину, потврђује нам народна појезија на више места; у њој нигде не видимо да се кадгод огрешио о своје синовље дужности према оцу. А Вукашин, напротив, није никако волео свога сина Марка, а често је према њему исказивао своју мржњу и непријатељство. Народни мотив *непријатељства* између Вукашина и Марка нема потврде у историјским изворима. У томе, што Вукашин, прогласивши себе краљем „земљи српској и Грком и западним странама“, није и Марка прогласио „младим краљем“ и наследником престола, као што су то Немањићи чинили, неки би хтели да виде у томе узроке непријатељства између оца и сина.

Мотиви Вукашинове мржње и непријатељства према Марку јако су истакнути у народној појезији. О томе, као и о Марковом поштовању према оцу, поменућу ове песме:

Вук. II, 32., 33., 56. и 57.; *Петран.* 17.; *С. Милут.* 69. и 156. *Филип.* 2. и 5.; нар. прича у *Вили* 1868; *Гр. Николић* 34.; *Matica Hrv.* II, 4—6; *Јордан.* 2. и 3. *Качан.* 137

У Вуковој песми, „Смрт Душанова“ (32), кад цар Степан на самрти оставља царство и сина Уроша у аманет Вукашину, овај се тужи на свога сина Марка и окривљује га:

„Мили куме, српски цар-Стјепане!
Није за ме твоја царевина...
Јер ја имам сина самовољна,
Сина мога Краљевића Марка,
Куд гођ иде, никога не пита,
Ђе гођ сједне, свуђе пије вино,
А све ради, кавгу да огради“.

У варијанту Петрановићевом, у коме цар Степан поверава царство и сина Марку, налазимо једини пример где Марко окривљује оца, говорећи за њега да је „проклето кољено“. Но мржња и непријатељство Вукашиново према Марку најбоље се огледају у Вуковој песми „Урош и Мрњавчевићи“, где отац са ханџаром у руци јури Марка око цркве да га погуби. А Марко не помишља ни да се брани, него се уклања испред разјареног оца:

Бјежи Марко испред родитеља,
Јер се њему, брате, *не пристоји*
Са својим се бити родитељем...

Још у раној младости Марковој отац га није волео; Марко није налазио пријема у краљевом дому очевом, него је као чобанин морао чувати говеда и мучити се, трпећи глад и жеђ. О томе нам прича народно предање, штампано у Вили за 1868. г. Тај мотив имамо и у Филип. песми „Пород и младост Маркова“ (бр. 2.), у којој се прича како је Марко прогнан из двора очева, па и из двора кума цара Степана:

Тужан Марко по горици лута,
Доста гладан, а повише жедан
Кукајући кано кукавица,
Поцикујућ' кано курјачица...

У маћедонској песми из Јорданова имамо познати мотив из Св. Писма о Мојсију. Ту се прича како су Вукашину, кад му се Марко родио, гатаре („наречнице“) предсказале да ће дете бити јунак и да ће своме оцу кости поломити. Вукашин се поплашио тога:

Лели њему, гјуч многу му падна;
Шчо си зеде Марка малечкао
И го кладе во една кошница,
Кошница со смола намачкана,
Па го врли по бела Вардара,
Да с' удаи, и да куртулиса.

Марка су чобани спасли из Вардара, и он је међу њима одрастао; а пророштво се испунило у сватовима Реље „Шестокрилог“, где је Марко буздованом истукао и Вукашина и остале сватске војводе, што су побегли и невесту оставили некаквој „зверетини“, коју је Марко савладао, убио и невесту избавио.

У Јорданова имамо и песму бр. 3., у чијој је другој половини познати мотив из Вукове 33. песме. Марко се пред краљевима и банима похвалио да је „појунак от татка“; а кад то чуо Вукашин:

> Лели, брате, не драго му падна.
> Рипнал јунак на нозе јуначки,
> Па извадил сабја от ножница
> *И се пушчил Марка да го губит.*
> Кога видел Марко Кралевиќе,
> Оти татко му ќе го загуби,
> *Чест му сторил, не му се спротивил,*
> Трешчил Марко пред него *да бега*
> *И не кренал рака на татка си,*
> *Да не земит клетвата от Бога.*

И овде се Марко, поштујући родитеља, уклања испред њега, бежи у цркву, где га избавља Св. Аранђел, кога Вукашин на вратима обрани; анђео хвали Марка, а проклиње Вукашина.

Поред свега непријатељства и гоњења Вукашиновог, сину Марку пада у део да освети смрт свога оца. О томе нам казују Вукове песме 56. и 57. „Марко познаје очину сабљу.“ Пошто Мустаф-ага исприча Марку како је дошао до сабље Вукашинове, кога је рањена погубио на Марици, Марко, жалећи за оцем, вели Мустаф-аги:

> *„Зашто, Турче, да од Бога нађеш!*
> *Нијеси му ране извидао?*
> Данас бих ти дао агалуке
> Код нашега цара честитога.“

И Марко извршује крвну освету — убија Мустаф-агу. Варијанте овог мотива имамо и из Хрватске и Далмације, а у збирци Matice Hrv. II, 4., 5., и 6.

Одметништво Вукашиново од законитог цара Уроша дало је материјала народном предању и поезији да, у гњеву и јадиковању за пропалом царевином, излије најјачу оптужбу и проклество на Вукашина, као на „отмичара круне и царства,“ па да га окриви чак и као „убицу“ цара Уроша, ма да се по историји зна да је Урош умр̏о природном смрћу после Вукашинове погибије. И, докле народно предање осуђује Вукашина, дотле Марка уздиже и хвали као заштитника „нејакога цара,“ као браниоца правде и законитости.

Супротност у карактерима између оца и сина врло је видно обележена у народном предању и поезији.

Докле је отац лукав и превртљив, зао и осветљив, властољубив и користољубив, не бојећи се ни душе ни образа, па ни самога Бога истинога; дотле је син Марко честит и скроман, тврд и постојан на вери, добра срца и човечан, праведан и несебичан, вазда готов да погине за част и образ. Вукашин је израз најгрубљих мана, а Марко најлепших врлина.

7. Народна нам појезија сасвим у друкчијој боји слика односе између *сина Марка* и *мајке Јевросиме*.

У Марковим односима према мајци имамо најбоље објашњење за извор свих оних врлина Маркових, које га чине великим и славним. За све своје добре особине и врлине Марко има да захвали само својој мудрој и племенитој мајци. Њу је народна појезија уздигла као узор мајке, жене и краљице. Марко је према њој вазда син послушан и љубазан; а мајка њега воли, поучава га, хвали га и поноси се њиме.

О карактеру ове племените мајке и њеном опхођењу према Марку имамо довољно података у великом броју народних песама:

Вук. II, 24., 33., 55., 61., 67., 71. и 72.; *Вук.* VI, 17,, 18.; 21., 22., 24. и 25,;

Бр. Јов. 16., 34., 35. и 36.; *Гр. Николић,* 55.; *Ст. Поп.,* 31.; *Богишић,* 85.; *Филип.* 19., 30., 32., 33., 37. и 70.;

С. Милут. 119. и 147.; *Јастреб.* 70.; *Јордан.* 1. и 4.; *Бр. Милад.* 147. и 105.

Још кад је Јевросима била девојком код брата војводе Момчила, народни је певач изнео као сестру одану и пуну племенитих врлина, у контрасту према неверној љуби Момчиловој. Од свих многих варијаната овога мотива, којих имамо и међу песмама из Старе Србије и Маћедоније, најпознатији је варијанат из Вукове збирке, песма о „женидби краља Вукашина,“ која се може сматрати и као једна од најлепших песама у народној појезији.

У помињатој песми Вуковој „Урош и Мрњавчевићи“ имамо дивну слику ове племените краљице и мајке, која, запостављајући личне користи од царске круне на глави свога мужа, Вукашина краља, овако светује свога сина, који има да пресуди „на коме је остануло царство“:

„Марко сине, једини у мајке!
Не била ти моја рана клета,
Немој, сине, говорити *криво*
Ни по *бабу*, ни по *стричевима*,
Већ по правди Бога истинога;
Немој, сине, изгубити душе;
Боље ти је изгубити главу,
Него своју огрјешити душу!“

Код оваких савета мајчиних није чудо, што се Марко по цену свога живота залаже за истину и правду.

Велики је број песама разних мотива у којима Марко, у својим тешким тренуцима, пита за *савет* своју мајку; а она га, вазда нежно и одано, предусрета милосним речима:

„Сине Марко, моје чедо драго“; или
„Марко сине, једини у мајке“...

и саветује шта ће чинити: понајчешће, да савесно врши своје дужности, да је праведан и милостив, да је човечан и богобојажљив... Такве се песме обично почињу стихом:

Сједе Марко с мајком вечерати...

У таквим приликама видимо и Марка као љубазног и послушног сина, који се обраћа мајци обично овим нежним речима:

„Јевросима, моја стара мајко!“... или
„Ој старице, моја мила мајко!“...

Тада он матери често прича о својим јуначким делима, о мегданима и чудним доживљајима, о добрим делима и гресима својим. Марко је вазда слушао савете њене и радио по њима; а кад би се и десило, да се огреши о њен савет, рђаво би пролазио. У ређим случајима Маркова упорства мајка би растворила своје груди и преклињала би га мајчиним млеком, а то би стишавало његову бујну природу и сузбило неумесну вољу (Вук. II, 71. и VI, 18.).

Интересантности ради поменућу да Марко није тако нежан и љубазан син према својој мајци у маћедонским песмама из бугарских збирака. Ту је он често врло груб и суров. Као пример тога навешћу из Бр. Миладинова песму бр. 147. („Марко си грабит невеста“), у којој Марко шаље мајку да му проси девојку; а кад се она правда старошћу да не може ићи, Марко се на њу овако обрецне:

„Али гледаш ж'лта буздогана,
Ти искршвам твоји стари коски!“...

Или у песми из Јорданова, бр. 4. („Марко си придобива оружие, коњ и жена“), кад зове мајку да му каже за бабово благо:

Шчо је викнал мајка си при себе,
*Та ја ватил за леса плетинки*1).
И ја стегнал, таја да му кажит...

Оваква се суровост према мајци не налази ни у српским ни у хрватским песмама о Марку. А она је, рекао бих, и неприродна; јер су јунаци, свесни своје велике снаге и надмоћности, обично људи нежни и љубазни. Но у маћедонским песмама находимо и друге мане Маркове, које код нашег Краљевића Марка не постоје. Ту је он често сујетан и завидљив; велики је хвалиша и прецењује своје јунаштво; више је хитар и лукав него јуначан; ретко води борбу с Турцима, а понајчешће с Арапима, Арнаутима, Латинима и — солунским Евреjима (!); по каткад је страшивица и превртљив, а доста је пута на мегдану подлегао другим јунацима, па и јунак-женама. Овако накарадна слика о тако славном јунаку може се објаснити само великом простотом и ропском потчињеношћу маћедонских становника, у којој су огуглали поред неискрених, неправедних и обесних власника и разних насилника. Но међу песмама из Ст. Србије и Маћедоније има повећи број и таквих песама, у којима су Маркове врлине дивно насликане, о чему ћемо се доцније уверити. Интересно би било учинити подробније поређење између наших и маћедонских песама, повлачећи нарочито паралелу у начину обрађивања истих мотива.

8. Марко је вазда био *родољубив*; волео је и поштовао свој *дом*, своју *родбину*, своју *браћу* и *сестре*.

---

1) плетенице на глави.

После тешких напора и искушења у туђини, после заморне борбе и мегдана, после дуготрајних лутања или робовања, видимо Марка где жудно граби своме Прилипу и „белим дворима,“ да се ту, поред старе мајке, поред миле сеје, поред своје верне љубе, одмори и разгали. А брата је свога волео као себе самог.

По историјским изворима зна се поуздано за два брата Маркова: *Андрију* и *Дмитра*. У запису манастира Св. Димитрија код Скопља помиње се и брат *Иваниш*. Но наше народно предање зна само за брата Андрију или Андријаша. У песмама из Старе Србије и Маћедоније често се уместо Андрије спомиње брат *Маринко*. Од песама, у којима се говори о односима између Марка и брата, поменућу:

> *Вук*. VI, 16. и 17.; *С. Милут*. 6. и 36.; *Влад. Красић*, 8.; *Стеф. Поп*. 19.; *Богишић*, 6. и 89.;
> *Л. Марјан*. 4.; *Matica Hrv*. II, 31—33.;
> *Филип*. 3. и 4.; *Јастреб*. стр. 264.; *Јордан*. 12. и 18.; *Качанов*. 138—142.; и т. д.

Марко дуго времена није знао за брата. Једном долази тужан својој мајци, па је пита (в. обе Вукове песме):

„Ој старице, моја мила мајко!
Зашт' ми ниси *брата* породила,
Јал' млађега, јали старијега,
Да се имам киме пофалити?
Дружба ми се рођенијем фали.
Који братом, а који сестрицом,
Ја се фалим коњем и оружјем“...

А кад му мајка каже, да су му брата Андрију Турци још малога заробили, Марко часа не часи, већ одмах иде да га тражи; па га налази међу Турцима, спасава и доводи мајци. И у песми Вук. II, 59. помиње се Марково тражење брата Андрије.

Већина од поменутих песама прожета је великом братском љубављу између Марка и брата Андрије. У њима се прича о њиховим заједничким походима и лову по планини; али се често истиче и мотив њиховог супарништва: како Андрија зове Марка на мегдан да се огледају, ко је јачи. У другој песми С. Милутиновића Андрија вели Марку:

„А мој брате, Краљевићу Марко!
Нас је мајка једна породила.

А не знамо, *ко је јунак бољи*:
Ходи, Марко, да се обидемо.
Да с' на остре ћорде ударимо"...

Но Марко му вели да се прође јада и белаја, него да сачекају Турке и ударе на њих, па ће се видети ко је бољи јунак. То и бива, и Марко несумњиво излази као бољи јунак, те спасава Андрију кога су Турци савезали, и учи га како ће сећи Турке:

Тад Андрија посјекао Турке;
И како их тад почео сјећи,
Не престајô докле их трајало...
Али Марка све чини бољега...

Одатле су се здраво дома вратили:

И свакаква донијели блага:
Добрих атах и скупијех рахтах,
А највеће братинске љубави;
Те их оба *мајка загрлила*.
Од наске јој хвала и поштење,
Кад је била јунаке родила.

У неким се песмама мегдан између Марка и Андрије састоји у гладовању и подношењу жеђи; но и у томе Марко односи победу. Уз тај мотив долази обично и мотив о Андријној смрти: кад Андрија посустане од глади и жеђи, па хоће да закоље коња да се крви напије, Марко га шаље у механу неке крчмарице, где га Турци на превари убију. Завршетак је редовно: Маркова освета Турцима и крчмарици. Такве су песме: Вук. VI, 17; С. Милут. 6. и Филип. 5. У Богишићевој песми 6. („бугарштица") прича се како су се браћа завадила око плена, па Марко убио Андрију. Ту је врло лепа и нежна порука, коју Андрија на самрти чини своме „брајену" Марку: да мајци не казује истину, већ како је он „обљубио једну гиздаву девојку," која му је дала „много биља непознана" и „онога винца од забића," али да му се мајка може ускоро надати.

И у песмама из Ст. Србије и Маћедоније налазимо мотиве тражења заробљенога „брата Андријаша" и његове смрти у механи крчмарице Маре или Неде (в. песме у Качан.), као и мотив супарништва између Марка и Андрије, или брата Маринка. У Јордан. 12. прича се, како су се браћа завадила око „убаве моме":

Галап гука у росно ливађе,
Галап гука, мома Јана буди:
„Стани, Јано, вино да пијеме.
Помалку шче вино да пијеме,
Повече шче сеир да гледаме.
Как се бијат две мили братенца,
Две братенца, *Марко* и *Маринко*,
Как се бијат за убава мома“...

Но ту су се браћа најпосле измирила:

Марко зема гиздава девојќа,
А Маринко *деверче* му стана.
Та појдоа в' прква на венчање.

Поменута песма у Јастребова из Сиринићске је жупе и садржи познати мотив о супарничком мегдану између браће и о погибији Андријној (овде Маринковој) у крчми.

9. Оданост и љубав Маркова према *сестри*, и сестре према брату, обележена је у неколико народних песама:

Вук. II, 39.; *Филип.* 19.; *Бр. Јован.* 5.; *Јордан.* 20.; *Matica* I, 40. и II, 34—38. и 66.
Бр. Милад. 146.; *Јастребов,* стр. 77., 78. и 194.; и др.

По историји се поуздано зна да је Марко имао сестру, по имену *Милицу*, која је удата била за зетског господара Ђурђа Балшића. Непоуздано је тврђење М. Орбинија да је друга сестра Маркова била удата за Матију, сина грчког цара Ј. Кантакузена.

У народној поезији помиње се сестра Маркова под разним именима. У Вуковој наведеној песми помиње се сестра како опрема и доноси Марку одело. По Филиповићевој песми Маркову је сестру *Јелицу* силом одвео био „бан од Випера“ (или Пипера) и Марко иде да је тражи. У песми из збирке Бр. Јовановића показана је велика љубав сестре *Јеле*, која спасава Марка од грднога зла — шестокриле гује. У Dragačevsci за 1871. бр. 2. говори се о рано заробљеној сестри *Магдалени*, с којом се Марко умало није венчао. То исто у песми Ал. Поповића, стр. 13., но у њој се не помиње име сестрино.

Много се чешће говори о Марковој сестри у песмама из Ст. Србије и Маћедоније. По једној песми из

Призрена (Јастребов, стр. 194.) Маркова је сестра *Јагода* била љуба Јове Поповића; а по двема песмама из Дебра (Јастребов, стр. 78. и 77.) била је невеста „Змаја Огњенова." Код Јорданова (20.) сестра *Милица* избавља браћу Марка и Маринка из тамнице. У песми Бр. Миладинова „Шапна робиња и Марко" Турци су заплениле Маркову сестру Шапну, но она је била јунак:

Отбегнала от града Стамбола
Пополенила зелена пастуфа,
Отбегнала во гора зелена,
Ми удрила зелена чадора...

Цар од Стамбола тражи јунака који ће је ухватити и живу довести. Подигло се на њу неко „жолтоно Еврејче" са „седумдесет јунаци;" но кад их је Шапна угледала:

Дур си собра своја црна коса
И запрегна поли и рукаи,
И ми јавна кобила ластојца,
И ми зеде сабја калаклија,
Се разврти по руда ледина:
Едноп мавна со рака десница,
Е загуби ж'лта Евреина;
Како удри на десно на лево,
Ми загуби седумдест јунаци
Им напраи седумдест гробои...

Овакво би јунаштво довољно било да је упознамо као сестру Маркову. Тада цар шаље татарина у Прилеп к Марку и моли га, да он изиђе овој делији на мегдан. Марко послуша цара; но кад дође к Шаини, познаде га сестра по белегу на руци:

Кога виде Марко Кралевиће,
Тог се пушчи *и си ја прегрна*:
Не ја грнит како за асмија,[1]
Тук је грнит *как' за мила сестра;*
От шчо ми се *силно прегрнаа,*
До колена в земи пропаднаа.
Марко плачи и Шаина плачи,
Не можеа да се отделеет...

За тим су појахали коње и отишли својој старој мајци.

10 Марко је био вазда *одан* и *веран муж* својој *жени*. Историја нам казује да је Маркова жена *Јелена* била кћи Веријскога господара Радослава Хлапена. Она

---

[1]) као непријатеља.

се у народној појезији јавља под разним именима, а најчешће као *Анђелија*, кћи „видинскога краља Шишманина."

Као момак, Марко је имао многе *љубавне доживљаје* и *прошевине*, али је у њима ретко био срећан, као што није био срећан ни у *женидбама*, којих имаде повише у разним варијантима. Марко, велики и силан јунак, јавља нам се овде често као простодушан и лаковеран младожења, кога варају и праве с њиме „шегу." Од тих песама поменућу:

> *Вук.* II, 39., 40. и 55.; *Вук.* V, 546., *Богишић*, 3. и 4.; Бос. Вила за 1887. и 1890.;
> *Вила* за 1865.; *Филип.* 25. и 30.; *Л. Марјан.* 1. и 2.; *Matica Hrv.* II, 17—21.;
> *Качан.* 125., и 179.; *Бр. Милад.* 144.; *Јордан.* 6—11 и 13.

Као најинтересније од ових песама поменућу нарочито обе песме из Босан. Виле „Маркова љубовца" и „Марко и Фатима"; затим песму из Јорданова 8. „Марко и дели-Магдалена"; песма из збирке Богишићеве: „Како Марко Вукашиновић би од Босанке дјевојке изружен" и „Како је Марко пољубио вјереницу, а она га није познала"; и Вукове песме: „Сестра Леке капетана." „Девојка надмудрила Марка" и „Женидба Марка Краљевића." Од разних мотива о његовој женидби поменућу, да се већина маћедонских песама свршава Марковом отмицом какве лепе девојке.

Но Марко је, и поред бурне момачке прошлости, својој жени био вазда *веран*, *волео* ју је и *поштовао*, и увек је био готов да за њу и живот жртвује. Повећи је број песама у којима се износи Маркова верност, или и верност љубе му Анђелије:

> *Вук.* II, 60. и 61.; *С. Милут.* 37. 81. и 153.; *Гр. Николић*, 38. и 39.; *Влад. Красић*, 5.;
> *Богишић*, 7, 86. и 87.; *Б. Стојад.* I, 1.; *Бос. Вила* за 1892.: *Филип.* 32., 34. 47.;
> *Matica Hrv.* II, 23., 25. и 64.; *Јастреб.* стр. 201. и 277.; *Бр. Милад.* 114. и 122.;
> *Качан.* 131., 147., 158. и 159.; *Јордан.* 16., 17., 42 и 45.

О Марковој оданости и верности својој жени поменућу на првом месту Вукову песму „Марко и Мина од Костура" (60), где се Марко преоблачи у калуђерско одело да би лакше избавио љубу, коју му је Мина запленио док је Марко био у царевој војсци. Овај мотив има повише варијаната и у нашим и у бугарским збиркама. У другој песми Вуковој „Марко и Алил-ага“ имамо између Марка и Алил-аге мегдан у надстрељивању; опклада је: ако Турчин добије, да обеси Марка и узме му Шарца; а ако Марко добије, да узме Алијну кадуну. Марко добије на мегдану; Алија га куми и братими да му поштеди живот, а на част му кадуна; но Марко му великодушно поклања и живот и љубу:

„О Турчине, жив те Бог убио!
Буд ме братиш, што ми жену дајеш?
Мене твоја жена не требује...
Ја на дому имам љубу верну,
Племениту Јелицу госпођу“...

Повише је песама у којима је разноструко обрађен мотив о великој верности Маркове љубе. Марко је био уверен о жениној верности, па је и *опкладе* примао, како је нико не може преварити. Такве су песме код: С. Милут. 81., Филип. 33. и Јордан. 53. А повећи је број песама, у којима љуба спасава Марка од разнога зла, од тамнице, па и од вешала; такве су: С. Милут. 153., Филип. 32. и 34., Јастребов, 201. и 277. и т.д. У песми из Бос. Виле за 1892. љуба жртвује своје очи да би откупила Марка. У Филип. 34. „Лов Марков на Ђурђевдан“ љуба га избавља од „змије крилашице.“ У Филип. 32. песми „Марко и љуба му Анђелија“ Марко на позив царев иде у војску, а љуба га на растанку пита:

„Господару, Краљевићу Марко!
Синоћ смо се ми састали млади,
Још се нисмо ни познали млади.
Сад хоћемо да се растанемо,
А ништа ме научио ниси,
Како ћу ти умилити мајци?“

Интересантан је савет који јој тада Марко даје:

„Анђелија, моја верна љубо!
Лако ћеш ми умилити мајци:
Доцкан лези, а рано устани;
Намести јој *мекане постеље*,
Па *донеси воде* у ђугуму,
Опери јој ноге у леђену,
Па ти *покри* моју стару мајку,
Па *угаси* вењер јасну свећу,
И’ онда *лези* у меке постеље;

А ујутру, *у зорицу белу,*
Ти *наложи огањ* ватру живу,
Па готови ручак и вечеру;
Тако ћеш ми умилити мајци,
Пазиће те кô и мене, љубо.“

У песми Гр. Николића 38. имамо варијанат тога мотива; а у песми 39. Марко иде да болној љуби донесе „с мора смокве, са Бан-стола грожђа из царева сада, винограда.“ У првој од поменутих песама из Јастребова љуба спасава Марка од вешала, а у другој из тамнице.

Ретки су случаји Маркова *неверства* према жени, али су чешћи *жениног* неверства према Марку. Ови мотиви често се налазе у маћедонским песмама: Такве су песме:

Вук VI, 25.; *Филип.* 40.; *Гр. Ник.* 35.; *Matica Hrv.* II, 26. и 27.;
Л. Марјан. 6.; *Јастреб.* 255.; *Бр. Милад.* 101. и 163.;
Јордан. 14. и 15.

У песми Гр. Николића Марко је сагорео љубу, верујући да је нероткиња. У Јастребовљевој песми Марко продаје жену на пазару; у Бр Милад. (101.) пропије жену; а у Јордан. 14. оставља љубу Јелену, па узима „поубаву, ђузел белу Тодору“ Овај последњи мотив има историјску потврду.

11. Маркове врлине *дружељубље, несебичност* и *постојаност* на вери и речи, огледају се нарочито у песмама у којима се прича о односима Марковим према својим *пријатељима, друговима* и *побратимима,* с којима је лепо живовао и проводио време у шетњи, у лову, у сватовима и борбама. Био им је вазда веран, жртвујући се за њих кад год би допали какве беде или ропства. Његово побратимство с разним јунацима опевано је у многим песмама; али је понајвише друговао с *Рељом Крилатицом, Милошем Обилићем* и *Бегом Костадином.* И међу вилама имао је *посестрима,* које су му се налазиле у невољи, као и он њима У том колу имамо песме:

Вук. II, 37—39., 41., 59. и 60.; *Вук* VI, 18.; *Петран.* II, 23. и 24.; *Петран.* III, 16. и 19.;
С. Милут. 94.; *Филип.* 18., 21., 22. и 36.; *Matica Hrv.* II, 3., 45., 46. и 52.;
Јастреб. стр. 209.; *Јордан.* 2., 30. и 54.

О другарским односима Марковим према Рељи и Милошу имамо већи број песама у разним збиркама. Од њих ћу нарочито поменути песме: Вук. II, 37. „Марко и вила“, 38. „Марко и Љутица Богдан“ и 39. „Сестра Леке капетана“; а у Петран. II, 24. „Смрт Реље од Пазара“ и 23. „Марко жени Рељу вилом.“ Прва је од тих песама необично лепа; у њој је дивно насликана побратимска љубав између Марка и Милоша; она почиње овако:

Појездише до *два побратима*
Преко красна Мироча планине,
Та једно је *Краљевићу Марко*,
А друго је *војвода Милошу*,
Напоредо језде добре коње,
Напоредо носе копља бојна,
Један другом бело лице љуби
Од милоште до два побратима....

Као што је познато, у тој песми Марко својим шестоперцем натерује вилу Равијојлу да излечи Милоша, кога је била устрелила. Повећи је број варијаната овога мотива, а имамо их и међу песмама из Ст. Србије и Маћедоније, од којих ћу поменути призренску у Јастреб. стр. 209. У Вуковој песми бр. 41. „Марко и Вуча ђенерал“ Марко избавља из тамнице Милоша и његове побратиме; и она има више варијаната. Маркова побратимска љубав према Рељи лепо је насликана у Петрановићевим песмама, а нарочито у песми II, 24 „Смрт Реље од Пазара.“ У њој се прича како су се њихове мајке и Милошева похвалиле свака својим сином, као најбољим јунаком; тада долази Марко с Милошем без Реље, и исприча им како је Реља јуначки погинуо спасавајући њих, па завршује:

„Не хвал’те се, наше миле мајке:
Није мајка родила јунака,
Што је мајка *Рељу од Пазара!*
Јао, Реља, покојна ти душа!
Тешко нама без таких јунака
Под топузом проклетих Турака!“

Марков побратимски однос према Бегу Костадину лепо је изнесен у Вуковим песмама II, 59 и 60.

Но Марко је имао многе побратиме, међу којима ћу поменути: *Сибињанина Јанка*. *Бановића Секулу*, *Змај-Огњеног Вука, Старину Новака, Јакшића Митра* и *Шћепана, Ђурђа Смедеревца, Поповића Стојана* и др. Њихово побратимство изнесено је нарочито у песмама о *женидбама*, којих је велики број, а у којима Марко чини чуда од јунаштва, спасавајући *невесту* од отмичара, троглавих Арапа и дивова. Од таквих песама поменућу:

Вук II, 78. и 86.; *Вук* VI, 34.—37. и 42.; *Филип.* 14., 51. и 71.;
Петран. II, 33., 42., 54.—56; *Петран.* III, 34., 43., 45., 46., 54. и 57.; *Matica Hrv.* II, 50., 51., 54., 62. и 63.
Јастреб. стр. 259.; *Јордан.* 2., 58. и 62.; *Качан.* 150. и 157. и др.

Марко је и међу Турцима имао своје верне побратиме, од којих ћемо поменути *Алил-агу*. У Вуковој песми II, 61. Марко прославља своје крсно име с „побром Алил-агом", частећи га вином; а у II, 60. прича се како је постао побратим с Алил-Агом; та се песма завршује стиховима:

И после су време *живовали*,
Светлу цару чували крајину:
Гди се годе крајина узбија,
Узбија је Алил-ага с Марком;
Гди се годе градови узимљу,
Узимље их Алил-ага с Марком.

12. Од свих врлина Маркових најглавније су без сумње оне, у којима се огледа његова *човечност* и *милосрђе*. Марково је срце добро и милостиво, његова је душа племенита. Он вазда поштује и заштићава немоћно женскиње, удовице и сирочад, бедне и невољне, слабе и нејаке. Његово је поштовање искрено и часно, а заштита моћна и силна; вазда се јуначки бори и жртвује против њихових зулумћара и насилника.

Ова је група песама најмногобројнија; у њој се, у разним нијансима и облицима, видно истичу те племените врлине Маркове. Ради бољег прегледа подвојићу уједно песме сродних мотива и прећи у засебним тачкама.

Од свих песама ове групе, Вукова II, 59. „*Марко и бег Костадин*", заслужује да је ставимо на прво место, јер се у њој најбоље огледа Маркова човечност и милосрђе, Марково болећиво срце према бедницима и страдалницима. Костадин зове Марка да му дође „о Дмитрову данку, о крсноме имену“, казујући како ће га лепо дочекати и богато угостити. А на то му Марко вели да се „не хвали дочекањем“, јер је већ видео његово дочекање и његова „три *нечовештва*“; па их ређа:

„Прво ти је, брате, нечовештво:
Дођоше ти до две сиротице,
Да ј' *нараниш леба бијелога*
И напојиш вина црвенога;
А ти велиш двема сиротама:
„Ид' одатле један *љуцки гаде!*
„Не гад'те ми пред господом вина.“
А мени је жао, беже, било,
Жао било двеју сиротица,
Па ја узе до две сиротице,
Одведо и' доле на чаршију,
Нарани и' леба бијелога
И напоји вина црвенога,
Па покроји на њи чисти скерлет,
Чисти *скерлет* и зелену *свилу*“...

За тим му Марко казује друго нечовештво:

„Што су били *стари господари*,
Па су своју *азну изгубили*,
И на њима *стари* скерлет беше,
Оне мећеш у *доњу* трпезу:
А који су *нови господари*
И од скора азну заметнули,
И на њима *нови скерлет* беше,
Оне мећеш у *горњу* трпезу,
Пред њих носиш вино и ракију
И господску ђаконију редом.“

Најпосле му казује и треће нечовештво:

Ти имадеш и *оца* и *мајку*,
Ни једнога у *асталу нема*,
Да ти пије прву чашу вина.“

На варијанат ове лепе песме Вукове нисам нашао.

13. Марково човечно и витешко заузимање у корист *женскиња*, које трпе и страдају од разних насилника, обрађено је у разним мотивима и њиховим варијантима. Узећу најпре групу песама, у којој се Марко

јавља као заштитник и избавитељ *девојака* и *царевих кћери* од арапских насилника.

Вук II, 62. и 65.; *С. Милут.* 137.; *Мажур.* стр. 86.; *Петран.* III, 16.; *Matica Hrv.* II, 41.;
Јордан, 22. и 23.; *Качан.* 124. и 193.; *Бр. Милад.* 123.

У првој Вуковој песми „Марко и 12 Арапа“, кад је Марко био у Арапској, „покрајини љутој“, допаде му под шатор *робиња девојка*, преклињући га:

„*Богом брате*, Краљевићу Марко!
Вишњим Богом и светим Јованом!
Опрости ме данас од Арапа;
У *троје* сам допадала руке.
Ево данас, брате, у *четврте*,
Међ' дванаест браће Арапчади;
Не држе ме, ко се држи робље,
Већ ме бију троструком канџијом,
Нагоне ме, да им лице љубим;
Не могу их јадна ни гледати,
А камо ли, да им лице љубим.“

Марко се сажали на њу, прихвати је за руку, посади „до десна колена“, огрте је коластом аздијом и понуди чашом вина, говорећи јој:

„Данас те је *огрејало сунце*,
Кад си дошла к *мени* под шатора.“

Но да видиш 12 Арапа: допадоше Марку, говорећи:

„*Кујо једна*, Краљевићу Марко!
Ти ли поста *други цар на земљи*,
Да отимљеш робље од Арапа?“

па потргоше сабље, исекоше конопце на шатору, те шатор паде на Марка. Плануо је Марко „као ватра жива“, поскочио и дохватио се Шарца, а девојку баци за се на Шарина, па потрже сабљу те исече свих дванаест Арапа. Одатле се „ману преко поља равна“, дође у Прилип и доведе мајци робињу, говорећи јој:

„Јевросима, моја стара мајко!
Моја мајко, моја слатка рано!
Ево мати, *Богом посестриме*,
Ран' је, мајко, мене каконо си,
Удоми је, кано чедо своје,
Да би, мајко, стекли пријатеље.“

Затим се у песми прича како су је удомили „у Рудника града бијелога“ а у „кућу Дииздарића“, камо је Марко често одлазио посестрими „*као својој сестрици рођеној.*“

У Петрановићевој песми „Како је Марко избавио *три виле*“, Марко је спасао вилу посестриму и њене две кћери из руку троглавога Арапина, пошто је Арапина погубио на мегдану и исекао његово триста Арапчади. Исти је мотив обрађен и у песми Matice Hrv. II, 41.

Од мотива у овој групи песама најобрађенији је: Марко ослобођава *цареву кћер* од *црног Арапина*. Вукова песма „Марко Краљевић и Арапин“ најлепши је представник тих песама. Посилио се црни Арапин, саградио кулу у приморју, богато наместио, па је зажелео и љубу да има:

Ал' тако ме не родила мајка,
Већ кобила, која бедевију,
Запросићу у цара ђевојку;
Јал' ће ми је царе *поклонити*,
Јали ће ми на мејдан изићи“.

Па је „ситну књигу“ оправио „цару од Стамбола“. Цар је слао многе мејданџије против њега, али му се ниједан у Стамбол не поврати. Пак се Арап диже и дође под Стамбол, ту разапе шатор и удари на Стамбол велики намет и на ноћ „по једну лијепу ђевојку“. А кад прођоше три месеца, натера бедевију кроз Стамбол, дође пред цареве дворе, полупа топузом дворе и пенџере, тражећи да му цар изведе своју кћер. Кад се цар виде на невољи, обећа му кћер, те свадбу уговорише за 15 дана. Кука јадна царева девојка:

„Јаох мене до Бога милога!
За кога сам лице одгајила,
Да га љуби црни Арапине!“

Но царица усни да у Прилипу има „добар јунак Краљевићу Марко“, те му цар напише књигу, обећавајући „три товара“ блага ако погуби Арапина; но Марко не хтеде Арапу ићи на мегдан. Тада му царева кћи посла књигу, коју је писала „крвљу од образа“, преклињући га Богом и светим Јованом да је не да црном Арапину. На дан свадбе нема Марка ни откуда, а девојка у очајању дошла на језеро да се утопи:

„Божја помоћ, зелено језеро!
„Божја помоћ, моја кућо вјечна!
У тебе ћу вијек вјековати,
Удаћу се за тебе, језеро,
Волим за те, него за Арааа“.

У том тренутку јавља јој се Марко и обећава да ће је избавити. Кад је Арап са пет стотина сватова извео девојку и повео кроз Стамбол, стиже Марко на Шарцу арапске сватове, подели с Арапом мегдан, одсече му главу и избави цареву кћер. Цар га је наградио са „седам товара блага“, а девојка са „седам бошчалука“.

У овој песми девојка је Туркиња, кћи турскога „цара од Стамбола“; а у неким варијантима она је *кћи грчкога цара Константина.* Тако је у песми С. Милут. „Негдашња будућност“, и у Качановсковој „Марко спасава дъшчерјата на царја Константина и Елени от чернија Арапин“.

14. Маркова је човечност још јаче истакнута у песмама, у којима се прича како Марко укида *свадбарину* или *бродарину*, или друге *намете* и *зулуме*, које су разни насилници наметнули на народ, а понајвише Арапи и виле.

Пошто је број таквих песама велики, прећи ћу у у овој тачки само песме које говоре о *свадбаринском* намету:

Вук. II. 68.; *Филип.* 66. и 42.; *С. Милут.* 94.; *Б. М.* 50.; *В. Красић*, 29.; *Српство*, (1888) стр. 29.; *Matica Hrv.* II. 7.; *Мажур.* стр. 16.; *Јастреб.* 50.; *Јордан.* 31.; *Бр. Милад.* 126.; *Качан.* 161.

Од свих песама у овој групи без сумње је најлепше обрађен мотив о свадбарини у Вуковој песми „Марко укида свадбарину“. Косовка девојка јадикује и жали се Марку, како је дошао на Косово некакав „Арап прекоморац“, који је наметнуо велики зулум на Косово, те га оно „и поји и храни“; па је и други зулум поставио:

„Ко с' *удаје*, тридесет дуката,
„Ко се *жени*, тридест и четири“...

па му ни то није било доста, већ „на ноћ иште *младу* и *девојку*“; а сада је на њу дошао ред, па у очајању вели:

„Мили Боже, што ћу и како ћу?
Ил' ћу јадна *у воду скочити,*
Или ћу се *млада обесити;*
Волим, брате, изгубити главу,
Нег' љубити свој земљи душмана?"

Марко пође да потражи Арапина; но тај га зулум јако потресе, његово срце живо закуца у осећањима великога бола, јуначкога гњева и родољубивога жара:

Срдит Марко језди низ Косово,
Рони сузе низ јуначко лице,
А кроз сузе *гњевно* проговара:
„*Ој давори, ти Косово равно,*
Шта си данас дочекало тужно,
После нашег кнеза честитога
Да Арапи са̂д по теби суде!
Ја *срамоте* поднети не могу,
Ни *жалости* велике трпити.
Да Арапи таки зулум чине...
Данас ћу вас, браћо, осветити,
Осветити, или погинути"...

За тим Марко налази Арапина, те погуби и њега и његово 40 слугу, а четворицу пошље по Косову да објаве: да свадбарине више нема и да се свако може слободно женити и удавати, јер „Марко за све свадбарину плати". Тада је и мало и велико повикало:

„*Бог да живи Краљевића Марка!*
Који земљу *од зла избавио,*
Који *сатр земљи зулумћара;*
Проста м' била и душа и тело!"

Овај је мотив обрађен у неколико варијаната. У варијанту из Славоније у збирци Matice Hrv. уместо зулумћара Арапина дошао је „бане Бугарине". Али има повише и таквих песама, у којима је мотив о свадбарини узгредно обухваћен уз друге мотиве. Тако је у Филип. 42. „Филип Драгоман и Марко", где се Будимке девојке жале Марку на зулуме Филипове, те не могу да се *удају*, јер је ударио свадбарински намет:

„Многи нам је *харач* оставио:
Сваки носи *и краву и теле,*
И још к тому до *триста дуката*"...

Тако се и у Јастребова, стр. 50. Марку жале „седумдес вдовици" на Филипа Венгерца. У оба случаја Марко убија насилника и ослобођава народ од зулума.

Овде ћу нарочито поменути још и песму из Јорданова (31.): „Марко уничтожава свадбарскија дан’к“, која је блиски варијанат Вуковом; као и песму из збирке Бр. Миладинова (126.) „Немечка кралица и Марко“, у којој краљица пише Марку, жалећи му се:

„Ал’ си живо, Марко, али умре,
Шчо не згази во нашава земја?
Ево имат триесет години,
Попаднале црни Арапини,
Не можеме свадба да сториме;
Јунаците сите *остареа,*
Девојките сите остареа!“

Марко се и овде, као и вазда у таким приликама, одазива позиву, иде немачкој краљици и са Секулом побије зулумћаре Арапе.

15. Друга је врста таквих песама: укидање *бродарине* или *водарине*. У овим песмама уместо Арапа имамо *виле* као зулумћаре. Обичан је мотив: вила водарица или бродарица (и „бардарица“) заузела је све изворске воде и језера, па не да ником да се напије, док не плати тешку водарину; Марко савлађује вилу и ослобођава свет овог нечовечног намета. Такве су песме:

Вук. VI, 23.; *Бр. Јован.* 3.; *Петран.* III, 15.; В. Красић. 36.; *Српство* за 1888.; *Филип.* 12.; *Мажур,* стр. 28.; *Милић. Краљев.* стр. 264.; *Matica Hrv.* II, 2.; *Јордан.* 40.; *Качан.* 172., 162. и 163.; *Бр. Милад.* 9.

У Вуковој песми вила је наметнула оваку „тешку бродарину“:

Од коњица узме *поводника,*
Од пешица *оба ока чарна.*

Марко је преваром савладао вилу и убио је буздованом, па је беседио:

„Ко ј’ уморан, нека се *одмара,*
Ко је младо, нека *ружу бере,*
Ко је жедно, *нека воду пије;*
Од данаске бродарине нема,
Ја сагубих бродарицу вилу“.

Тај је мотив најизразитије представљен у Петран. песми: „Марко и вила бардарица“. Уранио Марко кроз Пролог планину; у планини му додијала жеђ, јер у њој нигде воде нема, па хоће да закоље Шарца да би се крви напио. Али „соко тица сива“ са јелове гране вели Марку, да не коље Шарца, већ да потера напред, па ће наћи студену водицу у „зелену језеру“, а крај језера вилу „бардарицу“, која чува језеро и узима љуту водарину:

Ко с' напије воде из језера:
Од јунака *оба ока црна*,
А од коња *двије ноге прве*,
А од тице *из рамена крила;*
Ту се нико напојит' не море,
Ко јој дати бардарину неће“...

Марко потера Шарина, нађе језеро и крај њега вилу где спава, пак напоји и себе и Шарина. Но док је он пио, вила се пробудила, па затражи водарину; а Марко, мислећи да јој може измаћи, погна Шарина да побегне; али је вила „расклопила крила“, те га брзо стигне и Марко се с њоме дохвати у коштац, те је једва хитрином савлада и откиде јој главу. Тада Марко натаче вилину главу на „розгу омарову“, пободе је крај језера, па завика:

„Ко гођ данас има у планини,
Јали *јунак*, јал' *парип* јуначки,
Јали *тица* на јеловој грани,
Јал' *остала зв'јерка* свакојака,
Ко је *жедан* данас у планини,
Нека иде на воду језеро,
Нека пије воду из извора,
Сву ће Марко бардарију платит'...
Више вама бардарије нема“...

Кад то чуше „сиви соколови“ и „зелене тице голубови“ и остала зверка свакојака, и „црвићи и ситни мравићи“, све полете на језеро да се жедно воде напије. У гори настаде весео живот:

По гори се *зв'јерке раселише*,
Раселише, *пак се веселише*,
А по трави погмиљеше мрави.

У Милић. Краљев. имамо торлачки варијанат из пиротског округа „Марко и вила пештеркиња“. Ту је вила закључала изворску воду са „девет катанаца“, али:

Марко иде низ гору зелену,
И нађе си *девет кладенаца*
И на њима *девет катанаца.*

Он сасече девет катанаца,
Те си *пушти* горе бистру воду
И напоји што год је у горе;
Све што живи, водицу се напи.

Марко је за то хтео платити вили „све бели талири“ и „дукати жути“; а кад то не поможе, онда јој Марко рече:

„Ти ђидио, вило пештеркињо!
Молба бива до два, до три пута;
После молбу други збор се збори.“

па дохвати „троструку камџију,“ те је бије „по танке кошуље,“ докле јој није „проз кошуље“ крвца покапала; па је вила молила Марка:

„Стани, Марко, *побратим да си ми!*
Од саг ћу ти воду испуштати.“

Овај мотив имамо обрађен и међу маћедонским песмама. У Јордан. песми „Марко и Јуда Самовила“ вила је наплаћивала водарину: од јунака „двете црни очи,“ а од коња „се четири нози“; и, вила је Марка претворила у „ћор-топала“; но Марко је преварио вилу:

Еле си е жена д’гокоса,
Д’гокоса, она крапоумна,

те даде Марку „око половина,“ пак ју је Марко буздованом нагнао да му врати оба ока и коњу све четири ноге. У песми Качановсковој 172. Марко убија Крипу Самовилу, која је седела на мосту и наплаћивала *мостарину:* од јунака „десно око,“ а од коња „ногу десницу.“ У његовој песми 162. Марко убија „ж’лта еврештина,“ који је закупио „света гора“ и ударио намет; а у песми 163. убија љуту „троеглаву и шестокрилу змију,“ која је била досадила околини: „разселила девет села и запрела три клисури.“

16. Још је јаче исказана Маркова човечност и милосрђе у песмама, у којима је обрађен мотив: Марко избавља од Арапа *хришћанско робље.* Таквих је песама повећи број, а нарочито песама из Старе Србије и Маћедоније:

Вук. VI, 21.; *Бр. Јован.* 33.; *Петран.* III, 16.; *Matica Hrv.* II, 65.,
Јастреб. стр. 95., 156., 244. и 252.; *Бр. Милад.* 148.;
Качан 126—129.; *Јордан.* 35—38.

Код већине ових песама мотив је овако обрађен: Марко полази у цркву на причешће без оружја, али му мудра љуба крадом меће сабљу у теркије; у путу срета зулумћаре (обично Арапе) који гоне робље повезано у синџире; он покушава да откупи робље, а кад Турци то не дадну, љутито се маша и нехотице иза седла, те налази сабљу (или му то сам Шарац казује), па исече зулумћаре и ослободи робље. У Вуковој збирци таква је песма „Кајање и исповест Маркова,“ о којој је већ било речи у тач. 4. Њој је слична и песма из збирке Бр. Јовановића „Марко Краљевић на причешћу.“

У песмама из Ст. Србије и Маћедоније обрађен је тај мотив скоро на исти начин, у дужем или краћем обиму. Нарочито ћу поменути лепу Јастребовљеву песму из Дебра, на стр. 95. Кад је Марко пошао у цркву кроз гору, видео је како је гора свенула и „од гора лисје попаднале.“ Њу ми пита Марко, да ли јој је огањ „корен изгорело,“ или ју је „слана попарило“; а гора му одговара:

„Ај ти тебе, незнојна делијо!
Не ми корен огон изгорело,
Ни ми врше слана попарило,
Токо врвиш из гора зелена,
Шчо помина *црна Арапина,*
Шчо носеше три синџири робје:
Прво робје *се млади момчина,*
Второ робје се *млади невести,*
Трећо робје се *лепи девојки.*“

Гњеван Марко разабра кад су и куда су прошли, па ободе коња и стигне зулумћаре где воде робље, па:

Го прифтаса црна Арапина,
И му зеде таја руса глава,
И испушчи три синџири робје;
От отиде *в црков на причесна.*

Таква је и песма из збирке Бр. Миладинова „Марко и димна гора,“ само у осмерцу. Ту Марко пита гору:

„Ај ти тебе, димна горо!
Шчо си, горо, *подгорила?*
Ал' те *огањ* изгорило,
Ал' те *слана* посланило?“

А гора му одговара да није ни једно ни друго, већ јој је „жалба паднала,“ па му прича како су Арапи провели „три синџири младо робе.“ Марко је и овде достигао Арапе:

Си посече зулумкјари,
Си испушчи младо робе
От синџири и пстаи.
И даруа с добро азно,
И испушчи на вилеет.

У Јастребовљевој песми из Гиљанске нахије (стр. 156) Марко даје „немерено благо,“ те *откупљује* „три синџира робље“; а кад је то зачула Маркова остарела мајка, похвалила га је:

Па му дала *голем благослова:*
„Сине Марко, *мој добри јунаку,*
Колико си, још више да будеш!“

17. Од свих песама, у којима се говори о Марковој човечности и милосрђу, биће без сумње понајзнатнија она група, у којој Марка видимо као заштитника и милосрдника према *слабим и нејаким животињама.* И ако ова група по броју песама не спада међу многобројније у низу досадањих група, она је од велике вредности за упознавање Маркова карактера. Она нам видније него и која друга показује Марково болећиво срце и племениту душу, његово право и чисто милосрђе, непомућено никаквим узгредним мотивима и подстицајима, те врло подесно завршује досадањи обилати низ података и потврда, који нас несумњиво уверавају, да је Марко по својим врлинама бар толико исто велики и славан, колико и по својим јуначким подвизима. У тој групи имамо песме:

Вук. II. 53., 54. и 69.; *Бр. Јован.* 18.; *Филип.* 37.; Matica *Hrv.* II. 39, и 55.;
Јастреб. стр. 192.; *Јордан.* 11. 21. и 34.

Прва од Вукових песама „Марко Краљевић и соко“ прича нам, како се Марко разболео и легао крај друма јадикујући што нема кога да га „воде напоји“ и да му „ладак учини.“ То дочуо *соко* „тица сива,“ па допаде Марку: „у кљуну“ му воде доносио и крилима ладак начинио. Питао га Марко, како му је добро учинио, те га сада поји и хлади; а соко га подсећа кад су били „на Косову бојном“:

„Онда Турци мене уфатише,
Оба моја *крила одсјекоше*;
Ти си мене прифатио, Марко,
Метнуо ме на јелу зелену,
Да ме турски коњи не сатару,
И јуначка меса *наранио*
И црвене крви *напојио*;
Ту си мени добро учинио.“

Друга је Вукова песма (54.) варијанат истога мотива. Ту вила пита *орла*, какво му је добро учинио Марко, те га поји и хлади; а орао јој казује два добра: прво, кад је с осталим тицама долетео на Косово да се крви напоје и меса нахране, крила му се „заквасише“ и окореше, те није могао полетети, већ га „газе коњи и јунаци“; тада:

„Бог донесе Краљевића Марка,
Узе мене из крви јуначке,
Па ме метну за себе на Шарца,
Однесе ме у гору зелену,
Па ме метну на јелову грану,
Из небеса ситан дажд удари,
Те се моја крила поопраше
И ја мого с крил'ма полетити“...

Друго је добро било: кад изгоре кула Аџагина, на којој су били орлови *орлушићи*, Марко их је избавио:

„Он их скупи у *свилна недарца*,
Однесе их *двору* бијеломе.
Па их рани читав месец дана,
Читав месец и недељу више,
Па их пусти у гору зелену,
Састадо се с моји орлушићи;
То је мени учинио Марко.“

Песма се завршује стиховима:

Спомиње се Краљевићу Марко
Као добар данак у години.

Врло леп варијанат овога мотива имамо у маћедонској песми из Јорданова „Марко Кралевич и крстато орленце,“ која се одликује како Марковом нежношћу и милосрђем, тако и лепим причањем и поезијом:

Запали се Јанина планина,
Изгорела горица зелена,
Изгорела гора габерова...

а у гори је било гнездо крсташ-орла и у њему орлићи, који изгореше, а орао се запали, бранећи њих:

Изгорело крстато орленце,
Изгорели позе до колена.
Изгорели *крила до рамена.*
Паднало је крстато орленце,
Паднало је низ големо дрво,
Паднало је на пуста пољана,
На пољана *до равни друмове...*

Друмом је прошло 70 младих јунака и међу њима Марко; но нико се од њих не сажали на орла, већ „секи *мина*, секи го *подритна*“:

Најодзад је *Марко добр јунак*,
Он си мина *он го не замина*,
Нел се сведе од добрата коња,
Та си везе крстато орленце,
Та го тури коњу на теркија,
Па си ојде на *своји дворове*,
Па остави крстато орленце,
Остави го *у ладни одаји*,
У одаји, *у благи јабуки...*

па је тада Марко говорио мајци:

„Леле мале, леле мила мале!
Прави, мале, тој благи мехлеме,
Да лекуваш крстато орленце,
Да лекуваш, *да го излекуваш.*“

Мајка је послушала Марка, лечила и излечила орла; а тада га Марко пусти с чардака у горицу. Доброта је Маркова по заслузи награђена: Кад је доцније Марко оболео у путу, лежао је крај горе три месеца, те му се „мрша баздиса и усмрде“; долетеше „сурија орлове“ да му „пија црни крви“ и да му „очи вада.“ Али то виде крстато орленце, па брзо слете на земљу:

Та разгони сурије орлове,
Па си *вије над Марка* јунака,
Крила пери, та му сенкја прави,
У кљуница водица доноси,
Та си *поји* Марконте јунака...

И овде Марко пита орла за узрок толике пажње, а орао подсећа Марка на учињено му добро, па вели:

„*Фала тебе,* Марко, добр јунак!
Много има измет да ти аравим,
Ти си мене добро направило.“

У Вуковој песми „Лов Марков с Турцима“ (69.) Марко је с Муратом везиром и 12 делија ловио „утве златокриле;“ ту је Марков соко био бољи ловац од везировог, а везира то наљути, па удари Маркова сокола о јелу, те му преби десно крило и оде с делијама у гору:

Стаде писка Маркова сокола,
Као љуте у камену гује;
Марко узе својега сокола,
Пак му стаде завијати крило
И с љутитим гласом говорити:
„*Тешко мене и тебе, соколе,*
Лов ловећи с Турци без Србаља,
Лов ловећи, криво дијелећи!“

Зар је Марко могао отрпети такву увреду, какву Турцима није нигда праштао? Пошто је соколу крило завио, пође за Турцима, стигне их и освети сокола: погуби и везира и све делије; пак се дигне цару у Једрене, те му љутито исприча шта се десило; то поплашеном цару није могло бити право, али ипак вели Марку:

„*Бе аферим, мој посинко Марко!*
Да нијеси тако учинио,
Ја те не би више сином звао:
Свако Туре може везир бити,
А јунака нема као Марка.“

Варијанте ове песме имамо код Бр. Јован. „Марко свети соколово крило,“ и код Јорданова (34.) „Марко отива с царја на лов.“

У Петрановићевој песми „Марко и вила бардарица,“ о којој је већ било речи, видимо да Марко има сажаљења и према *голубима* и *осталим тицама*, према „*црвићима* и ситним *мравићима*,“ као и према „*звјерки свакојакој*.“

А колико је тек Марко волео свога *Шарца!* Повећи је број песама у којима се огледа његово племенито поступање према своме коњу: он га милује, грли и љуби; храни га „хлебом бијелијем“ и поји „вином црвенијем;“ брине се о њему и његову одмору. Но и Шарац је Марку био веран и силан савезник; он бди над Марком кад уморан спава; он му помаже у боју и на мегданима; он испуњава сваку жељу и наредбу свога господара. Уместо набрајања оних места из народне појезије, у којима се огледају ови другарски и пријатељски односи између Марка и Шарца, навешћу само песму из збирке Филиповићеве „Марко и бан Свилајин.“ У њој Марко, полазећи бану Свилајину на мегдан, вели своме Шарцу:

„Шарац коње, *десно крило моје!*
Бил' се мого *поуздати у те*
И у твоје ноге све четири?
Проминит' ћеш данас господара,
Јашит' ће те вира некрштена.“

А Шарац му овако одговара:

„Господару, делибаша Марко!
Пусти мени узду на слабину,
Да кајаси по колиних туку,
Па се држи седла и серсана,
Па прихвати гриву за стримена,
Само гледи, што ти Шаре ради.
Кад је ока зоби дукат била,
Сви јунаци коњма узмакоше,
Ти си мени примицао, Марко;
Та ја нисам зоби пожелио.“

Оваква места Шарчеве верности и Марковог племенитог опхођења према њему често налазимо у песмама из Ст. Србије и Маћедоније. Од њих ћу нарочито поменути песму из Јастребова, стр. 192. и песму из Јорданова, бр. 11. „Марко и Шарца коња.“ У овој другој Марко шаље Шарца у „Леђана града“ и учи га, како ће му довести Леђанку девојку, што Шарац тачно извршује. —

3.

Тако изгледа она друга страна Маркове слике, какву нам је народ насликао у својој епској појезији.

Мора се признати да нам је та страна показала Марка као човека *светла* и *узвишена карактера*, обилато обдаренога племенитим и витешким врлинама, које је нештедице примењивао на корист и помоћ својих ближњих. Она нам у исто доба јасно показује, *на* *какав је начин краљ Марко, турски клетвеник и „удворица,“ могао постати толики љубимац народни*, да му народ *опрости* све историјске погрешке његове, да га *уздигне* мимо све друге јунаке и владаоце српске, и, да га начини својим *идеалом*. Као што смо се уверили, ова страна Маркове слике није тек узгредно додирнута у народној појезији, него је обилно обележена врло јаким потезима. Набројао сам *преко две стотине песама* из разних крајева, у којима се за њу налази градива; а међу њима је велики број таквих песама, у којима су народни певачи, не узгредно него нарочито, хтели да истакну врлине Маркове.

На ову страну Маркова карактера није досада скренута била довољна пажња. Докле нам Јагић у својој краткој студији на више места и указује на неке врлине Маркове, дотле Халански у своме великом делу о Марку, подељеном у 20 глава и око 70 раздељака, није ни једну главу, па ни раздељак, нарочито посветио карактерним особинама и врлинама Марковим, него је многе песме, којима је главни циљ био да изнесу коју од његових врлина, груписао по споредниjим и незначајнијим мотивима. У таквом изношењу Маркове слике, где се све народно градиво групише скоро искључиво око јунаштва и авантура, показује нам се јасно само једна страна Маркова карактера, докле друга остаје занемарена, остаје у тами. Отуда и не видимо Марка у онаквој светлости и целини, како нам га је насликала народна појезија, која о врлинама Марковим говори у тако огромном броју песама.

Народна нам појезија, дакле, несумњиво казује да је Марка уздигло не само *јунаштво*, него и *врлине* његове; обоје је он стављао у службу својих ближњих, обоје га је у народу учинило великим и славним. Једно се од другога не може одвојити; обоје је и у самим песмама готово нераздвојно: манифестовању Маркове снаге и херојских подвига подстицај је скоро увек у његовим врлинама. По самоме јунаштву не би Марко никад могао постати толики љубимац народни, као што нису могле постати ни многе друге јуначине нашег или другог каквог народа. По снази и јунаштву народ би се Марку чудио и дивио, причао би о њему, па и песме певао; али, да га народ учини својим љубимцем и идеалом, потребне су биле такве врлине, које су непосредно утицале на срце и душу народну.

Такве нам је врлине Маркове обилно изнела народна поезија.

Не мислим да би Марков карактер требало буквално узимати онако, како нам га данас народне песме износе; јер *та* слика о Марку није цела створена за живота његова, па ни наскоро после његове смрти. Прве приче, или и песме о њему, постале су вероватно још док је он живео у средини свога народа, и докле се борио с непријатељима на челу своје најамничке војске, која му је јуначку славу разносила; а доцније, после његове смрти, па све до последњега века, предање је о њему умножавано, допуњивано и улепшавано. Кад се почело заборављати шта правоме Марку припада, машта народних певача начинила га је митским херојем и пренашала на њ приче и песме и с других јунака.[1] Кад би смо у обилном народном градиву о Марку могли пронаћи, издвојити и очистити од доцнијих дометања оне песме и приче, које су постале још за живота његова, или наскоро после његове смрти, питање о Марковим карактерним особинама могло би се зацело много лакше одлучити; а тиме би се поузданије могло доћи и до узрока његове велике популарности. Но нема могућности да се оно, што је у прво време створено и што би било ближе истини, подвоји од онога, што је доцније додавано и улепшавано, или и накарађивано. Али се може поуздано рећи, да је за сам почетак, за придобијање симпатија најпре у ближој околини, а доцније и у свем народу српском, морало бити узрока у самим особинама Марковим. Није нимало вероватно, да би народ, без јачих разлога хтео некоме приписивати необичне карактерне особине и врлине, а да их он није никако имао, или да није према народу то нарочито заслужио. А кад га је народ већ заволео, остало је само по себи долазило: народ му је указивао своје признање и симпатије, не мерећи кантаром његове заслуге; а народни певачи узносили су његово име и славу, не осврћући се у појезији и машти својој ни на какве границе.

---

[1] Напомињем само, да има и таквих песама, у којима су мотиви позајмљени и пренесени на Марка од старијих или митолошких јунака из прича других народа, или су и догађаји доцнијих јунака приписани Марку. О томе су нарочито писали: И. Руварац, Халански и Јов. Томић.

Треба се сетити само, шта је у народу прославило име једнога од јунака новије прошлости наше, јунака из борбе у првоме устанку почетком прошлога века — *Хајдук Вељка*. Овде имамо више могућности за проверавање правих узрока јунакове славе и популарности. Није било само јунаштво Вељково, које га је учинило популарним и омиљеним у народу; тада је било и других јунака који, по својој одважности и јуначком самопрегоревању у бојевима и на мегданима, нису изостајали иза Вељка. Да поменем само имена: Главаша, Курсуле, Зеке, Чарапића, Рајића и Синђелића. Оно, што је Вељка уздигло над све њих, то су Вељкове витешке особине и врлине, његово широко срце и племенита душа, његово човечно и лепо опхођење према нижима од себе, и, његова допадљива и појетска природа. С таквим карактерним особинама Вељко је задобијао за себе најпре своје момке и ближу околину, а доцније су му оне доносиле и симпатије ширега круга народног, докле га народ није учинио својим љубимцем и „јунаком над јунацима,“ тежећи све више да га окити ореолом митских хероја.

На сличан је начин и Марково име постало у народу српском омиљено и славно.

У народној појезији налазимо по неке црте у Марковом карактеру, које не иду у прилог основне, типске слике Маркове. Таквих се црта у пређашњем одељку нисам нарочито дотицао, те мислим овде рећи неколико речи.

Поред добрих страна Маркових, народне нам песме казују и о *манама* и *лошим странама* његовим. Неке су од тих мана спореднога значаја и не утичу на јачину опште карактерности Маркове; такво би било казивање: да је Марко необично много пио, да је јогуница, да је самовољан, да је радо заметао кавгу.... Неке су пак оштра противност појединих од оних врлина које се Марку уопште приписују: да је вероломан, да је врло груб и суров... Но такве се мане Маркове ређе сретају у народној појезији, те не могу послужити као мерило његова карактера.

Сасвим је природно и разумљиво, што нам народна појезија казује и мане и лоше стране Маркове. Марко је пре свега човек, са свима слабостима и страстима људским; он је крв од крви народне; на њега је народ преносио и добре и лоше особине своје, градећи о њему слику великога јунака по своме нахођењу и својим појмовима. С тога се може рећи, да се у Марковом карактеру огледа карактер самога народа. Што у гдекојим песмама о Марку налазимо и таквих мотива и цртâ, који не одговарају општем карактеру народном и не стоје у складу с осталим цртама и врлинама Марковим, то нам само казује: да све песме о Марку нису постале у оном епском средишту народном, у коме је створена већина основних прича и мотива о њему; или да поједине песме, недовољним кружењем кроз народ, нису добиле општи тип народни, него су задржале обележје певачеве индивидуалности или нижег ступња културе појединих крајева; или и, да се међу мотивима народне појезије налазе и такви, који нису народни, него туђински. За постанак неких од тих црта и мана Маркових може се, према томе, лако наћи право објашњење.

Што је Марко *много пио вина*, то је црта заједничка код свих великих јунака епских: они се обично вином припремају за веће напоре и борбе, за велика херојска дела; вином се опорављају и оснажују после тешке заморености и изнурености; вином се, шта више, и лече. Што је Марко пио купом или „леђеном“ од дванаест и више ока, што је вазда собом носио читаву мешину вина, којим је појио и свога Шарца „коња од мегдана,“ — то су само појетска хиперболисања, каква налазимо у песмама свих крајева. О томе *Јагић* овако вели: „Па ипак Марко није био пијаница; то су за њега могли износити само противници његови, који су га „пијаницом“ називали. Он је пио што је то била *потреба његове јуначке природе*“[1]

Има и других црта Маркових, које се могу сматрати као појетски додаци или кићења народних певача. Такве су понајвише оне црте о лику и изгледу Марковом, који је као велики јунак требало да изгледа у извесним моментима *натмурен*, *зловољан*, *страшан*, с великим, дебелим и црним *брковима*, те се чинило као да у зубима држи »јагње од пола године,“ итд. А многе су црте дошле од ступња образованости и индивидуалног схваћања појединих певача. Тако би се зар могле протумачити и црте, које чешће сретамо у појезији: да је био *самовољан*, *јогуница*, *инаџија*, *кавгаџија*, *осветољубив* и друго којешта. Вуков певач (II 32.) вели за Марка да је »самовољан,“ те му се и отац на то жали:

---

[1] По Јиречеку (Geschichte der Bulgaren) Марко је још за живота Вукашинова управљао Пијанцом (по арх. Данилу Пѣяньци. доцније Пијанац) с леве стране Вардара, одакле је по смрти очевој дошао у Прилеп на краљевски престо. Отуда П. Срећковић мисли као вероватно, да је „господар Пијанца постао у предању „пијаница,“ а појезија додала топузину и мешину вина.“

> »Куд гођ иде, *никога не пита*,
> Ђе гођ сједне, свуђе *пије* вино,
> А све ради, *кавгу* да огради“.

Али црте, које нам по кадшто износе Марка као *лукава* и *вероломна*, или и у одвратној *грубости* и *суровости*, бацају доста тамну сенку на његове лепе особине и врлине. Тако у песми Вук. II, 63. »Марко и кћи краља Арапскога“, видимо Марка вероломна и сурова, јер убија Арапку девојку која га је из тамнице избавила, а којој је обећао и заклео се да ће је узети за љубовцу; но Марко се за тај грех каје и гради задужбине. У песми Филип. бр. 19. »Марко и бан од Випера“, дивљачки се свети својој неверној сестри Јелици:

> Ухвати је по свиону пасу,
> Па је хити на мермер калдрму:
> Разлети се на сто уштрупака...
> *Јелици је очи извадио,*
> *Задио их себи за калпака....*

па у дивљачкој суровости не поштеди ни њено дете, свога »сестрића Цвијана“, већ га дохвати,

> Па га баци небу под облаке,
> На бојно га копље дочекао.
> *На копљу му срце износио...*

Оволику суровост певач је покушао да ублажи разлогом: »Од зла рода нек није порода“. У песми Вук. II, 66. »Марко и Муса кесеџија“ одсеца »руку до рамена“ Новаку ковачу, који му је сабљу саковао, да не кује више »ни боље ни горе.“ А у песми 58. »Марко и Филип Маџарин“ удара љубу Филипову „дланом по образу“, те јој померио „три здрава зуба“, јер га је назвала „голом дервишином“, с каквима се њен Филип „не братими“. У песми С. Милут. бр. 111. Марко се јавља као обичан разбојник: цареву је „хазну похарао“ и убио три везира. А у једној наказној песми из збирке Matice Hrvatske (II, 61) Марко откопа лешину свога детета, па је — поједе! У неколиким маћедонским песмама бугарских збирака Марко је врло груб и суров и према самој мајци својој, о чему је већ било говора...

За овакве се песме може рећи да се губе у огромном броју оних песама, у којима је Марков карактер светао и узвишен, пун племенитих врлина. Осим тога, код већине од њих покушало се да се велика суровост оправда или неверством према Марку, или јаком увредом, или суровошћу и обешћу самога непријатеља, или и другим каквим разлогом; а у неким случајима видимо Марка где се каје за своју суровост, те испашта свој грех. Неке су од тих песама варварски остаци од старијих и туђинских народа, препевани на Марка; а неке су постале у средини некултурног и потлаченог елемента народног, или у суровој средини хајдучкој, а у она времена дивљачке обести турске, када се сматрало као јуначка врлина бити према непријатељу немилостив, осветољубив, страшан и грозан.

О таквим мотивима, који стоје у противности с основним, типским карактером Марковим, *Халански* налази објашњења у томе: што су песме о Марку састављане „у разно време 14.—18. века и у разним крајевима јужних Словена“, као и „под разним расположењем и појетским симпатијама самих певача;“ па вели: „Такве су прилике и утицале на разноликост предмета Маркова епоса, често врло супротних једни другима по садржини и карактеру истих лица у њему.“ И *Јагић*, говорећи о „изопачености Маркова карактера“ у гдекојим песмама, вели да при оцени њиховој треба узети у рачун „и време и место постанка њиховог.“ А Маретић о некима од тих песама, које су „неисказано сурове,“ вели да су их „могли испевати само хајдуци.“

Свакако, такви мотиви у народној појезији о Марку, који остају у незнатној мањини и немају општега типа народног, не могу помутити општу слику Маркова карактера, пуну лепих особина и врлина, какву нам је насликао огроман број народних песама с разних крајева; нити нас могу пометати у одређивању узрока Маркове славе и популарности.

Према свему досадањем, у оскудици историјских података, а ослањајући се на народно предање и обилату поезију епску, могу се прави узроци Маркове славе и омиљености у народу српском овако обележити:

1. Марко је имао *добро домаће васпитање*, које му је развило племениту страну његова карактера; а за такво васпитање има да захвали само својој доброј, мудрој и племенитој мајци.

2. Још у млађе доба, за живота очева, у Марка су биле видне *витешке врлине* његове; оне су му придобијале симпатије другова и околине, те му се име прочуло и у ширем кругу српском, насупрот омрзнутом имену оца Вукашина, главнога кривца за пропаст српске царевине.

3. Марко је наследио краљевски престо у *тешким* и *очајним приликама* својим и свога народа — после страшне погибије на Марици; али се он умео наћи и *очински* опходити према своме народу у краљевини, коме је за дуже време требало мирна живота и опорављења; такво му је понашање придобило народне симпатије.

4. Немајући довољно снаге да се одупре силној навали турској, Марко је постао *клетвеник* (вазал) турских султана, да би осигурао мир народу и краљевини својој; вазалску је службу вршио „самовољно и оригинално, не газећи дужности, али ни свога хришћанскога образа“; а Турци су спрам њега „као спрам краљева сина, имали многих обзира“, те је био у могућности, да се у више прилика заузме у корист Срба и хришћана уопште.

5. Био је телесно *снажан* и *јуначан*; у борби с непријатељем показивао се *одважан*, *хитар* и *одлучан*, а имао је и *среће* на мегдану; његови војници и најамници с којима је вршио вазалску службу, а међу којима је било понајвише Срба, волели су га и много ценили; они су се дивили његову јунаштву, приповедали и пе-

вали о њему; то му је разнело јуначку славу кроз све крајеве српске.

6. Марко је уопште био човек *карактерних особина* и *врлина*, које је непштедице примењивао на добро своје околине и свога народа: бранио је *истину* и *правду*, указивао *човечност* и *милосрђе*, помагао *бедне* и *невољне*, штитио *слабе* и *нејаке*; те су врлине украсиле и славом окитиле јуначка дела његова; *оне су понајвише допринеле да се народне симпатије према њему, витезу и јунаку, претворе поступно у велику љубав народну, која га је узнела на већу висину него све друге јунаке српске.*

Ср. Ј. Стојковић

ИЗ СКАНДИНАВИЈЕ

ПУТНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ

СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋА

ДАНСКА

I

Девета конференција Међународног Парламентарног Савеза (Union Interparlamentaire) држана је крајем јула 1899 у престоници Норвешке, Кристијанији. У раније разаслатим позивницама за тај скуп беше објављено, да ће чланови законодавних тела из свију држава, као и остале позване личности политичке, ако се одазову позиву, бити гости норвешкога парламента; и да ће их у пристаништу копенхашком очекивати засебан пароброд, који ће их превести у Норвешку. Из Копенхагена, по утврђеном програму, требало је поћи 19 јула пред вече; али је данска престоница била већ неколико дана раније пуна страних парламентараца и политичара, окупљених одасвуд: од Хамбурга преко Либека, од Берлина преко Варнеминда и Гједсера, итд. Свак је од путника желео да пробави који дан и у Копенхагену — неко зарад одмора на дугу путу до Норвешке, а други опет да би видео знаменитости и лепоте тога града. Људи који су старији а долазе из далека имали су тим јачега разлога, да застану у Копенхагену, што за њих слабога изгледа беше, да ће се још кад год наканити на тако дуг пут. Међу овим последњим бесмо двојица из Србије, ја и пок. Гвоздић. И *ми* смо се били упутили у Кристијанију, на интерпарламентарни скуп, а ишли смо као представници „српске скупштинске групе“, која се организовала у Нишу, јануара 1897, са задатком: да споразумно са сличним удружењима по другим земљама ради на усвајању изборнога судства за расправљање међународних спорова. Српска је група била тада веома јака, бројећи преко стотину чланова (скупштинара). Али на жалост, као што код нас често бива с племенитим намерама и корисним пословима, тако је — узгред буди споменуто — и ово наше политичко међународно удружење било кратка века. Честе и нагле парламентарне промене, које испунише последње године Краља Александра и при којима се из основа мењала физиономија Народне Скупштине, нису остављале времена овом удружењу, да рад свој развије; а после страховитог догађаја од 29 маја 1903 није ником више падало на ум његово обнављање — ако би се, у опште, због непријатељског положаја, који европско јавно мњење заузе од тада према нашој земљи, могло и обновити такво једно удружење!

Оном задовољству, које свак осећа, путујући у стране земље, и кроз лепе и занимљиве пределе, беше се код мене овом приликом придружила и радозналост: да видим оне удаљене стране на европском Северу, које у давнашњим причама о смелим морепловцима, викинзима, и у описима модерних песника скандинавских садрже нешто необично, силно и тајанствено; да сагледам крајеве, са којих поче осамдесетих година прошлога века доталасавати Европи једна нова, свежа и младачка струја, уносећи у поезију и књижевност других народа изванредне енергије и смеоности, баш онда кад се оне, идући правцем реализма и натуралистичности, стадоше обазирати за новим правилима и принципима естетичним, и прихватати дневна социјална питања, да их описују и расправљају.

За нас, из Србије, најкраћи пут за Данску, води преко Берлина и Варнеминда. Тако смо и путовали. Варнеминде, на ушћу реке Варно у Источно (Балтичко) Море, пристаниште је знаменитога старог ханзеатског и универзитетског града Роштока, који десетак километара јужно, лежи на истој реци, и до којег лађе што дубоко газе не могу допловити. То је и Берлину најближе морско пристаниште и купатило, где се преко лета стиче велики број Берлинаца. Ми смо из Берлина стигли брзим возом у Варнеминде, 12 јула, око једног сахата по подне, и одмах се укрцали у пароброд, који је на реци, неколико корака од железничке станице, већ димио и давао знаке да је спреман за полазак. Одавде иду редовно свакога дана два пут пароброди за Гједсер, из чега се закључити може, да је на тој тачци веома жив путнички саобраћај између северне Немачке и Данске; али је у овај мах већина путника била из удаљених крајева. Ја сам се пријатно изненадио, када на лађи затекох повише Маџара и Румуна, међу којима беше неколико мојих познаника с прећашњих интерпарламентарних конгреса. Између осталих, ту беху посланици Маџарске Апоњи, Дежеви, Насманди, проф. Чарагај, румунски сенатори Урехија и Парамбуру, и др. Наравно да су и они путовали, куд и ми, на конгрес у Кристијанију — неки са женама и по којим чељадетом.

У два часа по подне даде командант лађе знак за полазак, и одмах се с врата доњега салона зачу звук меденице, којом послужитељ објави да је сто за ручање постављен. Већина публике наже низ степенице, само још по која дама застајаше и гледаше кроз лорњет у правцу Роштока, одакле се још видео из даљине торањ старе Богородичине цркве и слеме какве старинске, готске грађевине; или јој поглед падаше на Варно, који је овде широк као језеро, по ком пловљаху, на пуном ветру, неколико једрењача пут града. И сам остадох на крову: желео сам да видим кад се будемо отискивали на море. Лађа је нечујно, као какав огроман лабуд из митологије, клизила полако према њему. Капетан је био на мосту, крманоши су живо радили на своме точку. Ваљало је провести брод узаним путем, који му с једне, леве, стране остављаше подзидана обала, а с друге безброј већих и мањих, товарних и рибарских, лађа, шалупа и чамаца, који су се, укотвени у дугачком реду, лелујали кад их вали при проласку наше лађе запљускиваху. С лађица су мрнари и рибари поздрављали нашег капетана, а са кеја су нам деца и женскиње махали рупцима. Кроз лиснато дрвеће дуж обале видело се шеталиште варнеминдско, којим је у ово доба дана слабо ко пролазио. Парк је на противној страни оперважен низом вила, хотела, киоска. Гледао сам људе, где седе пред каванама и срчући каву читају новине, и друге, како заваљени у наслоњаче на балконима пуше и пућкају димове; даме, како на прозору подбочене, тупо и безинтересно зуре у далеко и једнолико приморје мекленбуршко. По који би човек немарно окренуо главу на наш брод, по нека женска наперила доглед, да га опет одмах спусти крај себе на прозор. Чинило ми се, и кладио бих се, да је целом том свету дуго и досадно у овом немачком морском купатил... Неколико минута још, и ми се приближисмо кули светиљи, на самом крају обале, уз коју смо бродили. Немачка застава на врху катарке поче живље лепршати, а конопци од катарака и других мотака стадоше при врховима ударати једни о друге, и пуцкати. Капетан звизну у пиштаљку, што је значило неку наредбу *маломе* и осталој послузи на лађи, и баци поглед на крманоше. Ови снажно навише точак на леву страну, па га после неколико секунада пустише да се чегрћући врати у нормалан положај. Брод сави на десно, па се брзо обрну на лево, да обиђе кулу, и — поче поигравати. Јак, свеж поветарац дуну, цела се кордажа на лађи стаде трести од врха до дна, некакви капци заклопараше. Мени заста дисање и притиснух руком шешир да не одлети. Излазили смо на море.

Лево од нас протезала се бела песковита плажа, на којој су подигнута купатила. На малој узвишици — *дини* —, одакле се плажа благо спушта, видех неколико хотела с пространим верандама и неколико летњиковаца снабдевених балконима. При изласку из пристаништа поздрави нас клицањем једна гомила момчадије и девојака, која се ту близу брчкала у плићаку морском, а с плаже и веранада махали су нам неки рупцима. Десно се на далеко пружила мочарна раван и ниска, пуста обала; а пред нама, у недогледном пространству, беше пукло дебело море. Било је мирно и сиво. Вали његови, које је отуд, с пучине, догуривао лак ветрић, јуришаху у пријатном жамору к обали, достижући и прескачући једни друге; а они што их наша лађа среташе пљускали су око бокова њених, и, разбијајући се у млазове од капљица, ускакали по каткад и на саму палубу лађе. Сивим су небом пловили облаци као растресени откоси и пластови с циновских ливада, и промичући испод сунца, час нам га заклањали и бацали на море своје горостасне, плаве сенке, а час пропуштали зраке, да у одрешеним сноповима сипају златан, трептави сјај на грбаве, несташне таласе. Тамо далеко испред нас, где се небо мору приклонило, — одакле су долазили и вали, и облаци, и свеж поветарац — беше се натуштило, задимило, а море је тамо било зелено и пенушаво. Некакво ново, необично узбуђење, за које дотле знао нисам и које не бих умео описати, свега ме обузело. Био сам као опчињен величанственим призором; осећао сам се и млађи, јачи, срећнији; и дуго, дуго бих тако остао. . . . да са палубе посматрам даљину, која на мору има нечега страховитог и тајанственог, што мами и привлачи; и да ослушкујем жагор валова, пратећи погледом галебове, кад се њихова мала јата прво заковитлају поврх катарака наше лађе, па се после разлете, и пролебдевши мало у ваздуху, стуште за каквом рибицом, да је таласима отму. Промукли крик ове птице садржи неку сетну монотонију, која складно одговора свему, што се на мору види и осећа. Галеб је — каже једна норвешка прича — постао од лепе девојке, којој момак беше тумарнуо у риболов по далеком мору. Дуго је и она лутала по мору, тражећи оног, за којим је од љубави чезнула. На послетку се дуси морски смиловаше и упутише је, где ће га видети; али је у исти мах опоменуше, да се главом не шали и ма̂ каква гласа даде од себе, кад га угледа. Она га одиста и нађе, али у тренутку силне среће заборави на опомену и кликну од радости. Зло је урадила, јер се за тили час претвори у птицу и буде осуђена, да вечно морем блуди и чезне за нечим, што његова даљина скрива. Изгледа да се и на људе, који украј мора живе, распростро овај удес галебов, те је и њима урођена јака жудња за морем — широким, далеким и слободним. Ибзен је ову жудњу описао у једној драми, а најлепши стихови у баркарелама свију помораца јесу они, где се шаљу слатки уздаси за пучином морском. Можда се и онај, што толико ожалости доброга Хорација, једино обузет том и таквом чежњом смео усудити, да свој трошни чунић повери немирним водама и да, не презајући од студени и хука олујине, заплови царством Нептуна, који га једним мигом из дубине заљуља или утиша!

Одмицасмо брзо. Не беше протекло ни пола сахата, а обале мекленбуршке иза нас беху већ утонуле у воду. Само се још видела кула светлиња и торањ варнеминдске цркве. За часак се и то изгубило. И сад — докле поглед дȍсе̑же — свуда и на све стране било је сȁмо море! Чак тамо, на западу, помаљала се некаква једрењача, која је са својим многим једрилима на катове изгледала као какав фантастичан замак; а нешто ближе нама пловио је један пароброд, у правцу југо-западном — ваљада пут Либека — остављајући дугу водену повлаку за собом. Прођосмо и поред рибарских лађица, које се у растуреним гомилицама лелујаху и на којима су рибари ужурбано пословали, не обрћући ни главе на нас. Чудна је јачина ових људи. Поуздано, као да су на копну, извлачили су или хитали тешке мреже, ходајући по крову својих лађица; које су се њихале као повеће орахове љуске. Мора да су им мишићи као од челика.

После два сахата путовања указа нам се фар данског пристаништа *Гједсера*, а иза немирних валова морских поче се несигурно, као мрка бразда, оцртавати обала острва Фалстера. Између Варнеминда и врха од узана језика, који Фалстер пружа к југу и на којем лежи Гједсер, нема више од педесет километара, али је данска обала не мање ниска од немачке, те обе неко време понирући ишчезавају путникову погледу. Бесмо близу. На лађи поста живље. Једни исплаћиваху рачун, други прикупљаху своје пртљаге. Жене су дотеривале ветром разбарушену косу. Ја седох и написах две три карте породици и познаницима, и спустих у поштанско сандуче, које ми на дохвату беше причвршћено. То је био поздрав *с мора* милима у Србији.

Осим Јиланда, што заузима велики део Кимвричког полуострва (25.150 □ Км.), Данска се састоји из самих острва, не рачунајући ту удаљене земље њене, Исланд и Гренланд. Које већих које мањих, има до 150 острва, од којих се већина групише око два највећа, око Фијена (3000 □ Км.) и Сјеланда (6900 □ Км.), између поменутог полуострва и Шведске. Због тога својег архипелашког карактера има Данска преко 4000 километара обале, у који број не улазе дужине многих фјордова и омањих засека морских. Изгледало би, према овом, да та држава располаже с бољим поморским приликама од сваке друге земље у Европи. Али тако није. Обале су, изузимајући ону на острву Мe-ену, махом ниске, а море поред њих плитко, те зато има врло мало удобних прилаза и пристаништа. Па и ветрови су неправилни, а струје морске већином неповољне. У мореузима — чак и у оном најдубљем (60 м), који везује Источно Море са северним водама (Категат, Скагерак и Северно Море) — има безброј спрудова и плићака, те је немогућно путовати без *лоца* и помоћи од фарова. За веће лађе, које ипак не хватају дубље од седам метара, једини је пролаз из Источнога Мора на Север, и обратно, кроз знаменити Сунд (Ересунд), између острва Сјеланда и западне обале Шведске. Нарочито је опасна пловидба на Северном или, како га Данци зову, Западном Мору, дуж обале Јиланда. Осим пристаништа Есбјерга, одакле Данска извози за Енглеску своје земљорадничке производе и стоку, на целој, 370 километара дугој обали, која се пружа одатле до р̑та Јиланда, нема више ни једног пристаништа. Опасност долази од дугих подводних спрудова, паралелних с обалом и недалеко од ње. Лађе лако наседају на њих, нарочито за време бура и кад се спусте магле, излажући се погибији од бесних валова. Ах, колико је таквих несрећа видела ова негостољубива, *гвоздена* обала — како је Данци називају; колико су пута разносили по пустој околини јесењи и зимњи ветрови запомагања утопљеника̂ и фијучући лупали на капке сиромашних рибарских кућица, тамо око залива Вугсе и Јада, дижући из сна престрављене укућане! Срећна је она рибарка, која, пробудивши се усред једне тако страховите ноћи, може све своје миле набројати и привући грудима најмлађе чедо своје! А како је тек оној, којој недостаје неког — мужа, сина или брата? Очајна би јурила кроз мрак обали морској, борећи се с помамним, леденим ветром, који би јој дуге, плаве витице расплетао у праменове, савијао њена обнажена рамена и шибао је живим песком по лицу, као да би је опоменути хтео на њену слабост и немоћ, да се са судбином у коштац хвата. Али она није сама. Већ кад је из куће излетела, чуло се брујање звона са скромне сеоске цркве. Цело се село избудило. Све што је снажно и крепко, мушко и женско, скочило је на ноге — и ено се тамо већ распознају гомиле жилавих људи, како с буктињама, дугачким кукама, ракетлама, ужетима и са чамцима, натовареним на расточена кола, мучно и ужурбано промичу између дина̂. Облаци песка, кроз чију густину пробије кад и кад сјај буктиња, ковитлају се око њих; а они журе обали, да спасавају што се још спасти може, да отимају од разгневљеног мора што се још отети може. Многи је због племените ревности, да спасе незнанога страдалника, нашао и са̂м смрт у таласима. Треба се само сетити страшне катастрофе, ноћу 1862, када је море прогутало готово све одважне мушкарце Скагена. Колико љубави и пожртвовања према ближњем има код тих сељака и рибара у Јиланду! Треба тамо да иде онај, ко хоће да позна истините хришћане и праве јунаке, и ко жели видети, како се велика дела могу чинити из чисте љубави према човеку. Убога села на западној обали Јиланда рађају од памтивека јунаке, пред чијом би храброшћу потавнела слава многих светских и историјских делија. Али се подвизи тих сиротних јиландских јунака не чују, њих историја не бележи: — она их је оставила, да се њима одушевљавају и да их описују само песници и уметници. Кад већ не можемо јунаке, да бар узгред споменемо неколике уметнике, који су их овековечили. Међу првима је шведска романсијерка Емилија *Флигар-Карлен* (1807), чије се приче из поморског живота Скандинаваца и данас радо читају. Приповетка норвешког писца Јона *Леа* (1833) „Лоц и његова жена“, где се описује један страховит бродолом на обали Јиланда, такође је популарна у Европи. Одушевљени дански песник Холгер *Драхман* опева и приповеда натуралистичком верношћу јуначку борбу јиландских помораца с морем и вихоровима. Дански сликар Мих. *Анхер* и његова супруга Ана, такође чувена сликарка, пребивају стално у Скагену, на врху Јиланда, где се састају два мора, Скагерак и Категат. Ту он већ годинама прави студије из живота срчаних помораца. Најбоље му полазе за руком описи страшних призора, као што је онај тренутак, када се поморци спремају да скачу и похитају у помоћ каквом разлупаном броду, чији су људи тамо на пучини малаксали у очајној борби с љутим валима.

У 4 часа по подне приспелисмо у Гједсер и одмах се попели на воз, који очекиваше на обали путнике

На том се месту уредно одржава путнички саобраћај између јужних сјеландских железница и пароброда̂, који два пут дневно долазе из Варнеминда; трговачки промет пак, између немачких пристаништа и Данске, врши се већином подеснијим, јевтинијим и непосредним морским путем, преко Копенхагена. Од Гједсера до данске престонице има 165 километара гвозденога пута. Код 23 Км. налази се *Никјебинг*, један мали, старински град, с пристаништем на уском мореузу, који раздваја Фалстер од пространог острва Лаланда (1150 □ Км.); а код 45 Км. наш се воз превезао на *баку* преко Маспедског Мореуза на Сјеланд. „Бак“ се зову нарочити, велики пароброди, јаке конструкције, који преносе железничке возове преко широких река и мореуза. У Данској, земљи острва̂, где пруге железничке сваки час наилазе на мореузе, белтове и фјордове, „бакови“ су нарочито потребни; с тога се и држава, која у својим рукама држи већину земаљских железница, стара да ових „железничких станица што пливају“ буде што више и што бољих. У најновије се време намерава, да се и између Гједсера и Варнеминда почну возови превозити преко Источнога Мора. У опште, данска државна управа поклања велику пажњу комуникационим средствима, особито последњих година, од како су скандинавске земље постале већма посећене од светских туриста. Њени „бакови“ и железнице стоје у сваком погледу на висини савремене технике. Вагони су раскошно намештени, пространи, са електричним осветлењем и дугачким, америчанским ходницима по средини (систем Пулман) или уза страну, као у Аустрији (систем Ман). Вожња је у њима без икаква труцкања. Исто тако и „бакови“ — нарочито они на Великом Белту између Сјеланда и Фијена, или између овога и Јиланда — могу својом конструкцијом и унутрашњим распоредом служити као углед. То су вам прави хотели, с луксузним салонима, трпезаријама, кабинетима за тоалету и одмор, читаоницама и шеталиштима. Није мало уживање путовати данским железницама и кроз прозор купе-а посматрати дивну панораму од живописних предела. Данска има свој карактеристични пејзаж, чију лепоту сачињавају питомина околине, њена развијена обделаност и некакво мило спокојство целе природе.

„Da giebt es keinen Berg mit rauhen Seiten,
Nicht dunkle Schluchten, keines Abgrundes Nacht;
Ihr seht die Bäche still zum Meere gleiten,
Nicht tobend mit der Katarakte Macht.«[1]

Путујући за Копенхаген, пролажасмо као кроз какву пространу велелепну градину. Час нам се на догледу ширили зелени пашњаци, притиснути стадима говеда, која би хуктање нашега воза узнемирило; час жуте стрњике са стоговима жита, а час густе букове шуме, с мрачним просецима и тајанственим пропланцима. По кадшто би нам кроз лиснато шумско грање просјапло какво језерце, преливајући се под косим зрацима заходнога сунца; а тамо, где би нам поглед био ничим неспречен и потпуно слободан — тамо би нам се отварала живописна перспектива удаљених и брежуљкастих предела Сјеланда. По где-где белила се на далекој узвишици сеоска црква, налик на богомоље по северно-немачким селима, с несразмерно широким торњем; или су се виделе ветрењаче, поврх оближњих брежуљака, често по неколико у групи, како најерене од старости машу својим гломазним крилима и остају тако дуго машући за нашим возом.

Изузимајући острво Борнхолм које лежи подаље на истоку, јужно од Шведске, и припада гранитној маси скандинавског полуострва, — сва је остала Данска *ниска земља* (Tiefland) и стоји, геолошки и морфолошки, у свези с северно-немачком равни. Више од половине Данске лежи испод 30 метара над морем, и нема ни једне тачке у целој земљи, која би била виша од 200 м. Па ипак, Данска није равна. Правих ће се равница наћи само на западним странама Јиланда, док су на острвима ретке. Тако се, на пример, једна повећа (140 □ Км.) и веома плодна налази на Сјеланду, јужно од Копенхагена. Земља је иначе већином таласаста, с вишим или нижим брежуљцима, између којих су узане долине и њихови кратки потоци. Доње слојеве земље образује, као и код средње-европске равни, формација креде или тзв. терциална или угљена формација. Ови слојеви почивају правилно, како су се још у мору наслагали, али су сада покривени дебелим, дилувиалним наносима, који се састоје највише из иловаче (Glacialthon), песка (Glacialsand) и ситнијег и крупнијег камења. Ти површински наноси (управо Morenenformation) датирају из оног геолошког периода, који је познат под именом период леда, а распрострти су како где. Иловача (сива или мрка, помешана с песком и камењем) налази се нарочито на острвима и на источној обали Јиланда, од Маријенгера к југу, а има је местимице и на целом полуострву. Она не лежи у слојевима, но образује понајвише таласасту површину, која је врло плодна и на којој особито буково дрво успева. Песак (Glacialsand), међутим — измешан са ситним каменом и жућкастом или црвенкастом иловачом, која садржи више или мање гвожђа — наћи ћемо ређе на острвима, на пр. на северном крају Сјеланда, на јужној страни Фијена и у његовим бреговима, тзв. фијенским Алпима; али се ипак најчешће срета у Јиланду, где образује површину северног и целог средњег дела полуострва (северно и јужно од Лимф-фјорда). Песак је, на против, сталожен у слојевима, и ма да није плодан као иловача, ипак се даје добро обрађивати.

---

[1] „Ту нема ни једнога окомитог брега, ни пећина тамних, нити мрака једнога бездна; само видиш како потоци мирно мору клизе, не беснећи силином једне катаракте.«

Најмање су плодне пешчане пустопољине западнога Јиланда, и то због *ала*, једне новије, алувиалне формације (француски Alios, северно-немачки Ortstein или Ahl), која се на малој дубини формирала од песка и трулог вриска, и толико отврднула, да је корени дрвета нису кадри пробити. Новијега је датума и формација тресетних мочари (Moore), којих има по негде и на острвима (на Сјеланду око Росхилдскога фјорда), а нарочито по Јиланду, и који дају добар материјал за гориво.

Сјеланд је још од старих времена био средиште свега политичког и културног рада, с тога је он и насељен јако. Села су честа и груписана. Куће су приземне, зидане од цигле, сламом покривене и врло простране. Под једним се кровом налазе станови људски и штале за стоку. И вароши су честе, али мале. Куће су им такође приземне и једноспратне. Од важнијих смо на нашем путу додирнули *Вардингборг* (3000 становника), стару варош с малим пристаништем на Маснедском сунду, затим *Нествед* и старински град *Кјеге* на истоименом заливу. За овај су град везане многе успомене из прошлости. У XVII веку је овде један дански адмирал (Нелстиел) сатр̏о шведску флоту, а у XVIII в. други један јунак (Иван Хвитфелд), с пожртвовањем налик на оно нашега Синђелијћа, спасао је од погибије данску и норвешку флоту. На послетку, стари град *Росхилде*, који се, 30 Км. испред Копенхагена, ши̏ри на једној узвишици при крају лепог и од данских песника опе̑ваног Росхилд-Фјорда. Широк поглед с ове узвишице обухвата цео фјорд и питома рибарска сеоца, нанизана дуж обала његових и кокетно заклоњених у шумско зеленило. Некад, до половине XV в., беше ово главно место, а неко време и престоница краљевине; данас је паланка од 6000 становника. Сунце беше већ о̏да̑вно се̏ло, кад се наш воз приближаваше Росхилди; али пошто је вечерњи сутон у овим земљама дужи и светлији, но код нас, то̏ се свуда још лепо видело. Ми смо кроз прозор свога вагона могли сагледати стародревни до̑м, како се с високим торњевима и њиховим шиљатим завршетцима издиже као цин изнад скромних грађанских кућа. То је најлепша и једна од најстаријих цркава у Данској, важна и због своје историјске традиције. Грађена је у X в., у романском стилу, али је често горела и презиђивана. Данашњи јој облик датира, у главном, из XIII столећа. Од X в. се ту сахрањују дански краљеви, а и многи знаменити људи почивају овде (на пр Саксо Граматик). Црква је богата сјајним саркофазима, статуа́ма, владалачким бистама, дрворезом итд., те је због тога, а и због лепе јој околине, многи путници походе.

Од Росхилде до Копенхагена има пола сахата. Већ се било смркло и улице беху осветљене, кад смо се на фијакеру возили у хотел „код данског краља“. Пала нам је у очи велика живахност око железничке станице. Широка и дуга улица, у коју смо ушли, блистала је од светлости безбројних електричних и гасних светиљака; мноштво мушког и женскога света се тискало по тротоарима или седело за столовима испред луксузних кавана; средином су улице зврјали, у више редова једни за другим, омнибуси, каруце, разноврсна кола, бицикли. Из једне оближње баште допираху звуци музике и некаква декламација Изгледало нам као да се однекуд обретосмо на Марковој пијаци у Млецима, за време каквог карневала, или по лепој ноћи на италијанском булевару у Паризу. „Ово је улица Вестербро, а оно Тиволи“ — рече кочијаш, који нам се беше приклонио с „бока“ и без сумње приметио наше љубопитство, упирући бичем на ону страну, одакле се музика чула; затим сави на десно, кроз старе, уске и слабије осветљене сокаке. Знао сам из Бедекера, да се тако зове место, камо Копенхажани, за летњих топлих вечери, излазе у шетњу, да слушају музику и гледају разне позоришне и гимнастичке продукције. Тиволи је чувено и у неку руку популарно у целој Скандинавији. Луј Пастер га се са својег пута, године 1893, сећа са задовољством. Ту је велики француски научник могао открити неколике оригиналне одлике у карактеру Данаца.

У хотелу затекосмо г. Бајера, посланика и председника данске интерпарламентарне групе, који се беше кренуо да обиђе хотеле и посети стране парламентарце, и да их, на њихову путу за Норвешку, поздрави у име данске групе. То је жив и пријатан старац. У круговима европских пацифиста његово је име познато, као и његове супруге, г-ђе Бајер, која стоји на челу неколико хуманих женских удружења у Данској, а није ни као списатељка без извеснога талента. Њих двоје имају највише заслуга за пацифистички покрет у тој земљи, где су идеји о општем миру искрено наклоњени и јавно мњење и *цео* парламенат. После неколико ласкавих речи, које странцима налажу васпитање и учтивост, кад се са Србима састану, и које беху упућене на адресу наше „младе краљевине и њенога јуначког народа, који даје толико доказа, да на путу напретка жели корачати за другим културно развијенијим и већим народима“, — г. Бајер нам је на брзу руку изређао, шта би смо све лепога и занимљивог имали да видимо у престоници данској. Посета Торвалдсенова музеја и Маријине цркве, с Христом и апостолима Торвалдсеновим; један излет лађом по Сунду до Кронборга; преглед разних музеја; једно вече у Тиволију — испунише прве тачке у списку. При поласку опомену нас г. Бајер, да би ваљало неизоставно присуствовати и седници женског удружења, које се брине о спремању девојака за кућевни рад. Седница ће се држати, под председништвом г-ђе Бајер, сутра у вече, и на њој ће говорити чувена шведска списатељка, г-ђица Елен Кеј. Примисмо тај љубазни позив с благодарношћу.

II

На путу кроз стране земље ваља, макар и површно, познавати историју њихову, јер ће се тада из оног што се буде видело поцрпсти више и задовољства и поуке; а у главним градовима и престоницама, где било народног живота најјаче куца, и где су обично сабрани сведоци културног развоја из разних и многих векова, љубопитљив се путник без знања историје ни маћи не може. Ни улице којима грѐде, ни споменици поред којих пролази, не би за њ интереса имали; нити би се у музејима које посети могао разабрати и чему поучити. Из тих ће разлога бити, можда, потребно, да се зарад читалаца, који ме мислима прате на овом путу, прибележе бар неколики најглавнији моменти из прошлости народа, у чијој нас ево сада престоници. Стари народи нису готово ништа знали о скандинавским земљама. Тек од половине VIII века, када су људи из тих покрајина почели на својим гусарским излетима упадати у прибрежне градове Енглеске и Француске, и када је Карло Велики освојењем северне Немачке и Саксонске доп̑ро до границе Данске, стадоше франачки и англо-саксонски калуђери записивати по што-шта о тим страшним северњацима и отаџбини њиховој. Од тада управо те северне земље и улазе у историју. Али су пре историје оне имале дуго митско време, чији се почетци губе у давнини; и сјајну херојску епоху, која засеца мало и у историјско доба и свршује се онда кад се хришћанство почиње утврђивати. Ни један други народ не притежава толико богатство археолошког и песничког материјала из свога праисторијског времена, као народ скандинавских земаља. Овај је други материјал прикупљен у збирци песама о јунацима и старим боговима, познатој *Еди* (старијој), која је, у XII в., потекла из уста народних на острву Исланду, и у другим збиркама старије *уметничке* поезије (VIII—XI в.), коју су неговали скалди, и прича — са̂га — народних; а први, археолошки материјал, хране музеји, нарочито у Копенхагену и Штокхолму. Копенхашки народни музеј, у *принчевој палати*, може се по својој збирци преисторијских предмета сматрати за првокласни у Европи. То је једна речита, јединствена повесница живота човекова, од времена кад му је први траг на земљи откривен, па док није почео справљати себи оруђе од гвожђа, употребљавати коња и кола, градити прве лађе и резати прва писмена. Многобројни примерци илуструју научно — заслуга припада К. Томзону, б. директору музеја — редом све фазе тзв. каменог, бронзаног и првога гвожђаног доба.

У том дугом преисторијском времену није могућно какво ближе хронолошко одређивање, али се проучавањем тако богатих и систематисаних збирака могло поуздано извести ово двоје. *Прво*, да се германско племе, чији су потомци садашњи народи скандинавски, населило у тим земљама онда, када се од камена прелазило бронзи — потиснувши на север слабије и несавршеније староседеоце, чији су опет крајњи изданци оних дваестак хиљада Лапа што живе изнад поларнога круга, на великим, хладним и мочарним просторијама Норвешке, Шведске и Русије. *Друго*, да су Скандинавци некако око Христова рођења прелазили од бронзе гвожђу, и то под утицајем римске културе, која се тада посредним путовима отпочиње јако испољавати на разном чему из живота Скандинаваца (оружје, накит). За херојско време пак, које од прилике тада овде настаје, споменуте збирке исландских са̑га и песама (као и кроника Сакса Граматика из год 1200) јесу оно, што су Омирови епови за херојско доба Јелина, односно микенску културу. Из њих се сазнаје, како се онда у Скандинавији живело, каква су била друштвена и политичка уређења, какве су религиозне погледе и назоре о свету имала германска племена, која туда обитаваху. Особито су занимљиве приче и песме о смелим и далеким гусарско-поморским подхватима разних народних вођа и о унутрашњим племенским борбама и јунаштвима. Скандинавски Германи живљаху подељени на многе племенске државице, што је већ само по себи давало повода унутрашњим распрама и подстицало тежњу, да се срећа тражи изван завичаја, на мору и у даљини. Све је ово појачано у размаку од VIII—XI в., када је ширење нове, Христове науке, и стварање великих краљевина — Данске, Норвешке и Шведске — изазивало сукобе различних интереса и мишљења. А и иначе су самосвест и авантуристичка наклоност маркантне црте не само у карактеру Скандинаваца, но и свеколиког готског племена.

Говорни дијалекти тих земаља, које ћемо чути још и на Исланду и Фароиским острвима — обоја су у IX в. населили Норвежани — образују засебну, *северногерманску* или *скандинавску* групу. Главна одлика њена лежи, поред богатства старинских облика и речи, *и* у великој важности, коју суфикси имају и која се нарочито показује при образовању пасивних облика и преметању чланова у суфиксе. Некад се по целој Скандинавији говорио један језик, познат у најстаријим споменицима под именом *дански* (Danske Tunga), из којег су се поступно издвојили норвешко-исландски, шведски и дански дијалекат. Ово се одабирање и међусобно удаљавање дијалеката наравно убрзало, чим су засноване и утврђене велике независне државе, поставши одељити, самостални политичко-културни центри. Али ни данас нису ти дијалекти толико удаљени, да се људи не би могли њима споразумевати. Исландски и норвешки говор највећма су промешани старим елементима; норвешки се, као и шведски, одликује још богатством облика и пунијим вокалима у крајњим слоговима; а дански је обилан речима немачкога порекла. Зна се да је од Реформације дански језик и у Норвешкој језик књижевности, и да њиме говоре школовани људи. Он је тамо унесен с данским преводима Светога Писма и црквених лутеранских песама, па се и одомаћио; али од триестак година на овамо постоји у Норвешкој и једна доста снажна струја, која тежи да истисне из књижевне употребе дански језик и да га замени језиком, састављеним по говорним народним дијалектима, или да га бар у лексикалном погледу прочисти (maalstraever). Ова струја добива прилично хране и подстицаја од народне тежње за политичком независношћу. Вероватно да ће се сада, после извојеване независности, моћи у Норвешкој и на језичкој еманципацији успешније радити.

Од IX—XI в. вршио се у Данској процес утврђивања Христове науке и државног уједињења. Калуђери

Асгар († 825) и *Аутберт* († 827), које је један јиландски кнез довео из Немачке, беху савременици нашега Ћирила и Методија, и што су ови Словенима, то су они скандинавским земљама. Али ће новој науци требати скоро два века, док сасвим не потисне стару веру. Краљ *Грôм Стâри̂* (год. 900) присајединио је Јиланд, острва и јужни део Шведске данском краљевству. Он припадаше још старој вери, ма да му жена Тира беше хришћанка. Под његовим се синовима и унуцима рашириле границе данске државе далеко преко мора. За владе *Кнуда Великог* (1014—1038) хришћанство је тријумфовало над последњим остатцима јазичанства, и под скиптром данским стајаху тада и Енглеска и Норвешка. До душе, то није дуго трајало: по смрти се Кнудовој наново разјединише те три земље.

1047 оснива један Кнудов рођак, *Свенд Естридсен*, нову династију, која владаше Данском преко триста година. За време првих „побожних“ владалаца ове лозе биваху често унутрашње буне разних племенских поглавица, и често су се на Источном Мору водиле дуге борбе са словенским племенима, која онда насељаваху данашњу северну Немачку, између Лабе и Висле (Померанија, Мекленбург с острвима, и Бранденбург). Као што некад скандинавски гусари пустошише обалске земље на Атланском Океану, тако су тада ова словенска племена поступала с обалама Данске и Шведске. Први који је Венде победио и земље им освојио (Померанију и Мекленбург) био је *Валдемар I Велики* (1157 до 1182). Од тада носе дански краљеви у својој титули и назив „господар Словена“. Под владом брата овога краља, *Валдемара II*, Данска је држала скоро целу обалу Источног Мора, од Траве до Финског залива, и представљала најмоћнију државу на европском Северу. Али је брзо спала с те висине. Још сâм Валдемар II којег је гроф од Шверина, приликом једнога дрског упада у Данску, заробио, — мораде уступити већину завојеваних земаља на Источном Мору. Од овога је владаоца остао знаменити законик *Judske Lov*. Валдемар II умро је 1241.

Пуних сто година после тога, наследници и потомци тих првих Валдемарâ беху заплетени у борбу са свештенством и властелом, која се свршила оспромаисњем земље и пониженошћу владалачке власти. Краљеви у Данској, као и цареви у Немачкој, изгубише *право инвеституре*, а *Кристофер II* искупио је круну од аристокрације по скупу цену замашних и разгранатих повластица (тзв. Handfest), које ће тек под апсолутизмом у XVII в. бити укинуте. По смрти Кристоферовој буде сва земља данска распарчана па заложена код данске и стране властеле. Краљеви су на тај начин долазили до новца, потребног за ратовање и распустан живот. Једно време Данска лебђаше над ивицом пропасти. Пуних је осам година била она без господара (interregnum), док је страна и домаћа властела неограничено жарила и палила по градовима и селима. Нарочито беше жалосно стање сељака; а вароши потпадоше под власт *Ханзе*, која присвоји сву трговину како у Данској, тако и осталим скандинавским земљама. Овај знаменити Ханза-савез, са средиштем у Либеку, водио је честе и крваве ратове с данским краљевима, отимајући од њих повластице за своју трговину и индустрију; али му ни један рат не донесе толиког шићара, као победа над *Валдемаром IV*. После уговора од 1370 и 1376, па кроз пуна два столећа, Ханза је била апсолутни господар Балтичког (Источног) Мора и свеколике трговине у тим северним крајевима Европе.

Валдемар IV, који тако наопако прође ратујући против Ханзе, и Шведске, умео је ипак да васпостави у земљи ред и јединство власти, отклонивши тиме од државе катастрофу, која јој прећаше од унутрашњег расула. С њим је 1375 изумрла мушка линија Естридсенове лозе. Сад настаје тзв. *епоха уније*, коју отвара крупна појава *Маргарите Велике*, ћерке Валдемарове. Политичке прилике и догађаји помогоше и са своје стране овој мудрој и необичној жени, да под једним жезлом споји сва три скандинавска краљевства — и ако ће се Шведска убрзо отргнути. Маргарита беше удата за норвешког краља Хакона и знала је издејствовати, да по смрти њеног оца буде син јој, *Олаф Хаконсон*, изабран за краља данског, коме 1380, као сину умрлог Хакона, припаде и круна норвешка. Тако дође до уније између Данске и Норвешке, која ће трајати преко четири стотине година, чак до 1814. Када је Олаф рано, 1387 умро, Маргарита би изабрана за доживотну намесницу у Данској и Норвешкој. Наскоро је један део шведског племства, које беше незадовољно с тамошњим узурпатором краљевства, Албрехтом Мекленбуршким, позва да прими и шведску круну. У једној одсудној битци код Фалкепинга буде Албрехт потучен и заробљен (1389). Маргарита тада постаде једини и свемоћни господар свих скандинавских земаља („allmächtige Herrin und Hausvater des Nordens“). По њеној је жељи њен сестрић, *Ерих од Померанције*, изабран за краља: у Норвешкој (1389), Данској (1395) и Шведској (1396), и унија трију краљевина, на једном сабору поклисара из све три земље, свечано прокламована 17 јуна 1397 у Калмару. Тај је догађај познат у историји као *Калмарска унија*. Али, иза свега што се збило скривала се сила и надмоћност Данске, а „унија“ беше само лепо име за оно, што је Данска на зор испланирала, а уједно и фатално име, јер се и у њему налазили поводи потоњим честим и дугим ратовима са Шведском. Док је Маргарита живела, унија се држала; али после њене смрти, 1412, обрну се лист. Норвешка, ослабљена и исцрпена дуготрајним грађанским ратовима и борбама око престола, није могла онда ни помишљати на какву буну; а доцније ће, под тиранском управом Данске и њених чиновника, народна снага у тој земљи бити сасвим спутана. У Шведској су пак стајале ствари друкчије. Тамо је и код аристокрације и народа било више снаге и јачег националног осећања, нарочито код Даларнаца, тих Црногораца шведских. Зато се унија са Шведском често кидала и везивала. Сви владаоци дански, од Маргаритине смрти до коначног прекида са Шведском под Густавом Вазом, дакле од 1412—1523, морали су угушивати буне у Шведској и великим жртвама чувати права, која су тобоже по калмарском акту имали на круну шведску. Још 1448 успеше Шведи да краљевског намесника бирају из своје знамените породице *Стуреа*.

Год. 1448, после смрти *Кристофера III од Баварске*, племићска скупштина изабра за краља данског *Кристијана од Олденбурга*. То је оснивач *олденбуршке династије*, која ће седети на данском престолу преко четири стотине година. Кристијан I (1448—1481) морао је терати једнога супарника (Карла Кнудсона) из Шведске, да би и у тој земљи био 1454 признат за краља. Али је не могаде дуго одржати. Племство и свештенство шведско беше озлојеђено због несавесности и расипикућства данскога режима. Стен Стур старији, намесник Шведске, победи краља у једној битци близу Штокхолма. Ни његов син *Хансон* (1481—1513) не беше боље среће са Шведском, јер је тек после шеснаест година успео, да и ту буде припознат; али опет само за кратко време. Под сином његовим *Кристијаном II* (1513—1523) раскинута је дефинитивно унија између Данске и Шведске. То је овај способни али сурови владалац убрзао грозним покољем, који је по његовој наредби извршен на тргу у Штокхолму, 8 новембра 1520, и који се у историји спомиње под именом „штокхолмског крвавога купатила“. Унутра, у Данској, Кристијан II се старао да подигне просвету и законима побољша стање сељака и варошана, али наиђе на јаку опозицију од стране племства, нарочито јиландског, и свештенства, те мораде скинути круну и уклонити се из земље. На престолу га замени ујак *Фредерик I* (херцег од Готорпа, 1523—1533), који беше приморан да наклоност племства искупљује повластицама, какве ни од једнога пређашњег владаоца добило није. За његово се време поче и у Данској проповедати *реформација цркве.* Ханс Таусен, „дански Лутер“, и други просвећени људи разнеше по народу нову науку. И са̂м је краљ био привржен овом покрету, али је лутеранство тек за владе сина му *Кристијана III* (1533—1559) однело потпуну победу. Тада је нова наука, на скупштини у Копенхагену, 1536, проглашена за државну вероисповест. Све оно што је у Немачкој изазвало и убрзало црквено-верску реформу — глупост и неморал свештенства, нетрпељивост и материјализам цркве, тежња краљева и грамзиве аристократије да се дочепају великих имања црквених, на једној страни; а на другој: јача образованост у кругу књижевника и виших сталежа, као и стицање лепших и ширих погледа на веру и њен задатак — све је то, поред осталог, припремило и у Данској и другим двема државама скандинавским земљиште лутеранству. Па и последице реформе беху у главном исте, као у Немачкој. Црквена је имања поделио краљ с аристократијом, а један је велики део њихов раздељен школама народним и универзитету, који је још Кристијан I основао. Као свуда, тако је и ту, на Северу, нова наука подстакла ширење писмености на народном говору и религиозног васпитања у народу. — Норвешка је за владе овога трећег Кристијана изгубила унутрашњу самоуправу и постала данском провинцијом; а у самој Данској, из једнога унутрашњег рата између нижег сталежа и племства (Grafenfehde), који трајаше три године, изашло је ово последње као победилац. Сељаци постадоше сињи кукавци, а грађани изгубише сва права политичка. Аристокрација имађаше сад сву власт земаљску; али се мора признати — вели један историчар дански — да су у аристокрацији оних времена биле усредсређене и интелигенција и способности. Њој припада и један од највећих синова данских, астроном *Тихо де Брахе* († 1601).

Под Кристијановим сином, *Фредериком II* (1559 до 1588) настадоше наново непријатељства и ратовања са Шведском, али сада већ не више због круне, но из других разлога, а првенствено због јужних провинција у Шведској (Скане, Халанд и Бохус), које је Данска од старих времена држала, и које су њој осигуравале превласт на Источном Мору и апсолутно господарство на Сунду. Сви краљеви дански од сад па до почетка XVIII века ратоваху противу Шведске. Фредерик II је водио тзв. „северни седмогодишњи рат“, а исход свему беше узајамно пустошење данских и шведских земаља. *Кристијан IV* (1588—1648) још је горе среће био. Његове војне за време Тридесетогодишњег Рата, прво на немачком земљишту камо је ишао у помоћ протестантима, а после против Шведа којима је хтео спречити продирање у Немачку, нису само унизиле углед државе, но су завршене губитком неколиких предела северне Норвешке и острва Готланда (на Источном Мору). Поред свих ратних неуспеха, Кристијан IV је био врло омиљен владалац, и сматра се за једног од најбољих — нешто зато што је доста радио на подизању благостања народног, а за тим и због тога што је народ све његове недаће на бојном пољу приписивао аристокрацији, која одиста и беше крива.

Исто је тако несрећно, ако не још несрећније, војевао против Шведске и *Фредерик III* (1648—1670).

Шведски краљ Карло Густав кретао је двапут војску на Данску. Првога пута продре на Сјеланд и принуди Фредерика на мир (у Росхилди) 1658, по којем Данска изгуби споменуте провинције у Шведској, с друге стране Сунда. Други пут се дигао да уништи саму Данску. Али овога пута награпса. Копенхашки грађани јуначки потиснуше Шведе од својега града и протераше непријатеља из целе земље. 1660 буде закључен мир у Копенхагену, али Данска ипак не доби натраг изгубљене провинције, јер Енглеска и Холандија не пристадоше, да она држи обе обале Сунда.

За владе овога Фредерика и његове мудре супруге *Софије Амалије* извршене су епохалне промене у унутрашњем политичком животу Данске. Успешна одбрана престонице и земље од спољашњег непријатеља осоколила је грађанство, те се наскоро његов крупан глас чуо и у питањима унутрашње политике. На скупштини, која се 1660 састала да проучи средства, којима би се осиротела и скоро пуста земља дићи могла, успело је грађанство, удружено са свештенством, и уз пркос опозицији племства, да се Данска учини *наследном* краљевином. Очекивало се, разуме се, да ће у уставу којим се замењује стара изборна капитулација (право племства да бира владаоца) бити донекле и сталежима осигурано учешће у управи земаљској. Краљ је, међу тим, нашао за мудро, да сву власт приграби за круну (акт о суверенитету од 1661), и Данска је тако постала *апсолутна монархија*, каква ће остати пуна два века — до 1848. Год. 1665 написан је, а тек 1709 обнародован тзв. *Краљев закон*, који ће за све време апсолутизма важити као основни закон земаљски. Њиме је стара скупштина укинута, а управни су послови подељени на колегије или *министарства*.

Нећемо покушавати да правдамо апсолутизам, јер се код њега свакако могу, због одсуства једног ширег надзора, дешавати чешће настрањености и злоупотребе, него код представничког система, а што је, можда, још важније — код њега нема поља, или нема доста пространога поља, за утакмицу способности и талената политичких, која је у парламентарним земљама — бар онамо где је парламентаризам заснован на здравој основи и у духу народном — најјача покретна снага свеколиког прогреса. Али се, ипак, мора признати да је Данска у овој својој епоси, бар унутра, доста културно напредовала, зашта припада заслуга њеним већином добрим владаоцима, а још више срећном удесу, да је Данска имала читав низ збиља паметних и великих државника (министара).

Данска је још два пут ратовала са Шведском, у намери да освоји Сканску: први пут за владе *Кристијана V* (1670—1699) — тзв. „скански рат“ (1675 до 1679) — а други пут под *Фредериком IV* (1699—1730) када се придружила Великом Северном Рату против Карла XII, који је у Русији био већ претрпео пораз, 1709. Први рат донесе победу Данској, али жељених земаља не могаде добити због Француза, који су их очували за своје савезнике Шведе; из другога је изашла потучена, у битци код Хелзинборга 1710, и једва сама неокрњена остала. У оба се рата сјајно показала данска флота. Њом су заповедали двојица адмирала, којима се Данци и данас поносе: Нилс Јуелс и Педер Торденскјолд (Норвежанин).

То беше последњи велики рат у XVIII в. Сад настаје дуг период мира и унутрашњег рада. Још први апсолутистички владаоци, Фредерик III и Кристијан IV, радили су путем законодавства доста на поправци администрације, на подизању војске и флоте. Тада је објављен и зборник закона под именом „Кристијана V дански закон.“ Оба су краља имала у свом реформаторском послу на услузи одличнога данског државника Грифенфелда, чије ће име, на жалост, увек подсећати људе и на то, како краљеви могу и незахвални бити. За владе Фредерика IV, *Кристијана VI* (1730—1746) и *Фредерика V* (1746—1766), благодарећи нарочито државничкој мудрости министара Јована и Андреје Бернсторфа, урађено је доста кориснога по земљу. Пре свега је расправљено „Шлезвишко питање“ које вазда бриге задаваше. Један је део ове земље припадао херцезима једне олденбуршке споредне линије, тзв. холштајнско-готорпске. Миром закљученим у Фредриксборгу 1721, после последњег рата са Шведском, враћен је Шлезвиг Данској, као бивша њена земља; али се породица холштајнско-готорпска није одрекла својих права на то херцештво, и ако се иселила у Русију и тамо доспела чак и на престо. Тако умало што због тога не дође под Павлом III до рата између Русије и Данске. Андреја Бернсторф је успео да се царица Катарина II у име своје породице одрекне Шлезвига, а као замену да добије Олденбург и Детмолдсхорст („олденбуршки пазар 1767“). — Истовремено се радило да се и народно просвећивање потпомогне, да се индустрија и трговина помоћу монопола и ђумручне заштите ојачају, и мислило о начинима на које би се сељачком сталежу помогло. Сељаци беху до скора право робље, привезано за земљу (нарочито на острвима) без икаквих права. Фредерик IV у толико их је ослободио (1702), у колико их је начинио кирајџијама сопственниковим, али се већ под Кристијаном VI нашло да се, из неких обзира на лакше рекрутовање војника, сељаци опет — истина сад само до извесних година — вежу за рођену груду.

То зло, као и финансије, које је жена Кристијана VI, Софија Маргарита, расипањем и прекомерним издатцима око зидања (замак Кристијансборг у Копенхагену) јако пореметила, ваљало је озбиљно лечити. Лечење предузима талентовани државник Јован Фридрих Струенсе̂, пореклом Немац, који је толико познат због својих пријатељских односа с краљицом Каролином Матилдом, женом болеснога *Кристијана VII*, и због трагичне судбине што постиже младу краљицу и министра услед дворских сплетака. Струенсе̂ погибе 1772, те није министровао више од шеснаест месеци; али и за то кратко време, прожет слободоумним и хуманистичким идејама које се из француске књижевности шириле, он је почео уводити реформе на свима пољима. Завео је уредније и боље судство, уредио финансије, увео слободу штампе, укинуо тортуру при судском иследивању, узаконио правичније разрезивање порезе, итд. Али ће се правцем, који је Струенсе̂ одредио, поћи брже и рационалније тек 1784, када је управу, место свога болеснога оца, узео као намесник престолонаследник Фредерик. Његов је најважнији акт било ослобођење сељака од везаности за земљу, 20 јуна 1788, чиме је учињен корак за њихово изравнање у правима с осталим грађанима.

С уласком у XIX век настадоше тешки дани по Данску. Спор који се од раније водио између ње и

Енглеске око тога, што је ова хтела, под изговором контрабандства, подвргнути прегледу данске лађе, — принудио је сада Данску: да неутралност, коју су јој дотле њени државници умели очувати за време Француске Револуције и ратова Коалиције, заштити савезом са Шведском и Русијом. Једна енглеска флота, под вођством Нелсона и Паркера, буде због тога послата у данске воде. Битка се догодила пред самим уласком у копенхашко пристаниште, 2 априла 1801, и свршила се часно за Данску. Много се озбиљнији и несрећнији сукоб с Енглеском догодио шест година доцније. Између Наполеона и цара Александра беше дошло у Тилзиту до споразума, да се мање државе присиле на познату *континенталну забрану*, и да се нарочито Данска, која не уливаше пуно поверење, натера да стави на расположење своју флоту зарад заједничког напада на Енглеску. Али је Енглеска била хитрија од својих противника. Неочекивано, као из небуха, бану њена флота једнога дана пред Копенхаген. То беше месеца септембра 1807, и после три дана бомбардовања, грађани отворе варош. Знатан број јавних и приватних зграда страдао је од бомбардовања. Енглези конфисковаше и одвукоше сву флоту данску, и много што-шта, што је флоти припадало а нису понети могли, порушише. Овај је догађај гурнуо Данску у савез с Французима, што ће по њу још фаталнијих последица имати. Данска је остала верна Наполеону и после његова пораза у Русији 1812, и тако стајаше усамљена према целој Европи. Фредерик VI, ступивши по смрти очевој на престо 1808, морао је у Килу 1814 потписати понижавајући мир са Шведском и престолонаследнику шведском, краљу Јовану (Жану Батисти Бернадоту) уступити Норвешку, за што је овај још раније добио пристанак Русије, Енглеске и Пруске. Норвешка, у којој се одавно радило на одцепљењу од Данске, није била пристала да Европа располаже с њом, без њена питања, те не могавши успети да јој се од стране велесила призна за краља принц Кристијан, који као дански намесник беше тамо слободоуман и омиљен, — она онда изабра краља шведског себи за краља, под условом да јој призна независност и да пристане на устав, који је норвешки народ усвојио на скупштини у Ајсфолду 1814.

Поред свих спољних недаћа, у земљи се под Фредериком VI живо радило на свима културним пољима. Морална снага народа била је јака и манифестовала се у индустрији, књижевности, уметности, па и у слободоумним политичким тежњама, које ће се тек по смрти овога омиљеног краља (1830) свести у практичан програм једне велике политичке странке. И покрет који из Француске, од Јулске Револуције, допираше на Север, није остао без утицаја на то. *Кристијан VIII* (1830-1848), који тада заузе престо, није оправдао наде полагане на њ од стране либералних струја. Као намесник у Норвешкој, пре 1814, он беше слободоуман и подржаваше револуционарне тежње тамошњега народа, а као краљ дански изневерио је своје младићске идеје. Међу тим, већ се беше ушло у време, када се није могло задовољити с појединачним законским поправкама и реформама, ма како да су нужне и корисне, као што су на пр. збиља добре биле реформе, које је овај краљ увео у финансијама државним. Карактеристично је у данској историји овога времена и то, да се општем незадовољству с попустљивом политиком краља и његове владе у питању Шлезвиг-Холштајна придружило захтевање устава и учешћа народног у управи земаљској, чиме је незадовољство појачано. Мислило се да ће се злу, које апсолутизам није био кадар отклонити, наћи лека у уставности. Шлезвиг је, видесмо, после последњег рата са Шведском враћен Данској. Али је та стара провинција данска већ добром половином (јужном) била понемчена, а ништа није рађено да се даље одрођавање њено задржи. На против, чак се ишло на руку немачком елементу, особито племству, не помишљајући да може наступити време, када ће отуђенима постати несносна веза с отаџбином. А то је време брзо наступило. Већ за владе Фредерика VI почеле су се у Шлезвигу појављивати сепаратистичке тежње, које ће мало доцније постати одређеније и смелије, нарочито после несмишљеног уједињења под једну автономну управу Шлезвига с Холштајном, провинцијом немачкога живља, која је као и Лауенбург од 1815 ушла у немачки Бунд. Што се од стране данске владе више попуштало — све се више тражило. „Шлезвиг-холштајнизам“ — како се онда тај покрет звао — није се задовољио тим што је добио (1834) своју провинциалну (саветодавну) скупштину, један засебан виши суд, па чак и својег краљевског намесника у лицу принца Фридриха од Аугустенбурга (1842). Тражило се још нешто више. Данска влада није могла даље попуштати, и то је 1846 објавила једним актом одређено и јасно. Било је касно. Шлезвиг-Холштајнци су отворено протествовали, а јавно мишљење у целој Немачкој стаде на страну „потиштенога“ намачког народа Шлезвиг-Холштајна. Морало се од стране Данске приступити јачим мерама. Намесник принц Фридрих (Ноер) од Аугустенбурга бӥ збачен и обе провинције стављене под власт енергичнога данског грофа Карла Молткеа. Народ у самој Данској пак, беше јако узрујан и гласно захтеваше устав, којим је једино, по општем мишљењу, могло бити заштићено јединство државе.

Тако стајаше ствари, кад је Кристијан VIII, јануара 1848, умр̈о, а престо наследио син *Фредерик VII* (1848—1863). Још првога месеца своје владе нови је краљ објавио народу, да ће дати устав, којим ће бити ујемчено и више слободе и јединство државно. Али то није било оно што се у Шлезвигу и Холштајну тражило. 18 марта буде на једној скупштини у Рендсбургу изабрана депутација, која ће краљу у Копенхаген однети формулисане захтеве тих провинција. Захтеви беху отворени и јасни. Тражило се *да се од Шлезвига и Холштајна образује једна засебна и независна држава*, коју ће само персонална унија везивати с Данском, *и да се још и Шлезвиг присаједини немачком Бунду*, као што је Холштајн већ од раније тамо припадао. Глас о томе узбунио је целу земљу. И мало и велико, од краља до последњега човека у краљевини, беше се удружило да стане на пут раскомадавању отаџбине. Али је херцегствима била осигурана помоћ из Немачке, нарочито од пруског краља, који је то херцегу Кристијану од Аугустенбурга (некаквом претенденту на престо нове државе) изрично обећао; осим тога, у оном времену општег револуционарног одушевљења, које је после фебруарских дана у Француској обузело све европске земље, није се нигде тешко решавало на буну. И не сачекавши одговор из Копенхагена, незадовољници шлезвиг-холштајнски подигоше устанак; и већ је 23 марта састављена провизорна влада, са седиштем у Килу, којој је на челу био Кристијан од Аугустенбурга. Али једна мала данска војска, под ђенералом Хедеманом, потуче 9 априла бунтовнике у битци близу Фленсборга и растера их. Тиме би био устанак угушен, да не беше мешања са стране; али је тада побуњеницима притекла у помоћ војска од 20.000, која се састојала из пруских и других трупа Немачкога Савеза. Тако је половином априла 1848 почео *први шлезвишки рат*, који ће се крајем октобра 1850 свршити победом Данаца. Далеко би нас одвело кад бисмо описивали ток самога рата, али толико можемо рећи, да ће историја овога, као и рата који му следује, остати увек поучна, како примерима јунаштва и отаџбинског пожртвовања, тако и примерима неморалности која, на жалост, може по каткад да баци ружну сенку на поступке и политику великих држава. Ваља споменути и то да је за све време борбе око Шлезвига и Холштајна, цео народ Норвешке и Шведске симпатисао Данцима. Неправда, коју су Пруска и Немачка чиниле Данској, осећала се на целом Северу, и никад се јединство осећања у све три скандинавске државе није тако манифестовало, као тих дана.

Од овога тренутка Шлезвиг-холштајнско питање постаје део уставнога питања, које је у Данској 1848 покренуто. Видесмо да су се и краљ и народ дански надали, да ће се једним уставом који би обухватао сву земљу, и херцегства, моћи очувати целина државна. И такав је устав, под именом „Основнога Закона“, израђен и усвојен на Народној Скупштини, октобра 1848. а краљ га је потписао 5 јуна 1849. Устав је био једноставан и потпуно слободан. Али сад, после свршетка првога шлезвишког рата, настадоше нове тешкоће. По уговору закљученом у Берлину имао је Немачки Бунд права да васпостави ред и законито стање у Холштајну, и Аустрија као мандаторка његова пожури с војском тамо. Она је одмах оборила револуциону владу, распустила бунтовничку војску, управу херцегства поверила комисији састављеној од једног Аустријанца, једног Пруса и једног Данца. Затим је чекала док се не приведу крају преговори о томе, какав ће однос заузети херцегства према Данској. Ми се, наравно, не можемо забављати око описивања тих дугих преговора, који су вођени између Данске и немачких сила. Данска се приволела да мења свој „Основни Закон“, и да везу с Холштајном што више олабави и утањи, али је зато желела да Шлезвиг што чвршће споји са собом. То јој се није дало. Напуштена од Енглеске и Француске, које се још 1721 беху обавезале да јој штите притежање Шлезвига, она је сада морала попуштати и најзад пристати (изјава владе од 28 јануара 1852), да у једном новом уставу земаљском буде озакоњено установљење скупштине оба херцегства. На њој ће се решавати посебни, провинцијални послови, а скупштина краљевине доносиће законе о заједничким, општим пословима. Автономна управа пак, која је од 1834 спајала Шлезвинг и Холштајн, као и њихово заједничко судство, има се укинути.

Немачки Савез се овим задовољио и Аустрија повуче војску. После упорне борбе с министарством Андреје Ерстеда (Örsted), које наваљиваше да из новога устава буду избрисани слободоумни принципи „Основнога Закона“, Народна Скупштина усвоји октобра 1855 нови „Заједнички Устав“, у којем су ти принципи у главном задржани. И сад је ваљало да једном завлада мир у овој намученој земљи. Али тога још није могло бити. Када се 1856, по новом уставу и новом изборном закону, састала Заједничка Народна Скупштина (Reichsrat), једанаест чланова из Шлезвига и Холштајна поднесу на краља адресу, којом се тражило да се нови устав и нови изборни закон ставе на оцену скупштинама у Шлезвигу и Холштајну, и да се њихове примедбе после изнесу пред Народну Скупштину данску (Reichstag). Заједничка Народна Скупштина пређе преко тога предлога на дневни ред. Али се сад наново умешаше Аустрија и Пруска да подупру ствар коју су она једанаесторица кренула. Опет дуги и бесконачни преговори! Херцегства су ишла даље. Тражила су ревизију устава од 1855 и да се у њему поједини делови монархије (херцегства, Лауенбург и Данска) као такви истакну. Немачка је захтевала да се укине свака парламентарна заједница између Данске и Холштајна и Лауенбурга. Данска је и на то пристала и објавила манифест од 6 новембра 1858), да се „Заједнички Устав“ од 1855 суспендује, у колико се тиче тих провинција. Ни то не беше доста. Сад су Холштајнци протестовали што се питање њихово одваја од шлезвишког. Они су тражили законодавну заједницу херцегства Шлезвига и Холштајна, и предлагали да се уставом установе четири законодавне скупштине: једна за Данску и по једна за свако херцегство (рачунајући и Лауенбург); и да се, на послетку, укине заједничко право грађанства за краљевство и херцегства. Данска би влада још била могла пристати, да такве преговоре води за Холштајн и Лауенбург, али није могла дати пристанак, да се опет увлачи у преговоре односно Шлезвига, чије је питање, по њеном схватању, расправљено. Већ се видело да ће наново доћи до рата и данска влада је чинила све напоре да се спреми за њ. Међу тим, посредовањем Енглеске буде преговарање још продужено. Августа 1862 изађоше Аустрија и Пруска с одређеним захтевом: да се у Данској устав од 1855 сасвим одбаци, да сви делови монархије добију равноправне законодавне скупштине и с подједнаким бројем посланика, без обзира на величину становништва, итд. Данска је мислила да ће ублажити затегнутост новим концесијама у корист независности Холштајна и Лауенбурга (манифест од 30 марта 1863), али је на против изазвала нове и јаче протесте од стране немачких сила, које никако нису хтеле пристати да се од Холштајна одваја шлезвишко питање. Једним новим уставом, који је на Заједничкој Народној Скупштини, после живе дебате, усвојен новембра 1863 — зато се и зове „Новембарски Устав“ — обухваћени су само Данска и Шлезвиг, а Холштајн и Лауенбург остадоше изван заједнице. И тако је Шлезвиг, ма да је задржао своју автономију и скупштину за своје послове, остао привезан за Данску. Али тиме је онемогућен сваки даљи споразум с Немачком, и рат беше на прагу. Дотле су дошле ствари, кад изненада, 15 новембра 1863, два дана после изгласаног „Новембарског Устава“ — а након кратке болести — умре Фредерик VII. С њим је изумрла стара олденбуршка династија, која четири стотине година држаше престо дански. Треба с поштовањем застати код имена овога владаоца. Поред све узнемирености и свих тешкоћа, у којима се земља налазила за све време владавине његове, а због питања Шлезвиг-холштајнског, ипак је у том времену доста корисног и доброг урађено, и земља културно напредовала. Тако је законима утврђена слобода вероисповести и слобода штампе; уведен је грађански брак, јавна настава реформисана, а нарочито су народне школе поправљене и умножене. На пољу судства извршене су корените измене; израђен је нов кривични законик (који је ступио у живот истом после Фредерикове смрти, 1866). Сељачки је сталеж потпуно изравнат у правима и слободама с осталим грађанима. Општа војна обавеза начелно узакоњена. За развијање заната, индустрије, пољопривреде, учињено такође доста. Кулук је сасвим укинут, а прелаз од земљишта датог под кирију у сопственост, олакшан. Стара скеларина, која је лађама на Сунду наплаћивана (Öresundzoll), обустављена је споразумно с поморским народима, који су зато дали накнаду Данској. Државни је дуг смањен са 42 милиона. Итд. итд. То беше један од ваљаних и мудрих владалаца, каквима се данска историја као ретко која дичити може.

За Фредериком дође на престо принц Кристијан од Гликсбурга као *Кристијан IX* (1863—1906). Пошто Фредерик VII није оставио порода, то се раније, у кругу краљевске породице, дошло до споразума: да принц Фридрих од Хесена — један нећак Кристијана VIII, који је по „Краљевом Закону“ имао право на дански престо — уступи исти сестри својој Лујизи, која беше удата за принца Кристијана од Гликсбурга, и да овај буде назначен за наследника престола. Тај је кућни договор потврђен маја 1862 од стране великих сила, и од Норвешке и Шведске, актом који носи назив „Лондонски трактат“.

Другога дана по доласку Кристијана IX на престо, познати нам принц Фридрих од Аугустенбурга прогласи се за претендента херцегства Шлезвига и Холштајна под именом Фридриха VIII. У херцегствима букне устанак. Немачки Бунд прихвати ствар претендентову као своју, и овај изабра себи Кил за седиште. Међу тим, Кристијан IX потпише 18 новембра нови устав, који је, поред свих захтева што су стизали данској влади од стране Русије, Енглеске и Француске, да се суспендује, ипак ступио у важност 1 јануара 1864. Догађаји се сада брзо одиграваху. Пруска и Аустрија ставе 16 јануара Данској ултиматум, да за 24 сахата укине други новембарски устав. Данска влада пристане у начелу, али је тражила рок да може сазвати Народну Скупштину. Не буде јој допуштено. 24 јануара 1864 уђоше пруске и аустријске трупе под ђенералом Врангелом у Холштајн. Данска је војска чекала под командом ђенерала Мезаса у положајима Даневирке, старинској граници данске државе. Непријатељ захтеваше да данска војска напусти Шлезвиг, а када се на то није пристало, пређе 1 фебруара преко реке Ајдера. То је почетак *другога шлезвишког рата*, који ће трајати до августа исте године.

И у овоме рату Данци су развили примерну издржљивост и поднели све што се могло за одбрану јединства отаџбине. Али су број и сила били на страни непријатеља. Једна мала земља морала је да се бори противу две велике силе, а помоћи ни одкуд имала није. Сви је напустише. Чак су се и Шведска и Норвешка, које за време првога шлезвишког рата задржаше у једном тренутку претњом Прусе, да не продру у Јиланд, овога пута одржале неутралне, на супрот јавном мишљењу обеју земаља, које је са својим симпатијама и осећајима било на страни једноплеменика Данаца, и противно чак и формалном уговору о одбранбеном савезу, који је закључен с Фредериком VII, пред његову смрт. По миру, који је августа текуће године углављен у Бечу, морала је Данска уступити Аустрији и Пруској Лауенбург, Холштајн и Шлезвиг до Кенигсау-а, ма да је северна половина ове провинције насељена чистим данским народом. Само острво Ере (Ärö), предео Рибе и два мала Фришка острва остадоше Данској. На претендента, принца од Аугустенбурга, није нико више мислио. Он је своју улогу свршио.

Даља се судбина ових херцгстава везује за историју друге државе. Као што се зна, око тих ће се земаља изродити ускоро рат између Пруске и Аустрије (1866), који ће испасти несрећно по ову другу. Уговором о миру закљученом 1866 у Прагу аустријски цар је пренео сва права, која му је бечки мир (1864) био досудио односно Холштајна и Шлезвига, на краља Пруске, али с тим да северни део Шлезвига припадне опет

Данској, ако се народ тога краја гласањем изјасни за то. Ово је усвојено по савету Наполеона III. Али до питања народа није дошло, јер Пруска не беше више вољна да напушта што је заузела. А 1878 одрекла се Аустрија и формално тога захтева из прашког уговора, без сумње зато, да се не би то начело питања народа применило кадгод и на Босну. И данас дански народ у Шлезвигу мучи исте муке, да очува народност своју, какве мучи и наш народ у Босни, Херцеговини и земљама под Маџарском, да би себе очувао. И... каква фаталност! међу најхрабријима који се под аустријским орлом борише у оним ратовима противу Данаца — тамо око Вејле, и око града Фредериције у Јиланду, и на мору код Хелголанда — беху синови народа српског!... Зле ли си службе вршио, јадни народе српски!...

После ових несрећних ратова, из којих је Данска изашла изнурена и смањена, тражила се накнада у утврђењу унутрашњега реда, у осигурању сталнога мира споља и културном раду. И одиста се земља брзо опорављала и напредовала у свима правцима — поред свих парламентарних тешкоћа, које су за дуго година стваране услед страсности и нетрпељивости партијске борбе, и поред тога што се неко време и границе устава прекорачивале. Пре свега, морало се приступити ревизији устава, јер сад пошто су изгубљена херцегства није било потребно имати два парламента (један за Данску а други за заједничке послове), као што је дотле било. Г. 1866, месеца јула, краљ је потписао устав који и данас важи и носи име „Дански ревидирани Основни Закон од 5 јуна 1849“. Измена је управо учињена само у једној тачци — у питању избора и карактера горњега дома (Landsting). После овога прешло се на лечење зала, која су иза рата преостала, и потпомагање рада по свима гранама, на подизање земљорадње, индустрије, просвете, саобраћајних средстава, војске и флоте; на исушивање бара, пошумљавање предела, засађивање јиландских пустара; у кратко, с утврђењем мира настало је време плоднога законодавног рада. И ми, Срби, имали бисмо у многом чему да се угледамо на Данску из овога времена, а особито на њен реформаторски рад по струци просветној и пољопривредној. Та је земља нашла пута и начина, да за релативно кратко време њене огромне пешчане пустопољине буду претворене у лепе зелене шуме, а пространe мочвари у изврсне орнице. Она се скоро једина (после Норвешке) подичити може, да у њој нема неписмена двоношца — нема чак ни међу слепима и глувонемим неписмених и неспремних; нити има старца, који би био несклоњен и незаштићен. Лепу и хуману мисао о штићењу немоћне старости, коју је наш Јова Жујовић онако красноречиво изнео, а коју он није могао ни умео да увуче у програм своје „демократске странке“, — увео је у живот и остварио у Данској један, како би се код нас рекло, од најреакционарнијих министара — Еструп (законом од априла 1891, по коме се општине имају старати о старцима и старицама, који су навршили 60 година а сиромашног су стања).

Нема сумње да свуда најјачи услови напретка леже у карактеру народном,*) у његовим способностима и богатству врлина његових; али, кад год је реч о монархијама, не може се подцењивати ни утицај који династије и владаоци лично врше на ток ствари. Данска је свакад имала великих владалаца, па је њена срећа била да су јој и кроз тешка времена, која по њу настадоше од половине XIX в., на престолу седели праведни, мудри и одважни мужеви. Што се онако брзо савладаше економске, финансијске и парламентарне кризе, које остадоше као наслеђе иза несрећних Шлезвиг-холштајнских ратова, и што се при свем том није изостало на путу општега напредовања — припада доста заслуге Кристијану IX и његовој краљевској породици, од које су, стално и увек, потицали подстреци за све што је лепо, племенито и корисно...

А сад — вратимо се са историје и пођимо кроз варош!..

---

*) Познати француски географ Малт Брен (Malte-Brun), Данац по рођењу, овако портретише своје земљаке:

„Могуће је да атмосферска влага, и једење многога меса, као и слане рибе, доприноси да карактер народни буде тром, стрпљив и нераздражљив. Некад је Данац био ненасит завојевач, данас је храбар али мирољубив; слабо предузимљив али вредан и издржљив; смеран и горд, гостољубив али нешто хладан и нарадан наспрам странаца. Воли више удобност од сјаја; више је економичан но вредан. Радо подражава другим народима, и савестан је посматралац, озбиљан мислилац, спор и цепидлака. Фантазија му је више јака, но богата. Сталан је, романтичан и суревњив у својим симпатијама. Може по кадшто бити јако одушевљен, али је ретко духовит. Врло је заузет за своју земљу и интересе отаџбине своје, али се врло мало брине за националну славу. Навикнут је на мирноћу монархије, па је непријатељ ратова и тираније. Такав је Данац. У погледу физичком, он је у опште средњега боја, лепо развијен, плав, благе и пријатне физиономије“. (Вид. La grande Encyclopedie, под речи Danemark).

III

Цео први дан по доласку у Копенхаген, 17 јула, проведох шетајући по граду, и прве моје импресије биле су, да се налазим у једном лепом, чистом, мирном и, готово бих рекао, аристократском месту. Што има вреве и лупе, то је тамо на пристаништима, где се бродови товаре и истоварују; где хиљадама чекрка чегрћу, а безброј наковања јечи у државним и приватним лађарским радионицама. По улицама је мирно: нема оне ужурбаности и онога тискања, ни оних таласа од света, као по великим интернационалним центрима. Копенхаген лежи на уласку из Балтичког (Источног) Мора у Сунд, а на обалама рукавца који раздваја Сјеланд од плоднога острва Амака (Amager). Овај рукавац, који је јужно на два места премошћен, јесте знаменито копенхашко пристаниште. Оно је некад, тамо око IX века, примамило рибаре да на обали његовој подигну своје прве колибе — јер Ересунд беше у средњем веку богат херингама — и оно је дало име граду који се ту временом дигао. *Копенхаген* или Kjöbenhavn — како Данци данас зову престоницу своју — значи *трговачко пристаниште* (mercatorum portus назива га Саксо Граматик); а пре, до XII в., звао се тај град само „пристаниште“ (havn). Сигурност пристаништа, као и то што се налази на пролазу из Источнога Мора у велика мора на Западу, чинило је увек Копенхаген врло важном тачком; али су се природа и људи удружили, да то место начине и лепим. Копенхаген има морâ, острвâ, тамних шума, канала, бистрих језера, по којима лабудови плове, китњастих паркова, двораца и кућа од више стотина година; има модерних улица, правих и пространих, али и тесних и кривих сокака, који Данцима о прошлости причају; имаде цркава из разних векова, итд. — а све то укупно придаје граду живописне лепоте, разгања монотонију која је у многим и већим и мањим варошима европским досадна, и разведрава људе. До 1416 припадао је Копенхаген као баштина владичанству росхилдском; калуђери су га утврђивали и бранили (владика Абсахон) од Словена из Померанције, који су га често нападали, и од Ханзе која га је у XII и XIII в. више пута заузимала и пљачкала. Од 1443 Копенхаген је престоница Данске. Г. 1479 основао је Кристијан I универзитет, а његов унук Кристијан II беше склопио план, да од Копенхагена начини антрпô за свеколику трговину Источнога Мора и да на тај начин сузбије ривалство Ханзе (Либечана), али му револуција осујети план (вид. историју). Г. 1536 проглашено је у Копенхагену Лутерово учење за државну вероисповест. Г. 1539 добио је универзитет нове статуте, а 1550 штампан је први превод Светога Писма на данском језику. Али ни један од старијих владалаца није толико учинио за своју престоницу, као Кристијан IV. То беше срећно време за овај град. Он је засновао нову, независну варош на острву Амаку, Кристијансхавн, који је доцније присаједињен главном граду. Тада је основано више великих трговачких компанија, које су васпоставиле трговачке везе Копенхагена с далеким прекоморским земљама и световима. Од ових је најважнија била „индијска компанија“, која ће после 1670 постати врло богата и силна. О јуначком отпору грађана, када су бранили свој град од шведскога краља Карла X Густава, и о борби њиховој с аристокрацијом, као и заслугама њиховим за утврђење наследне монархије под владом Фредерика III, говорено је горе. Тада је постао градић Фредериксхавн, који и данас стоји на уласку у пристаниште копенхашко. И Кристијан V учинио је доста за проширење пристаништа и улепшање града. Али је време живога и снажног полета у зидању и насељавању настало 1867, када су утврђења, којима град беше опасан, порушена, и на просторима што су их она дотле заузимала стали подизати паркови и шуме, или угледне куће.

Г. 1850 Копенхаген је имао 130.000 становника, а данас их броји преко 450.000. У XVIII веку сналажаху га велике несреће. Год. 1711 затрла му је куга 23.000 душа, 1723 пожар прогутао $^2/_5$ вароши (око 1660 домова). Тада се још много кућа градило од дрвета, као и свуда по Северу. Год. 1794 изгорео је и краљев двор Кристијансборг, који је почетком XIX в. президан и обновљен; али је 1884 наново изгорео, те и данас још стоји насред града чађава рушевина. Год. 1795 беснио је опет велики пожар, уништивши преко девет стотина кућа. Али је град био богат и све се ове материјалне несреће могадоше доста лако поднети. Куд и камо теже се осећала штета, коју су граду и земљи нанели 1807 Енглези бомбардовањем и пљачкањем. Опаке последице, које је овај догађај имао по економске и финансијске прилике у земљи, нису се за читавих четрдесет година могле да изгладе.

Копенхаген без Фредериксборга запрема простор од 23 квадратна километра. Подељен је на деветнаест квартова, има 500 улица, двадесет тргова и од прилике толико цркава, четири позоришта и 7000 кућа, тако да на једну долази око 45 душа. Као што се види, тзв. касарнски систем ту је јако примењен. У том погледу стоји Копенхаген изнад Лондона, где на кућу долази 10 лица, и Париза, са 35; испод Берлина и Беча пак, где на једну кућу пада просечно по 50—60 становника.

За густо насељене градове паркови су прешна хигијенска потреба. Лондонци називају своја шеталишта „плућима варошким". Копенхаген има их пространих и дивних, од којих су једни уређени по француски, с цветним лејама, вештачки постројеним стазама и водоскоцима, а други по енглески, с високим дубовима, зеленим лединама и шумом обраслим језерима. Биће да је $^1/_6$ свега варошког простора притиснута гором и цвећем. Од градића Фредериксхавна, где Сунд утиче у пристаниште, на северу, па наоколо, правцем порушених градских бастиона, налази се парк до парка: Естере (источни) Анлаг, ботанички врт, Розенборшки и Ерстедов парк, Аборе-парк и Тиволи; а одавде, са стране једне простране и старим липама овенчене улице — Фредериксбершка алеја — протежу се још два парка на запад, према дворцу Фредериксборгу и његовој широкој шуми. Ту је и зоолошка башта. Сви су паркови украшени статуама и финим скулптуријама, архитектоним декорацијама, киосцима, аркадама, вештачким брежуљцима, сеницама, итд. Право је задовољство шетати по тим дивним градинама. Свак ту може наћи местанце које одговара његову расположењу и осећању За старца имаде ту осунчаних места, с којих може посматрати, како под благом бризом, што од запада струји из даљине, подрхтава на својим танким петељкама лишће старих топола и како се по који већ увео листак откида и преврће на ветру, док на послетку тамо даље не падне. Младост ће наћи ту сеновитих стаза, на којима се, нарочито у прозрачне летње вечери, када прскање водоскока и нечујно клизење лабудова по бистрим језерцима увеличава самоћу, највећма срце отвара. Вредном раденику, којем је након заморна посла у фабрици или бироу потребна свежина, нуди Фредериксборшка шума (Bois de Boulogne) стотинама места, где се са својом женом и децом, на трави, испод столетних грмова, до миле воље одморити и науживати може. Па тек деца! За њих је да благују на чистом зраку и у зеленилу горском. Не сећам се да сам игде видео толико и тако једре и лепе деце, као по копенхашким парковима. Милина ми беше гледати их, како се у гомилицама играју по дебелом хладу од платана, а поред статуе Андерсенове, у Розенборшком шеталишту. Песник седи на столици, стављеној на један повисоки пиедестал: левом руком држи књигу, а десницу је пружио отворену, са симпатичним осмејком, као да прича коју од оних својих наивних дечјих кáжа — на пр. о авантурама једнога солдата од олова, који се стропоштао с пећнога бáнка и ногу сломио; о побуни кашика, виљушака и ножева у кухињском долапу; о оном краљу и министрима његовим које су два препредењака убедили, да су најбоље обучени ако све одело свуку и пођу наги као од мајке рођени кроз народ; о томе шта све месец види путујући око земље, итд.

Између вароши и паркова протежу се, од истока у наоколо к југу, булевари с низом лепих, модерних зграда; а иза паркова, у истом правцу, три дугачка језера, чија је обала подзидана и засађена, и на којима безброј чамаца и малих лађица стоји на расположењу онима, који се том врстом спорта заносе. Тамо даље, иза језерâ, настају предграђа која засецају у острво и дотичу се оближњих села. Копенхаген нема онако велелепних и огромних палата, с којима импонују неколики први градови европски, али што се тиче архитектуре није без своје интересантности. Има доста очуваних споменика холандског и немачког ренесанса, из времена Кристијана IV, а богато је заступљен и онај карактеристични стил с краја XVIII в., који сједињује елементе рококо-стила и Ампире (антикизирајући стил из времена прве француске царевине). То су две епохе, када је данска трговина била веома полетна, и када у Копенхагену беше више но икад богаташа. Многе од тих старих кућа, код којих како импозантност прочеља, с тремовима на стубове, тако и укусно декорисане унутрашње просторије сведоче о богатству и раскошном животу њихових првих газда, данас су или какви музеји или каква надлештва.

И међу новим грађевинама има занимљивих и лепих. Од половине XIX в. данско неимарство напушта класичне облике и почиње се придржавати више средњевековних стилова и ренесанса, нарочито старијега италијанског Обнављање неколико старинских грађевина (дôм у Виборгу, замак Фредериксборг) отворило је и један нов историјско-национални правац, у којем је с успехом делало доста чувених данских архитекта (Херхолт, Петерсен, Ханс Холм и др.); али нису мање успешно радили други уметници и у другом једном правцу, који беше слободнији, ширих и даљих догледа (италијански ренесанс), и на чијем челу стоји Далеруп, неимар краљевскога позоришта. Последњих је година нашао примене и у Данској онај нови стил, који још правога имена нема, а којем као да је најизразитији циљ, да постигне ефекат импозантности. Он је доспео из Енглеске преко Америке на европски континенат. Ђенијални дански архитекта Мартин Нироп умео је томе стилу дати нечега од северњачког, националног грађевинарства, и створити једно оригинално, велико дело. Његова палата копенхашке општине, која је 1898 довршена, јесте по општем мишљењу најзначајније здање, што је за последњих пет стотина година саграђено у Скандинавији.

Мешавина различитих стилова чини град пријатно живописним, док му старинске грађевине дају извесног аристократског мира и достојанства. Најживљи је саобраћај у улицама, које надовезујући се једна на другу, просецају варош од запада ка истоку. Туда ваља у разно доба дана проћи, да би се видело што-шта од живота Копенхажана; а туда ће вас ако сте странац и сâм кочијаш возити, ако му изречно не наредите да скрене на другу страну. Овамо прво долази, кад се пође од запада, широки Фредериксборшки друм, с двоструким редом старих и високих липа. То је најпријатније шеталиште у самом граду; на њ се наставља пасаж Вестербро, где је на једној страни Тиволи а на другој хотел Национал, који спада међу најлепше нове зграде копенхашке. Саграђен је у стилу познијега италијанског ренесанса, с кубетима и пространим вишеспратним тремом. На овом је месту, као што је раније споменуто, у вече веома живо. Гомиле света сретају се и мешају — једне долазећи од Фредериксборшког парка а друге из вароши. Осветљење је раскошно, музика се одасвуд чује. Гостионице и хотели с обе стране улице подсећају на источњачки сјај. Из ње се долази на трг, с новом општинском кућом, што импонује величином и сто метара високим торњем, који наличи каквом средњевековном манастирском пиргу. Одатле, на противној страни трга, настаје Фредериксборшка улица, где се налази више угледних хотела; а затим ће се, преко старога трга, доћи у улицу Вимел и на Амагерски трг. Ове улице имају неколико лепих грађевина из доба Кристијана IV, зиданих у тадашњем стилу немачкога ренесанса, поред масивних модерних кућа. Ту станују богати трговци. На Амагерском тргу жене с острва Амака, одевене по старинско-холандски, продају свежу рибу. Одавде се улази у Естергаде (источна улица), која је веома жива. Високе куће, велики и сплендидни излози показују да су овде најфиније радње. Ту је нарочито после подне развијен промет, кад сунце нагне мало више западу и кад елегантни свет излази да пазари по дућанима. Овде су сконцентрисане најскупоценије галантеријске радње, кројачки салони за мушкиње и женскиње, прве књижаре, продавнице уметничких производа и велике колонијалне радње. И научар, и глумац, и трговац, речју — људи свих сталежа ту се у то доба сусрећу. Странцу пада у очи фамилијарност, са којом појединци застају на тротоарима и поздрављају се. Па и доцније, када сунце зађе и бела електрична светлост из великих сијалица на витким канделабрима пљусне по улици, не стишава се овде метеж, јер се тада радње затварају и хиљадама младића и женскадије растурају у веселом жагору по улицама, хитајући да после заморног дневног посла потраже одмора и насладе у Тиволију, Фредериксборшком парку или пред каквом пивницом у Вестербро-пасажу... Естергаде води к новом краљевском тргу (Kongens Nytorv), где се неких четрнаест улица укрштају. Ту је и пристаниште помоћу вештачког рукавца доведено. На средини пространога трга диже се оловна статуа Кристијана V, из XVII в., а наоколо више великих палата, из XVIII века, зиданих у тадашњем псевдо-класичном стилу, у који је његов ондашњи присталица, чувени архитекта Фредерик Харсдорф, умео унети нарочите величине и лепоте (Министарство иностраних дела, Народна Банка, Tott-ова палата). Овде је и замак Шарлотенбург, грађен половином XVII века. У њему је од 1754 смештена академија уметности и ту се сваке године излажу радови савремених домаћих уметника.

Од нових грађевина најдуже поглед заустављају зграда енглескога друштва за осигурање „Стендар“, зидана од углачаног норвешког црнога мрамора, и краљевско позориште. Ово је лепа и импозантна грађевина у стилу познијега италијанског ренесанса, с пространим кубетом и фасадом на аркаде. У целокупном спољном изгледу има ова творевина неимарâ Петерсена и Далерупа нечега отменог. Унутрашње су просторије искићене статуама и бистама народних и страних познатих песника и глумаца, а споља, пред главним уласком, приказани су у бронзаним статуама натприродне величине два највећа данска драматичара, Холберг и Еленшлегер. Песници седе на обимним господским наслоњачама.

У Широкој улици што се одатле пружа к североистоку, према градићу на пристанишном уласку, и у Амалијиној улици, паралелној с њом и дуж пристаништа, обитава High life данске престонице. Ту има пуно старинских палата (из краја XVII и XVIII века), које некад беху притежање данске властеле, а данас су већином туђа својина: — Концертна палата (пређе Шимелмана), Молткеова, палата грчког краља Ђорђа (касациони суд), парламенат, антрополошки музеј, Фредерикова болница, Касина (позориште), ложа слободних зидара, Фредерикова црква — ротунда, у класичноримском стилу, с кубетом које је високо 80 м. и трепери из даљине у злату; затим руска црква, с оним њеним карактеристичним позлаћеним кубетима, итд. Осим тога, овде је и краљевски двор — Амалијенборг

— састављен из четири сасвим сличне и подједнако велике барок-грађевине, из XVIII в. Некад су оне припадале извесним аристократским породицама, а краљевска станује у њима од кад је изгорео Кристијанов замак (Кристијансборг). На средини, између те четири палате, стоји коњаничка статуа Фредерика V, дело францускога скулптора Јосифа Салија, који је 1754—1771 био први управник уметничке академије у Копенхагену. Над целим се овим аристократским крајем разастрла некаква празнична тишина, коју још појачава староветност грађевина̑ и устајани а намирисани задах који вам допире с прозора овлаш застрвених тешким свиленим завесама. Али свакога дана око једанаест сати и тај се мирни крај узнемири. Тада се, уз трештање војне музике, мења стража пред двором; и приметио сам да то овде, као и у Штокхолму, бива на доста свечан начин. Велика маса света, простог и отменог, слегне се тада, да с војном четом пропарадира кроз улице и да уз звуке музике испевуши народну химну или ону омиљену песму: „Краљ Кристијан стајаше на највишој катарци....“

Из Широке и Амалијине улице излази се на дивну и високим дрвећем засађену есппланаду Гренинген, која се диже између градића Фредериксхавна, и Сунда, и на којој има неколико лепих грађевина (нова енглеска црква у готском стилу, метеоролошки институт, царинарница). Ту се из пристаништа излази на море (Сунд), а одатле се, к северо-истоку, пружа, најпре обалом а мало даље између мора и новог, слободног пристаништа, насип који је скоро два километра дугачак. То је чувена Дуга Линија, омиљено шеталиште Копенхажана и странаца који тај град походе. Ја не знам, да ли гдегод на свету има лепшега места за шетњу. Ту се не иде обалом морском, него једном стазом по самом дебелом мору. Особито је, кажу, у пролетње празничне дане ту живо и весело. Све што у Копенхагену ходити може, излази тада на Дугу Линију, да ужива на топлом морском поветарцу и у дивној сценерији која се ту гледа. По уским песковитим стазама једва се тада прогуривати може; на узвишеним терасама гостионице сви су столови заузети, а на шеталишним клупама нема празна места. Са Дуге Линије је леп поглед на море, на којем ту, при ушћу у пристаниште, има необичне живости и кретања. Одатле се могу сагледати шведске обале, које се тамо далеко, преко плавога мора, обележавају угаситијим плаветнилом, и на које сунце, кад смирају крене, проспе пуно руменила и златнога сјаја...

Копенхаген има повољне климатске прилике. Ветрови, нарочито што дувају са Запада, од Атланског Океана, и они који долазе од Истока, с великих азијских и европских континентских просторија, који су најјачи, и најдуже трају, одређују температуру. Како се море, које лети сунчеви зраци загреју, спорије од земље хлади, то су ветрови што с мора долазе дуже топли; зато су у Копенхагену зиме доста благе а лета из истог узрока доста свежа; зато је и средња, годишња температура у Копенхагену релативно висока, јер износи $7^1/_2{}^0$ Ц, док други градови, на истој географској ширини, већином немају температуру вишу од $1^1/_2{}^0$. Средња је температура за време летњих месеца (јун, јул и август) у Копенхагену $15^1/_2$—17°, док је на пр. у Брислу средња температура тих месеца 16—18°, а у Паризу 18—20°. Средња температура најхладнијег зимњег месеца, јануара, износи $1^1/_2{}^0$, а то ће рећи за $2^1/_2{}^0$ нижа од средње јануарске температуре у Паризу. У кратко, клима је у Копенхагену *острвљанска*. Разуме се да не узимамо у обзир крајности до којих може по кадшто температура достићи у оба правца, у висину и наниже.

И здравствене прилике су у Копенхагену врло добре. Године 1906 тамо је, од свију европских престоница, био најмањи морталитет. Те је године умрло 16·5 од хиљаде, док је по другим градовима стајало овако: у Штокхолму 16·8; Берлину 17·9; Лондону 18·2; Паризу 19; Риму 19; Бечу 22·3; Будимпешти 25·4; Петрограду 30·9; Београду 26·5. Али што нарочито нагласити ваља, то је, да је од триестину година помало али стално опадао морталитет у престоници данској. Епидемичних болести готово никако нема. Од 1872 само се једанпут, год. 1893, појавио ексантемички тифус, у једном раденичком великом стану. Тифоидне грознице релативно мало има; број њених жртава је незнатан. Богиње су тако ретка болест да су је врло мало копенхашких лекара видели.

Што су у Копенхагену овакве здравствене прилике, заслуга је општинске управе и њених санитарних установа. Копенхажанин се поноси уређењем своје општине и неће пропустити прилику а да то не покаже пред странцем, и ако му, може бити, који од наших партијских политичара не би потпуно веровао, особито кад би чуо да председника и кметове данске престонице још увек поставља краљ указом (кметове на предлог општинскога одбора). Али, шта ћете, има народа код којих се друкчије мисли о самоуправи општинској, него што се о том код нас мисли, па ипак имају много што-шта боље него ми. Копенхаген је врло чиста варош. На чишћење улица, тргова, и на одржавање паркова и шеталишта троше се позамашне суме. Преглед животних намирница врши се с највећом савесношћу; ни једно кило меса не носи се с пијаце без уверења да је на микроскоп прегледано; ни један се литар млека не сме продати, ако није од општинских органа гра̑дом измерено. Општина снабдева град водом из артеских бунара, која се најпре излаже оксигенисању да се ослободи састојака гвожђа, па се после филтрира пре но се пусти у спроводнике. Осим тога, сваке недеље се врше бактеролошка испитивања пијаће воде а тако исто и прашине уличне, и прелази се одмах на отклањање нађених мана.

Посетио сам и неколико основних школа, и један општински завод за образовање слепих. И ако се у свакој престоници доста полаже да су школе свестрано добре, нашао сам у копенхашким школама стварӣ на које би се ваљало угледати. Тако сам видео да се обраћа нарочита пажња на проучавање склоности и талената дечјих, на усавршавање њихових лепих наклоности, и на лично васпитање њихово. Свако је дете учитељу засебан објекат за студију. Свака школа има своје лекаре који се не брину само о њеним хигијенским потребама и здрављу деце, већ имају и дужност да прате телесно развијање детета од његова уласка у школу, и да потребне савете дају учитељима и родитељима. Уз неколике школе постоје простране и уређене радионице, где се деца у извесне сахате обучавају каквом занату. Женска деца уче шити и кројити. Од свега је тога имало, а и данас има по нешто и код нас, али што нама нарочито недостаје — то је она озбиљност, она оданост своjем позиву и послу, коју налазимо, како код учитеља тако и код свакога јавног, државног или општинског посленика у Данској. И код нас има покадшто образаца, али садржине нема. Већином се послови отаљавају аљкаво, без довољно воље и оданости; а од када су политичке странке нетрпељиве и искључиве, и од како су се људи почели ценити више по заслугама за партију, но по способности и вредноћи својој, од тада је многоме јавном службенику нашем са̂м посао постао споредна ствар...

У вече, првога дана нашег копенхашког боравка, био сам још на јавном предавању г-ђице *Елене Кејове* (Кеу), у тзв. Концертној Палати, у Широкој Улици. Велика и сјајна сала, у стилу Луја XV, палате која некад припадаше грофовској породици Шимелмана беше дупке пуна најодабранијег престоничког света. Један ми познаник показа, између осталих, Холгера Драхмана, ђениалног лирског песника и сликара, који је иначе падао у очи својом величином, крупним очима и коврџавом седом косом; Едварда Брандеса, једнога од првих савремених драмских писаца, брата чувенога есеисте и критичара; Рудолфа Шмита, талентованог приповедача и описивача сеоскога живота и прилика; лепу Ему Галову, цењену песникињу и писца веселе драме. Особито је било доста женскиња. Госпођа Бајерова беше љубазна да ме представи Кејовој. То је симпатична старија жена, повисока раста, крупних костију меснатог носа, пуних очију, малко отомбољених образа. Измењасмо неколико ласкавих речи: — моје беху упућене на њену адресу, а њене на адресу наше земље.

Г-ица Елен Кејова је Шветкиња, али је свуда по Скандинавији веома поштована и уважена као списатељка и одлична конферансијерка. У њеним есејима, који су печатани у књигама различних наслова, а понаособ у оним — а тих има највише — где расправља питања о дужностима, правима и потребама жене, и о гајењу и васпитању деце, има оригиналних, дубоких и здравих мисли. У философији, она је ученица Ничеова — *личност, индивидуалност*, изнад свега; у педагогији, она је следбеница Русовљева — *природа и* *слобода*, пре свега. Она пише просто — ничега усиљеног и реторскога код ње — али слатко. Оно што јој стилу даје дражи јесте јако уверење њено, да је истина што брани и предлаже; и одушевљење којим заступа своје погледе. Треба је видети кад говори, и када то одушевљење овлада и оком, и покретима, и гласом њеним. Некаква унутарња светлост је озари тада; око јој запламти, смежуране црте њенога лица испуне се младошћу, глас јој добије мушке звонкости. Постане сасвим друкчија; ни налик на ону скромну баку коју видесте пре но што се попе на катедру. Још једном слушао сам другу једну госпођу која се, докле говори, толико преобрази да постане, рекли бисмо, и већа и лепша и млађа. То је госпођа Сутнерова, писац познатог романа „Доле оружје“, и чувена агитаторка за ствар општега мира. Никад нећу заборавити онај дивни призор када се године 1896 — приликом излета чланова Међународног Парламентарног Савеза на Ђердап, чији се прокопи онда свечано отвараху — госпођа Сутнерова, баш онога тренутка када наша лађа излажаше из новога канала на чистину поврх Фетислама, — диже и стаде симпатичним гласом говорити: како је лепо прослављати техничке успехе и победе људског ума над силном природом, али како не ваља заборавити ни то да срећа човечја не лежи непосредно у тим успесима, нити у материјалним олакшицама живота, него у условима друкчијег, моралног, карактера; како треба кућним васпитањем, школом и књигом радити да се у народима утврђују и цене врлине, а међу народима да буде слагања и правде. Лепе речи Сутнерове одбијале су се о зелене кршеве три државе, које се онде међе, и преливале у мелодичне одјеке. Сви смо били очарани...

Елен Кејова је онога вечера говорила *о потреби да раденице по фабрикама буду заштићене.* Полазећи од поставке Ничеове, да је данашњи човек мост између животиње и једнога *вишег човека*, и да се он, путем одабирања (селекцијом) и применом паметних начина васпитања, може не само душевно и телесно усавршити, него, донекле, и свој нормални тип у праву на боље изменити, изводила је да се над сваким другим питањем издиже по својој важности питање *произвођења* *нових и савршенијих генерација*; па је онда на пространо разлагала шта је урађено, и шта би још ваљало, путем законодавства и друкчије урадити, да би женскиње, које по фабрикама послује, рађало здравију и бољу децу; какве би превентивне мере у опште ваљало усвојити, да се спрече бракови болесних лица, или лица која у својим породицама имају каквих болести и неваљалства, које не би требало оставити да помоћу наслеђивања пређу на нова поколења; и какав би систем васпитања деце ваљало прихватити. По мишљењу Кејове, стари су Јелини имали најбољи начин васпитања, јер су они једини умели одржати сагласност између телесног и душевног развијања младежи и васпитавати на пољу, под ведрим небом. Неколике мисли, које сам тог вечера чуо, нашао сам доцније разрађене у њеној књизи, штампаној на шведском језику, у Штокхолму 1900, а која у немачком преводу носи наслов *Век детета* (Das Jahrhundert des Kindes). За мене су нарочито занимљиви били статистички податци, које је Кејова обилато наводила, желећи да покаже како је велики проценат умирања деце фабричких раденица; како грдна друштвена зла потичу само отуда, што се чување и неговање нејаке деце занемарује, зато што мајке морају дуго да раде у фабрици; како рад по фабрикама чини женскиње неспособним да производи здраву расу, итд. Том сам приликом сазнао, да се у Данској (по закону) тражи да пре склапања брака момак и девојка из лекарских уверења сазнаду, какво је здравље њихово и њихових породица. И ако та уверења не повлаче никакву обавезу, опет је то, свакако, врло корисна установа.

У женском покрету, који је данас јако захватио северне европске земље и Енглеску, и којем од времена Џона Стјуарта Мила, највatренијег поборника равноправности жене с човеком, служе не само многобројна удружења, него и многи од већих и знатнијих писаца и песника (Ибзен, Марсел Прево, и др.), разликују се две главне струје. Једна тражи да се жена изравна потпуно с човеком у погледу грађанских и *политичких* права; а друга, умеренија, жели да жена има сва *грађанска* права која човек ужива, да брак буде потпуно слободан, тј. да се може развести чим један од супружника захте; да жена, у фабрици, буде заштићена, тј. да не ради тешке послове, да јој време рада буде што краће, да добије поштеде за време ношења и порођаја, да не врши послове који физички и морално унижавају; да су женскињу, које изучи школе, отворене службе у државној администрацији, и по струкама у којима оно успешно послужити може, итд. На челу ове друге струје у земљама скандинавским стоји учена госпођица Елен Кеј, као што њу у Енглеској предводи госпођа *Сиднеј Веб*, доценат на лондонском Универзитету, која је с неколиких економских списа позната међу ученим људима [The history of Trade Unionisme; Industrial Democracy, итд.]. Кејова на својим предавањима и у својим списима, полемише радо и жестоко противу жена из онога првог табора, а нарочито противу Финландкиње, *Александре Грипенбергове* која је одушевљени апостол политичких права женских. Али се брзо показало, да је у скандинавским земљама та струја јача. У времену, које је протекло између мога путовања на Север и овога писања, успеле су жене из Финландије и Норвешке да могу бирати и бити изабране у парламенат. Неће дуго проћи, па ће се то постићи и у Шведској и Данској! А како идеје лете брже од муње, и како није баш ретко да мисли, у колико су новије и невременије, нађу тим шире уласке у нашу земљу, то можемо поуздано очекивати, да ће се и код нас једнога лепог и скорог дана саставити политичка партија од женскиња. Та већ се реч о политичким правима жена и код нас чула! Само треба ту реч да прихвати ко млађи и енергичнији од г. Ђоке Павловића (види његов говор у Сенату 1902). Још нам и то треба.... Caveant consules!

Завршујући овај извештај с предавања г-ђице Елене Кејове, додаћу још, да ми је било необично слушати из уста макар и једне постарије женске, да љубав и милосрђе задржавају усавршавање људске расе: — јер прва не здружује увек здраву и једру младеж, која би могла произвести лепу генерацију, него врло често приближава и саставља жгољаве и болесне; а друго — милосрђе — узима обично у заштиту оно, што је од природе и друштва људског осуђено да угине и што треба да угине. Горке речи, али у чијој дубини има, можда, и истине. Из тих је разлога г-ђица Кејова противница Христове науке и њенога морала, а привrженица, као и проф. Хекел, онога старог шпартанског обичаја, по ком би требало утамањивати сакату децу.

IV

Сутрадан, 14 јула, походио сам неколике уметничке збирке и музеје. Појмљиво је да се престоница мале данске краљевине не може у тим стварима такмичити с великим европским градовима и њиховим ризницама уметности, као што су лондонски Британски Музеј и Народна Галерија, париски Лувр, берлински Народни Музеј, збирке царске куће у Бечу, минхенске Пинакотеке, петроградски Еремитаж, мадридски Прадо; али и скромније збирке данске имају по које чувено дело великих западних мајстора, а дански уметници, мâ којем веку припадали, стоје на висини свога доба. Данска је у културном развијању држала увек први ред, а једно се време богме беше с једним својим сином, уметником, пробила испред свих осталих народа. Погодиће се да мислим на *Торвалдсена*, чијем сам се музеју и гробу тога дана прво и упутио.

Торвалдсен је, у скулптури, најсјајнији представник оног правца који историја уметности назива „новим класичним“ и који је од краја XVIII до пред половину XIX века владао укусом и био на цени код свих западних народа. Данас само још пробрана публика може налазити задовољства у простој, хладној лепоти те уметности, а већина света тражи од уметничких дела да имају живота и страсти, више него што се тога налази код Торвалдсена, Канове, Рауха и других људи онога правца и оне епохе. Али за Данце није Торвалдсен, као нама странцима, човек прошлости и историје. Он у својој отаџбини још увек живи. Његов је утицај на данску уметност, нарочито на ситнију, занатску и декоративну, још и данас врло интензиван; а од виших уметности — и ако је тамо, као и свуда по Европи, псевдо-класично време одавно замењено романтиком, па после и другим правцима — скулптура је остала стално омађијана чарима Торвалдсенова длета.

Једна од првих импресија коју путник добије кад посети Копенхаген јесте необично раширен култ тога националног уметника. Чини вам се да је град испуњен његовим присуством, као што је у једном Хауптмановом комаду кућа пуна Христова присуства, и кад се он одмакао од ње. Отисци његових дела продају се по улицама и дућанима; гостионице и приватне куће богатих и сиромаха искићене су копијама његових рељефа. Тако су само стари Грци ценили своје уметнике и песнике, чије су ликове по кадшто и на новце ковали. Неће бити без интереса да се мало задржимо код овог уметника и на његовим делима.

Бертел (Вартоломије) *Торвалдсен* родио се у Копенхагену, новембра 1770, у кући бр. 7, Грененске улице, близу Новог Трга. Отац му беше с острва Исланда. У Копенхагену, камо га је сиротиња догурала, живео је од дрвореза, радећи, нарочито у пристаништу, фигуре и украсе на трговачким бродовима. Поред оца почео се и Торвалдсен још од ранога детињства веџбати у истом послу; а кад се видело да има и дара за цртање, онда га отац да̂ у академију лепих вештина, која је у Данској основана, као што је раније речено, још 1754. Торвалдсен је истовремено учио школу (основну) и радио (цртао и моделисао) у академији. Тамо је био последњи, овамо први ђак. Абилдгар, професор академије, један од тадашњих осредњих сликара, уочио је његов велики таленат и штитио га је. Г. 1789 буде Торвалдсен награђен сребрном медаљом за један свој рељеф (Амор на Одмору), а 1793 за други рељеф (Апостол Петар лечи Хромога) добије највећу награду која се добити могла — златну медаљу и стипендију за Рим. Торвалдсен је још као академац почео назирати лепоту у делима класичним, коју му маниеризам савремене бароке није могао пружити. Неколико композиција и цртежа Карстенових класичнога стила, дођоше њему и његовим друговима до руку, и нису остали без утицаја на његов уметнички укус. Пуне две године није се могао кренути за Рим, јер му се стипендија није још могла издавати. За то је време радио, по наруџбини, портретне рељефе и бисте. Једва се лети 1796 могаше навести на пут, на једној државној фрегати која је пловила Средоземном Мору. На место опредељења стиже тек 8 марта (по нов.) 1797, јер се уз пут задржао ту и тамо, а најдуже у Палерму. Доцније би Торвалдсен често говорио, како је „рођен 8 марта 1797 и како га дотле није било.“ И одиста — само су у Риму, граду толиких успомена из класичне прошлости, у тамошњим богатим и сјајним уметничким збиркама; у кругу уметника и учених људи, који су се тада са свих страна скупљали тамо ради студија, могле уметничке склоности Торвалдсенове наћи хране и подстрека, и његове се способности потпуно развити.

У Риму је Торвалдсен живео 41 годину. Ту је израдио сва своја знатна дела. Ту је најлепше дане провео и до највећих части доспео; ту је постао оно што је био — велики и надалеко чувени уметник. Италија, где су га звали „Сињор Алберти“, беше му друга отаџбина. Али пут к слави, ка правој и дуговечној слави, није никад гладак. И Торвалдсенове прве римске године биле су врло тешке. Било је сиротовања, лутања, колебања, очајања, све док се није погодио прави пут. Он је имао јако осећање за Лепо, — умео је хватати на делима старих мајстора оно што им чини лепоту; и рука му је имала занатске лакоће; али му образовање беше врло мало. Он ништа читао није. Осим тога би понекад изгубио веру у себе, и способност своју. С таквим манама, ко зна докле би Торвалдсен могао дотерати да није, по доласку у Рим, нашао помоћи код двојице својих сународника који су га пријатељски прихватили и умели упутити. Један је од тих био *Карстенс* (из Шлезвига), професор на берлинској академији уметности, познати пластични илустратор класичне митологије и јелинских песника, кога је Торвалдсен још из школе (академије у Копенхагену) ценио. Он је зарад студија дошао у Рим још 1792. И ако га је Торвалдсен већ болесна затекао, опет се могао користити, дружећи се пуне две године — Карстенс је умр̏о маја 1798 — с тим великим уметником а још већим залцем класичне прошлости. Торвалдсен је и са̑м то признавао, јер је често говорио, како му је дружење с Карстенсом разбило маглу испред очију. Други пријатељ његов био је *Зоега*, учени Данац, који се такође због студија настанио у Риму. То беше богат човек, и држао је отворене и своју кућу у граду и своје ви̏ле ван града. Код њега се скупљали учени људи и уметници, сваке народности, који су се налазили у Риму; и Торвалдсен је имао прилике да се ту многоме чему поучи, и да позна друге уметнике. Ту се могао упознати и с Кановом (1757—1822), који је дошао у Рим 1770 и важио тада као највећи европски скулптор. Ово му је познанство могло само користити, и ако се то не би могло закључивати из његових речи о славноме Италијану, које је свакако завист диктовала.

Првих година Торвалдсен се бавио, по упутству тих пријатеља, само копирањем и проучавањем најлепших старих уметничких дела; а први самосталнији његов рад беше једна статуа Јасона, који представља овога јунака из Аргонаутског Похода у моменту када се као победилац враћа са златним руном к лађи. Статуа (модел) била је готова почетком 1803 и привукла пажњу римских уметничких кругова. Канова је говорио како је то дело младића из Данске изведено у „једном новом и сјајном стилу.“ А Вилхелм Хумболт, који је тада био пруски посланик код Ватикана, писаше Гетеу како је Торвалдсенов Јасон једно необично силно и хармонично дело, „израђено сасвим у античком духу“, и како „образује срећну средину између лика човечјег и божанског“. Пријатељи његови беху очарани и одушевљено су га фетирали. Међу тим, уметник се борио с највећом сиротињом. Врло је мало могао зарађивати; а стипендију, коју је најпре добио за две године, па му после продужавана до пет година, није више примао. У једно време очајања беше наумио да се врати отаџбини; и само је пуки случај био, да полазак одложи за један дан, а опет други, још срећнији случај био је, да му баш тога дана један богат Енглез посети атеље и купи његова Јасона. Онда је владао обичај, да љубитељи уметности а богати људи, на путу по Италији, посећују радионице уметничке, и да тада по штогод пазаре. Енглез, који се Торвалдсену нашао на невољи, звао се Сер Томас Хоп. Погодише се за 600 цекина, и да се та сума исплати у ратама. Енглез је обећао да ће поврх уговорене цене додати још 200 цекина кад статуа буде готова (у мрамору), и ако буде добро израђена. На име прве рате добио је уметник 150 цекина (од прилике 1500 дин.); и од сад настаде за њ срећније време: ослободио се непосредних материјалних незгода; добио више воље за рад; стекао поштовалаца и пријатеља; изашао на глас као добар уметник, а на глас почеше пристизати и поруџбине. Торвалдсен брзо доби пуно посла, и који се добро плаћао. Испод његова длета почеше излазити дела, све лепша од лепших. С радом и годинама расло му је и име. Г. 1804 наименова га фиорентинска академија својим почасним професором. Академија у Копенхагену послала му на дар 400 талира. Г. 1808 академија Сан Лука изабра га за редовног члана, што се онда сматрало за особиту част. Г. 1811 добио је од свог краља из Данске орден Данеброга, итд. Још за живота Канове делио је Торвалдсен славу с тим великим уметником, а после његове смрти, октобра 1822, није у Европи било другога, њему равна, скулптора Име Албертија — сад су га због одликовања данским орденом звали „Каваљеро Алберти“ — било је у Риму најпопуларније. У његов је атеље долазио папа, и навраћали немачки принчеви на свом путу кроз Италију. Престолонаследник баварски, доцнији краљ Лудвик I, велики љубитељ уметности, беше му лични пријатељ, и наручио је код њега неколико великих радова. А кад постаде краљ, дође с јесени 1829 у Рим, кастиле да види свог пријатеља, и тада је, једног дана, ушао у његову радионицу и прикачио му орден баварски, изрекав ове речи: „Војсковођа се награђује на бојном пољу а уметник у својем атељеу, међу делима својим.“ Торвалдсен је имао ученика који су доцније и сами стекли имена; међу њима се особито истакли: Тенерани, Бјенеме, Матијас, Бисен (Данац). Био је љубимац жена, и најлепше од њих славиле су га и разносиле му име по свету. Он је много радио; његова се дела броје на стотине. Радио је по наруџбини, а радио је, као прави уметник, и за лично задовољство. Ја ћу навести само неколике важније му радове, задржавајући да уједно, о целом његовом стварању, кажем своје мишљење. Тако, међу најбоље Торвалдсенове радове спадају:

Хеба, из 1806[1]; *A genio lumen* (рељеф), 1808; *Хектор и Парис* (рељеф), 1809; статуарна група *Амор и Психе, Амор и пчела* (рефељ), 1809; *Амор и Бахус* (рељеф), 1810; *Марс* (колосална статуа) *трампи оружје с Амором,*

---

[1]) Године, које се уз радове бележе, казују кад су ти радови као *модели* били свршавани.

1811; *Улазак Александра Вел. у Вавилон*, велики рељеф из 1812, којим је требало украсити једну дворану квиринала, приликом дочека Наполеона I; *Јутро* и *Ноћ*, два врло позната рељефна медаљона, из 1815; *Венера*, 1816; *Пастир*, 1817; *Лорд Бајрон*, 1817; надгробни рељеф *г-ђе Шуберт*, лик супруге данскога посланика у Риму и пријатеља уметниковог, из 1818; *Сликареве Грације*, надгробни споменик Апијанија из Милана, који се одликовао као сликар женске лепоте, из 1818; *Меркур, убица Аргусов*, 1818; *Кнегиња Барјатинска*, 1818, итд.

Јула 1819 ишао је Торвалдсен у Данску, раставши се први пут с Римом. Ударио је на Швајцарску, јер је желео да се у Луцерну договори о изради споменика, који му је био поручен, и који је требало дићи оној чети Швајцараца што је, 10 августа 1792, изгинула бранећи Тиљерије. То је познати *Луцернски Лав*. Торвалдсен је дао скицу, а његов је ученик Бисен израдио модел. На самом месту, уметник је дошао на мисао, да се лав уреже у природној стени која се ту узвишавала, и то је извршио швајцарски скулптор Лукас Ахорн. У Копенхагену је дочекан врло свечано. Данци су се поносили тако славним суграђанином својим. И двор и грађани чинили су све могуће да му бављење у месту рођења буде што веселије. Тада је од градске управе добио велику поруџбину, да обновљену цркву Св. Богородице (Notre Dame) украси скулптурним делима. Августа 1820 крене се Торвалдсен натраг у Рим. Али је уз пут, преко Берлина и Дрезде, сврнуо у Варшаву. Хтео је видети место за колосални коњанички споменик кнеза Јос. Поњатовског, који је у битци код Лајпцига погинуо. Споменик му је био наручен 1817. Узгред ћемо рећи да су овај споменик Руси 1830 године, баш кад је готов био, после угушења пољске буне, одвукли; и да се, кажу, налази негде у Русији као кип Св. Ђорђа[1]). Том приликом наручило му је „Друштво пријатељâ науке и лепе књижевности“ да изради статуу Коперникову, која је, такође, свршена и подигнута 1830.

Из Варшаве оде Торвалдсен у Кракову, опет зарад једног посла; одатле у Тропаву, где је тада био конгрес немачких кнежева, и где му немачки (аустријски) цар наручи статуу *Кнеза Шварценберга* (за Беч). У Рим је стигао половином децембра 1820, и одмах приступио изради кипова и рељефа за Богородичину цркву. Хришћанска скулптура, као ново поље, беше од великог интереса за њ. Због посла, који је сад имао, ваљало му је проширити атеље, и најмити више радника. Једно је време радило код њега по четрдесет људи, које уметника које мраморника. Ни удео ученика његових у изради ствари за цркву Св. Богородице није био мали. Тако су, осим апостола *Павла, Андрије* и *Тадије*, које је са̂м мајстор израдио, све друге апостоле, по његовим скицама, вајали ученици. Од ових дела најзнатнија су: горостасни *Исус*, апостоли *Павле* и *Петар* (дело Бисеново), из 1822 (као модели); *Анђео с крстионицом*, 1823; *Улазак Христов у Јерусалим* рељеф, над главним уласком у цркву; *Милосрђе* и *Анђео хранитељ*, два импозантна рељефа; *Страдање Христово*, рељеф, дугачак 22 метра.

---

[1]) Adolf Rosenberg: Thorwaldsen. Лајпциг, 1896 стр. 61.

Време од 1820—1838 беше за Торвалдсена време највеће и најразличније делатности. Тада је радио скулптуре за цркву Св. Богородице; тесао рељефе из јелинско-римске митологије; сачињавао рељефне причице, у којима су амори главни јунаци, и које су толико познате и толико карактеристичне по његово длето; саздавао монументалне споменике, наручиване му са свих страна; статуе из старе митологије, за своје задовољство; рељефе из живота Христова и Старога Завета. Тако је он, да још само неколике његове послове поменем, израдио величанствени *Споменик кардинала Еркола Конслава* (1824); *Споменик папе Пија VII*, који је намештен у цркви Св. Петра 1831; огромну коњаничку статуу *Максимилијана I Баварског;* статуу *Гутенберга* у Мајнцу и *Шилера* у Штутгарту, које су, по његовим нацртима, извели ученици му Бисен и Бјенема; *Вулкана* (1837), итд.

Зна се да је 1830 романтика у литератури и уметности добила новога и јаког подстрека, и то баш из Француске, где се псевдокласицизам најдуже држао и најлепших плодова дао; и где му је Наполеон I желео и званичним путем помоћи, само да се одржи. И Торвалдсен је сад морао по штогод уступати романтици. Вели се да је то чинио још и под нарочитим утицајем свога пријатеља и заштитника, Лудвика I Баварског. Нови се правац огледа, на пр., на споменику Максимилијана I, на статуама Гутенберга и Кристијана IV. Нису то више копије класичних дела, са старинском ношњом; уметник сада репродукује типове из времена којем припадају.

Године 1838, Торвалдсен напушта Рим, где је век вековао, и враћа се на Север, отаџбини која га родила. Било је нешто разлога и у ондашњим приликама Италије, што се на овај корак решио. После француске Јулске Револуције, у Риму су били огорчени на Французе, те је постало незгодно за грађане Француске а поред ових и за друге странце, да тамо живе; а осим тога, беше се 1837 појавила и колера.[1] Али главни разлог овом сељењу треба тражити, пре свега, у оној жудњи, која обично овлада људима под старост — жудњи за завичајем, за местом на ком су се родили и где се провела прва младост, која је, ах! тако слатка кад се у вечеру живота на њу мисли! Последње дело, које је у Риму свршио, беше *Вулкан*. Као какав владалац, путовао је Торвалдсен. По заповести краља данског чекала је у пристаништу Ливорна једна државна фрегата да прими њега и дела његова. У Копенхагену, где је стигао 17 септембра 1838, био је краљевски дочекан. Радост народа и љубазност двора нису имале граница. Посета̂, ручкова, грљења било је више, него што је старост могла са задовољством поднети.

Торвалдсен је и овде наставио рад. Да би мирнији био, и више времена за рад имао, склонио се код својих пријатеља, барона Стампеа и његове духовите госпође, који су становали на свом имању близу Копенхагена (у Nysöe). Ту, у том идиличном месту, на плавоме Сунду, вратио се уметник својим аморима и рељефима из старе митологије, који му предмети увек мили беху; али је радио и на другим делима, особито на стварима за цркву Св. Богородице. Он је до краја живота био врло вредан.

Није дуго потрајало, а Торвалдсен зажели да још једном види Рим. Нешто од ствари и модела његових остало је тамо, па се и то намеравало пренети у Данску.

---

[1] Rosenberg, стр. 1,

На овај се пут кренуо са својим пријатељима, бароном Стампеом и његовом женом, маја 1841, ударивши преко Немачке, да би том приликом обишао градове, где споменика од његове руке имаде. Свуда, у Берлину, Дрезди, Лајпцигу, Франкфурту, Мајнцу, Штутгарту, Минхену, беше бурно дочекиван. У Берлину је и краљевска породица видно учествовала при његову дочеку, а од свог пријатеља, краља баварског, добио је велики крст ордена Св. Михаила. Из Баварске је кроз Швајцарску и преко Готхарда сишао у Италију, и стигао у Рим 12 септембра, где се задржао годину дана, до октобра 1842, отправљајући и сада овде прилежно своје скулпторске послове.

Жудњу за домовином заменила је сада жеља да буде што пре близу места где ће вечити сан боравити; и да среди оно што ће му иза гроба остати и име чувати. Пријатељи и поштоваоци његови беху још раније дошли на мисао, коју је и он прихватио, да се сва његова дела, од мрамора и метала, колико ових буде имао, затим модели и копије од гипса, скупе у једну збирку која ће његово име носити; а копенхашка општина повери зидање тога музеја једном од највећих савремених архитекта — Биндесбелу (Bindesboell), који је већ 1839 градњу отпочео. Краљ је уступио за музеј један део земљишта, на ком је двор Кристијансборг — на тако званом Дворском Острву, а потребан новац дао је град, и приложио народ уписивањем. Кад се Торвалдсен с овог пута вратио у Копенхаген, октобра 1842, зграда је већ била домакла довршењу. Од знатнијих му радова последње две године ваља нарочито истаћи нежне и патетичне рељефе надгробних споменика *Августе Бремерове* и *Филипа Халвега*, у жанру старих стêла. Биографи Торвалдсенови веле да је он, из жеље да иза себе остави што чистија и што савршенија дела, многе рељефе ранијег доба, сад у последњим годинама, прерађивао и изнова радио. Међу такве радове долазе, на пр., и рељефи *Четири годишња Времена*, који су данас у Данској и немачким земљама најпопуларнији, и још неколики.

Један је слуга уметников прибележио неколико анегдота из живота свога господара, из којих се види да је последњих година постао тешке нарави и да се скоро био подетињио; али дела тога времена не показују ни најмању посусталост маште, творачке снаге или руке његове. Он је радио младићском вредноћом до самога момента кад му се геније смрти, којега је он тако често и лепо у мрамору резао, жалостан, приближио и ставио своју лаку руку на њ.

Марта 24, год. 1844, није му било сасвим добро; осећао се уморан, јер прошле ноћи није добро спавао, али је ипак ушао у свој атеље. Радио је на великој бисти Лутеровој, која је требала да украси предворје цркве Св. Богородице, — кад домаћица, његова пријатељица, госпођа Стампе, која се беше забринула за њ, приђе да га позове на ручак. Није могао отказати љубазни позив. Блато што је у руци држао, остави на сточић крај бисте, и забоде палицу којом је моделисао. Свога атељеа неће никад више видети; а то је његов последњи рад који је остао недовршен, и поред којег ни један посетилац његова музеја не прође а да не застане, и не пусти се, за тренутак, у озбиљна размишљања. За ручком беше расположен, говорио је доста, и рекао, онако уз реч: „Сад баш могу и умрети: — Биндесбел ми је гроб спремио.“ По плану и распореду његовог музеја одређено је да му гроб буде у самом дворишту музеја. Сâм је желео да лежи сред својих дела. После ручка је посетио позориште. Успут је срео Биндесбела, и Андерсена, чије је приче изузетно читао увек, и радо. У позоришту је имао место у партеру баш до Еленшлегера, такође свога пријатеља. Једна се жена беше закаснила и Торвалдсен се морао дићи, да је пропусти на њено место. Кад се, затим, спуштао да седне, онесвестио се. То беше смрт. Тело је његово најсвечаније положено у једној капели цркве Св. Богородице, и истом 6 септембра 1848 пренесено у његов гроб, у музеју, који до тада није био потпуно готов ни намештен.

Пошто смо овако упознали главније моменте живота Торвалдсенова, моћи ћемо, сад, убрзо, проћи кроз просторије његова музеја. Као што рекосмо, *Торвалдсенов Музеј* подигнут је на Дворском Острву. Тако се зове један мали простор варошки, на јужном дну пристаништа, онде, где је ово најуже, и који оптачава један узан канал. Кристијансхавн, предграђе што лежи с друге стране пристаништа, везано је мостом за то острво. На њему је било најстарије утврђење градско (у XII веку), а данас су ту, краљев двор Кристијансборг који, после пожара 1884 још није обновљен, неколико здања у којима су министарства и народна библиотека, затим, Берза, једна интересантна грађевина из времена Кристијана IV (XVII в.), у ондашњем стилу, итд. Торвалдсенов Музеј је уза саму данашњу рујину двора Кристијансборга, и пада у очи својом необичном, екзотичном архитектуром. Биндесбел је умео на ђенијалан начин извести једно грађевинско дело, које и обликом својим симболише двоструку намену: да буде и *храм уметности и гроб једног великог уметника*. И збиља, кад се човек приближи овом необичном здању, од стране његова прочеља, на ком зјапе пет великих врата с масивним и испалим довратницима, налик на уласке старих мисирских храмова, — па баци поглед преко високе стрехе на здепасто, округло кубе, које се, мало даље тамо позади, слегло на широки четвороугаони тамбур, — збиља му изгледа да улази у некакав стари храм, или у какав велики маузолеј, и њим овлада извесно озбиљно и свечано осећање које га неће оставити док се год у том здању буде бавио.

Са стране фасаде (прочеља), уз неколике степени, који заузимају ширину целе грађевине, ступа се на перон, а одавде настаје једно предворје. Ту су намештени велики споменици од гипса, папе Пија VII, Максимилијана I, Пољатовског, и статуе Гутенберга и Шилера. Из предворја се улази кроз једна пространа врата у ходник, који иде дуж све четири стране здања, и из којег се, с једне стране, прилази собама где су дела уметникова, а с друге се излази на откривено двориште, које запрема средину здања. На средини је дворишта гроб Торвалдсенов, сав обрастао у цвећу; а зидови дворишта, унаоколо, украшени су al fresco, на тамном позађу, мотивима жалости са старих јелинских гробова, и шарама из гробница етрурских. Одатле воде једна голема врата, као она на фасади, у једну велику салу, позади, која допире до крова — здање је двоспратно — и која је горе засведена кубетом што се споља види. То је сала Христова. Врата су на њој отворена, и кроз њих видите горостасни лик Спаситеља који је као с амвона, из неког тајанственог старог храма, пружио руке ка гробу уметникову, и к вама који поред гроба стојите; а од статуе Христове до отворених врата стоје два реда апостола његових. То је најсјајнији моменат узвишене апотеозе, уметности и уметника, коју цела ова грађевина интерпретује. У осталом, у опште, чудновато дејство производи на човека то што уметник лежи међу делима својим. Чини нам се да те статуе, ти ликови од мрамора и гипса, нису ни сасвим мртви, ни сасвим неми предмети, него да у њима има живота; и као да чујете како вам, кад поред њих пролазите, шапућу: гледај нас, ми смо чедо онога мајстора што тамо лежи; онамо почива само тело његово, а ми смо душа његова! Ја не знам да ли је који други народ, којем своjем уметнику, и кад, већег и значајнијег споменика подигао. Собâ, где су смештена дела Торвалдсенова, осим велике Христове сале, има на првом спрату двадесет, а толико и на другом. У сутерену су изложена дела неколиких ученика његових. Све просторије музеја обојене су црвено, у стилу помпејанском, да би, тако, белоћа мраморна (статуâ) одударала. Модели (у гипсу) већином су распоређени по ходницима, а дела од мрамора, по собама. Цела велика колекција садржи 89 статуа, 130 биста, 240 рељефа, и три дугачка фриза — све од мрамора. Не рачунам масу модела, нацрта и само отпочетих радова. Намештању је музеја присуствовао Торвалдсен. По његовом су упутству, у главном, предмети и распоређени.

Собе првога спрата, што леже лево од ходника кад се споља дође, хране узвишено лепе кипове богова и хероја јелинских; а у собама, којима се приступа из ходника десне руке, стоје дивне статуе: Адонис, Тријумф Љубави, Ганимед с Орлом, Лорд Бајрон, и др. Поред главних дела, која су обично тако изложена да на њих први поглед падне, налази се по свима собама и ходницима безброј рељефа и биста. И на горњем, другом спрату, има неколико од најбољих ствари, на пр. две играчице, и већи број амора (све у мрамору), али су на том спрату собе, већином, заузете Торвалдсеновом галеријом слика од немачких и данских уметника који су живели у Риму кад и он, и његовом богатом збирком књига и антиквитета, новаца, медаља, старих гема, итд. Једна одаја чува бисту Лутерову на којој му смрт задржа руку; а једна је намештена онако како обично беше намештена соба у којој је живео. Старински и скроман мебел; огледало живота каквим је скулптор увек, па и онда кад су му материјалне прилике биле одличне, живео.

Нећемо застајати код појединих дела Торвалдсенових. За то немамо времена, а ни места у једном оваквом напису. Али је потребно да допунимо оно што смо напред, узгред, казали о карактеру ове уметности.

Од половине XVIII века до данашњих дана, одмењиваху се у популарности, код европских народа, различни правци и стилови уметности. Иза бароке дошао је неокласицизам; овај је потисла романтика, романтику су одменили реализам и натуралистичност. Та одмењивања праваца јављаху се као последице измењиваних погледа о задатку уметности, и промењиваног укуса, који се није могао стално задовољавати оним што му савремена уметност пружаше. А узроци свему том могу се тражити, дубље и даље, у општим културним приликама, психичком расположењу света кроз извесно време, утицају ђенијалних, домаћих или страних, људи; а могу се, донекле, налазити и у самим правцима уметности, за које, били мâ који и мâ какви, изгледа *да мора настати време*, кад више немогу задовољити укус људи, и кад се од уметности стане тражити нешто, чега она онда, у том правцу и стилу, нема. Али би погрешно било, кад би се мâ за који правац уметности мислило да је *сасвим*, и на вечита времена, припао прошлости; као што би погрешно било веровати да су они уметнички стилови који нам данас причињавају највише задовољства за увек утврђени. Пре свега, у сваком правцу уметности, и на свима пољима њеним, има и имало је даровитих и ђенијалних људи, који су стварали дела која никад време збрисати неће, из којих ће, независно од правца и стила, људе очаравати велики ум и велико срце уметниково — која ће, дакле, вечито лепа бити. Правци и стилови су промењљиви, а ђенији су бесмртни, вечити. А после, историја је ту, од Аристотела и Платона до данас, да нам и на пољима уметности илуструје оно познато правило Ђиролама Вика о сталном кружењу, и узајамном одмењивању извесних, истих принципа и погледа. Образовани људи, код нас, који прате најновије покрете књижевности и уметности западних народа, опажају како најновији, натуралистички, правци уметности почињу губити земљиште, и како се уметници понајлак опет осврћу на романтику и класицизам. Разуме се да је то засад још само пробање, пипање. Може бити да ће се доспети до каквог новог правца, који ће моћи измирити различне хетерогене, естетичне погледе што се, последње време, у књижевности и уметности отимају о превласт, али је факат да натурализам свуда већ преживљује озбиљну кризу. У Данској, где смо сада, реалном и натуралистичном правцу уметности, чији први и одушевљени поборник беше, око седамдесетих година, Георг Брандес, ништа није толико сметало, да се стално одомаћи, колико спомен на Торвалдсена, чија је дела тај оштроумни човек, онда, с катедре универзитетске у Копенхагену, истина с поштом коју један народни великан заслужује, али строго критиковао, налазећи да су хладна, водена, без живота, и да у њима ничега класичног (античког) нема. Време је показало да је дело Торвалдсеново јаче од нове уметности. Још 1873 писао је Јаков Фалк, приликом бечке изложбе, о данској уметности овако: „Чини нам се да спомен Торвалдсенов као благослов лебди над уметношћу и индустријом његове земље. Под његовим утицајем не само да се подигла цела уметничка радиност Данске, него као да још и данас он утиче да у сваком уметничком раду буде благородства, мира, отмености и одмерености, оних особина којима се његова рођена дела одликују“. А један наш савременик који добро познаје прилике уметности у Данској додаје: „Да, данска је уметност, за оних дваестак година које после тога (после 1873) следоваше, јако нагињала правцу који се тада у Паризу истицао изнад осталих; а нарочито је данско сликарство, на своју штету, примило од француског натурализма више но што је издржати могло. Али се вајарство одржало, у главном, независно од француског утицаја; и данас још већина његових представника држи се античкога правца, и *идеалистичког* гледања на задатак уметности које је пријатељ и ученик Торвалдсенов, *Вилхелм Бисен*, дотурио млађој генерацији. У најновије време, изгледа, да се и на пољу сликарства врши обрт у корист тог правца«.[1])

Бити толико моћна и онда, кад су се уметност и укус већине света отпадили од класицизма и ударили друкчијим правцем, могла су дела Торвалдсенова само зато, што у њима има нечег што је збиља савршено и лепо, и што ће бити увек лепо, и увек очаравати.

Шта је то?

То је, на првом месту, *лепота човека* у тим делима. Испод длета модерних вајара није изашло отменијег и лепшег лика човечјег од Торвалдсеновог Адониса, Меркура, Ганимеда, Пастира, Хебе, Марса, Христа, итд. Проучавањем најсавршенијих примерака јелинске скулптуре у збиркама Рима, успео је он да ухвати идеал лепоте човечје и да га утврди у безброј дела која су по чистоти форме и ритму линија остала ненадмашна. Торвалдсен није само копирао старе скулптуре, као што ни Гете у својој »Ифигенији«, ни Шилер у »Месинској Невести« нису копирали јелинске трагичаре. И он је, као и ти велики немачки песници, похађао стару школу да тамо само види шта је лепо. Данас се иде у Природу, да се учи; онда је, по упутству Винкелмана и Лесинга, ваљало ићи класичним уметницима и од њих се научити како треба на Природу гледати. За Торвалдсена је, као и за Праксителеса, лепота човечја у *младости* и *снази*, у извесном *достојанству* и *отмености*, које се особине по погледима старих не могу истиснути из појма о Лепоме; и најпосле, у извесном *спокојству* и *хладноћи*, што следује појму отмености и достојанства.

Стари је прекор да Торвалдсенова дела немају живота, да су његови кипови без душе. Колико у том има истине, грех је школе његове и целог оног правца уметности. Али не треба ни то узети буквално, као што се обично чини кад се обавештења о уметницима траже само у школским уџбеницима. Торвалдсенова дела нису без живота, само што се тај живот не манифестује у онаквој јачини страсти и осећања какву укус већине света *данас* тражи. Лепота никад није у смрти, него у животу; и оно што је некад цео свет очаравало, и што данас још многога привлачи делима тог уметника, опет *је живот* који, мâ и благо, из њих бије. Само се не сме поред Торвалдсенових дела пролазити брзо као на каквој обичној шетњи кроз музеје, с делима других модерних мајстора; треба подуже пред њима застати, па да се и живот и лепота њихова осете. Тако се само може осетити ритам на телима људи Торвалдсеновпх, који вам годи, као што вам годи кад ослушкујете скандирање каквих добрих стихова, и она чедна срамежљивост која као чаробан вео штити гола тела његових муза и грација од погледа који профанишу. Многи од његових рељефа права су песничка дела. Улазак *Александра Великог у Вавилон* јесте лирски еп; неколико његових надгробница могу служити као пример нежне елегије; у великом низу рељефа с аморетима имамо збирку меких анакреонистичких песама. Торвалдсен је имао своју теорију о љубави. Она је изнад свачег у свету. Њој служе и богови и људи. Она припитомљује лавове, језди на делфинима по мору, изазива цвеће да ниче по пешчаним пустарама, извитоперује копља из руку Марсових, урезује на стени Олимпа законе, по којима се светови крећу, итд. До краја свог живота није престајао да израђује рељефе с аморима. У тим је пословима налазио одмора и нарочите насладе. Између осталог што се у току времена писало о Торвалдсену, било је и то, да су његови радови — и ако рађени по мотивима из живота старих Јелина, и угледањем на стара дела уметности — по својим главнијим особинама сасвим модерни. У колико се тим хтео чинити некакав прекор уметнику, тај је неправедан. Један Данац, дабогме, не може никад бити Јелин. Ма која уметност да се обрађује, ма како да је дубоко и пространо уметниково познавање класичног, или којег другог времена и света, кроз дела ће његова увек пробијати оно што он има од мајке и земље своје. У Немачкој и Данској растурају се сваке године стотине хиљада дела Торвалдсенових. Ретке су и сиромашне, сеоске куће које не би имале, као украс, копију којег његовог рељефа. Таква се популарност може објаснити само тим, што Германци у Торвалдсеновим делима распознају и осећају нешто што је сродно с њиховом душом, што је њихово. Тако на пр. код Торвалдсена није јелинско, него чисто *модерно* оно што у по неким његовим делима има *идиличког*; као што је такође модерна, и германска, тенденција других његових радова — „Четири годишња Времена“, „Дан“, „Ноћ“, итд. — да изазову извесне штимунге. Може бити, најпосле, да је тачно и оно што је Г. Брандес одавно приметио, да у класичној мирноћи тих дела треба гледати, донекле бар, опетовање северне, данске природе. Над целом се Данском, рекох раније, разастире некакво чаробно спокојство, а и једна је одлика у карактеру северњака, а особито Данаца, да се лако не подају страстима, и да на живот гледају с неком тихом, достојанственом озбиљношћу.

---

[1]) Rosenberg, стр. 104.

V

Из Торвалдсенова музеја пређох у *Краљевску Галерију Лепих Вештина*. Велика грађевина, новог италијанског ренесанса, у улици Селвгаде, назидана по плану В. Далерупа 1896. На доњем је спрату смештена богата збирка цртежа и модела скулптурних, а на горњем је галерија слика и скулптурâ. Ова је подељена на два одељења: једно чува радове домаћих уметника, а друго страних мајстора. Галерија странаца има највише хола̀ндских уметника из XVII в. *Рубенс* је презентиран с неколико портретских студија и једним великим табло-ом (Соломунова Пресуда), а има делâ и од Јак. *Јорденса*, *Снајера*, Н. *Елијуса*, *Рембранта* (два портрета — једног човека и једне жене. Мисли се да је овај други слика Хендрикје Стофелеове, пријатељице и заштитнице уметникове, у његовој старости). Осим тога, то одељење има и неколико италијанских мајстора: *Мантењу* (Пјета̏), Ф. *Липија* (Света Катарина), Салватора *Розу*, итд. И Лука *Кранах* је богато заступљен. Ту је и његова мала, нежна слика Амора што се жали Венери на пчелу која га је пецнула. Мене је више занимала данска уметност, те сам се у домаћем одељењу и задржа подуже. У средњем веку, у Данској као и другим земљама, није било другог сликарства, осим црквенога; и повише интересантних старих икона и олтара налази се данас прикупљено на другом месту (у Народном Музеју). Доцније, у XVII в., краљ Кристијан IV био је велики љубитељ уметности и трошио доста на зидање замкова и њихово украшавање; али се он служио страним уметницима, највише холандским. Половином XVIII в. основана је у Копенхагену академија уметности (1754), али ни један необичнији таленат није из ње изашао до краја тога столећа. По неколико само доста добрих портрета има ова збирка од *Јулеса* и *Абилгара*, Торвалдсеновог професора и заштитника. Абилгар је стекао заслуга и као илустратор књига — класика. Истом с општим јачим покретом књижевности, почетком XIX в., презнуле су уметности у Данској. Особито је поезија, која тада беше јако напредна, утицала на препорођај сликарства, упутивши га изучавању и снимању отаџбине; а велике су заслуге у том погледу и ондашњег критичара *Хејена* (Heyen † 1870), који за уметност данску почетком XIX века беше донекле оно, што је при крају тог века за књижевност Георг Брандес. Велики низ националних сликара XIX в., којима се мала Данска и пред великим, културним народима поносити може, предводе *Екерсберг*, 1783—1853, и Кристијан *Кебке*, 1810—1848. Први је био ученик Давидов, чиј је манир и технику усвојио (солидно цртање; фини, хладан колорит). Од њега показује ова галерија, осим јако цењених портрета, и неколико *пејсажа* и *марина* (описи мора и живота на њему и обалама његовим), малих слика, које посматрача одушевљавају Природом. Од другога имаде слика из Копенхагена његовог времена. Што се улази дубље у XIX век, број одличних уметника расте. Од половине века сретамо се с неколицином, који су као сликари данских пејсажа и прилика из свакидашњег живота свог народа, стекли лепог имена и изван отаџбине, као што су: А. Лундбу (Lundpue), Сковгард, Сонеј, Даленгард, Екснер, и други. Интересантно је и то, да је пример прослављеног суграђанина, Торвалдсена, одвео доста талентованих уметника у Италију, који су, после, најрадије снимали њене предмете и пределе. Од таквих су и двојица највећих данских сликара XIX века: Вилхелм *Марстранд*, 1810—1873, и Карл *Блох*, 1834—1890. Обојица су обилато заступљена у овом музеју. Марстранд је необично даровит, и неисцрпан. Оставио је дела̑, по сиже-има најразличнијих, која сведоче о многострукости његових способности. Осећање лепоте му је живо и отмено, било кад молује озбиљне прилике и достојанствене типове из Библије или историје данске, било кад нам приказује какву сцену с пазара, у Италији, пуну живота и шаренила. Цртеж му је изредан. И Карл Блох је италијански ђак. Он је унео у данско сликарство историчнога сјаја. Гдекоји су му таблои од силнога ефекта, као на пр. „Самсон у Воденици“ и „Краљ Кристијан II у Тамници“.

И најновији, натуралистички правац, броји овде неколико, свакако најбољих, представника. На првом месту је П. С. *Крејер* (Kreyer), ученик Бона-ов Bonnat, коме припада част да је у Данској засновао нову школу, и први био који је младе таленте стао упућивати на озбиљно посматрање Природе и хватање оног што је у њој интересантно. Казао сам да је овај правац био под сталним утицајем француске најновије уметности. Поред Крејера, из исте су школе у овој збирци и радови О. *Бахеа*, и Вига *Јолансена*. Доста одличних младих талената нису се још удостојили да буду пуштени у ове галерије, и њихова би се дела морала тражити по *приватним* збиркама којих у Копенхагену има неколико, и великих. Уметнички је укус код Данаца необично развијен. Трговци - газдаши и индустријалци надмећу се ко ће пре купити за своју кућу дело каквог младог уметника, које су стручни листови похвалили, или је од жири-а, за време последње изложбе у дворцу Шарлотенбергу (где је академија уметности и где се сваке године држе, од 1 априла до 15 јула, изложбе најновијих уметничких радова) награђено.

Поред старе збирке, својине грофовске породице Молткеа, која има ретких дела и од гласовитих страних мајстора, заслужују пажњу и приватне колекције Хиршпрунга и Др. Брамсена, са радовима уметника који, у најновије време, избијају на глас (на пр. Паулсен, и В. Хамерсхеј, један оргиналан и рафиниран таленат. Обојица су натуралисти). И држава, и општина престонице, чине доста за уметност, али опет уметници у Данској, чиј број није мали, живе највише од приватних поруџбина. Србијо, кад ћеш ти дотле доспети!

Од вајара, у домаћем одељењу — да се вратимо музеју — имају повише радова J. А. *Јерихау*, 1816—1883

(„Херкул и Хеба“, „Ловац“, и др.) — и *Висен*, 1798—1868. Од њега су неколико карактеристичних биста. То су два старија мајстора, који су једно време, 1850—1870, били и највећи уметници у земљи. Али њихових дела има и више и знатнијих у глиптотеци *Нови Карлсберг*, којој сам се и упутио, пошто сам напустио Краљевску Галерију.

Из поштовања које треба свуда и на сваком месту одати родољубљу не сме се не споменути начин, на који је овај интересантни музеј постао. То беше с почетка приватна колекција богатога пивара Карла Јакобсена. Он је био велики љубитељ уметности, и почео је још од 1878 куповати оригиналне моделе (у гипсу) данских и првих француских савремених вајара, а и по које дело, од веће вредности, у мрамору, и украшавати њима салоне своје пиваре у Валбију, близу Копенхагена. Поступно је збирка расла и постала важна и чувена. 1888 реше се Јакобсен и његова одлична жена, г-ђа Отилија, да је поклоне држави. У исти мах су приложили и знатне суме новаца од којих је — с оним што су и држава и општина дале — подигнута сјајна зграда (1897) у коју је збирка пренесена. Тај најновији копенхашки музеј носи име пиваре Јакобсенове, *Ny Karlsberg*.[1]) И он се састоји из два одељења: у једном су радови данских, а у другом француских уметника. Француско одељење садржи само уметнике из времена после 1870, кад је, као што је познато, француско вајарство стајало на највећој висини у Европи. Од данских уметника најобилније су заступљени Бисен и Јерихау. Оба знаменита вајара, на чија дела, шетајући по Копенхагену, врло често наилазите, припадају једној школи — Торвалдсеновој; али они нису и без својих индивидуалних одлика. Бисен, говорећи у опште, испољава више мушкоће. Бурне националне борбе, 1848—64, споља и унутра, нису прохујале без утицаја на осећање и душу његову. Из великог броја његових радова у овом музеју, истичу се, нарочито, *Ахилес*, који седи на једној стени, гневан што су му убојни другови мали; *Жена на Купању* и *Продавачица Цвећа.* У свима има финог духа и карактера. Јерихау је нежнији. Његова група која представља *Адама*, када први пут угледа *Еву*, чаробне је лепоте, нежна и пуна рајске безазлености; и подсећа на она дивна места из Милтонова епа где се описује први сусрет Адама и Еве.[1]

---

[1]) К. Јакобсен је засновао, у Валбију, и збирку старих, грчко-римских скулптурних дела. Зове се *Стара Глиптотека*, и врло је богата; ту се, после Италије, налази највише римских биста. И ову је колекцију Јакобсен поклонио држави (1890) с тим, да држава подигне лепу зграду за њу.

Истог је — Торвалдсеновог — правца и одлични скулптор *Фрајнд* (1821—1900). Најбоље му дело у овом музеју *Товије и Анђео.* Нову школу у овој збирци репрезентује специјално *Синдинг* (1846), Норвежанин, који је за данско вајарство оно што је Крејер за сликарство. И он има своје одељење. Сасвим други свет налазимо ту; мање уметности, мање лакоће и благородства облика̂, а пуно живота и страсти. Док вас дела старијег правца заносе лепотом и преносе у некакво свечано расположење, дотле вас млађи уметници вуку у свакидашњи живот, међу обичне, познате вам људе, и упућују вас на озбиљна размишљања. У једној књижици, коју купих, на уласку овог музеја од његовог вратара, нађох ове речи уз име Синдингово: Док су старији умели наћи тихих инспирација, ослањајући се на дух хришћанства, дотле многи млађи немају таквог ослонца. Њихова су дела говор жеља и страсти. Нова генерација обраћа се својим аспирацијама ка реалном, тачном, истинитом. Она хоће да покаже како збиља људи раде, дркћу, љубе, трпе и умиру. Они хоће да замене величину, спокојство и мир старијих, животом, мишљу, радом.“ Међу најзнатније радове Синдингове спадају *Жена што држи мртвог Мужа,* и *Мајка крај мртвог Сина.* Овај је уметник радио и карактеристичан фриз око олтара, цркве Спаситеља, коју је зидао

---

[1] „Not equal, as their sex not equal seem'd
„For contemplation he, and valour form'd
„For softness she and sweet altractive grace
„His fair largefront and eye sublime deelared
„Absolute rule . . .
„Grace was in alle her steps, haeveu in her eye
„In every gesture dignity and love; итд.

„Не беху једнаки, као што изгледаше да ни једнога пола нису. Он је створен да мисли и буде храбар, а она да је нежна и да заноси чарима. Његово лепо широко чело и дивно око издаваху му жељу за господарењем. У сваком њеном покрету беше лепоте, небо је у њену оку, а у сваком кораку достојанство и љубав.“

К. Јакобсен, у Валбију, на ком је представљен *Христос окружен Апостолима.*

Вајари тога новог правца, као и млађи сликари дански, ишли су у школу код Француза; и при уређивању овога музеја гледало се, да се посетиоцима олакша упоређивање данске и француске уметности. Француско одељење има радова од Шапиа (Жан д'Арк), Дибоа (Ева), Фалгијера, Готрена, Баријаса, Мерсијеа, Жерома, и др.

После тога походио сам дворац *Розенборг.* Зидао га Кристијан IV, 1610—1625, у стилу холандско-немачког ренесанса, од црвене опеке, с ивицама и довратницима од бела камена. Дворац крунишу неколико виших и нижих торњева и кула, градећи га живописним. Ту су становали краљеви од краја XVII до почетка XIX века. Данас је ово врло интересантна збирка ствари и објеката, којима се служили владаоци, што ту живљаху. И у другом свету има таквих музеја, али не знам да ли се игде може наћи толико отворености и поверљивости, колико у овоме данском. Ништа се није затајило; све је изнесено пред гледаоце, и оно што показује врлине, као и оно што показује слабости појединих краљева и краљица. Ствари се налазе у истим собама, где су биле док се ту становало. Осим писаћих столова, на којима још леже пера, с којима су потписивани какви важни државни акти, могу се видети и инструменти за лечење „тајних“ болести, бокали из којих се пило, љубавна писма краљица и краљева, портрети краљевих метреса и краљичиних љубимаца, итд. Соба Кристијана VII чува ликове несрећне краљице Каролине Матилде и њеног пријатеља Струенсê-а. У једној соби Кристијана IV изложена је хаљина, на којој се још види крв од ране, задобивене у поморској битци код Колбергерхејде, јула 1644; а поред тога, и велики пехар од неколико литара, из којег је пио краљ са својим ђенералима и саветницима. И у том је послу предњачио Крисријан IV; само је он био кадар да искапи пехар на душак. Од његових доглавника једино му је још владика сјеландски могао конкурисати. По свима просторијама овог замка има и ситних скупоцених уметничких објеката, које су дански краљеви добијали на поклон од страних, највише од француских владалаца, као статуета од сребра, ваза из Севра, малих емаљираних портрета, владалачких биста од метала, итд. Цео горњи спрат дворца заузима престона сала — La salle des chevaliers. Дванаест скупоцених зидних ћилимова, из радионице коју је у XVII в. био подигао један Холанђанин, проткани су сликама из Сканскога рата (1675—79). Ту је и престо̑ краљев под једним балдахином од црвене кадифе, с три сребрна лава крај себе, природне величине, који представљају три мореуза данска: Сунд, велики и мали Белт.

Одавде сам отишао у *Народни Музеј*, који је смештен у тако званој Принчевој Палати, близу нове општинске куће. То је стара грађевина у старијем стилу XVIII в., где су некад становали принчеви краљевске породице. Музеј је постао од различних колекција које је учени археолог М. С. Ј. Томсон, око половине прошлога века, по научној методи класификовао и уредио; и које су 1892 скупљене под именом Народнога Музеја. Имаде два пространа одељења: *данско* (етнографско и историјско), и одељење *класичне старине;* а под истим је кровом и *краљевски кабинет медаља и новаца*. Као свуда у Копенхагену, тако су ме и овде највећма занимале данске збирке. Ту се налазе предмети, који илуструју живот Данаца од најстаријих времена, па чак до пред крај XVII века (1660). Рекох већ, да је овај музеј богат објектима из преисторијског доба. Богатијега нигде нема. Он располаже са преко седамдесет хиљада бројева, и одавно привлачи учене људе и студенте са свих страна. А служио је и својим лепим уређењем као узор неколиким сличним збиркама по Европи. Ем Гвиме, оснивалац париског музеја „Guimet“, писао је 1875 у својим „Скицама из Скандинавије“: „Излазећи из овога јединственог музеја своје врсте, питао сам се, да ли Француска имаде што слично, и не би ли нужно било да што скорије заснујемо и ми тако поучну и занимљиву збирку“.

Можда ће кога и код нас интересовати, да сазна што о једној тако чувеној збирци преисторијског материјала, те зато неће бити на одмет, ако се и овде мало задржимо.

Сав материјал из преисторијског времена распоређен је у три велика одсека (или периода): период камена, бронзе, и период прве употребе гвожђа. Сваки одсек има своје пододсеке (епохе). Данска је, сравњена с осталим европским земљама, била и у најстаријем периоду врло насељена. То се даје закључити из обиља објеката, који су овде сабрани; а може се видети и из географске карте оног времена, која је израђена на основу опсежних научних испитивања. Једна таква карта, на којој су уписана насеља људска из доба старије камене епохе, стоји над вратима друге сале.

Најстарији трагови живота човечјег у Данској не премашају време, када су северне земље у главном имале већ садашње облике. Према том, човек је тамо дошао много доцније, него у гдекоје земље средње или западне Европе; и дошао је, дакле, с извесним напретцима и искуствима из старијих постојбина. Узима се, по процени различних прилика — и ако то није потпуно тачно — да је период камена трајао у Данској од 3000 до 1500 г. пре Хр., дакле онда када културе на Еуфрату и Нилу беху на врхунцу развоја и сјаја. При уређивању музеја пазило се, да се тамо где није било могућно поуздано кронолошко одређивање, предмети, ипак, што приближније распореде по својој старини. Пре свега, огромни материјал из каменог периода — да останемо најпре код њега — подељен је на два одељка, који представљају две велике епохе: старију и млађу *камену епоху*.

Ми се не можемо дуже на овим стварима задржавати. И једна општа карактеристика те две епохе моћи ће, у једном оваквом напису, заменити сваки подробнији опис.

Највише грађе за изучавање старије камене епохе, у Данској, пружају сметлишта љу̑са̂ка̂ од острига и костију птица и других животиња. Сметлишта ова се налазе на обалама морским, или близу њих, а образована су од остатака људске хране. Таквих сметлишта (Kjökkenmöddinger) има највише у заливима и фјордовима, особито на Категату, где су за ондашњих времена морала бити богата лежишта острига. На обалама мора, где остриге није било а беше људских насеља, налазе се у сметлиштима археолошки објекти истога карактера, само без љусака од острига. Ова су сметлишта често врло велика. Тако је на пр. оно код Ертебела, на обали Лим-Фјорда, дугачко 450, широко 50, а дебело шест стопа; а код Хаунеа, на уласку у Мариагер-Фјорд, 300 дугачко, 70 широко, а три стопе дубоко. Осим остатака од јёла, шкољака, костију птица и других животиња — у свима се тим налазиштима, где више где мање, налазилò каменога оруђа и преостатака друге врсте, као што су огњишта, крњаге посуђа, и др. По гдегде се наилазило на стотине и хиљаде таквих археолошких предмета. На неколико је места натрапано у тим гомилама људских огризина и на по који костур човечји.

Карактеристична обележја ове данске старије камене епохе могла би се свести на ово: Људи већином обитавају на обалама морским, и по којега језера. Хране се остригама, различним шкољкама, рибом и месом дивљачи. Жита још нема. Целе унутрашње просторије обрасле су гором; оруђа за кр́чêње још су неразвијена. Од домаћих се животиња имао само пас. Обедовало се на једном месту, и под ведрим небом. Можда је све село или хорда јела заједно; а и мртваци су сахрањивани онде, где се јело, или у непосредној близини. Уз мртваца се није ништа метало, као што се доцније радило, а што би им зар устребало на путу за вечност. Није, без сумње, још ни постојало веровање у какав други свет. Од дрвећа је био највећма распрострањен, кроз цео камени период, храст. Букову дрвету, које је данас најчешће у Данској, није се сачувало ни најмањег трага из онога времена. Чунови су грађени од једноставних, дебелих храстових стабала: — два су таква нађена у прибрежним мочарима, и чува их музеј. Оруђа, сва без разлике, секире, ножеви, тестере, стреле, стругала, брадве, сврдлови, маљеви, чекићи, длета, справљана су од кремен-камена, и нису још глачана. А употребљаване су за извесна оруђа животињске кости и рогови јеленски, као на пр. за кратке мачеве, врхове стрела и копаља (ипак много ређе но од камена), за удице, ракљице за ловљење јегуља и других риба, игле, и за оруђа којима се камен разбијао (по некад и од јеленског рога). Међу овим различним оруђем једно је било специјалитет Скандинаваца онога времена, наиме коштани врх копља, с ужљебљеним сечивима од камена. Кићења још није било, нити је ћилибар употребљаван. Орнаменти су врло ретки. Грнчарије имаде свега два типа: повећи лонац, с више или мање суженим и врло дебелим дном, гладак споља и само при врху оперважен скромном шаром; и ћаса, овална, округлога дна. Додаћемо још и да се Данска, као што учени људи (дански геолог Форхамер) доказаше, полако али стално, са северо-западне стране уздиже, а на југо-истоку спушта. Зато су места, где беху насеља док трајаше камена епоха, данас на северу, у Јиланду, удаљена од обале морске, уз коју су некад непосредно лежала (на пр. сметлиште код Ертебала је сада 1100 стопа далеко од фјорда), док су на југо-истоку утонула у море или блатишта која постадоше близу њега.

У млађој епоси камена људи нису више становали само крај мора, нити се исхрањивали једино риболовом и дивљачи. Њихова насеља беху расејана широм земље; а у неким пределима, као на пр. на мореузу између Сјеланда и острва Амака, где је Копенхаген, и средином Јиланда, као и на западној страни тога полуострва, била су врло густа. Она се сада обично простиру на брдским косама или падинама брегова. Земљорадња и сточарство постају сада важна животна средства. Од домаћих животиња, поред пса, налазимо и говече, овцу, свињче, козу, па и коња; а од житâ пшеницу, јечам и ситну проју. Људи су пребивали у плетарама олепљеним блатом. На местима људских насеља налазе се често остатци старије и новије епохе, што сведочи да су насеља била стална.

Археолошке предмете ове епохе храни музеј у три одељења (времена) која показују, како су се оруђа, којима се људи служили, поступно усавршавала, а донекле и како су се и погледи људски, нарочито религиозни, развијали за трајања те епохе. Карактеристично је по целу млађу камену епоху, да су сад оруђа — и ако још увек од истога градива: камена и кости — финије израђивана, сложенијих облика, и увек углачана. При исходу њеном опажа се на формама оруђа и утицај металне културе, који је допирао с европскога Југа, где је већ владала употреба бакра и бронзе. Сад, у овој епоси, имаде више и развијеније орнаментике на грнчарији. Кићење, особито женскиња, јако је раширено, а као накит су важили комадићи ћилибара, овлаш дотерани; зуби од пса, видре, свиње; врхови јеленских рогова, округли камичци, итд. Од два зуба дивљега вепра састављао се накит за грло и мишицу. Накит овај се налази често у гробовима женскиња; али су знатне количине ћилибарских зрна нахођене на разним местима по Данској, најчешће у блатиштима. То су скривена блага оних древних времена. Само на једном је месту нађено у једном земљаном суду 4000, које готових које неизрађених, ћилибарских зрна.

За сахрањивање мртваца грађене су у овој епоси гробнице и гробови. Уз мртве се остављало по један земљани, пићем напуњени суд, по нешто ствари и увек који комад оружја, ако је мртвац мушко, што ће му све требати на путу у вечност. Велика се разлика између старије и млађе камене епохе очитује специјално на грнчарији. Она сад располаже с неколико типова и више облика, с више и лепше орнаментике; и земља од које је рађено посуђе боља је; бокови судова су тањи; лонци и ћупови имају уши за убрађивање и вешање; по трбуху тих судова урезиване су дубоке низдужне бразде, које су кадшто испуњене неком белом материјом или су љуском од извесне шкољке утискиване рупице. Често су судови украшавани око бока и поврх грлића или уста утисцима врпца. На судовима, који се налазе на Сјеланду, виде се често убодене очи и урезане обрве. Од оружја је у овој епоси врло дуго била најглавнија убојна секира. Она је прављена од различнога камена: кварцита, гранита, пешчаника. Музеј има само једну сломљену секиру од нефрита, за коју веле да је нађена негде у Шлезвигу, а врло много од обичнога домаћег камена. Карактеристично је богатство облика убојне секире, од којих су неки чисто северњачки, а неки туђински, са Запада Европе. У ово време открићемо једну исту културу у скандинавским земљама, западној Русији, северној Немачкој и Холандији; али има трагова о свезама које су постојале између Данске и западне и јужне Европе. Уз мртваца је полагана у гроб и његова убојна секира, и то тако, да му држаље буде до руке, а облици секире на грудима или рамену. И најлепши је завет боговима чињен излагањем секира. Али изгледа да је при самом крају ове епохе секира потиснута из употребе, и да се важношћу истакло шиљато оружје — мач, копље, стрела — јер је по гробовима тога доба више нема. На лепоту убојне секире, и њену добру израду, полагало се доста, зато што је била најважније оружје, и којим се човек онда највише дичио.

Места (фундови), на којима се налазе археолошки објекти млађе камене епохе у Данској, јесу *сметлишта*, која су преостала као трагови некадашњих насеља, *заветине* и *гробови*. На такве су групе и у музеју предмети распоређени, држећи се увек кронолошкога реда, као предмети из насеља, гробова и са заветина. У сметлиштима ове епохе налази се костију од свиње, говечета, овце и козе. Костију од дивљачи има много мање, а мање су и количине шкољака. Нађе се и оруђа људских, која су или одбачена или заборављена.

Највише и најлепших примерака ствари, нарочито оружја онога доба, скобљено је којегде у пољима на малој дубини, или у мочарима и блатиштима. Како је на оваквим местима ишчепркавано увек по више екземплара (2—50) једнога предмета — секира или мачева, тестера, длета или другог оруђа — поређаних једне до других, и најчешће лепо израђених, и неупотребљених, дошло се до закључка: да су то завети (као римски *ex voto*), чињени боговима, било у знак захвалности на каквом дару њихову, или из надања у њихову помоћ. Највише и најлепшега материјала има музеј из таквих налазишта.

Али што нарочито занима учене људе, јесу *гробови* из ове камене епохе, и то не количином археолошке садржине, која није велика; но због карактеристичних особина, како самих гробова, тако и налазака у њима, као и због резултата, до којих се долази проучавањем овога градива. У дугом времену, које заузима млађа камена епоха, било је више врста гробница или гробова људских, које кронолошки иду овим редом: *мале гробнице* (Dysser), *велике костурнице* (Riesenstuben), *јединачни гробови* и *сандучаре*.

Мале су гробнице најстарији и најпростији облик. С четири или пет тешких каменова ограђен је један мали простор, и озго наваљена опет повећа стена. Затим је то затрпано земљом, а хумка која је тако постала оперважена је мањим камењем. По облику који имају споља зову се или округли, или дугачки гробови. Немци ове друге називају Hunenbetten. Таквих малих гробница има од $4^1/_2$—$10^1/_2$ стопа дугачких, 2—4 стопе широких и 2—5 стопа високих. Негде је нађен по један, а негде опет више костура, увек с археолошким објектима — грнцима, оружјем, накитом. То беху ваљада породичне гробнице. После малих, долазе у обичај велике костурнице (џиновски грабови), код којих је обимнији простор заграђен и покривен узвишенијом хумком. Унутрашња запремина махом износи до 12 стопа дуж., кадшто и 20, и 30; висина 5—6. Из средине гробнице води један узан ходник у правцу ка истоку или к југу, кроз који се улазило. У таквим се гробницама налази обично много скелета људских, разног узраста, а поред њих археолошких објеката и угљена од ватре која је по гробницама паљена приликом сваког сахрањивања, да би се зар осветлио мрачни пут, на који мртваци одлажаху. Често је цела таква костурница испуњена, и онда су обично скелети постројени у слојевима, који су издвајани лêпом од камена и иловаче. Али су у највише случајева старије кости скупљене, заједно с олупцима старијих судова, у један кут, да би се начинило место доцнијем сахрањивању, — и тада обично гробнице нису сасвим испуњене. Овакве велике гробнице дуго су грађене, и време њихове употребе заузима средину између малих гробница и најдоцнијега доба камене епохе, када гробнице добијају сасвим друкчији тип. Ови последњи, најдоцнији гробнични типови из каменог периода особито су интересантни.

На многим местима у средини Јиланда, и на његовим западним странама, онамо где су старији облици гробова ретки, има велики број *округлих гробних хумки* из периода камена. Неке од њих су ниже и заравњене, неке узвишеније. Висина варира од 3—11 стопа, а ширина им је махом већа, јер их има педесет, па и стотину стопа широких. Овде су људи сахрањивани у засебне гробове, који су најпре копани ($2^1/_2$—5 стопа) у дубини земље, и подоста њих напоредо; поврх тих првих, најстаријих, следоваше други на површини земље; изнад ових, трећи; па после и четврти, најмлађи. Према том, хумка која их све скупа покриваше расла је. Ове хумке нису споља камењем опточене. Гробови изнутра су увек постављени од истока к западу. И најдоњи, као и они поврх њих, били су често усантрачени у дебеле даске; а они на врху, односно најдоцнији (најмлађи), беху често ситнијим камењем оперважени. Тела су сахрањивана потпуно одевена; људи с оружјем, женскиње с накитом. У старијим гробовима — оним што су копани у земљи, и првима поврх њих — налази се увек поред човечјег тела секира, те се зато и зову „гробови са секиром“; док се у најпознијим, место ње, налазе (уз тела одраслих људи) стрела, мач и копље, због чега носе назив „гробови с копљима“. Доњи, најранији гробови ових хумки истовремени су с великим костурницама; а најмлађи, горњи, стоје већ на почетку периода бронзе, јер се у њима, поред каменог оруђа, обелодањују и ситнији објекти од поменутог метала. Често чак нема ту ничега од камена, што казује да се зашло дубље у период метала. Под једном таквом хумком код Нере Тинета (Nörre Tinnet), округа Вејле (Veile), имаде гробова чак из периода гвожђа. Закључци до којих се дошло упоређивањем археолошкога градива из старијих и млађих гробова једне исте хумке, врло су важни и занимљиви. Тако је доказано, да су секире и посуђе из најдоњих гробова боље и лепше израђене, и да су странога типа; затим, да се народ, од кога ти гробови преостадоше, на сву прилику пред крај каменог периода доселио с југа на јиландско полуострво; да је ту заузимао, према народу који је затекао, некакав засебан положај; и да су се, напослетку, поступно оба та елемента под земљом измешала, јер на крају периода не налазимо ништа што би говорило о каквим разликама популације.

Још се у Данској свуда, а нарочито на Сјеланду, истиче једна врста гробница, једновремених с најмлађим гробовима из јиландских хумки, о којима сад беше реч. То су опет гробнице повећег броја људи; а назив *сандучаре* добиле су због облика, који понајчешће имају. Обично је на површини земље каменовима ограђиван узан (две стопе) а подугачак (8—10) простор, и покриван ниском заравњеном хумком. При доцнијим сахрањивањима кости раније погребних сабиране су на гомилу. У једној таквој гробници нађено је костију једанаест индивидуа. Археолошки су предмети ових гробница истоветни с објектима, нађеним у најмлађим гробовима јиландских хумки; а и ту и тамо остало је угљена од ватре, која је паљена приликом сахрањивања. И ова врста гробница траје за време металних периода.

Период бронзе је такође у народном музеју богато заступљен. Материјал је прикупљен из гробова, а многе су наласке пружила и блатишта. Мачева, гривни, прстења, огрлица, пâвтӣ од женских појасева имаде на стотине. Поједини објекти су често раскошно и на оригиналан начин украшени и емаљирани, сведочећи о лепу укусу и напредном занатству оних давних времена у Скандинавији. Међу предметима привлаче пажњу и двестак необичних труба (Lurer), ливених од бронзе, орнаментисаних и добро очуваних. Истим таквим служе се и данас у будиским храмовима Азије, кад се о извесним празницима сазивају верни*). Осим тога, копенхашки Народни Музеј може се похвалити и неколиким објектима, каквих ни једна друга колекција на свету — колико ми је познато — нема. Он чува из тога периода два три храстова мртвачка ковчега, са скоро потпуно одржаним оделима, каква су тада ношена. Одела су, и мушкиња и женскиња, од мрка сукна. — Период бронзе обухвата дуг размак од 1500 г. до пред Христово рођење, када се почиње постпуно употребљавати гвожђе; а последњи, период гвожђа запрема време од тада до пред крај X века.

И ово је одељење музеја пуно и интересно. Археолошки материјал је прибран са свих страна Данске, а нађен је већином по блатиштима. Особито ова епоха обилује оружјем и војничким опремама. Занимљиве су копије два сребрна рога, за пијење, с некаквим необичним и још необјашњеним шарама. Оригинали су 1802 украдени и претопљени. Из једнога блатишта (Дајберга) извучена су једна цела кола, врло укусно израђена, и искићена безбројем металних чампражица. На сву прилику су она употребљавана при каквим религиозним обредима. Доста посуђа сребрног, и накита од сребра и злата, у *римском стилу*, нађено је на Јиланду. У опште се на том полуострву открива највише и најлепших археолошких објеката из последњег престо-

---

*) *Wise*: History of paganism in Caledonia. Лондон, 1884. Стр. 181.

ријског периода, из чега се закључити може, да су онда културна средишта тамо била. Од накита нарочито пада у очи једна врста златне гривне (bracteates d'or), која се сматра као специјалитет скандинавски. То је савијен обручић од металне шипке, с главом човека или некакве мистериозне животиње на оба краја.

Није мање обилно и занимљиво данско *историјско одељење* музеја, које је такође подељено на три повеће епохе — на старији и новији средњи век и ренесанс. Старији средњи век обухвата време од 1000—1250 г. Највише материјала имаде од старих цркава. У најстарије доба су по Данској, као и свуда на Северу, хришћанске богомоље грађене од дрвета, и тек доста доцније почеше их зидати од камена и цигле. Ово одељење има поприлично ствари из времена, када је та друга врста градње заведена, као што су: крстионице, олтари (особито су интересни из Јиланда, са скулптурним шарама и ликовима), многобројне кадионице, с натписима у рунама, реликвари, крстови, повези књига, окованих и искићених ливеним и емаљираним металом, итд. Сви ови објекти показују извежбану и лаку руку занатлије. У историјску епоху спада и доста камених споменика, с натписима у рунама. Има их из IX, X и XI века. И новији средњи век, 1250—1536, дао је музеју мноштво ствари из цркава. Најдуже поглед заустављају неколико олтара, с обојеним скулптуријама, који датирају из краја те епохе; а и други неки објекти — кадионице, реликвари, крстови, итд. — очитују и леп укус, и доста развијену уметност. Збирка оружја и кућног намештаја — столица, столова, скриња, долапа — доста је богата. Одељење *ренесанса*, 1536—1680, има изврсну збирку разног оружја, којим се тада служило; лепу колекцију ћилимова, с ликовима данских краљева, који су рађени у ткачници Кронборга (1581—1584); постеља, столица, наслоњача, женског накита, чаша и кашика од сребра, грнчарије, брава, итд.

Излазећи из овога музеја, помислио сам: да ли ће и Србија икад имати ма̑ и приближно тако што? Видео сам богатијих и сјајнијих историјских колекција, али се никад нисам осећао тако постиђен помишљу, како смо ми у тим стварима далеко изостали иза културних народа, као што то осетих, када се с овим музејем опраштах. И Данска је мала земља, а средства с којима држава располаже нису много већа од наших, па куд је Данска одскочила, а где Србија стоји?

Споменути треба још и то — зар да би нам за поуку било — да су многа места по Данској, која садрже каквих археолошких налазака, почевши од праисторијских „кјегенмедингера“ и гробова, па до ритерских бургова с краја средњег века, специјалним законима стављена под заштиту државну, и на тај начин сачувана за научна испитивања, која се предузимају у великим размерама.

Иза виших уметности не изостају у Данској ни ситније, занатске и индустријске вештине; шта више, ни највећи уметници нису се никад устезали да послуже индустрији, и да је подстичу. *У музеју индустријских уметности и индустрије Данске*, у Копенхагену, изложени су примерци намештаја, накита, порцулана и декоративне керамике, који су израђени по нацртима првих мајстора, на пр. једног Бисена, Сковгарда, старијег и млађег, Биндесбела, Фрајнда, Филипсена, и других. Данска керамичка индустрија ужива одавно светски глас. Она је увек имала свој стил, по којем се одвајала од сличних производа других земаља. Данас постоје тамо неколико етаблисмана за израду керамичких ствари, међу којима прва места заузимају: „Краљевска радионица порцулана“, у Копенхагену; фабрика ствари од теракоте, у Ипсену, основана 1853, и фабрика Хермана Келера (Kaehler). Све су ове фабрике угледне и на Западу, где поједини њихови специјалитети имају такође добру прођу. Историја „Краљевске радионице порцулана“ дужа је од сто година. Основана једним Немцем још 1775, она је одмах после неколико година прешла у руке државне. Некадашњи продукти те радионице сад се само по музејима видети могу, где образују засебне, оригиналне колекције. Има их у елегантном стилу века Лудвика XVI, а има их и чисто данскога стила. Тако је у своје време чувено било посуђе, звано flora Danica, код којег је сваки поједини суд био украшен каквим пољским цветом данске флоре, снимљеним с природе; а карактеристично је и посуђе с извесним плавим десеном à la japonaise, које се специјално зове „порцуланом данским“.

С првим годинама XIX века осваја и радионице индустријске правац класични. У фабрици порцулана се подражавало посуђу римском, а од тридесетих година, данска индустрија, поводећи се за савременом књижевношћу и вишим уметностима, почиње се и сама обазирати за народним мотивима, и тражити какав нов национални стил. Тада су збирке доцнијега народнога музеја стајале индустрији и занатима на расположењу примерцима лепе орнаментике и облика̂ (особито за наките). Од новијега датума, нарочито од 1888, после велике скандинавске изложбе у Копенхагену, уметничка индустрија обраћа се с више љубави Природи и у појединим гранама својим постиже лепе успехе. И за „Краљевску фабрику порцулана“ настаде од тада боље време. Она је из државних руку прешла на једно приватно безимено акционарско друштво, чиме јој се рад већма разгранао. На њеном декоративном посуђу (вазе, тањири за вешање), које се данас доста тражи, постигнуто је срећно измирење старијих традиција те радионице с новим, јачим нагињањем природи. Обично се позајмљује од Природе какав прост мотив — птица, цвет, риба, рак, дрво, итд. — и њим се покрије цела површина суда. Што посуђе данско те радионице нарочито одликује, то је извесно танано преливање плаве, вишњеве и зелене боје.

VI

Обилажење разних музеја заузело ми је цео дан; и бејах уморан као да сам бог зна како тежак посао радио, зато сам радо прихватио предлог свога друга, Гвоздића, да се извеземо куда год у поље, природу. Неко из гостионице похвали нам *Скодсборг*, на Сунду, само 16 километара изван Копенхагена. Нисмо се дуго премишљали, и сутрадан, рано, бесмо на Северној станици да бисмо ухватили који од првих возова.

Не путовасмо ни пун сахат, али — да дивна пута! Као да је некакав ненадмашни пејсажиста уређивао туда природу, те распоређивао шуме, брежуљке, језера, ливаде, потоке, куће, баште — како ће све што лепше изгледати. Возили смо се преко питомих зелених поља, и кроз густе букове шуме, из којих сваки час, с лева и десна, искрсаваше каква кокетна пољска кућа, обрасла у зеленило и цвеће. Где бисмо пресецали који шосè, видели бисмо много кола, и људи и женскиња на коњима, како иза спуштеног ђерма нестрпељиво, они и коњи им, чекају да наш воз пројури, па да се опет дохвате равне џаде, која се као какав бео појас пружила преко ливада и поља, губећи се тамо иза шумарака, да се опет, још даље тамо, на стрмени каквог брежуљка, покаже; а кад би пут ударио поред којег села или каквог летњег насеља, деца би с ограда махала нашем возу, и поздрављала нас веселим клицима, живина би се у двориштима разлепршала, а рода се с димњака подигла на својим широким крилима и стала кружити по ваздуху. На више места, кроз пропланке, засијавало нам је огледало каквог језерца, или је испадао на видик какав властеоски или краљев замак.

Код Клампенборга, једног од најпосећенијих купатила на Сунду, примиче се пут к обали. Одатле смо сад, све до Скодсборга, имали на левој страни шуму, и то најпре велики забран Дирхаве (Thiergarten), одакле се из подалека, сред једног зеленог платоа, белио краљев дворац Еремитаж (из 1736); а овде-онде на пропланцима забрана или испод столетних дебелих грмова белила се стада срна и јелена. Види се да је лов на двору краљева данских изашао из укуса; и да одавно у овим ревирима није одјекнуо ни пуцањ двоцевке, ни лавеж дресираних керова, ни дозиви ловачких рогова. У лепом ловачком дворцу, који би умео причати о сјајним излетима веселе момчадије и гиздавих дворкиња из XVIII в., па казати можда и какву пикантну анекдоту, данас је пивница, где се свак одморити и заложити може. А брзоноге срне толико се припитомише и навикоше чак и на тутњаву железнице, да их је врло мало узнемирио наш воз, када је онуда продахтао. Подигле би само усплахирено главе и погледале нас својим крупним, интелигентним очима, па би се опет сагле да брсте, или би наставиле да чешу о стабла своје витке вратове. Само би јелен, из њихове гомиле, уздигнуте главе подуже презриво за нама гледао. С десне стране, уз наш пут, низали се без прекида летњиковци имућних Копенхажана; а час по добивасмо и слободан изглед на море; но најдуже нам је само просијавала и треперила његова плаветна пучина кроз лиснато грање и кроз просеке између вйла... Све беше тако живописно, тако свеже, да се од прозора одмицао нисам. Хлађан морски поветарац допириваше, напојен мирисом са резединих бокора и јасминових џбунова, које је на пролету кроз градине растресао, и ћарлијао ми око лица.

Сва је Данска питома и обрађена, али нигде нема толико културне красоте, колико на овој страни Сјеланда, поред Сунда. Обала од Копенхагена до Хелзингера, у дужини 50 километара, прекриљена је шумовитим брежуљцима, засејаним пољима, питоричним рибарским сеоцима и сјајним летњиковцима; али је убав и цео предео од мора, к западу, до иза језерâ Есрома, Фуреа и Баксверда. Као да се човек и природа надметали, ко ће више обдарити тај крај. Две га железнице, двоструког колосека, опасују; а равни посеји, за какве наша Србија још не зна, засађени брснатим дрветима и цвећем, цртају по целом том пределу, као по каквом џиновском енглеском парку, различне геометријске фигуре. Хиљаде вйла, различних стилова, с фантастичним крововима, чардацима и кулама, расејане су на све стране. Негде су груписане као каква повећа насеља, а негде расуте као зрневље од раскинутог ђердана, поред друмова, по узвишицама и стрмним обалама споменутих језера. Половина данске престонице проводи лета у том рајском пределу, који је због тога, може се рећи, део њезин.

У Скодсборгу бесмо већ око девет часова изјутра. По присоју брежуљака који су овде доста високи дижу се куће, с пространим верандама и ћошкама; и чисто бих рекао да се препињу из градина и иза својих лепих ограда, да би зар виделе што више мора! Место је ово чувено с дивотна погледа на море. Остали смо цео дан ту, а провели смо у хладу, на тераси хотела „Код морског купатила“ (Себадсхот), посматрајући плаво море и његове несташне таласе; а кад би ми очи заморило треперење светлости, читао бих приповетку Холгера Драхмана „О норманском принцу“, где се стиховима заносне музике прича, како је некад некакав дански кнез довео однекуд, с наших страна (из Илирије), једну лепу, али самовољну, горопадну кнегињицу, па како ју је упитомио и привенчао себи. Скодсборг с правом ужива леп глас. Ту је Сунд најшири.

Обале се Шведске не виде, те море изгледа бескрајно; а кроз прозрачну и светлацима проткивану маглу, која све мађионише и увеличава, и у којој се састају и мешају два плаветнила, небесно и морско, мотрисмо у даљини белу плажу острва Хвена, на ком је учени Данац из XVII в., Тихо де Брахе, имао свој чувени дворац Уранијенборг и опсерваторију; и гледалисмо како се велике једрењаче и рибарске лађице шијају на меким валима. Чинило ми се од оних, да су некакви вилинстани; а од ових, да су некакви гломазни лабудови из старинских прича, и да плове по азурној неизмерности, између неба и земље. Оптичку ми је илузију подржавала и гостионична музичка капела, која на противном крају парка извођаше на својим инструментима романце од Вајса (Weyse, 1774—1842), у чијим мелодијама има питоричности, свежине и штимунга данске земље, — као и неколике романтичне пијесе Ј. Хартмана (1802) и Нилса Гадеа (1818). Тада ми постаде јасно, зашто се романтика упорније одржава у Данској, но другде, и како су се ту могли родити Андерсен, и писац књиге коју сам у руци држао.

Истога дана пред вече отидосмо из Скодсборга железницом у *Хелзингер* (Елзенер), варошицу која, зна се, лежи на северном крају Сунда, онде где је овај најужи и где се стапају два мора, Источно (Балтичко) и Категат. Путовали смо нешто више од једног сахата, а кроз сценерије исте, као и до Скодсборга — *сјеландске*. Само што је тада, под ноћ, све имало нечега спокојнијег и свечанијег. Сунце беше починуло; али онамо, на Северу, заостане увек по заласку његову некакво руменило, што још задуго бојадише целу околицу, испуњавајући је чаробно рујним сутоном, кроз који се далеко види и у којем дрвета, куће, брегови не престају бацати сенке. Лети, и када је ведро, онамо и нема праве, наше ноћи, него ноћни сутон ишчезава у јутарњем свитању. У Хелзингеру се задржасмо на преноћиште, и тада доживех јединствено задовољство, да с прозора гостионице посматрам стари замак *Кронборг* баш у исто доба ноћи, када је Хамлет сагледао прилику свога оца и чуо језиву причу о смрти његовој. Црна силуета замка и високих му кула одрисавали се на видику; а с мора подухиваше доста свеж ветар, рашчешљавајући сиву маглу у праменове, који су се затим, као парчад поцепаног невестинског превеса, повијали поврх зидова и преко терасе старе грађевине. Тада ми у мислима оживе она сцена из Шекспира: чинило ми се као да гледам, како Хорацио и Марцело, онамо на тераси, преплашено задржавају својег пријатеља, да не пође за Духом који га зове; и као да слушам причу о злочину. И некакво нелагодно осећање прожe ме свега, јер и:

„The very place puts toys of desperation
Without more motive, into every brain,
That looks so many fathoms to the sea
And hears it roar beneat...“*)

Сутра-дан, 16 јула, после сунчева рођаја, Кронборг и Сунд показаше нам се у веселијем, лепшем руву; а с оне стране мореуза, који ту није шири од четири километра, виделе се у јутарњем, пријатном зеленилу обала Шведске, и куће шведског града Хелзингборга. Кронборг је зидан крајем XVI в., и после једнога пожара Кристијан IV га обнови и опточи бастионима (1633), с којих се данас опаљује по један топ, кад год какав страни брод туда наиђе. И овај је замак у стилу холандског ренесанса, с познатим немачким забатима, и високим торњевима с терасама. Данас је касарна, једино интересна због предања, која су везана за то место и зидине ове. Осим приче коју је Шекспир узео за потку свом ђенијалном делу, постоји још и бајка коју је Андерсен начинио популарном и ван Данске: да у подземним сводовима тога старинског двора — онамо где нико живи навирити не сме — спава хиљадугодишњим сном народни јунак Холгер Данац (Ogier). Дуга, седа брада повила му се преко каменог стола, на који се налактио; а десница му почива на мачу који ће исукати, кад се једном на глас да му је отаџбина у големој опасности, пробуди, и похитати да растера непријатеље њене.

Хелзингер је данас варошица од 13.000 становника и прилично живо трговачко место. Ту је саобраћај са Шведском развијен. „Бакови“ одржавају свезу између данских и шведских железница. Али је златно време тога града ипак минуло. Некад морале ту застати сваки брод, који је улазио у Источно (Балтичко) Море, или излазио из њега, и платити прописну таксу. Онда су се у Хелзингеру сретали капетани, трговци, конзули, агенти из многих и далеких земаља. Нигде се није просипало толико новаца, као ту; нигде се није пило и банчило, као ту. Градић Кронборг је подигнут да пази, да ни једна лађа не промакне, пре него плати што је платити ваљало господару земље. И дуги ратови су вођени између Данске и Шведске око тога, ко ће бити вратар на том знаменитом морском теснацу. Али свачему има краја. Прва је Северна Америка одрекла, да за своје лађе плаћа тај средњевековни намет, њој следоваху одмах и друге поморске државе. Али је, ипак, по једном споразуму држава 1857, исплаћено Данској на име оштете, једном за свагда, 61 *милион марака*.

---

*) „И само место по себи, без икаква другог разлога, испуњава сваки мозак очајањем, кад се погледа неколико хвати дубоко и чује како море доле бучи.“

Из Хелзингера сам пешице ишао, обалом, до *Маријенгиста*, једног оближњег ($^{1}/_{4}$ часа) места, где ми показаше *гроб Хамлетов*, и где сам, у једном парку, видео његову карактеристичну статуу од вајара Н. Петерсена. По повратку отуд одвезох се железницом, да разгледам дворац *Фреденсборг* на језеру Есрому, и *Фредериксборг*, недалеко од варошице Хилереда. О Фреденсборгу се често говорило последњих година краља Кристијана IX, кад се ту готово сваке јесени састајаху престолонаследник енглески — данашњи краљ — и владаоци Русије и Грчке, са својим породицама, а често и по који други суверен. Није ретко ту, с усана искуснога и ваљаног монарха данског падала мудра реч савета, која беше на добро нарóдâ. Замак Фреденсборг је сазидан да буде спомен на мир, закључен 1720 са Шведском, којим је под јемством великих сила „утврђено“: да Шлезвиг остане вечито присаједињен Данској! Грађен је у италијанском стилу, с импозантним кубетом које се извија, између четири беле, витке куле, као између источњачких минарета, високо изнад зеленила столетних древета. Сâм замак, осим једнога Распећа од Рубенса, нема шта од веће важности да покаже. Али треба прошетати његовим парком. Пространство тога парка; староветност његових дебелих дубова, који вечито шуме, као да међу собом шапућу некакве приче из прошлости; дуге, дуге усамљене алеје, на које падају, кроз грање и лишће просејани, колутови немирне светлости; многе статуе и бисте од камена које, на равном одстојању, стоје немо, па киши и сунцу; тихо језеро Есромско, с неколиким расушеним чамцима уз обалу, на којима се одавно нико возио није; поглед на шуме — Недебо и Гриб — што тамо далеко тону у плаветну измаглицу: — све вам то производи некакав Верленовски, Метерлинкски штимунг; спопадне вас некаква језа која вам није непријатна, — знак да кроз поезију природе назирете вечност. Зарад те поезије вреди овде свратити.

Од Фреденсборга до Фредериксборга нема више од осам километара. Овај је замак сто година старији од првога; а подигнут је на малом острву, које лежи уз обалу једног шумског језера, близу Хилереда, главне вароши среза Фредериксборшког. Ту се дизаше један старији, мањи замак, у ком се родио Кристијан IV, па је краљ овај на место његово саградио (1603—1623) велелепни двор Фредериксборг, где је у срећним и несрећним данима својим боравио. Од свих многих грађевина, које је тај владалац подизао, ово је најлепша и најимпозантнија. И она је у стилу холандског ренесанса, од црвене опеке, с ивицама и украсима од белог камена пешчаника, и носи на себи забате и торњеве, који су својствени овом стилу. Величини и спољњој лепоти двора одговарао је унутрашњи сјај. Салони беху обложени скупоценим дрворезом, застрвени сјајним гобелинима, декорисани таблоима првих савремених страних мајстора. Али једнога дана, пред Божић 1859, пламен прождре све — на грдну и општу жалост народа данског. Но срећом беху сачувани планови првобитне грађевине, те се по њима могао двор обновити, и могао му се дати, у свему, првашњи облик. Реновирање су извршили (осамдесетих година) архитекти Мендал и Хајнрих Хансен, а потребне су суме скупљене од народа прилозима. Највећи је прилог био Јакова К. Јакобсена, пивара, који је дао 600.000 круна, али под условом да замак постане *Музеј за народну Историју*, онакав какав је у Розенборгу, само већих размера. Појмљиво је да се такав музеј не ствара брзо, али је колекција Фредериксборшког замка већ толика, да заслужује пажњу. Појединим краљевима и њиховим добима посвећена су засебна одељења или собе. Тако имате собу Кристијана IV, Фредерика III, Кристијана V, Фредерика IV, итд., све до последњег упокојеног краља. У свима одељењима има интересантног намештаја, судова, оружја, уметничких дела оних времена, портрета државника, књижевника, уметника, итд. Временом ће, без сумње, бити најбогатији одељак савремене Данске. У том одељењу видех, између осталог, простране слике из јуначких ратова 1848 — 1864, од уважених мајстора Симонсена и Сонеа. Сви најбољи данашњи уметници ангажовани су да послују за тај музеј. Ту ће доћи ликови свих знаменитих савременика, који су се одликовали мâ на којем пољу политичке и културне делатности. Неки већ добише онамо места, као Еленшлегер, Андерсен, Нилс Гаде, Хаук, и др. Цркву замка красе 23 велике иконе, с предметима из Светога Писма. Творац им је већ споменути Карло Блох, један од највећих данашњих сликара.

Већ је било близу вечери, кад се из овога знаменитог замка упутих станици, да ухватим воз за Хелзингер. Осврнух се неколико пута. Живописна, стасита грађевина, с витким кулама својим, огледала се у тихом горском језеру; и ту, у том огледалу, добијало је све: и замак, и азурно небо, и околна шума, нечега вилинског, чаробног. Да ли ћу те — помислих — још кад год видети, дивни замче, и суморан опоменух кочијаша да пожури, јер се из далека чуо писак железнице. За двадесет минута бејах опет у Хелзингеру, и одмах сам с воза прешао на лађу, која је из пристаништа јављала, да ће се скоро кренути пут Копенхагена. Железничка је станица на самом пристаништу, а ово је после копенхашкога најбоље у свој Данској.

Вожња по Сунду којег лепог летњег дана, јесте најлепши излет, какав се предузети може; зато су у такве дане лађе, било да путују из Копенхагена за Хелзингер, или обратно, увек пуне света, и то како домородаца, тако и странаца. На нашој лађи беше једно повелико друштво Енглеза, људи, жена и деце. Походили су нека места дуж источне обале Јиланда, и сад су се враћали у Копенхаген. Много су причали о зањиховој лепоти бреговитих предела око Архуса; о томе како је Категат, и предео поред обале јиландске издашан на добрим морским раковима, и како су изврсне фореле, што се лове у Маријагер-Фјорду.

Сви путници, мало и велико, беху на крову брода за све време вожње, која трајаше око три сахата, јер се често пристајало уз обалу. Море беше љубичасто плаво, а вече северњачко, прозирно. Меки сутон обавијаше целу природу, земљу и море. Лиснато грање шума и паркова, дуж обале данске, треперило је од светлости сунца, дуго још по заходу његову. Ноћ је на Сунду дивна, и многи су је дански песници опевали. Један Данац ми на лађи рече, да је Сунд увек, и у свако доба године, леп; да га ваља видети и под јесен, кад вали његови узму мрки тон, и пенушају; кад шуме на обали постану суморније и мистериозније, а небо провидно као стакло. Обала од Хелзингера до Копенхагена јесте венац брежуљака који су — чини вам се, кад их с лађе посматрате — тако у реду похитали, одонуд, из средине Сјеланда, да виде море, па се лепотом његовом запањени ту зауставише. Неки су покривени питомим и обделаним њивама, а већина их је шумом обрасла. По дубодолинама њиховим растурена су рибарска села, варошице и купатила; а по стрменима хиљаде дивних летњиковаца и вила најразличнијег стила, које из паркова и цветних градина надвирују на море и огледају се гиздаво у њему.

На Сунду је увек врло жив промет, и то увеличава задовољство путовања по њему. Стизалисмо и сретали пароброда путничких, који врше службу дуж обала Данске и Шведске; великих једрењача, које носе храну и стоку из далека; парних бродова с три и четири димњака, што путују у Америку и Индију, или отуда, и из даље, долазе. Сунд је пут који веже Источно Море, и земље које на њ излазе, с великим морима на Западу, и далеким светом.

Што смо се већма приближавали Копенхагену, сутон је постајао гушћи. На оној страни, пред нама, бљештало је небо од електричне, варошке светлости, а на њему су се обележавале велике црне силуете од високог кубета Фредерикове цркве, звонаре Св. Спаса, и још неких торњева. Прошлисмо поред Дуге Линије, омиљеног копенхашког шеталишта, које тада беше скоро пусто. Само су по које усамљене сенке промицале кроз алеје, поуздано неких који су или заљубљени или очајни... Онамо, иза Дуге Линије, стрчиле су, у помрчини, изнад дрвета, незграпне, високе зграде — антрпоти — *слободнога пристаништа.* То је простран и дубок басен, који је копан и зидан 1891—1893, и удешен да може примити највеће морске бродове. Како су пристаништа на Источном (Балтичком) Мору доста плитка, то се подизањем овога, које је једно од најбољих у Европи (има 12.000 стопа кеја, а дубоко је 23—30 стопа), хтело од Копенхагена начинити трговачко средиште за све земље наоколо. То је, као што се зна, стара мисао и жеља у Данској, која се сад остварује. Велики трансатлантски бродови могу ту ући и добити сигурнога склоништа; а трговина има простране зграде за смештај робе, услужне банке, добре сувоземне и водене путове, и друга средства да робу одатле брзо и јевтино разашље на све стране — у Шведску, Норвешку, Русију, итд.

Мало ниже, с леве нам стране, лежи малено острво Рефсхалевен, где су разгранате радионице за грађење бродова фирме „Бурмајстер и Вен“. Око две хиљаде радника ту је запослено; и по ваздан јече отуда наковњи и чује се бректање машина. Онда кад смо ми пролазили беше се све ућутало. Дошли смо већ близу пред улазак у велико, *старо пристаниште*, које је, рекосмо, у ствари кратак мореуз, што дели Копенхаген (стару варош) од Кристијансхавна (или Сјеланд од малог острва Амака) и веже Сунд с Калвебодским заливом. Наша лађа мораде сада успорити плов, јер јој је ваљало провлачити се између многих великих и малих бродова, који су са запаљеним разнобојним фењерима долазили к пристаништу или из њега излазили; и кроз небројено малих вапора, који су онуда крстарили. Са̂м улазак у старо пристаниште (Monlebet) узан је као каква пошира врата. С једне му је стране царинарница, а с друге државни поморски арсенал. Ту је живо и дању и ноћу. На четрдесет хиљада бродова, пароброда и једрењача промакне годишње кроз ове уске вратнице. У самом пристаништу је увек галама. Парне лађице осцилирају на све стране између великих бродова и појединих станица пристанишних; чамци с товарима и људима клизе по глаткој површини у свима правцима. Одасвуд допире лупа при товарењу лађа. Највеће данско бродарско друштво, Forenede Dampskibsselskab, које располаже с неколико стотина пароброда, износи одатле на својим лађама посведневно на страну, а највише у Енглеску, замашне количине земаљских агрикултурних производа, масла, сланине, јаја, итд. Више од половине целога увоза и извоза данског врши се преко Копенхагена. Прошлисмо и поред неколико старинских бродова, који су данас мрнарске касарне, и поред старих зграда, антрпота житарских, и различних радионица — на другој, десној страни — — па и поред неколико великих бродова друштва за трансатлантски трговачки саобраћај, „Тингвала“. Позади, иза тих грађевина је Амалијенборг, са својим палатама и високом Фредериковом Црквом. Наша је лађа мало ниже, онде где су Копенхаген и предграђе Фредериксхавн, везани мостом (Книпелсбро), пришла обали. Било ми је врло угодно, јер је одатле само неколико корачаја до гостионице „Код Данског Краља“.

VII

17 јула посетио сам неколико личности, с којима се упознах путујући по Сјеланду. На посете ми ове оде готово цео дан. Од једнога међу њима што држи књижару у Копенхагену, добио сам занимљивих података о проходњи књига и листова, из чега се види, да се главнији политички дневници у Данској публикују на 20—30 хиљада примерака; да се белетристични часописи растурају у 10—15 хиљада, а песничка дела бољих савремених писаца штампају се по кадшто у више од 15 хиљада. Журнали оне врсте, као што је на пр. немачка „Gartenlaube“, с романима моралне тенденције и лаким поучним саветима домаћицама и кућној чељади, имају највећу читалачку публику. Народ у Данској јако воли кућу и домаћи живот, и врло је побожан. На религиозно се васпитање по државним и приватним школама полаже увек врло много. Књижевност религиозно-моралне садржине, какве ми никако немамо, веома је раширена. И ако је

данска литература последњих дана ступила у шире свезе с покретима, који се на пољу литературе великих западних народа манифестују, и почела из ове последње примати, поред нових тема, и нове погледе и слободније мисли, — у Данској још увек у питањима васпитања и морала има сувереног гласа Ник. Фредерик Северин *Грунтвиг*, њен знаменит теолог, моралиста и песник (1783—1872). Он је у многобројним списима с успехом проповедао једну благу Христову науку, *која допушта уживања и има опроштаја за погрешке*, и држао је високо заставу јединства скандинавског. Грунтвиг је свестрано утицао на развијање свога племена, и има много присталица у све три северне државе. Као и његов савременик Адам Еленшлегер (1779—1850), велики дански песник, — тако се и он инспирисао херојском, средњевековном прошлошћу скандинавских народа и црпао отуд своја песничка сиже-а, допринеевши више но ико други, да за једно време у оним земљама узме маха веровање: да су скандинавски народи довољни себи; да им није потребно угледати се на друге и од других чему учити — уверење које би могло врло штетно бити, и успорити напредак тих земаља, да се није нашло људи великих способности, да га сузбију...

Вече тога дана провео сам у Тиволију. Сумњам да би се добила потпуна слика о том шта је Тиволи, кад бих казао само да је то један простран и лепо ограђен парк у средини вароши, у ком има музике, различних игралишта, сценичних представа, лепих лиснатих алеја за шетање, језера с лаким чуновима за веслање, итд., и који Копенхажани често походе, да весело проведу летње вечери. Тиволи је то, и опет нешто друго, и нешто више. Можда ће јасније бити ако рекнем, да је то једна стара (од 1843) *јавна општинска установа*, која је намењена да целом свету — старом и младом, образовану и необразовану, сељаку и професору, госпођи и служавци, једном речи: свакоме, према његовим годинама и васпитању — пружи лепе и пријатне забаве. Тиволи је отворено сваког дана, али је најживље недељом, када још у 4 часа по подне три топа даду уобичајени знак да забаве почињу. Стотине људи, мушкиња и женскиња, странаца и домородаца, нагрће на велики и сјајни улазак, с улице Вестербро, а хиљаде су већ ушле и разишле се по алејама и цветним стазама, или су заузеле места око трибина, с којих ће се свирати. Одабрану ће публику у концертном стакленом салону забављати, под дириговањем Балдујина Дала, оркестар музичког удружења, које је још 1836 засновано и којим је и Гаде некад управљао. Неки ће се опет начетити око простора, на ком ће акробати и гимнастичари показивати своју вештину и снагу; или испред *Базара*, једне велике дрвене зграде у мавриђанском стилу, у којој су каване и рестаурације. Други ће се искупити испред једнога лепог, кинеског павиљона, чекајући да се дигне завеса летњег позоришта, итд. Луј Пастер се изненадио, кад је једног вечера 1893 видео, како је публика дуго и *мирно* пред овом позорницом очекивала почетак представе. „Данци, казао је он, дају тиме пример стрпљења, које може само од користи бити, како у питањима науке тако и политике. — Није ли велико правило људске мудрости умети *чекати?* Un grand precept de la sagesse humaine n'est-il pas de savoir attendre?“

Око 10 часова се Тиволи осветли; и онда је дивно; стотинама хиљада електричних светиљака у стакленим чаурицама различне боје проспе чаробну светлост на фантастичне киоске и грађевине, по цветним лејама и дрвећу. И ја сам узео столицу и примакао се позорници. Ту се обично представљају пантомиме, с класичним типовима из италијанских шала — Коломбином, Арлекином и Пјеротом. У клаунским шалама њиховим, а нарочито овога последњег, који је тамо на Северу мало изменио своју јужњачку физиономију, налазе читаве генерације Копенхажана особитог задовољства. По каткад се изнесе ту и какав весео песнички комад. Оног је вечера представљана Холбергова комедија „Занатлија као Политичар“, којом се, у једној веселој и лепој слици, приказује, како је један добар мајстор био скоро упропастио своју кућу, не радећи свој занат, него расправљајући по каванама политичка питања, и критикујући оне који су на власти; а са̂м је био неспособан и смешан, кад му се указала (ма̂ и намештена) прилика да свом граду послужи као власт. Морал: о јавним пословима ваља да воде бригу они који су за то спремни;

политиком треба да се баве људи образовани и способни, а занатлије, трговци, млекаџије и сељаци, да гледају *своја* посла... Има више од сто педесет година, како је комад овај написан, а и политичке прилике у Данској су данас сасвим друкчије, него у XVIII веку — демократске и парламентарне — па је ипак тај комад још и сад популаран. Значи, да у његовој поуци има истине која још увек вреди. Помислио сам да ли не би добро било, да и наш народ добије једног таквог учитеља? *Холберг* (1684—1754) је Норвежанин, из Бергена. Његове су заслуге за данску (и норвешку) књижевност епохалне; он је творац данске драме, јер је у својим комедијама (написао је тридесет и три) први почео износити типове из живота народног и снимати с природе оно што је у Копенхагену сретао и виђао. Неко је рекао: „кад би Копенхаген у земљу пропао, могло би се из Холбергових комедија до ситница видети, какви су људи за његово време живели у Копенхагену.“ Његова је шала дрска и натуралистичка, али увек по укусу и у духу народном. Мета му је увек видна; мисли слободњачке — осамнаестог века; погледи на свет и послове људске ведри. Нико у Данској није учинио више од Холберга, да народ заволи позоришне представе; нити више, посредно, допринео сјајним успесима које ће, током идућа два века, драмска уметност постићи онамо. Прва половина XVIII века у књижевности данској зове се *Холберговом епохом*: толико је тај човек наткрилио друге књижевнике и песнике свога времена. Интересно је да је више пута долазио данској књижевности животворан импулс од Норвежана.

Данска, и ако је мала по земљи и народу, има богату и изредну књижевност. Многи њени учени људи и песници, из прошлости као и садашњости, познати су и уважени и ван граница отаџбине. Али је књижевност тог народа, од времена Реформације, у XVI веку, потпала под јак и сталан утицај Немачке. Покрети и правци мишљења, који су се у Немачкој испољавали; литерарни укуси, који су ту временом преовлађивали, прелазили су и у Данску. По гдекоји немачки песници имађаху међу Данцима својих ученика и приврженика. Ма да је овај утицај могао донекле бити и користан, бивао је, на против, у више прилика врло штетан, а могао би изазвати и фаталних последица, да није притицала помоћ од песника и књижевника *норвешких:* да се сачува национални, *северњачки* карактер данске књижевности, или да се она покрене из тренутног застоја. Тако су Норвежани, с Холбергом на челу, сузбили и болесну побожност (пијетизам), у којој се беше огрезнуло за владе Кристијана VI, у првој половини XVIII. в., а по угледању на његов двор. Норвежани су тако исто потиснули данске Годшедовце и поезију Клопштокових имитатора, с њеним фантастичним и беживотним сликама. Песник *Весел* (1742—1782), такође Норвежанин, својом пародијом „Љубав без Чарапа“ задао је последњи удар туђинском (француском) укусу у позоришту. При крају XIX века беху опет Норвежани они, који су данској и свој скандинавској књижеввости отворили нових и широких догледа, и уздигли је до светске важности. Знаће се на које људе мислим. Али да застанемо мало овде.

Знаменити песник *Еленшлегер* увео је почетком XIX в. романтику у данску књижевност. Његовим сјајним успесима, као и успесима других романтичних песника и уметника, припада заслуга — или одговорност — што се она ту дуже одржала, него у својој правој отаџбини — Немачкој. Највећи и најлепши таленти у Данској припадали су тада романтици. Прво место, дакле, заузима духовити Еленшлегер, песник бујне маште и финог осећања; велики у свакој врсти поезије; творац националне трагедије и ловором увенчани скалд — 1826 Тегнер му је венац ставио — Скандинаваца. За њим долази Северин *Ингеман* († 1826), нежни лирски песник и љубимац женскиња; па *Грунтвиг* — о којем говорасмо — песник и апостол хришћанства. Од старијих, из овога је кола Јован *Евалд*, који животом припада добу Холберга, а књижевним правцем романтичарима. Он је написао прву трагедију с предметом из народне митологије (опера „Балдерова Смрт“), спевао неколико ненадмашних ода („Мојој Мајци“, „Души“, итд.) и омиљену песму „Краљ Кристијан стајаше на највишој Катарци“, коју у Данској свак живи уме певати. Романтичар је и свему образовану свету знани Ханс Кристијан *Андерсен* (1805—1875); затим, Серен *Киркенгард* (1823—1856), хвале достојни филозоф, богослов и песник, који је у име узвишене Христове науке неуморно нападао лицемерну смерност и ташту формалност ортодоксног црквеног морала; и Рудолф *Шмит* (1853), најпопуларнији дански приповедач.

Од четрдесетих година прошлога столећа почеше се дански песници обраћати и непосредно природи и описивати прилике из свакодневног живота народног. И у том правцу имаде људи великог дара и врло популарних, као што су: Станесен *Бличер* (1782—1848), чије приповетке из Јиланда немају до данас себи равних; Јохан Лудвиг *Хајберг* (1791—1860), са својим лаким водвиљима; Хајнрих *Херц* (1790—1870), писац реалистичне комедије; Палудан *Милер* (1809—1876) — који, узгред речено, није далеко од романтике — знаменити сатиричар и песник класичног и комичног епа „Adam homo“, у жанру Бајроновог Дон Жуана, итд. Али је романтика и бројем песника и сјајем успеха односила рекорд. А после несрећних ратова с Немачком, кад увређеном народном поносу не остаде друго, но да тражи утехе, па и хране, у славној народној *прошлости* и код *народних песника*, — романтика, којој је ово ишло у прилог, још се јаче учврстила, ма да не могаше, више ништа ни већега ни лепшега дати од онога, што је већ дала. Романтика — која је, у осталом, увек сиромашна мотивима, као што је оскудна и приповетка из народног сеоског живота — беше се исцрпла, али је шовинизам народни подржаваше још и онда, кад је у суседним земљама морала устукнути испред нових праваца.

Очевидно се Данска налазила тада, у погледу књижевности и духовнога напретка, на једној интересантној, али врло опасној раскрсници. Георг Брандес, у једном красноречивом памфлету — какве су, у осталом, увек његове критике — из 1882, о норвешком песнику Бјернстјернеу Бјернсону, пружа нам кратку а живу слику тога критичног времена у Скандинавији [Henrik Jbsen, Björnstjerne Björnson. Critical studies by Georges Brandes. London, 1899]. У тој ће слици бити, можда, чега поучног и за нас. Познати есејиста прича: како се Бјернсон био исцрпао, давши неколико својих првих драма, и своје лепе приче из сеоског живота, и како се почело мислити, да ће и с њим бити оно што се збило с многим другим данским песницима, тј. да ће заћутати у годинама, кад би требало да му је глас најзвонкији, зато, што не зна како би се рестаурисао и обновио своју снагу. „Јасно је било да је утрошио свој први капитал. Беше ли неспособан да прибере новога блага? Као млад викинг, о ком је са̂м причао у једном од својих најлепших спевова, стајао је на свом броду, победивши стара времена и њихове војводе, и довикивао онима које је смелошћу запрепастио: Пуштате ли ме сад? Пустили су га да иде, али он није знао куда ће“. „Те године оставиле су неизбледиву импресију на мојој души — наставља Брандес — и с боним се осећањем могло упоређивати интелектуално, а понаособ књижевно стање Скандинавије, с оним како је у том погледу стајала остала Европа. Ту, на Северу, могло се чинити човеку као да је одсечен од интелектуалног живота свога времена. Ми смо седели иза затворених врата. По која памет се безуспешно заморавала проблемом, како би се могла врата отворити. Изгледало је безнадежно, да ће се моћи видети напоље. Година 1863-ћа лупала је на врата својом гвозденом песницом — нису се отворила; па је и 1866-та лупала узалуд; а 1870-та својом мишицом у оклопу притворила их је још јаче. То су врата, која су се напоље отворала — која је требало изнутра гурати. Данци су били за дуго година вешти — то је њихова одлика — да читају европске књижевности а да у њима не виде ништа друго до оно што траже, према свом народном укусу. Образован Данац није скоро никако познавао читаве школе страних књижевности; а кад је, на послетку, из политичке мрзости наспрам Немаца, прекинуто интелектуално опћење с Немачком, онда је затворен главни канал кроз који су савремени интелектуални правци могли допирати до Норвешке, као и до Данске. Француског уплива, као неморалног, бојали су се у тим земљама; а енглеског језика и књижевности знало се врло мало. Из Данске се поглéдало на Норвешку, као на земљу из које је требало да потекне литерарни препорођај; из Норвешке су гледали на Данску, као на земљу старије културе, и очекивало се да се ту јави солидна, научна критика.“

„У најпросвећенијим, вишим класама скандинавским говорило се и резоновало о Штраусу и Фајербаху, као што се о њима говорило у средњем, тесногрудом сталежу Немачке око четрдесетих година. Стјуарт Мил, Дарвин, Херберт Спенсер, једва су по имену били познати. Позивитизам и еволуција беху силе које Скандинавија није признавала. Ништа се није знало о енглеској поезији, из времена између Шелија и Свинборна; а што се тиче француске литературе, најновија, општа мода била је осуђивати Виктора Ига и друге песнике романтичне школе, које је Хајберг, ондашњи диктатор у питањима укуса, називао гомилом разбојника! Није се ни мало разумевало, колико је важно то што су француска приповетка (роман) и француска драма одавно напустиле херојске и легендарне теме, и црпле своја градива из савременог живота, којега су сами писци били очевидци и који су они, боље но живот ма̂ којег другог времена, у себи самима могли изучавати... Дуго је изгледало као да за књижевности Севера неће имати никакве користи од научног напретка у нашем веку.“

„И док се цео духовни живот тињио, као што се биљка тињи и закржљава у затвореном суду, у који свеж ваздух не допире, — преовлађивало је некакво осећање самољубља и задовољавања са собом. То није било весело, шумно самољубље, јер су велике несреће ожалостиле срца људска, свалиле с тежином на душе њихове, и ако се гледало на те несреће као незаслужене и грозно неправедне. — То је било суморно, спокојно задовољавање са собом. Људи су се варали надом да ће се почињене неправде ускоро загладити; уживали су у симпатијама које им је јуначки отпор у свету стекао; одмарали су се на ловоровим венцима, и — успавали се. И док су спавали, сањали су. Образовани, а још више полуобразовани сталежи, у Данској и Норвешкој, сањали су да су они срж Европе; сањали су као да они уносе младости код других народа својим идеализмом, својим Грунтвиговим и Киркенгардовим теоријама; сањали су да су још онај слободни, моћни Север који је водио ратове за ствар човечанства, и побеђивао; и будили су се... у оковима, немоћи и незнању.“

Онај који је имао смелости да први народима у Скандинавији укаже на опасности, које им прете; да им отворено, куражно, разголити слабости и мане њихова карактера; да их позове да се пробуде и да виде, куда у духовном напретку други народи одмакоше, док они спаваху, — беше главом тај ђенијални критичар и есејиста, Георг *Брандес*. А песници који су северну књижевност извели из узаног круга сиже-â и мотивâ романтике и сеоске идиле, на пучину широког, бурног, реалног живота *човечанског*, живота који је пун и препун много важнијих и озбиљнијих проблема и питања, него што их у романтици и идили имати може, — беху Ибзен и Бјернстјерне Бјернсон. Та два човека припадају исто толико данској, колико и норвешкој књижевности, али је удесније да о њима говоримо кад будемо у њиховој отаџбини, где сам био срећан да их и ја видим.

Георг Брандес (рођен у Копенхагену 1842) данас је европско име; а и у својој отаџбини је уважен. Сви млађи, најбољи књижевници и песници дански — Холгер Драхман, Софус Шандор, Јакобсен, Ерик Скрам, Х. Банг, Понтопидан, и други — његови су ученици. Од њега је пошло најновије време књижевности скандинавских земаља, јер је он отворио те земље идејама и погледима, за које се раније тамо није знало, или се, као за отровне и кужне идеје, није хтело знати; као што је он највише урадио, и да се образовани европски свет упозна с одличним производима северне књижевности. Књижевност малога данског народа заузима данас лепо и видно место у општој европској историји цивилизације, а зато има доста заслуге Брандес. Он је најбољи пример, како велику услугу отаџбини и народној књижевности може учинити један критичар. Али пут ка успеху и победи није био лак. Беше то у зиму 1871, кад је Георг Брандес, као приватни доцент на копенхашком универзитету, држао своја прва предавања из нове књижевности западних европских народа. Она су била необична, изненадила су и изазвала велику буру. Готово се јуришало на слушаоницу његову, а по читаве сахате стајало се на пољу, на киши и снегу, само да би се уграбило места. Преко целе недеље ни о чем се другом није с дивљењем и узбуђењем толико говорило, колико о новости идеја које је млади наставник с катедре проповедао, и о јунаштву, с којим се усудио да говори онако отворено о празнинама и штети домаће, толико обожаване литературе[1]). А кад је наскоро затим прва свеска тих предавања изашла из штампе [I Литература Емиграната, 1872; II Романтична школа у Немачкој, 1873; III Реакција у Француској, 1874; IV Натурализам у Енглеској, Бајрон, 1874; V Романтична школа у Француској, 1882] осуло се било виком и погрдама на аутора њена са свих страна, из свих буцака, из средине свих партија, па и оних које су се поносиле слободоумљем. Сви су налазили да је то дело опасно, да оно поткопава основне принципе моралности, да руши државу, цркву и породицу. Писац, који је тражио само слободе за научна испитивања, и упућивао поезију и књижевност у правце којима је књижевност других народа већ ишла, и на теме и питања која су важна по напредак друштвени, беше проглашен за безбожника, и социјалисту, јер је и та реч онда била страшна. Али није било доста само то: он је био и издајник отаџбине зато што је препоручивао да се стране књижевности изучавају, и код туђих народа, па чак и код Немаца, иде у школу! Од многих журнала, политичких и књижевних, само је један био ђенерозан, да по кадшто узме у заштиту бојкотованога писца.

И ако је Брандесу било лако показати неоснованост и бесмисленост тих напада, опет се бура није могла стишати; и као што се могло очекивати, под таквим околностима није могао добити катедру естетике, на коју је компетовао, која је још пре смрти професора и песника Хаука (1872) била упражњена, и за коју га је тај одлични човек са самртничке постеље препоручивао као најбољег кандидата. Још и више — Брандес се морао склонити изван отаџбине. Иселио се у Берлин 1877, одакле се истом 1883 могао вратити и наставити своја предавања на универзитету. Он је врло плодан писац. Осим споменутих предавања, која су печатана под именом „Велике струје у литератури XIX века“ и обухватају време до 1848, и која ће мало ком образовану човеку бити непозната — Георг Брандес је штампао безброј књига, дужих или краћих есеја, књижевних монографија, критика. Он је писао о сваком већем и оригиналнијем мислиоцу XIX века, о свакој важнијој литерарној појави код европских западних народа, и код Скандинаваца Ако је у својем књижевном радикализму кадгод и претеривао, мора се, ипак, поштовати узвишени циљ који је увек имао пред очима; племенитост његових осећања, духовитост и лепота његова писања; јунаштво с којим увек стоји на бранику слободе научног испитивања, истине и човечности.

---

[1]) В. Dr. Адолфа Штротмана предговор немачком издању Die Hauptströmmungen der Littaeratur des XIX Jahrhunderts.

VIII

На путу кроз Данску, и док сам се бавио у Копенхагену, често сам помишљао на нашу земљу и на нас Србе. Данска је мања од наше отаџбине — ако не рачунамо и оне њене далеке земље, које су у економском и културном погледу засебне и независне, а у политичком тек овлаш за њу привезане[1] — јер нема више од 38.300 □ км. и 2,404.770 становника, док Србија заузима 48.300 □ км. простора и 2,624.318 душа. А како ниско, по културном напретку, стојимо ми испод Данске? Осим свега што у Копенхагену видесмо, то би нам могли још и неколики статистички бројеви показати. И Србија и Данска су агрикултурне земље; од земљорадње и гајења стоке живи највише народа у једној, као и другој. У Данској се бави земљорадњом од прилике један милион становника (по попису од 1901: 971.894), а у Краљевини Србији два милиона. Србија има њивâ 1,248.203 хектара, пашњакâ и ливадâ 325.644 — ако се на нашу званичну статистику ослонити смемо; колико простора шуме захватају, не зна се, јер се још није доспело да се и тај рачун води. Данска има (по попису од 1881) у њивама близу колико и Србија — 1,240.200 хектара; пашњацима и ливадама 1,537.000; шумама 205.000, у пустопољинама и блатиштима 670.000. Ова се последња цифра смањује сваке године, благодарећи живом настојавању владе данске око засађивања шума и утврђивања западних јиландских обала, као и енергичном раду „Друштва за пошумљивање јиландских пустопољина“, које је основано 1866.

---

[1] Те су земље: а) *Острва Фероерска* (Faeröer), 360 километара северно од Шкотске, а више од хиљаду далеко од Данске. Има их. које већих које мањих. 17: сва скупа заузимају 1300 км.^{2} а броје 11.000 становника. Њих су населили Норвежани у IX веку и припадала су Норвешкој све до 1814, кад су приликом одцепљивања Норвешке од Данске, као и Исланд, остала — вели се *случајно*, јер се при преговорима заборавило на њих — овој држави. Фероерска острва подчињена су непосредно Данској и састављају један њен округ, који је уређен као и осталих осамнаест округа, али су економски и културно због велике им даљине скоро сасвим независна. — б) *Исланд*, који лежи 560 километара северно од Фероерских острва. То је острво скоро трипут веће од Данске. Пространо је 105.000 км.^{2} а има само 80.000 становника. И ову су земљу населили у IX в. Норвежани, и била је до XIII в. независна, племенска република. Тог века је наново потпала под Норвешку. На Исланду се, као што је познато, развила раније но игде на другом крају у Скандинавији, богата народна књижевност. То је отаџбина *Еде* (старије и млађе). Становници се баве сточарством, особито гајењем оваца, риболовом и птицоловом: и говоре једним старијим норвешким дијалектом, на ком им је њихова доста богата књижевност. Исланд је економски и културно независан. Политички односи његови и Данске уређени су једним законом од 1871. а нарочито Исландским земаљским уставом од 1874. Исланд има свој парламенат од 36 чланова, од којих $^1/_6$ бира Краљ; парламенат — кад се састане да ради, подели се на горњи и доњи дом — и Краљ (преко једног свог одговорног министра) чине законодавну власт. На врху извршне власти стоји Врховни Старешина (Landshövding). И судови су исландски независни, али је и за њих Касациони Суд, у Копенхагену, највиша инстанција. — в) Колоније данске на *Гренланду* заузимају простор — на западној обали — од 88.000 км.^{2}, на којем живи до 11.000 Ескима који се баве риболовом, и хране рибом. Трговину тих колонија држи данска држава као монопол, који јој је доста пробитачан. Главни артикли који се отуда извозе јесу: криолит

Ако још кажемо да је данска врло плодна земља и да су јој због велике атмосферске влаге особито бујне ливаде и пасишта; али да и Србија спада међу благословене земље, и да је она уз то богата шумама, металним рудама, каменим угљем, у чему је Данска *врло сиромашна* [у шумама има само $5^0/_0$ земље, и у том је погледу Данска једна од најсиромашнијих земаља. Од руда се вади нешто мало гвожђа на Јиланду; а каменог угља има само на острву Борнхолму, и то незнатне количине. Данска увози са стране угља за 23—30 милиона круна]; и кад додамо, да су пољопривредне прилике код нас боље него тамо, већ и зато, што онамо још маса земљорадника држи земље под кирију, и што $^1/_7$ (по вредности) агрикултурног ареала

(употребљава се за фабриковање соде), сува риба, рибља маст (Thran) и коже, нарочито од морскога пса. — г) *Колоније у Западној Индији.* То су три мала острва: Св. Јован, Св. Тома и Св. Крст (St. Croit). На њима живи до 34.000 душа. Најважнији су продукти памук и шећер. Св. Тома има изредно пристаниште, те је због тога постао средиште свеколике трговине у Зап. Индији. Становници су већином Црнци и мулати, и говоре енглески. Управа је у рукама једног гувернера.

припада малом броју аристократских породица, — онда нас збиља запрепашћује кад видимо ово:

Да у Данској има 689.832 душе, које живе од заната и индустрије, а у Србији само 65.206;

Да Данска извози, преко оног што је за њену потрошњу потребно, годишње агрикултурних продуката за 448,540.000 *круна*, а Србија само 59,967.000 *динара*;

Да Данска извози самог масла за 138,117.000 круна (скоро двапут колико цео наш земаљски извоз), меса 87,943.000, живе стоке 14,955.000, јаја 24,070.000 круна, — а Србија да извози стоке и животињских производа, својих најважнијих извозних артикала, само у вредности 36,104.000 динара;

Да Данска има 3150 километара железнице, с нормалним колосеком, а Србија 562 Км.;

Да се унутрашњи писмени саобраћај у Данској (писма, карте, новине) бележи са 173 милиона, а у Србији с 22 милиона (по Готском Алманаху);

Да Данска измења са страним светом годишње, које писама које журнала, 22½ милиона, а Србија 4½ милиона;

Да у Данској — где је од 1814 обавезно учење основне школе — *нема* неписмена човека ни жене, а у Србији да је од стотине свега 21 писмених, од којег је броја женских 7;

Да се у Данској печата годишње 2370 књига (и брошира) и 211 повремених журнала, књижевних и научних (податци ови су из 1882), а у Србији, где се о тим стварима још не води статистика, можемо слободно рећи, не штампа се више од 100 књига годишње, а политичких и књижевних журнала и листова има у *свему Српству* од прилике 90;

Да се буџет данске краљевине сондира годишње са 78,900.000 круна (год. 1904), а буџет Србије са 89,143.836 (за 1904);

Да војни буџет у Данској износи 10,997.000 круна (за марину буџет је 7 милиона), а у Србији 22,810.093 динара.

Ко уме бројеве читати, тај ће из ових неколико података, које сам на дохват узео и упоредио, видети како смо ми заостали иза те мале краљевине на Северу Европе; а видеће и то, како и мали народи, и на малим просторима, могу бити и богати и културно напредни.

Питања: зашто смо ми тако назадни, и шта би све ваљало предузети и радити, да се убрза културно развијање нашега племена — требало би да најозбиљније занимају све просвећене и добре синове наше отаџбине, и да су српским владаоцима једина и стална тема за размишљање. Јер смо ми ушли у време, кад од малих народа могу само просвећени и културни рачунати на независност и самосталан живот; и кад за варваре — бар у Европи — нема више милости.

* * *

Јула 19, у осми вечерњи час, остависмо Копенхаген и навезосмо се на пут за Норвешку.

Кад смо се пели на кола, која ће нас одвести лађи, у пристаништу, — мој друг, сада већ, на жалост, покојни Светозар Гвоздић, нареди кочијашу да удари на Богородичин Трг, и обрнувши ми се рече: „Да свратимо мало и у цркву.“

За два минута бесмо пред храмом Св. Богородице. То је саборна црква данске престонице. Гломазна, суморна грађевина, с прочељем старих грчких храмова. Шест високих дорских стубова подупиру трокутни фронтон, који је налик на онај на атинском Партенону — само што место Фидијине јелинске легенде има у својем тимпанону Торвалдсенову групу која представља Јована Претечу, како проповеда по пустињи и објављује долазак Месијин.

Садашња је црква саграђена (1811—1829) по плану К. Хансена, најчувенијег архитекте онога времена, а на месту једне старије, која је изгорела онда, кад су Енглези бомбардовали град (1807).

Попелисмо се, преко два три дугачка степена, у отворени трем између стубова и зида, на ком су врата за цркву.

Са стране уласка, у трему, стоје велике тучне статуе Мојсија и Давида. Прва је од Бисена, друга од Јерихауа.

Црква, изнутра, има вид старинске василике. Лево и десно су, на аркадама, дугачке галерије, заклоњене низом дебелих стубова, на којима почива таванични свод цркве. Испред аркадних ступаца, с обе стране, стоје апостоли, од белога мрамора, и натприродне величине; а на дну василике, у пространом олтарском издубљењу, уздиже се испред престола и на високом пиједесталу — горостасни Торвалдсенов Исус.

Ко не би знао историју Богородичине цркве, не би умео казати: да ли је црква грађена за Торвалдсенова дела, или су та дела рађена за цркву — у таквом су складу обе уметности, архитектура и скулптура.

У цркви тада не беше никога, осим нас двојице и старог црквењака, који нам је отворио врата и остао покрај њих. Од зажареног вечерњег неба продирала је кроз отворе на таваничном своду светлост, која у ово доба дана није била јака, да сасвим разагна таму из дуге василике.

Пространство богомоље; вечерња тишина; сури, озбиљни зидови; седишта без људи — пуста; мирни, свечани а неми апостолски кипови — све је то увећавало тајанственост и светињу места.

Приступисмо олтару, и ту, пред јединственом творевином скулптурне уметности — испред узвишеног лика Спаситељева, који је са свог престола пружио руке к нама, као да би нам, божанском милоштом што му лице озараваше, хтео рећи. „Одите и ви, сиротани“, — спустисмо смерно жеље за срећу и напредак наше отаџбине.

Напомена.

На стр. 157, 1 ред озго, место 17 јула треба *13 јула*.
» » 159, 6 » » и 12 ред оздо место Фредериксборг треба *Фредериксберг*.

УСТАНАК У ГОРЊЕМ ИБРУ И ПО КОПАОНИКУ

од 1806 до 1813 године

од

авр. н. поповића

Крајем XVIII века налазимо већ ново и у неколико консолидовано стање у старој области Горњег Ибра. У југо-источном крају, у околини са својих рудника гласовите Трепче, Арнаути — Шаљани — беху се одомаћили и утврдили у раније напуштеним српским селима, наметнувши старој околини ново име — Шаља. Рударство је сасвим усахнуло, а до тада толико знаменита Трепча разорена и напуштена; села с новим мухамеданским становништвом добише друкчији тип, али задржаше стара српска имена. Напротив у северном и југо-западном крају одржа се чисти живаљ, и ако доста проређен сеобама после бежања двају патријараха. Но занимљиво је да и северни крај налазимо распарчан и подељен у нахије: новопазарску и митровичку. Без сумње, ову су поделу изазвали турски политички разлози; али када је и којим узроком ова подела извршена — не може се одредити по изворима досада познатим.

Међутим догађаји, који су настали одмах у почетку XIX века, сведоче да је тада мухамедански фанатизам достигао врхунац насиља и дивљаштва према сиротињи раји не само у београдском пашалуку него и у суседним крајевима који су се граничили њим. „Сеча Кнезова“ од стране осионих дахија изазва у београдском пашалуку противан отпор, каквом се не надаху дахије, а који се по пророчанским речима старога Фоче брзо преокрете у општи народни устанак, да се Срби ослободе дотадашњег јарма турског. Несумњиво први успеси српских устаника под Карађорђем, у Шумадији, одјекнуше на далеко преко граница београдског пашалука. А непосредно заузеће Карановца (Краљева) на Петров-дан 1805 и још више освојење Крушевца, у почетку 1806 године, само јаче потенцира ехо што до тада одјекиваше по Горњем Ибру и по Копаонику, о успесима српских устаника у Шумадији, те да се и они смело лате осветничког оружја и придруже устаницима. Да је већ у овој 1806 години био у велике организован устанак народни по Копаонику и по Горњем Ибру, потврђују сувремени извори, а још свеже народно памћење сачувало је имена многих личности, које су у овим знаменитим догађајима имале видна учешћа. Отуда, према овако двојаким изворима покушаћемо да попунимо досадашњу празнину која се у нашој истриографији осећа за овај крај.

Француски путник, Ханри Пуквиљ, који је с пролећа 1807 године прошао од Новог Пазара за Бањску, каже: „...приспевши у градић (Н. П.) врх вароши, гроза ме обухваташе гледајући поврх његових зидова гомилу одсечених глава људских, што их Бошњаци беху ту натакли као трофеје својих победа у рату противу Србијанаца“. Даље каже како је с Рогозна, спуштајући се к Бањској, прошао пола миље дуж српске границе, па онда приспео у Бању или Бањску. „У том месту, које нема више од 40—50 кућа, виђаху се скорашњи трагови рата, који се тада вођаше у Србији и Босни. У њему видех један православни манастир, једну џамију и неколико зграда ту скоро и од једне и од друге стране паљених. Војна трајаше већ више година с промењљивом срећом“.[1]) Међутим Новаковић у Гласу XXXII стр. 36., по сведоџби владике Ђерасима Ђорђевића, за 1806 годину, каже: „Дванаест дана по Божићу (1805) Карађорђе скупи војску, постави јој вође и упути на посао. Капетан Радич буде одређен да од Краљева (Карановца) пође к Студеници и к Новом Пазару, а с њим и Танаско Рајић“ Владика Ђерасим говори још о Горњем Ибру, о Јошаници, о Рогозну и о Подгорју, које се такође дигло било.[2]) С друге стране сазнајемо да је с почетка 1806 године Младен Миловановић заузео Крушевац и поставио своју војску до Јастрепца.[1] А Петар Јокић каже како је Павле Цукић имао шанац на Рогозну, и држао је под собом Жупу. За њим је дошао Милош Сарановац.[2] Ради потпуности наводимо још и трећи одред од 3000 људи, који је под главном командом Станоја Главаша, у септембру ове године, пошао тајно с Делиграда, прешао преко Јастрепца, освојио Прокупље, Куршумлију и допро до Лаба.[3] Свакојако, овим су јасно обележени правци и тежње, којима се устаничке војске у својим операцијама крећу на овој страни године 1806. Познате су и крајње тачке, докле су доспели поједини одреди, те и нехотично намеће нам се питање: који је од ових одреда, продревши у Горњи Ибар, попалио Бањску и оставио за собом згариште које бележи Пуквиљ? — Да бисмо како ваља одговорили на постављено питање, треба одмах уочити и запазити устаничке тежње које их у почетку гоне не толико за освајањем пространога земљишта, колико да што више умноже своје борачке редове новим устаницима. И доиста, они се у први мах поглавито крећу онамо где је чист српски живаљ, или бар где је био претежнији од мухамеданског. Кретање устаника беше у исто доба управљено на више страна. Нема сумње, и војска под командом капетана Радича Петровића, имајући за објекат Нови Пазар, рачунала је на тај нови прираштај, те се је у том правцу и кретала према добивеним диспозицијама од Карађорђа. Одметнувши Студенички крај и Подгорје, капетан Радич могао је још имати нешто утицаја на Јошаницу да се и она одметне; али Горњи Ибар беше далеко изван његових операција. Ни одред Станоја Главаша, како мисли Андра Гавриловић,[4] допревши позно у јесен у Полабље, није могао спалити Бањску и оставити згаришта, јер га од ње растављаше Косово и брдовита Шаља с мухамеданским живљем, те би војска Главашева морала пре тога савлађивати и освајати оба ова краја, а о томе нема помена ни у народној традицији нити пак у писаним споменицима. Међутим, трећи одред под Младеном Миловановићем, што је заузео Крушевац и иставио своје страже до Јастрепца, ваљда, није седео скрштених руку цело лето. Напротив, ја мислим, поткрепљен новом војском крушевачког округа, који се тада лати оружја, он је постао знатно већи и јачи, па је несумњиво издвојио други пододред, стављајући му у задатак да се што пре дохвати копаоничких висова и да — вероватно — упоредо с одредом капетана Радича продире у српско старо средиште — Рашку, те на тај начин да одцепи Нови Пазар од Косова, и да увећа своје редове новим устаницима. И доиста, да су се овако ратни догађаји развијали на овој страни још с пролећа и у лето 1806 године, утврђује се историјским чињеницама које имамо при руци, а које се слажу не може боље бити. Тако Петар Јокић каже: „Од 1806 год. бивше војводе по имену овде не изостављам поменути, и ко је где био и каквог је звања био.“ А мало даље вели: „Нахија крушевачка опредељена буде нахијом левачком. Обор кнез Андрија, Ђорђе Симић и Здравко среза шиљаговачког, буљубаше и они сагласијем шиљаговачким начине шанац у Тополику и у Шиљеговцу. С тим опредељени буду Павле Цукић и Мијаило Н. с прочим старешинама, на границу вучитрнску. Димитрија Кулунџића, Илију Сталаћанина определе на Дежево према Новом Пазару шанац да начине“.[1] Врло је важно нагласити да се ово казивање Петра Јокића од године 1841 таман подудара и управо допуњује причањем старца Вујадина, из Остраће, које сам ја прибележио пре 4—5 година. Отуда, пратећи логички развитак догађаја, који су се у почетку 1806 године почели развијати од Крушевца, можемо слободно Вујадиново причање узети као истинито, те да њим попунимо досадашњу празнину о раду Павла Цукића по Горњем Ибру и по Рогозну. Стари Вујадин прича да је Цукић узбунио овај крај а да је он у њему био главни старешина. „Прошао је с војском кроз Остраће за Рогозно, и тамо је подигао јак шанац. С Цукићем био је и неки Деспот, као четовођа, и нападао је на Бребериште и Вучу Локву. Деспот се оженио децније одивом Словића из Мекиниħа“. У Деловодном протоколу Карађорђеву № 988 каже се: „Писато војводи Антонију Пљакићу, да смо примили арештанца Деспота и да смо га послали у Совѣтъ са нѣговимъ момцима“.

---

[1] Годишњица II 277—278.

[2]) Глас XXXII стр. 36. и даље.

---

[1] Годишњица XIII, 195.
[2] Споменик XIV, 52.
[3] Годишњица XXII.
[4] Годишњица XXII.

---

[1] Дело — Година IX, свеска за септембар 1904. стр. 322.

На Рогозну с Цукићем били су многи из овога краја, а помињу се у први мах Мијаило Петковић из Црешњице, коме је тад било тек 18 година; за њим Радисав Ћирковић, из Граничана, а с њим је био и Радоња из Копорића. Остали су Копаоничани били на Врелу. На жалост не знамо да ли је млади Мијаило Петковић иста личност коју помиње Јокић с прочим старешинама, а који су с Цукићем заједно пошли из Крушевца. Војвода Димитрије Кулунџић и његов брат Јевта — прича даље Вујадин — били су на Драмићу. Од 700 Срба у боју на Драмићу избегло је само 70, а остали су изгинули. У самој Јошаници (Јошаничкој Бањи) остало је тада 70 удовица.[1]) Да је, одиста, Димитрије Кујунџић непосредно подигао Јошаницу и био први њен војвода налазимо потврде у деловодном протоколу Карађорђеву од јуна 1812 године, где се каже: „Писато војводи Димитрију Кулумџий да дође у Тополу и да држи Јошаницу, у Горњи Ибар да се не меша“; а под 4 септ. № 943 „Писато Совјету, како им шаљемо кнеза са Горњем Ибром кметови, да покажу нужду своју на Димитрија војводу.....“

Рад Цукићев на организовању нових устаника по Копаонику, Горњем Ибру и по Рогозну крунисан је одличним успехом. Чете Цукићеве нису само појачане новим борцима, него управо оне чине главно језгро његове војске. Јер, докле је са̂м Цукић са Жупљанима и неколико нових чета, скупљених уз пут, хитао кроз Остраћу да се преко Ибра дохвати Рогозна, и тим пресече везу Турака између Новога Пазара и Косова, како би потпомогао успех дежевских устаника под капетаном Радичем око Новог Пазара — дотле се је на Врелу утврђивао нов логор под управом Радисава Малкића, бимбаше из Штаве. На тај начин вучитрнска, куршумлијска и приштевачка нахија, у колико беху насељене православним Србима, образовале су копаоничку војску која је бројила заједно с нахијом крушевачком до 3000 људи. Задатак њен био је несумњиво да с ове стране брани Копаоник и Жупу од турских упада, који би надирали од Приштине или Вучитрна, и да штити одступницу Цукићеве војске са Рогозна. На Шарампову (Врелу) поред бимбаше Малкића који је у поменутом деловоднику, од 20 марта 1813 год. № 1233, забележен под именом Радисав Вучитрнски, помињу се у причама још као старешине Дамњан из Црешњице и Јеремија Миљић, из Лозна. Јеремија је доцније погинуо на Борчанском Преслу, код „Једине Букве“, — ту је сахрањен, где му се гроб и сада познаје. А Милош Радивојевић, из Маринца, и Андрија Степановић, из Причића, били су у тој војсци заставници — барјактари.[1]) Гаврило Јовановић или Смилић, из Сеоца, био је писар код Радисава. Јамачно, било је још и других старешина; али их њихови млађи потомци не памте. Осим шанца на Врелу и осим војске бимбаше Радисава, за многе се још прича да су били на Делиграду и другим важним местима; али о томе биће речи доцније.

---

[1] Види опширније о овом боју на Дежеви у Новаковића Глас XXXII. Село Драмиће у је Дежеви.

У деловоднику Карађорђеву (стр. 13.) помиње се шанац у Горњем Ибру, а да се не мисли на Врело и Рогозно, јасно је. Из протокола сазнајемо само толико да је био негде по средини између њих, у долини Ибра, имајући за сврху да брани продирање Турака од Митровице долином Ибра. По свој прилици био је негде близу реке Бистрице, а посада у њему састојала се поглавито од Ибараца. Један шанац из тога доба познаје се и сада на Рудинама, према Сељанцу и Шаљи, на десној страни Бистрице.

Према овако кратко изложеним догађајима, који су се развијали на овој страни још с пролећа или одмах у почетку лета 1806 године, биће јасно за свакога: који је одред српских устаника продро до Бањске и за собом оставио трагове згаришта, које бележи француски путник, Пуквиљ, у почетку 1807 године. Ни друго мишљење Андре Гавриловића о нападу одреда Станоја Главаша на Мавриће, нарочито на кућу Деме Амета — (овића) који је имао — како се прича — девет синова, које су устаници затрли све до једног детета, па и њему су једно око ножем изболи — не може се узети као тачно. Доиста о нападу томе прича се врло много у овоме крају, али из свега тога причања излази: да су и вође и војници били сасвим друге личности, и да се је догађај десио позније, а не године 1806 као што ћемо се доцније уверити.

---

[1] Вредно је напоменути да је дед сад. капетана г. Вукоја Тодоровића, Андрија, сачувао мотку од барјака и употребљавали су је за барјаке на свадбама све до 1876. године. Мотка је била од гвожђа. А да ли је и сада у наследника Андријиних — не знам.

О Бојевима, као и личностима, на овој страни мало је што до сада познато. За напад Цукићев на Бањску сазнајемо тек од странца Пуквиља, који је после неколико месеци прошао Рогозном за Бањску, и на пô миље ишао поред српске границе. Међутим у народу је још жива историја о боју на Шарампову (Врелу), где је командовао бимбаша Радисав Малкић. Турци су — прича се — нападали упорно, наши су одбијали нападе јуначки; али најпосле насиле Турци, стану ускакати у шанац, а Срби почну уступати и бежати низ ону страну поврх Власова ка Рајчеву Крсту. Турци су сузбијени тек на Влашкој Равни. Одатле Срби су се повратили и наново заузели Шарампов.[1] Ту је Давиду Мијаиловићу, из Мрча, један Турчин сабљом пресекао пушку на рамену. С Давидом био је и брат му Миливоје.

Свакојако биће да су ове године Турци растерали и поробили збег на Копаонику. Разбивши до ноге Србе на Драмићу, или како владика шабачки Ђерасим каже на Дежеви, Турцима је било с те стране обезбеђено залеђе, и они су учинили један испад у ибарску долину и на Копаоник. Из Новог Пазара дошли су Турци на Попово Поље, где им је био логор, и одатле напали на збег изненада. Побили су много нејачи, и поробили много робља све до Великог Јелака; али тамо нису смели ударати, него су се вратили натраг, водећи робље са собом.[1] Вредно је поменути неке жртве које су ту допале ропства као и њихове доживљаје у ропству. Жена Саве Ћипурије, из Белог Брда, заробљена је у збегу пред Великим Јелаком, одатле одведена у Мостар и продата неком Турчину, у кога је робовала три године, радећи све кућне послове. Као робиња улучи згодну прилику, те утекне из Мостара и после три месеца бежања, преко Београда врати се својој кући — мужу. Породица Саве Ћипурије сада је изумрла. Други случај. Илији из Остраће — шукундеди садашње породице Ивановића из Д. Бреснице (ср. прок.) — заробљено је шест кћери, а о њиховој судбини ништа се даље незна. Из Црешњице заробљено је двоје деце — брат и сестра. Доцније сазнали су за њих да су у Лесковцу, и Сима Петровић, отац Ђурђа из Ковизала, отишао је тамо да их избави и врати кући; али, када дође у Лесковац, нађе обоје да су потурчени, те их није могао повратити. Још је занимљивија судбина породице Милоја Пантића, из Слатине, који је био у рату војник — по свој прилици у Горњем Ибру у шанцу, или на Рогозну — а жена му с дететом у Збегу на Копаонику. Турци су тада заробили Милојеву жену Милицу и младолетног му синчића — Милету. Заробљена Милица продата је неком Јеврејину за 12 гроша, а с малим Милетом шта је даље било не зна се. Доцније, пошто је свршен рат, Милоје сазна за жену Милицу, откупи је од Јеврејина, и доведе наново кући. Обоје су доцније умрли у Слатини. Колико ли је оваких жртава постигла тако горка судбина, а које су данас већ заборављене?? Колико ли је још јуначких подвига и напора, које подношаху Копаоничани и Горњо-Ибарци за своју слободу, скрива данас тама заборава!?

---

[1] Карактеристична је ова анегдота са Шарампова: У оном метежу и забуни када су Турци ускакали у шанац, Милош Бучки, синовац Радисављев, запита га: „Чико, куда ћу коња?“ А он му одговори: „Попни га на Букву!“ и у том напусти шанац.

Јамачно, последица је овога робљења турског по Копаонику, да се збег уклони одатле, и да се нејач склони и настани по Жупи, Морави и по Левчу. Скоро сви причају о томе и казују села где су им стари у збегу седели. А кад ово знамо — онда нам је тек разумљиво зашто врховни вожд, 20 марта 1813 године, пише Радисаву Вучитриском, да пошље Јована из села Милутовца под тврдом стражом у Тополу и да се стара ухватити Тодора, момка из истог села......[1] Породица бимбаше Радисава седела је у Милутовцу, а како је тада још било мирно на граници, види се да се Радисав бавио код своје породице у Милутовцу

---

[1] У Великом Јелаку, на Копаонику, била је тада у збегу као девојка Стаменка од породице Кадића из Лешка, а мати Радојице Слепчевића из Заманице, која се удала за Стевана оца Радојичина, када је паљен Пазар, дакле 1809. године. Стаменка је цело лето седела у збегу, а с јесени вратила се у Лешак и удала се. — Радојица Слепчевић још је жив, и насељен је у Г. Јошаници, срез прокупачки.

За годину 1807, која је иначе тамна за овај крај, имамо једно драгоцено сведочанство из онога доба. Тако у каталогу српске војске, која је за ову годину, 4 априла, саставио митрополит Леонтије, пише: „Цветко, кнез јагодински и Андра из Крушевца имају своје војске према Албанији у Лиси (*λαδε*), Голаку и Приштини а особито са стране Лискорца. Тамо је подигао три шанца, који чувају око 6.000 људи.

Антоније Пљакић, зет Црног Ђорђа, налази се у Карановцу, има под командом 2000 људи, који се налазе према Новом Пазару.“[2] Истина, Миленко Вукићевић сумњичи означену годину на писму Леонтијеву, и мисли да је овај распоред из године 1809. Напротив, мени се чини да је година сасвим тачна, и да бар за овај крај одговара правом стању догађаја, а тако и распореду војске, као што ће се мало ниже видети. Једино налазим да су „Лиса“ и „Лискорац“ или нетачно забележени, или су им имена промењена; јер их, поред дугога распитивања, нисам могао пронаћи. Но главно је што Леонтије помиње на овој страни три шанца. И доиста, један је од њих несумњиво налазио се на Остром Копљу, где се трагови још и данас распознају, а о којем постоји читава прича. Ту је лепа ливада, а у врху њеном хладан извор, названи „Кафена Вода.“ Прича се да је ту седела војска, па су војводе с извора захватале воду и кувале кафу. Отуда јој име. Одатле се види Голак, Приштина, Митровица (Звечан) и цело Косово. Други је шанац био, идући одатле у правој линији на исток, на оном висоравну између села Речице и Полатне. Остатци од тих шанчева и сада се распознају. Срби данас то место, где су шанчеви, зову

---

[1] Деловодни протокол стр. 118.

[2] Споменик XXXVII, 137.

„Двориште“, а Арнаути напротив „Логори“ и „Логориште“. Недалеко од „Логора“ брдо, између Бресца и Мургуле, зове се Лисац, а то је врло слично са Леонтијевим Лискорцем и Лисом. Трећи шанац не знам где би требало тражити. По свој прилици биће онај на Рудинама, према Бадњевику — Шаљи. Но у њему су седели само Копаоничани.

О каквој живљој акцији на овој страни, о бојевима војске кнеза Цветка и Андрије из Крушевца, нема даљих података. Међутим занимљива је прича о одреду што имаше шанац на Рудинама. Ту су — прича се — везивали „кумбару“ за један дуб и из ње тукли Арнауте — Шаљане. А да се у овој причи крије историјско језгро догађаја о раду за ослобођење наших старих, неоспорна је истина. Но из ње можемо извести сада само кратак закључак који би најближе одговарао истини. Јамачно, војска под командом кнеза Цветка и обркнеза Андре, појачана војском бимбаше Радисава Малкића с Врела (Шарампова), предузела је на овој страни офанзиву у тежњи да се дочепа крајњих граница свих српских села, која су већ раније ангажована у устанку, што до тада није било, и да заузме боље положаје за одбрану. Изгледа ми да је успех постигнут с незнатним чаркама, и да је само јаче борбе било на Борчану, где је погинуо старешина Јеремија Миљић, из Лозна. Сузбијени Турци на Борчану повукли су се ка Шаљи и ту заузели дефанзиван положај. Међутим наши стари као да нису ни помишљали кретати се даље југу од Рудина, Острог Копља и Логора или Дворишта.

Да је у овој години и на Рогозну било српске посаде у шанцу, који је Цукић подигао, сведочи раније помињати Пуквиљ који је од Рогозна, спуштајући се Бањској, на пола миље прошао поред српске границе. Без сумње, посаду ову на Рогозну ваља рачунати у број војске кнеза Цветка и Андрије из Крушевца, која је оперисала тада према Албанији и Приштини, а о којој јавља митрополит Леонтије; али је ипак та посада чинила за себе одред, састављен искључиво из устаника на левој страни Г. Ибра и устаника на Рогозну — одред познат под именом јелечког војводе. А да су лева водопађа Горњег Ибра и Рогозно административно чинили јелечку жупу и били у српској власти све до 1813 године, покушаћемо да то савременим чињеницама докажемо. Тај крај, што рекох, имао је нарочито свога војводу. Тако у деловодном протоколу Кара-Ђорђеву читамо ово: „№ 650. Писато Антонију воеводи Пљакићу, да овај шанац не гради Јелечки војвода у Горњем Ибру за ово време, и да у Турску ништа недира без наше заповести, и да неодузимљу села од Димитрија; ако буду почели, а оно да гради“.

„1812, јула 13, Н. 853. Писато воеводи Димитрију одговор, како је он тужбу предао на воеводу Радосава Јелечког“, што није дао ископати нешто земље за цркву.

— 854. Писато воеводи Јелечком кад није дао копати воеводи Димитрију 4 товара оне земље, то сад час пре 6 товара да ископа и пошље“. — И у плану за војну 1813 године, где се ређају војводе које долазе под команду Антонија Пљакића, помиње се такође Радосав Јелечки. А из свега овога јасно се види да је Радосав војвода Јелечки граничио Горњим Ибром, граничио непосредно Турском и Јошаницом, где долази у сукоб с војводом Димитријем Кујунџићем. Према томе нахија војводе јелечког мора бити на Рогозну и левој водопађи Горњег Ибра. А да је ова поставка тачна, имамо несумњиве потврде од године 1844. Тако у извештају начелника среза јашаничког начелству окружија крушевачког каже се: да је бивши буљубаша јелечки именом Андин одметнуо се са својих 25 сејмена од муселима пазарског и да прети напасти на срез јошанички.[1] Јамачно, по старом граду Јелечу звала се је некада жупа јелечка, а по њој и нови војвода јелечки — Радосав. Војвода јелечки Радосав седео је у селу Требићу, $1^1/_2$ до 2 сахата удаљено од леве обале Горњег Ибра. Да ли је и Горњи Ибар (десна страна Иброва) био под влашћу војводе јелечког, из ових података нама није баш јасно, ма да Милићевић у Поменику (203) тврди. По грађењу самога шанца не може се узети, јер шанац је градио и Димитрије Кујунџић, војвода јошанички.

Јелечки војвода Радосав држао је своју кнежину све до пропасти Србије 1813 године, а тада се предао

---

[1] Оригинал је код мене.

Турцима. У Поменику знаменитих људи (203) Милићевић узима Јелечанина Радосава из Матаруга, близу Жиче — који је обично држао друм од Карановца ка Пазару — и војводу јелечког Радосава као једну личност. Напротив, ја држим да је ово мишљење неосновано и да су то две личности сасвим случајно истога имена. Ево за то разлога: Положај јелечке војводине ми смо неоспорно утврдили на левој страни Г. Ибра и на Рогозну. Јелечки војвода могао је стражарити само на друму од Новога Пазара ка Косову и од Пазара на старом (дубровачком) друму ка Нишу. У Деловоднику Карађорђеву не помиње се никако Јелечанин, већ само јелечки војвода и Радосав Јелечки, а то није једно исто. Међутим Вујадин Проловић, чије се причање до сада показало као истинито, каже да је војвода Радосав из Требића, и да је при нападу на Мавриће био и Радосав. Чича Арсеније Милетић (сада из Међуане ср. прокуп.), унук војводе Радосава, допуњује причање старога Вујадина овако: „Мој деда Радосав звао се војвода јелечки, а досељен је од некуда из Западне Мораве, пре 1800. године, у село Требиће. Ту се оженио, а узео је за жену Аницу, сестру Ђорђа Кепића, из села Камена, и с њом је имао три сина и једну кћер. Када је букнуо устанак, Радосав је скупио више од 20 људи и с њима ишао по нахији, те бранио Србе од Турака. С војводом Радосавом били су Милић Ковачевић, Мијаило Вукадиновић и Јевта Ковачевић, сви из Требића, а остали су били из других села. Ја нисам деду Радосава запамтио, а његову жену Аницу и ову тројицу јесам, и они су ми причали да је Радосав ратио на Пазару с Карађорђем, и на другим местима. Радосав је умр̂о у селу Требићу од прилике 1826. године“.[1]

О Павлу Цукићу, који је први покренуо устанак по Горњем Ибру и подигао шанац на Рогозну, нема више помена у овом крају за годину 1807. У Поменику знаменитих људи Милићевић каже: „...држао је под собом Жупу крушевачку седећи кућом у Трстенику,“ а тако исто и Петар Јокић каже: Павле Цукић имао је шанац на Рогозну, и држао Жупу под собом.[1] Сва је прилика да се Цукић, пошто је године 1806 организовао устанак по Горњем Ибру и по Рогозну, вратио у Жупу, а његово место у шанцу на Рогозну заузео војвода јелечки — Радосав. Но Цукић је остао и даље главни командант целога тога краја, и заповедао из Жупе све до године 1808. Ове године, када је дошао Пљакић за војводу карановачког, учињена је измена од Врховног Вожда и јелечки војвода стављен је под команду војводе Антонија Пљакића.

---

[1] Радосав је оставио синове: Саву, Милету и Ђорђа и кћер Марту. Најстарији Сава погинуо је у Пазару код Петрове Цркве и ту је сахрањен. убио га је некакав Турчин из пиштоља, пошто је на Копаонику било ограничено. Савин син је остао у Турској и живи сада у Кончулићу; Милетин син Арсеније живи у Међуани., а Ђорђеви унуци у Трнови. Милета је умр̂о у Требићу, а Ђорђе у Трнави.

На жалост, о даљем кретању устаничке војске и српским операцијама у овоме крају, у лето године 1807, извори муком муче. Извесно је само толико да су устаници задржали своје утврђене положаје све до примирја, које је настало с јесени те године и трајало скоро годину и пô дана. За годину 1808 Антоније Протић каже да је било примирје, да се ништа необично није десило, и да се Карађорђе занимао уређивањем унутрашњих односа. Без сумње, благодет овога примирја завладала је на граници и у нашем крају. За то се многе породице, које до тада беху по збеговима у Жупи, Левчу и Морави, вратише на своја стара огњишта; али се многе задржаше и даље у збеговима, очекујући да се прво утврди потпун мир, па да се безбрижно врате на своја стара седишта. Отуда, неки причају да су им стари били у збегу три године, док други кажу да су седели у Левчу или Жупи девет година.

Година 1809 највише је оставила свежа трага у народном памћењу овога краја. У смелом војном походу, који на руски позив предузеше Срби на све стране, с пролећа ове године, имаше видна успеха једино она војска према Сјеници и Новом Пазару, коју предвођаше сâм Врховни Вожд — Карађорђе. А освојење Сјенице, сјајна победа над пећским Лиман-пашом[2] на Суводолу, и најпосле успешна опсада Новога Пазара — све су то необични догађаји, какве ретко бележи ратна историја; догађаји који јаче заталасају иначе узруjане духове и продиру дубоко у народну душу, те остављају неизгладљива трага и трајна спомена за далека поколења.

---

[1] Споменик XIV, 52.

[2] Јокић каже Нуман-пашу Пећанског. Дело. Година 9. св. за септембар 1904. стр. 12.

Још из Сјенице, 23 априла, Карађорђе пише Антонију Плакићу да му је мило што је дошао, по његовој заповести, ближе Пазару, а да жали за богаз на Рогозну што је у турским рукама, и „веома препоручује да ако би се икако могло, те би Турци друм оставили, да га они поседну и да без шанца не седе ни дана ни ноћи.[1] Ово је писмо драгоцени податак за наш крај, и ми ћемо се на њега позвати још једном да баш њим потврдимо неке нове изворе који се не може боље бити и овде скоро до словца подударају. Но, пре него томе приступимо, напоменућемо како се Новаковић баш на основи овога писма домишља: е је Рогозно било већ у српским рукама, и како су Турци нашли неспремне Србе, без шанца, и потисли их. С тога Карађорђе и препоручује да ту погрешку поправе.[2] Међутим истраживања, до којих сам ја дошао, не само што се слажу с овим мишљењем Ст. Новаковића, већ очито тврде да је Рогозно од 1806 године остало у власти српској све до пропасти 1813; али је граница била удаљена — како Пуквиљ каже — на пола миље и нешто више од друма који везује Нови Пазар за Бањску и Косово, те према ондашњем квалитету оружја Срби нису могли господарити друмом и пресећи потпуну везу између Новога Пазара и Косова. А у реченици — зато је велика чкода што није Рогозно у нашим рукама — мислим треба разумети само друм који води преко Рогозна, а никако предео. Отуда, Врховни Вожд и препоручује да се помакну напред и ако Турци буду друм оставили, да га они ухвате. Даље из самога писма Вождова може се јасно уочити: како је већ на Рогозну било српског одреда, пре него што је био од Новога Пазара упућен Димитрије Кујунџија с братом му Коста-бегом и Павлом Цукићем.[3] И сви стратегијски разлози категорички заповедају да, пре него се отпочне опсада Новога Пазара, треба посести Рогозно. Без сумње, одред под Цукићем и Димитријем могао је служити само за појачање прве војске на Рогозну, или је — што је још вероватније — имао задатак да крстари од Новог Пазара до Рогозна, и тим да одржава јачу везу између обе војске. Године 1809, за све време опсаде Сјенице и Новога Пазара, на Рогозну седео је бимбаша Радисав Маликић са својом војском, а с Радисавом био је као војник Ћира Мијаиловић, из Штаве, који је доживео дубоку старост и умро после српско-турског рата — 1876. По Ћирином причању, о коме ћемо доцније нешто више рећи, сви они што су подигли Шарампов на Врелу, када је Пазар паљен, били су на Рогозну. И за Радисава Ћирковића, из Граничана, причају да је био на Кадијачи — Рогозну.[1]) Према овоме, може се несумњиво рећи: да је одреду под командом бимбаше Радисава одређена диспозиција још у Совјету при општем распореду војске; да је стављен под команду Антонија Пљакића, и да с војском војводе Радосава из Требића поседне Рогозно. Вероватно да су они извршили заповест у толико што су посели дотадашњу границу и заузели ранији Цукићев шанац који није могао доминирати друмом, — те за то Карађорђе из Сјенице преко Пљакића пооштрава само прве наредбе да се по њима тачно поступи, и да се заузме положај на друму, који би доминирао кланцем, што до тада није било учињено, а који је већ у првом плану обележен као важна стратегијска тачка. Изгледа да су ова наређења одмах извршена, и да за то време Турци нису надирали јаком силом од Косова ка Новом Пазару, те осим незнатних чаркања није било у овој години крвавих бојева на Рогозну. Тада је сва пажња обраћена ка Сјеници и Суводолу, камо је са̑м Врховни Вожд управљао ратном операцијом. Турцима долази помоћ путем од Рожаја и Пећи; али од Косова нема помена. И са̑м покушај једнога шпиуна — Турчина из Вучитрна, — није могао остати неопажен, што значи да је Рогозно не само било поседнуто српском војском, него и страже беху особито бадре и честе.

---

[1] Споменик XVII, 6 службених писама из првог устанка.

[2] Глас XXXII, 44.

[3] Поменик знаменитих људи стр. 281.

---

[1] Панта Бараћ, из Гњеждана (деда епископа жичког г. Саве Дечанца) причао је како су на Рогозну били подигли шанац и бранили пролаз Турцима: како су секли тојаге — мотке — да им у случају, кад би понестало муниције, послуже за одбрану као ладно оружје. И кад се не би ово причање П. Бараћа односило на годину 1809., ипак оно има историјског језгра, јер богаз у Карађорђеву писму и пролаз П. Бараћа треба узети као синоним израз.

Јамачно, пошто је и с ове стране прекинута свака веза Новога Пазара с Косовом и Турском, могао је победилац тек на Суводолу приступити успешној опсади и понудити Турке на предају. Два савременика — Антоније Протић и Петар Јокић — обојица су учествовали при опсади Новога Пазара, и обојица оставише по сећању забелешке о тадашњим догађајима и о свом учешћу; њихова се причања у главном слажу, те за то ћемо по њима изложити догађаје који се у Петрове посте, 1809 године, одиграваху у околини Пазарској. Протић је нешто опширнији и каже: „На Нови Пазар кад смо дошли, нису смели Турци пред нас да изиђу. само су пуцали на нас из шанчева, што су били опшанчили око вароши. Петров је пост године 1809. Карађорђе није одмах ударио најуриш, но по истеченију неколико дана. Он је канио Турке да се предаду, и да их часно испрати, но они нису хтели, но су очекивали да им дође помоћ, јер су већ чули да су Турци одржали победу у Нишу над Србима. Карађорђе једно вече изда заповест: да се спреме војске за јуриш, које се одмах и учини. Смедеревску и рудничку неку част помеша и определи да иде над Нови Пазар да удари, но да чека док не удари Пљакић оздо испод Пазара уз Рашку, а капетан Димитрије Парезан управ од Карађорђевог шатора низ брдо. Но Пљакић на опредељено време не удари, а сви смо на њега очекивали. Вујица, видећи да ће да сване, примакне се ближе турској стражи, где смо их узимали по пушки на око..... До подне варош сва попаљена а Турци који су могли умакнути у град, добро; а многи су се позатецали по кућама, и по подрумима, да су после наше страшно тукли“.[1] Међутим Јокић каже; „Господар Ђорђе, који је на арнаутлук отишао, учини један бој и разбије Турке, узме Сеницу, па се крене и разбије Нуман-пашу Пећанског на Суводолу, и врати се на Нови Пазар и удари и узмемо варош, а град умуасеримо. Потом нам стиже писмо од нишевачког логора да је разбијен на Каменици. Онда оставимо Нови Пазар и вратимо војске Делиграду.“[2]

---

[1] Споменик XIX, 17.

[2] Дело година 9. св. за септ. 1904. стр. 312.

Језгро опсадне војске на Новом Пазару чињаше смедеревска, гročанска, крагујевачка и карановачка нахија, а већи део пожешке и рудничке нахије остави Врховни Вожд у Сјеници и Новој Вароши, као посаду, да одржава ред у ослобођеним варошима и да чува залеђе опсадној војсци од стране Босне. На Новом Пазару од Рудничана био је прослављени витез Јован Курсула, нарочито познат са свога витештва на Варваринском Пољу и доцније на Делиграду. Курсула је за време опсаде Пазара, на оном месту, где је садашња турска касарна (кршла) делио мегдан с Алијагом Билаловићем, Хаџи Вранчићем и са Спичић-Усејином; али су му последња двојица утекла с мегдана.[1] Свакојако, у карановачку војску, којом је заповодао војвода Антоније Пљакић, треба рачунати још пазарску нахију и Горњо-Ибарце, јер су били под командом Пљакића. А да су и они учествовали при опсади и нападу на Нови Пазар, осим Протића, сведочи до сада непозната у литератури, али још жива историја у народном памћењу. О многим личностима, које су тада суделовале као војници, прича се по нека анегдота. Ради тога, што до сада нема у историјској литератури помена ни о једној познатој личности из овога краја, ма да су се сви листом борили у устанку за ослобођење, заслужују бар, након сто година те херојске борбе, да испишемо неколико њихових имена, и да их на тај начин сачувамо потомству од таме заборава. Између многих који су ми остали непознати, ја сам забележио несумњива ова имена: Поп-Мијаило Јовановић, из Мекинића, чиј је отац — Јован — обешен од Турака у Јариљу, а стриц му — брат Јованов — Иван посечен у Новом Пазару, код »Шедрвана.«[2] Мијаило Словић такође из Мекинића; Илија Хаџић из Родеља; Ђорђе Кепа, из Камена; Милисав Кадија, из Лешка (живео 120 година, а име кадије добио је ради честога суђења при игри — козању). Ђура из Јелакца; Никола

---

[1] Прича се: Курсула је прво наоштрио сабљу брусом, па узјахао бедевију и погнао Алијагу где га је пред вратима града сустигао и расекао му седло и хаљине. Кад су Турци Алијаги честитали што је жив умакао, он им је одговорио: Гајрет, гајрет! али Курсула однесе пола г.....!«

Слична прича одштампана је у Звезди бр. 17. за 1900. годину.

[2] Јован и Иван погинули су пред устанак.

Слепчевић, из Заманице; Јован Н и Арсеније Тодић, из Засеља; Мијаило из Остраће;[1] Недељко Мијаиловић, из Модрога Мела — како прича његов унук Аксентије — живео је 137 година и умро је у Мајдеву, 15 августа 1877 године; Радосав Пејовић, из Тврђана; Ђорђе Муса из Судимље; Милан из Папрадње; Милоје Шљера са сином Марком и Јакша Миљковић — из Бозољина; Никола Милашиновић, из Паваштице; Петар Шуља, из Рамништа; браћа — Лука и Марко — Николићи, из Трикоса; Сима из Трикоса; Милоје Пантић и Наста Марковић, оба из Слатине. На самом Чегру са Синђелићем погинула су тројица Миљића из Лозна, чија имена, на жалост, не знамо.

Карактеристично је да скоро сва ова села у области Горњег Ибра помиње и Вук Ст. Караџић у Даници за годину 1828. А у поменутом напред писму, из Сјенице, Врховни вожд пише Пљакићу, да му шаље две „шешане", те да их преда — коме зна од момака. Међутим потомци Насте Марковића, из Слатине, чувају и данас једну шишану као какву реликвију, и причају да је исту Наста добио на Новом Пазару од Кара-Ђорђа.[2] Свакојако, ово не може бити проста случајност, већ несумњиви историјски факти који се допуњују и потврђују.

„Карађорђе није одмах ударио на јуриш, но по истеченију неколико дана" — вели Анта Протић. Извори, које сам ја прикупио, кажу да је Пазар држан у опсади 15 дана, а сама борба вођена је око освојења вароши „ноћ и дан" — што се опет до словца слаже с причањем Протићевим. Истина, Новаковић по руским извештајима каже да је од 3 до 6 јуна заузета новопазарска варош, и да је опсада напуштена 10 јуна; али несумњиво ово се може односити само на главну — шумадијску — војску коју је водио Кара-Ђорђе, а никако на војску под командом Антонија Пљакића, која је раније засебно операсала. Биће да је Пљакић дошао пре и да се неколико дана доцније повукао од Новога Пазара. Међутим, зашто је Врховни Вожд, када требаше брати нове ловорике, морао изненада напустити акцију на овој страни и повући војску од скоро освојена Пазара, казују нам један исти узрок два суделовача — Петар Јокић и А. Протић. Јуначка погибија Синђелићева на Чегру, код Ниша, и црна књига с Каменице, која је у Нови Пазар стигла у невреме, донела је камен спотицања и Карађорђу и његовој акцији на овој страни. На тај глас он напушта скоро довршено дело на Пазару и хита с војском да заустави Турке на Делиграду и Морави; али ни Јокић ни Протић не кажу; *је ли што од војске оставио код Новог Пазара, да покуша сачувати бар оно што је дотле било освојено, и да прикрије своје одступање?* — По њиховим речима, чим је стигао глас с Каменице о погибији, опсада је Пазара напуштена и сва се војска повукла Карановцу. Обојица причају догађаје својих доживљаја, што су очима видели; али шта је и како је даље иза њих остало око Новога Пазара — ништа нам не кажу. С тога, на постављено питање морамо посредним путем тражити одговора на другој страни. Није безразложно напоменути како се у Горњем Ибру и по Копаонику упоредо уз Карађорђа прича много о Палиђаку који је палио Нови Пазар у Карађорђеву устанку, а Турци — Пазарци — певају га још и у песми овако:

---

[1] Деда старца Вујадина. Када се вратио донео је сврдао — јармењак, који је био чуван све до 1876. године.

[2] Потомци Насте Марковића и сада су у Слатини.

[3] Новаковић, Васкрс Државе Српске стр. 114, 115.

„Палиђаче, што ти врана гаче?!
„Јашар-паша по Сјеници скаче,
„Карађорђе зло ти јутро дође!“

Овакву је песму слушао некада Јеремија Михаиловић, из Бозољина, коме је сада око 70—80 година. Јеремија не сећа се више ни једне речи, а од Сочанца Филипа Лазића чуо сам такође ова два рогобатна стиха:

Палиђаче, по Рогозну пали,
Мамут-паша уз Косово скраче“.

Да је палиђак историјска личност нема спора. Вук Караџић, у Речнику страна 500, каже ово: „приповиједа се да је био некакав арамбаша који се овако звао, и којега су Турци отјерали у хајдуке, те им је послије многа зла чинио“. А у деловодном протоколу Карађорђеву за јуни № 662 стоји: „Писат пасош Палиђаку и на два друга, који носе на два коња кремење у Београд, на 6 дана и обратно у Тополу“. Према овоме нема сумње, да је Палиђак био у служби Врховнога Вожда и у служби српскога народа године 1812. И, јамачно, кад ово двоје доведемо у логичку везу с оним што га Срби у Горњем Ибру помињу а Турци певају, излази: да је његова, до сада нама потпуно непозната, историјска радња управљана искључиво према Новом Пазару и према Рогозну, после каменичке катастрофе и напуштања опсаде Новога Пазара од стране Карађорђа. Врло је могућно да је Палиђак баш од Врховнога Вожда имао какво особито наређење да с омањим одељењем крстари и држи Турке у Новом Пазару у шаху, те нису смели предузимати никакву акцију на околину, чија је одбрана ослабљена одвођењем главне војске и изненадним одласком самога Вожда. Но, и кад ова претпоставка не би била тачна, ипак остаје неоспорна истина да је Палиђак историјска личност из нашега првог устанка за ослобођење. А кад пођемо с овога гледишта да се народно причање узајамно потврђује савременим чињеницама — онда на основи тих чињеница можемо попунити досадашњу празнину која у овом крају наста одласком Врховнога Вожда и целе шумадијске војске, после каменичке катастрофе.

И ако оба савременика — Јокић и Протић — кажу да се Карађорђе вратио са свом војском преко Карановца (Краљева), ипак из народнога причања сазнајемо као извесно да војска Пазарске Нахије, Горњег Ибра и Вучитрнске Нахије није сва отишла с Карађорђем, већ се повукла у своје старе позиције које је држала пре опсаде Новога Пазара. Тако се бимбаша Радисав Малкић са својом војском несумњиво вратио са Рогозна једним делом на Остро Копље и Рудине више Борчана, а једним делом у шанац на Врелу. Према томе, пораз на Чегру осујетио је коначно освојење Новога Пазара, али није изменио раније засновану ситуацију на овој страни. Стање по Горњем Ибру и по Копаонику остало је онако како беше установљено још у години 1806 и 1807, и то је остало неизмењено све до пропасти 1813 године.

Скоро сви наши историци узимали су до сада површно и погрешно догађаје на овој страни, те неоправдано стављају напад на Куршумлију и поход на Мавриће у једно исто време, у годину 1809. Једини је

Андра Гавриловић посумњао у тачност ове године, те чини изузетак; али је и његово мишљење нетачно, као што смо већ напред поменули. С тога, покушаћемо да на основи историјских чињеница утврдимо не само годину догађаја који се одигравао у Маврићу, а завршио делимичном погибијом српске војске на Требињу, него и да што више бацимо историјске светлости на још тамне догађаје који су се одигравали око Куршумлије у првом нашем устанку за ослобођење. По изворима, којима ја данас располажем, била су свега четири напада на Куршумлију. Први, који је имао знатна успеха, беше године 1806, када је Станоје Главаш са својим одредом од Прокупља продро до Подујева, где је и шанац био подигао[1], а три су извршили устаници са Копаоника. Мита Ракић, у Отаџбини за годину 1880, забележио је код Куршумлије ово: „Десет минута северно од Куршумлије, у топличкој дољи на левој страни Топлице, биле су до скора две крушке које су Арнаути звали дардабинаки, што ће рећи близанци крушке. Одатле је Карађорђе у првом нашем устанку био трешњевим топом Куршумлију, и два пут је палио, други пут тако да су само четири куће остале читаве. Он је дошао од села Перунике и Микуљана, северо-западно више Куршумлије. Нема историјске потврде да је са̂м Карађорђе долазио у ове крајеве, нити пак да је лично нападао на Куршумлију; али ово је несумњив историјски факат и он се односи на рад устаничке војске која је с Копаоника не у два него у три маха силазила низ Топличку Долину и тукла Куршумлију. На жалост, када су ови напади вршени не можемо за сва три тачно одредити време; али, судећи према општој ситуацији онога доба, нећемо далеко бити од истине, ако кажемо да су вршени године 1809, 1810 и 1813. Вероватно да је први напад с Копаоника био у августу или у почетку септембра године 1809. Свакојако, после пада Делиграда и напредовања турске војске под великим везиром у Морави, ово беше нека врста диверзије, имајући за сврху да се омете даље продирање Турака низ Мораву. Донекле ову поставку потврђује причање Николе Милашиновића из Паваштице, који је као војник с Новога Пазара дошао на Врело, а одатле ишао на Куршумлију. Други поход предузет је — по свој прилици — године 1810. у истој намери да се збуне Турци око Крушевца, Јасике и на Варваринском Пољу. Новаковић каже да је у овој години Карађорђе био на нишкој страни. Он је држао Делиград и Алексинац, а десним крилом се хватао Куршумлије допирући, како је у руским изворима забележено, чак до Приштине.[1] Без сумње, овим се потврђује моје досадање излагање. Јер само устаници с Копаоника — нахије куршумлијске, вучитрнске и приштевачке — могли су бити најближи до Приштине, како тврде руски извори који се на тај начин до словца подударају са живим причањем на Копаонику. Трећи је напад несумњиво био године 1813. О трећем нападу има у једном старом рукопису драгоцена забелешка која гласи: „Знано бȣди когда е разби Кара-Георгие Кȣршȣмлию, на 1813 года месеца Іюлия 15 ден.“[2] Да је ова белешка стилизована по примеру наших кратких летописаца, јасно је. А како два савременика — Јокић и Протић — као пратиоци нигде не кажу да је Карађорђе лично долазио на Куршумлију — то морамо узети да се иста белешка односи на усташку војску с Копаоника, која је предузимала испаде, јамачно, по наредби Врховнога Вожда — Карађорђа. Устаници у Горњем Ибру и на Копаонику чинили су дебео клин између Новога Пазара и Куршумлије, односно Прокупља и Ниша, те су се могли свагда корисно употребити час на једну, а час на другу страну. За потврду овога нека нам послужи ова прича: „С Копаоника три пута су ишли и нападали на Куршумлију. Једном, када је војска ишла на Куршумлију, падала је јака и плаховита киша. Покисли и уморни пешаци стигли су на конак једва у село Жуче. Ту су преноћили, а сутра-дан продужили пут преко висова села Перунике и Микуљане, дошли до саме цркве св. Николе, и одатле отворили ватру из пушака на Турке у Куршумлији. Топлица је била надошла, те нису могли прелазити у варош. Пушкарали су се с Турцима од цркве дуго, па су се вратили истим путем на Копаоник“. Интересантно је да се белешка Мите Ракића у Отаџбини за годину 1880 слаже у главноме с овом причом. Управо оба се причања допуњују и показују нам дужину борачке линије, одакле се пуцало на Куршумлију. Међутим Ракићева белешка даље говори о два сасвим различита догађаја који немају међусобне везе, а који се нису збили ни у једној години. Очигледно Ракић не двоји напад Станоја Главаша на Куршумлију, године 1806, и његово продирање до Подујева, од догађаја на Маврићу који се збио много доцније, као што ћемо се одмах у низу ових редака уверити.

---

[1] Новаковић, Васкрс државе српске, стр, 163.

---

[1] Новаковић, Васкрс државе српске, стр. 163.

[2] Споменик III, 59.

У Поменику знаменитих људи, страна 859, Милан Милићевић за Јаћима Шућура, из Грачаца, у Подибру, каже ово: „.... особито је осоколио на селу Маврићима преко границе 1809 кад се оно ударало на Пазар. Ту је заробио, или боље рећи узео у заштиту, Туркињу девојку, да јој се не би што догодило, као што у ратно време може да буде. А кад је родбина за њу разабрала, вратио ју је роду, као сестру рођену“ Ово је — у историјској литератури мени приступачној — једина белешка која нешто ближе и одређеније бележи догађај на Маврићу; али је и она врло штура, година непоуздана, а сама реч „Туркиња девојка“ казује нам очито да је то прича која не разликује мухамеданце по народности, те је непотпун историјски извор. Но и у њој, поред свију недостатака, има не само историјског језгра, него показује нам и једног суделовача при нападу на Мавриће. Са̂м пак догађај на Маврићу, као што ће се видети, оставио је на далеко за собом неизгладљива трага и међу Србима и међу Арнаутима, ма да му данас не знамо повода ни правог узрока који га је изазвао. Изгледа ми, да су копаонички усташи до трагедије на Маврићу и Требињи штедели арнаутски живаљ. А како је и овај напад локализован само на једну кућу, то рекао бих да је инспирисан на Копаонику из буди какве освете. Ми данас не знамо правог узрока који је изазвао напад на Мавриће, за то ћемо сам догађај изложити онако како се о њему прича сада на Копаонику и како сам га ја запамтио од старијих људи.

— Које на Копаонику које у Жупи и Ибру скупило се око 1500 Срба, па су под командом војводе Радосава, из Требића, и под командом Милана Сарановца, из Шумадије, напали на кућу белога Деме Аметовића у Маврићу. С Радосавом и Сарановцем био је бимбаша Радисав Малкић, из Штаве, са својом војском и неки Новица (војвода) из Жупе или Шумадије. Они из Жупе дошли су преко Магова у Луково и ту су се сви састали. За путовође узели су Радивоја Н. и Радованова сина, оба из Лукова. У вече су пошли из Лукова преко Пардуса на Младњику, а одатле спустили се низ Речицу и пред зору стигли у Мавриће, те опколили кућу Деме Аметовића. Бели Дема имао је девет синова и био врло имућан. Ту су разграбили имање и затрли му сву чељад, само је остало једно мушко дете у колевци; али су и њему ножем избили једно око, те је остало ћораво. Пошто су побили све укућане, хватајући их чак и по дрвећу, куда су се били крили, отворили су зграде, и нашли у бурадима љуте ракије. Кад су се добро понапили, вратили су се натраг истим путем до Младњике; ту се поделе на двоје: Бимбаша Радисав са својом војском и војводама оде преко Пардуса, а тај новица са својом војском удари на Требињу. Међутим, Арнаути се скупе у Лабу, и брзо потрче за њима у потеру, па их стигну у Требињи, где се отвори крвава борба. Арнаути су дошли преко Пресла Трновичкога већином на коњима. Срби су били тада на незгодном положају, запали су у једну ровину и одатле су се јуначки бранили. Било их је све мање и мање, а Новица с неколико друга западне у једну пећину, и одатле се јуначки тукао. Арнаути нису му могли друкчије прићи, него узму врата као заклоне, и натерају Србе — Требињце, те су их носили, а они су ишли за њима и цуцали у пећину. Новица је из своје шишане кроз врата убио неколико Арнаута, али му је нестало барута, те се напосле морао предати Арнаутима на бесу. Осим Недељка Радовановића, из Лукова, који је сам-трећи избегао одатле, сви су други погинули. Недељко је тада седео у Вражогрнцима, у Жупи, па се доцније вратио у Луково. — Колико је њих на броју погинуло у Требињи, на жалост, данас не знамо, али сада у Требињи зову онај поток „Шијачком Ровином“ зато, што су ту Срби — Шијаци — из Жупе изгинули, а Мандиће из Требиње, који су били на страни Арнаута, од тада зову издајицама. Међутим, војска Радисава Малкића вратила се је преко Пардуса без икаквих губитака. У редовима војске бимбаше Радисава помињу се изречно ова лица: Ћира Мијаиловић, из Штаве, Миливоје и Давид, браћа Мијаиловићи, из Мрча, Мијаило Бековић, из Д. Левића, писар Гаврило и брат му Петар, синови поп-Јована Смилића, из Сеоца, Јакша Миљковић, из Бозољина, Ђорђе Ковачичић, из Блажева, Мијаило Петровић и барјактар Милош Радивојевић из Маринца, и Гаврило из Црешњице. Још се прича да је живео до пре 8—10 година неки старац у Јелакцу, срезу јошаничком, који је лично суделовао при нападу на Мавриће; али му имена нисам могао сазнати.

Према свему овоме, јасно је као дан: е је локализовани напад на кућу Деме Аметовића, у Маврићу, нарочито припремљен и удешен на Копаонику. Поглавито још у припремању као и у самом походу имали су видна учешћа одабрани Жупљани и Ибарци; али сам догађај, као што се види, није ни у каквој узрочној вези ни с нападима на Куршумлију, нити с ранијим продирањем Станоја Главаша до Подујева, као што је до сад узимала већина наших историка. Свакојако, напад на Мавриће и погибија српске војске на Требињи чине сами за себе једну епизоду у ратној историји нашега првог устанка за ослобођење, — епизоду, која се непажњом и лакомисленошћу војсковођа заврши трагедијом, у којој изгибе — како се прича — једна трећина од свеколике војске која је учествовала при нападу на Мавриће.

На жалост, и поред свега пажљивога истраживања, нисам могао од својих Копаоничана сазнати за годину, када се је овај трагички догађај на Маврићу и Требињи десио. Но, судећи по свежини народнога памћења и јасноћи причања, и још више по реду како се стављају други догађаји, чија је хронологија позната — све скупа говори за то, да је напад вршен после године 1810. Срећом, годину овога догађаја можемо допунити и потврдити с друге стране. У неуређеној и прашљивој архиви начелства окр. крушевачког нашли смо један драгоцени податак, забележен по наредби славнога начелства и Високославног Попечитељства Просвештенија, 4 окт. 1841 године, № 276, од начелника среза козничког, капетана Марка Протића, у Виткову. По том службеном списку битака у срезу козничком, под бројем шестим и последњим читамо ово: „1811. године, у месецу јунију о Петровудну било је у Кривој Реци, код Копаоника, скупљене српске војске око 2000. Ту су стражу од Турака чували, од које одвоји се око 1000 људи за Милошем Сарановцем који је пред војском војвода и предводитељ био, те ударе на Маврићане из преваре да их оплене. Но Турци их затеку, те их разбију, убивши око 20 Срба, а Срби око 30 Турака“. Исте године службено и капетан среза јошаничког, Филип Прибаковић о Маврићу каже: „На Топлицу и на Мавриће кад су се били онде никакве велике војске није било, но четници како од турске тако и од српске стране излазили су“. А кад ово двоје доведемо у логичку везу с оним што се још и данас прича по Копаонику о крвавој драми у Маврићу и трагедији српске војске на Требињи — онда имамо неоспоран историјски факат који се овим причањем из године 1841 потврђује. „Шпијачка Ровина“ је данас nomen proprium једнога потока у Требињи; али то је уједно и народни споменик, то је видно обележје и надгробни камен подигнут у славу изгинулим борцима који су у лето 1811 године учествовали на Маврићу, а у том потоку оставили своје јуначке кости.

Година 1812 прошла је на миру, а за годину 1813 имамо нешто савремених и службених података на овој страни. Тако у Деловодном Протоколу Карађорђеву, од 6 марта 1813 год. № 1153, вели се: „Писато војводи Анти Симоновићу и капетану Ђорђу Симићу и свима војводама крушевачким, да одпуштају људе из Пазарске Нахије, из Ибра и Јошанице, да иду својим Старешинама и тамо да слушају“. А у Горњем Ибру и по Копаонику прича се да су многи били у бојевима на Темнићу и нарочито са службом у Делиграду. Између осталих што су били на Делиграду, које сам ја узгред прибележио, помињу се ови: Радоје из Крњина, Велики Младен из Сочанице, Недељко Радовановић из Лукова, Радосав Стевановић из Левића, Петар Шула из Рамништа, Давид и Миливоје, браћа Мијаиловићи из Мрча, Ђорђе из Калиманаца, Филип Степановић из Причића, Мијаило Петровић и његов отац Петар из Маринца. Петар је погинуо негде у боју с Турцима, али где — нисам могао сазнати. Међутим од 14 марта исте године № 1197 забележено је и ово: „Писато војводи Јанку Поповичу, да одпусти сина Петра Михаиловича, Милоша из Пораде, и да га не тера ни на војску ни на кулук никуда, тако исто и Петра никуда да нетера, будући да-е сакат, од пушке рањо се на Бањи; и писато му, да одпусти Краину, сина Петра Павловича, а из села Пораде, да га одпусти из добошарлука, а да га тера на стражу и на војску и на кулук са селом, и“. А у ратном плану, којим се војвода Антоније Пљакић поставља за главног команданта нахије: Пожешке, Пазарске, Крушевачке и Хаџи-Проданове једне кнежине из Старога Влаха, помиње се шанац у Горњем Ибру с гарнизоном од 300 војника. Међутим вучитрнска, прокупачка и лесковачка нахија, у колико су тада учествовале у устанку, придодате су биле крушевачкој нахији и с њом заједно имале су дати 3000 људи.[1]

Према овим изворима ми данас не можемо тачно знати колики је контигенат војника давао Горњи Ибар а колики Вучитрнска Нахија, ма да има доказа да су из куће била по два рођена брата, способна за војску; али ово су савремени и неоспорни документи који тврде да су Порадо (испод саме Младљике) и Горњи Ибар били независни и под српском влашћу године 1813. Несумњиво овим се још посредно потврђује садашње народно причање, да су и остала српска села на јужној страни Младљике учествовала такође за све време нашега првога устанка. И према томе, садашње причање на Копаонику има потпуно још историјске вредности, кад каже да је у првом српском устанку граница ишла од Мерћеза на Младљику, спуштала се на југ до Дворишта или „Логора“ између Маврића, Трновице и Бресца а одатле између Бресца и Мургуле пресецала реку и излазила на Остро Копље (Кафену Воду), па на Рудине иза Борчана, реком Бистрицом до Ибра, а одатле на

---

[1] Деловодни Протокол Карађорђа Петровића стр. 80—82.

Рогозно. Ова линија може се приближно и с друге стране потврдити. Тако Француски вице-конзул А. Васа, од 3 септембра 1812 године из Приштине, подносећи извештај својој влади о Малић-паши и његовој области, између осталог стављa му у уста ову мисао: „Моја је област мала, сиромашна, јадна; у њој роди само кукуруз и просо; од харача и мирије (доходак од земље) ја готово ништа немам[1]“. А ова исповест гордога Арнаутина, Малић-паше, у првом сусрету са страним конзулом јасно сведочи да у Врховини и по Копаонику српска села нису тада признавала његову власт, нити су му плаћала харача. И савременик Вишњић као да је одлично познавао географију овога краја, јер у песми: „Почетак буне против дахија“, каже;

Кад је Ђорђе Србијом завлад'о,
И Србију крстом прекрстио,
И својијем крилом закрилио
Од Видина пак до воде Дрине,
Од Косова те до Биограда,
— — — — — — — — — — —

Шта се пак онда под Косовом разумевало казује нам сасвим одређено друга песма „Бој на Делиграду“ године 1806. Тако у њој се пева ово:

„Осму књигу везир опремио
У Косово у Приштину града,
На онога Малић-пашу млада:
„Малић-пашо, од крајине крило!
Бери војску, што год више можеш,
И гради ми конак у Косову;
У Липљану да се састанемо;
Јер се ђаур на оружје диже,
Примиче се на Косову ближе.“
— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
Малић-паша стаде брати војску,
Он покупи сву Приштину равну,
И покупи Ново Брдо редом,
И покупи све Јањево равно,
И бијела града Вучитрна,
И покупи Дмитровицу равну,
И покупи сву Паланку Бањску,
И сву Шаљу изнад Митровице,
И Дреницу испод Чичавице,
Стаде чекат' Бушатли везира.“

---

[1] Споменик XXXI, 148.

И Ст. Новаковић у Гласу XXXII страна 40, узима реку Бистрицу за границу српску на овој страни.

*

Друга половина 1813 године беше фатална у историји српске револуције. Деветогодишње тековине народне беху уништене огњем и мачем; војводе српске, један за другим, напустише бојна поља и пребегоше у иностранство, а Турци постадоше опет господари Београда и целе Србије. Јамачно, у оној општој несрећи и забуни народној остало је много што шта неопажено и у самој Шумадији—центру револуције, — те није чудо што ми из тога доба немамо никаквих података за Горњи Ибар и Копаоник. Толико је само познато да нијedan од знатнијих људи није оставио овај крај, нити је отишао у иностранство. Сви су остали на својим огњиштима; сви су се предали Турцима, и после живели повучено од јавних послова, избегавајући, у свакој прилици, сусретање с Турцима. Настало је, после седмогодишње слободе, ново стање под Турцима, те је истакло сасвим друге људе, до тада мање чувене, који су старе војводе, бимбаше и чувене ратнике потисли донекле у засенак; али су и ови сачували свој углед у народу, и били виђени и поштовани све до своје смрти. Занимљиво је причање Марка Кнежевића, из Лозна, о његову презимену, које уједно баца и нешто светлости на последњу годину из нашега првог устанка о капитулацији овога краја. За време Кара-Ђорђева рата — вели Марко — био је сав Копаоник утекао у Левач. Три године су пробавили у Левчу. После пропасти Шумадије, мој дед Ћирко вратио се у Лозно. Турци га поставе одмах за кнеза под погодбом да из Левча поврати све Копаоничане на њихова стара огњишта. Кнез Ћирко успе и поврати све становништво Копаоника на њихова седишта, а Турци га поставе кнезом до његове смрти. Отуда је нама презиме Кнежевићи — по кнезу Ћирку[1].

Карактеристична је судбина Дамњана из Црешњице, који је био један од вођа на Шарампову, на Врелу. Дамњан се предао Турцима, кад и сви остали.

---

[1] Марко је досељен и умро је пре 4—5 година у Гор. Јошаници, у срезу прокупачком.

Ускоро по томе Турци га ухвате у Боранцу, близу садашње цркве, и ту су га тукли кундацима и ножевима, док се није полу-умртвио. На себи је имао неки кожух који га је управо спасао од праве погибије. Кад су га Турци оставили полумртва ту, верујући да неће више ни устати, Дамњан је лежао неко време, па се придигне и оде својој кући. Више Турцима није никада излазио на очи, а умро је доцније код своје куће у Црешњици. Још је занимљивија прича о Ђорђу Ковачичићу, деди Новице Ковачевића, дугогодишњег народног посланика и председника општине, из Блажева. Ђорђе је био на Врелу војник и учествовао је у свима бојевима на овој страни. Када су напустили Врело (Шарампов) и разишли се својим кућама, Ђорђе се не хте предати Турцима, него је направио караулу више села Градца, на једном кршу (то место зове се и данас Караула). Ту је живео неко време на своју руку; али доцније, наведен од својих кумова из Домишевине, погинуо је у њиховој кући, пошто је два Турчина убио, и пошто му је десна рука пребијена била, те се није могао више бранити. Јамачно, било је још и других жртава које су данас већ заборављене: али је и ово довољно да илуструје несрећно стање које настаде у овом крају, после пропасти Србије и одласка Кара-Ђорђева и других војвода у Аустрију. Турци су се свуда показали са својим свирепостима једнаки.

Крајем године 1813, после предаје Турцима, настало је стање какво беше пре устанка; само становништво беше доста проређено. Многе породице, живећи у Левчу и Жупи, нису се ни враћале на своја стара огњишта, или ако су се и вратиле, напустише ускоро своја места, па се опет одселише. Отуда има још и данас старих људи у Левчу и Жупи, који знају да су са онима на Копаонику или у Горњем Ибру били некада једна кућа. Но млађи нараштаји већ заборављају не сȁмо то сродство, него и место одакле су им стари досељени.

* * *

КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВИЋ РОДОФИНИКИН

БИОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ

ОД

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

Константин Константиновић Родофиникин, службено као представник руске Главне Војне Команде над војском која је у Румунији на доњем Дунаву војевала, пробавио је у Србији само две године, од 2-ог августа 1807 па до 16-ог августа 1809. А читаву годину раније почео је он извештавати се о српским пословима и у њима понешто радити по налозима самога цара Александра I. Он је за тако кратко време оставио о себи толики спомен и тако везао своје име за оновремену историју Србије, и злом и добром, да припада међу најзначајније личности првога српског устанка по политичкој му страни. Мемоари и белешке наше из онога времена говоре о њему много. Међу тим о том човеку, о ком се једнако пише, наша књижевност не познаје скоро никаквих биографских црта. Ја сам се постарао да разберем што треба за те биографске податке о К. К. Родофиникину, и овде их излажем заједно с оним што се по биографској страни о том човеку помиње у разним другим изворима. Као што ће се видети, јасније познање човека разбистриће и улогу и утицај његов у српској историји поменутог времена.

*

* *

Из архиве Министарства Иностраних Дела у Петрограду зна се да се К. К. Родофиникин родио године 1765.[1] Не каже се где се родио, јер сви који су га знали, и Вук, и Л. А. Баталака, и ђен. Ланжерон[1] пишу да је био Грк. Вук Ст. Караџић је однекуд сазнао и записао да је био родом из Родоса[2]. Једна руска биографија пише да је К. К. Родофиникин, као син дворанина танкога стања, године 1783 ступио у 18-ој години у козачки Перејаславски Пук као добровољац.[3] То нам каже и белешка из архиве Министарства Иностраних Дела Помињање Перејаславског Пука и козака води нас у Перејаслав недалеко од Кијева, где му се, може бити, још отац из Родоса или однекуд из Грчке доселио. И ако добар руски чиновник, К. К. Родофиникин се никад није туђио своје грчке народности. Послуживши своју службу у козацима, прешао је у службу на флоту, где је 1788 авансовао за капетана, а у време војне са Шведском био је у многим морским бојевима.[4] Находећи се у тој служби на броду *Изјаслав*, К. К. Родофиникин је командовао артиљеријом горњег ката 6-ога јула 1788.[5]. Године 1789 због болести је отпуштен из службе с чином мајора друге класе. Године 1792 ступи као касир у Армијски Инспекторски Департаменат у чину мајора прве класе. Године 1798 пређе са службом у канцеларију ордена, где је остао све до 1803. Ту је служио најпре као секретар а по том као управник канцеларије и дотерао је до чина статскога (тј. државнога) саветника. Априла 23 1803 године буде постављен у Министарство Иностраних Дела за старешину канцеларије Државнога Канцелара,[6] а године 1805 постави се за дипломатскога агента при Првој Дејствујућој Армији. Налазећи се, по тој служби, уз личност цара Александра I, учествовао је уз цара и у боју на Аустерлицу.[7]

---

[1] Многогодишњи руски посланик на Цетињу, сада старшій совѣтникъ Мин. Ин. Дела г. Е. М. Аргиропуло имао је доброту да ми сакупи и пошље о К. К. Родофиникину податке из архиве Министарства.

Кад се 1806 прилике почну тако заплетати, да је могло доћи до сукоба с Турском, цар Александар I пошље К. К. Родофиникина са својим личним упутствима у Цариград.[8] У једном писму од 24 септембра 1806 К. К.

---

[1] Мало после ће се навести његова белешка о К. К. Родофиникину.
[2] Правит. Совѣтъ, 25.
[3] Старчевскій А. Справочный энцикл. словарь. Ст. Петербургъ 1855.
[4] Арх. Мин. Ин. Дела.
[5] Старчевскій А. на нав. месту.
[6] Арх. Мин. Ин. Дела.
[7] Арх. Мин. Ин. Дела.
[8] Архив М. И. Д.

Родофиникин сам пише како му је *Высочайшею Инструкціею* наређено да после свршетка посла у Цариграду оде у Влашку и да тамо остане под каквим год изговором и докле заплет с Портом не изађе на чистину и докле му нове наредбе не стигну. К. К. Родофиникин почне у Влашкој радити као дипломатски агенат, и тај му је чин доносио старештво над оба консулата, у Јашу и у Букурешту, и над њиховим чиновницима.[1] Царска је заповест К. К. Родофиникину била да на случај уласка руске војске у Турску „нађе начина да ступи у везу „са Србима и да их обавести да своју снагу не распињу „у мале нападе, него да је држе у маси, како би главни „командант руске војске могао их упутити куда за-„треба“. Осим тога заповест је гласила да се извести каква су средства за издржање војске у Влашкој, а чим би руски посланик из Цариграда јавио да се с Портом мора кидати, да у потаји одмах почне спремати жито, сено, овас и остало за војску и о тој радњи да извештава министра иностраних дела. К. К. Родофиникин је, изгледа, провео у Цариграду прву половину лета, а у почетку августа већ је био у Јашу. Он из Јаша јавља министру 24 септембра 1806 да је из Букурешта извршио оно што је цар наредио за Србе.[2] У једном писму од 24 септ. 1806 из Јаша К. К. Родофиникин помиње да је капетан П. Н. Чардаклија, дошао на границу с писмима Карађорђевим руским консулима Болкунову и Кирику, али није могао границе прећи, него је писмо послао по некоме Србину трговцу, који је у Букурешт стигао ноћу 16-ог септембра. По томе трговцу је К. К. Родофиникин поручио П. Н. Чардаклији како очекује из Петрограда за Србе знатну новчану помоћ, али да се из Србије пошље поуздан човек да новце прими и да се изабере такав који ће му умети казати како у Србији стоје послови, како је с оружјем, с топовима, с муницијом. Осим тога поручивао је К. К. Родофиникин да је неопходно да се међу Србијом и Влашком удеси поуздана комуникација. Истом приликом К. К. Родофиникин је издао наредбе руским агентима у Влашкој и Молдавији да су нарочито предусретљиви према српским пословима и људима. Поменутоме трговцу је нудио да за прве потребе понесе 2000 дуката, али их он није примио, бојећи се да га Турци у Краљеву не опљачкају.[1]

---

[1] Арх. М. И. Д.

[2] В. Богишић Разборъ, 74.

Баш у време кад су ове поруке К. К. Родофиникина могле бити познате у Смедереву, долазио је тамо из Земуна српски књижевник Доситије Обрадовић. Његова су писма о борављењу у Смедереву од 24 и 25 септембра 1806 године. У једној препоруци српском Сенату за своје нећаке трговце, писаној у Чакову 9 декембра 1806, Доситије говори како су му они, „при овом мојем путу“ на руци били. А у писму Софији Тодоровићки од 19 марта 1807 из Земуна Доситије помиње „стрмине покрај реке Олта.“[2] Очевидно је Савет по порукама К. К. Родофиникина одмах к њему послао Доситија Обрадовића, не знамо да ли сама, да ли још с киме, пошто је Доситије сматрао посао као веома тајан и поверљив, па га у писмима помиње врло замотано.

Положај врховног дипломатског чиновника, као изасланика Министарства Иностраних Дела, остао је К. К. Родофиникину и пошто је руска војска под ђен. И. Михељсоном прешла турску границу и заузела Влашку и Молдавију. У томе чину он је 1807 изазвао образовање грчке легије, која је у јуну 1807 бројала на 2500 људи. Легија се та плаћала од стране Влашке, или од кнеза Ипсилантија, или од Дивана (Савета). Може се још узети и овако и онако, нарочито као оданост К. К. Родофиникина самог и грчког народа Русији, што је у Влашкој у помоћ руској војсци образована̂ грчка легија. Али је занимљиво како је у време постављења свога у Србију К. К. Родофиникин предложио Главној Команди да се та грчка легија премести у Србију. Главни командант је предлог одобрио и наредио да се К. К. Родофиникин споразуме с ђенералом Милорадовићем како ће грчка легија да се премести у Србију. Навешће се мало даље, по записци ђен. Ланжерона, како се К. К. Родофиникин није могао да сложи с ђен. Милорадовићем, и како је то прави узрок његова премештања из Влашке у Србију. Несклад с Милорадовићем тврди сам К. К. Родофиникин у писму министру од 22 јуна 1807, у ком се правда што није извршио налог Главне Команде да оде у Букурешт да се договори с ђен. Милорадовићем о премештању грчке легије у Србију. „Чинило ми се, пише К. К. Родофиникин „министру, не само неумесно него и за службу штетно, „да пођем собом у Букурешт, кад је немогућно очекивати угодбу и споразум о каквом год послу од два „чиновника који су после букурешког догађаја један „с другим у непријатељству.“[1] Та су два чиновника К. К. Родофиникин и ђен. Милорадовић. С тога се К. К. Родофиникин начинио болестан, отишао у Фокшан и старао се да оданде писмено расправи посао о грчкој легији. По том К. К. Родофиникин извештава министра какав је разлог што је сам предложио Главној Команди да се грчка легија премести у Србију. „Легија се та, „наставља К. К. Родофиникин, образовала и обукла у „униформу и наоружала за веома кратко време, и већ „се на њу виче. Многи мисле да је то зато што сам „се ја највише старао да се легија образује, али ја „са̂м то не мислим, него држим да легија сама изазивље вику. Она ако остане овде, како често по неколико дана не добије ни хране ни фуражи, како јој „није довољна плата коју јој даје Диван, зато што кнез „не управља, и како се од ње силом тражи час ово, „час оно, распашће се у 2500 разбојника који ће разорити земљу и на послетку нам изазвати много бриге. „*А кад се ти људи* — пише даље К. К. Родофиникин — „*претуре преко Дунава, учиниће се Србима помоћ и* „*испуниће се што смо им обећали.* Моје је мишљење „да се они из Србије претуре у Босну, где би пристали „уз побуњени народ и непријатељу много штете начинили, *пошто ће их свак сматрати за руске војнике* „и по мундирима, и по качкетама, и по добошима, и по „моткама, које им је дао кнез Ипсиланти.“[2] На крају К. К. Родофиникин јавља да је добио одговор од ђенерала Милорадовића и да је за премештај грчке легије у Србију наређено све што треба.[3]

---

[1] В. В. Богишић, Разборъ, 70—71.

[2] С. К. З. 51 Домаћа писма Доситија Обрадовића, стр. 112, 114, 118, 191.

---

[1] В. Богишић, Разборъ, 110—111.
[2] В. Богишић, Разборъ, 111.
[3] На истом месту.

Из наших се извора за сад ништа не зна о овој грчкој легији К. К. Родофиникина, нити је што о њој јављано ондашњим српским властима. Предмет је знатнији но што изгледа на први поглед. Јер шта би било да је К. К. Родофиникин, како је одмах дошао у сукоб са српским старешинама, имао још уза се 2500 Грка? Ту би се, без сумње, начинио нов извор сукобима и неприликама. Сва је прилика да је та грчка легија растурена кад је дошао глас о примирју у Тилзиту, а то је било само десетак, дванаест дана после горе поменутог писма К. К. Родофиникина.

Руска војска је ушла у Молдавију и у Влашку пре објаве рата, у јесен 1806, с изговором да спречи у тим земљама смутње које су их могле захватити услед нереда̂ због реформи у Турској. Тако су руске чете прешле границу 11—14 новембра; 15-ог новембра им се предао Хотин; 16-ог је новембра руска војска заузела Јаш; 6-ог декембра заузет је Галац, а 13-ог декембра 1806, после кратког боја, и Букурешт. Кнезови су уклоњени с управе, а савети (дивани) остали су да раде с руским чиновницима.

Један од ђенерала руске Дунавске Војске, Ланжерон, француски емигранат, који је К. К. Родофиникина добро познавао, пише о њему, у своме мемоару о руско-турском рату 1806—1812, да је тада са својом дипломатском службом саставио и службу *администратора кнежевина̂*, главног секретара и надзорника радње молдавскога и влашког Дивана (савета). То је он радио у првој половини 1807 године. Ланжерон такође каже да је К. К. Родофиникин Грк, и то веома фини и врло лукав; пакостан и готов на подвале као сви Грци, да је духовит и да добро познаје мусломанску политику и фанариотске интриге. К. К. Родофиникин је умео добро да размотри и да процени политичке околности (како га карактерише Ланжерон), и у интригама влашких бојара он се оријентовао боље но ђенерал Милорадовић, који је због женских ствари превиђао истину. Али може бити баш зато К. К. Родофиникин није умео да сачува добре везе с Милорадовићем, него се завади с њиме. О томе К. К. Родофиникин сам говори у горе наведеном писму од 22 јуна 1807. А пошто је ђенерал Милорадовић код главнога команданта ђен. Михељсона својим саветима пресуђивао, К. К. Родофиникин изгуби поверење и код ђен. Михељсона. Није много прошло, а К. К. Родофиникину се одузму послови који су му у почетку били поверени, и он остане при команди без одређене службе.[1] У то време је, ваљда, К. К. Родофиникин с кнезом Ипсилантијем путовао у Јаш, лети 1807 године.[2] Познато је да је кнез Ипсиланти као Грк имао мисао да састави под својом руком Бесарабију, Молдавију и Влашку, и да је помишљао да с том целином састави и Србију.[3] Изгледа да је К. К. Родофиникин бар у неколико теглио њему. А за мене је изван сумње, и ако немам поузданих доказа, да је београдски митрополит Леонтије са свим био с кнезом К. Ипсилантијем, и да је то онај узрок који му никада није дао да се додвори до поверења у српских старешина̂. Ни кнез Ипсиланти, колико је био одан Русима, није могао остати под њима у Влашкој, него је, прво, скинут с управе, а после је отпраћен у Кијев.

Тако је стање у ком се К. К. Родофиникин налазио код Главне Команде руске војске у тренутку кад је тамо приспело српско изасланство у пролеће 1807 године, да постави основу савезу међу побуњеном Србијом и Русијом. Како је Србија била само побуњена област Турске, Русија је могла с њоме радити једино преко Главне Команде руске војске. Наравно да су за српске послове знали и цар и влада, али је Главна Команда све руководила и све потписивала. Она је једина примала, саслушавала и радила у име Русије. На ову фину разлику у руковођењу послова мало се пажње у нас обраћало.

Пошто је рат међу Турском и Русијом и формално оглашен, преломи се и у Београду колебање међу Русијом и Турском, које се осећало од јесени 1806, од времена кад се почело преговарање Ичково о измирењу с Турском. Познато је, а и ми смо мало пре споменули да су у исто време продужаване везе с руским људима у Влашкој и слати тамо нарочити изасланици, када су се у Цариграду и после у Смедереву водили преговори с турским мухасилом, са задатком да се постигне измирење са султаном. Руска објава рата и писмо ђенерала Михељсона од 11 јануара 1807 Карађорђу обрне српску политику са свим к Русима. С крајем фебруара или првих дана марта 1807 држала се у Београду скупштина, на којој су одлучене главне ствари за нову српску политику. Акција се те године имала окренути пут неготинске Крајине и Влашке, како би се ухватила веза с Русима. Војвода Миленко Стојковић, који је у почетку 1806 освојио Пореч, буде одређен да војску поведе на ту страну. У исто време одреди се и депутација, која ће поћи к ђенералу Михељсону и видети шта се може за Србију добити. У ту депутацију одређени буду Петар Новаковић Чардаклија; Аврам Лукић саветник Нахије Пожешке и Јеремија Гагић, секретар саветски, до пре 1805 трговац у Земуну, који је имао неких знања, те је 1807 као српски депутат излазио и пред цара Франца у Бечу.

---

[1] A. J. Odobescu, Documente, Suppl. I, vol. III. Bucareste 1887, стр. 134.

[2] На истом месту, стр. 184.

[3] A. J. Odobescu Docum. Suppl. I. vol. II. стр. 382—383.

Изложили смо горе у каквом се стању К. К. Родофиникин налазио код Главне Команде онда када је дошла ова српска депутација, у пролеће 1807 године. Пошто је П. Н. Чардаклија био с депутацијом у Петрограду 1804 године, а К. К. Родофиникин је још од 23 априла 1803 служио у Министарству Иностраних Дела, он се већ и тамо бавио српским пословима, и П. Н. Чардаклија му је могао бити познат још отуда. По писмима је знао П. Н. Чардаклију и из јесени 1806 године. И ако је К. К. Родофиникин био уклоњен из дотадашњих главних својих послова, специјалне су ствари и даље остале у његовим рукама, и депутација од 1807 није могла а да му се не јави. Нерасположење главнога команданта није се могло простирати до тако ситних ствари, а то се види и по томе што се Главна Команда није нимало противила његовом постављењу у Србију. Вук пише како су наши изасланици од 1807 дошавши у Букурешт нашли онде дејствителног статског саветника К. К. Родофиникина „родом Грка, с којим се Чардаклија још из Петербурга познавао. Дознавши Родофиникин да посланици ови хоће да ишту једнога руского министра у Србију, *он им се стане нудити и наметати да ишту управо њега*“.[1] Ово је само малко грубо казано, али је могло бити сасвим тачно. К. К. Родофиникин је видео да у Главној Команди, поради неподесности с Ђенералом Милорадовићем, не може даље остати, па је, бојећи се да не изгуби скок у служби, тражио друго згодно место, на ком би могао остати близу источног бојишта, јер су га источни догађаји веома интересовали. Наши депутати лако то приме. П. Н. Чардаклија зато што је знао К. К. Родофиникина још из раније; а Ј. Гагић, земунски трговац, брзо је прорачунао да што он у овој прилици учини К. К. Родофиникину, да ће то њему Родофиникин стоструко вратити, у чем се није нимало преварио. Вук Ст. Караџић каже даље како су се српски изасланици замолили „фелдмаршалу да им даде Родофиникина да га воде у Србију, и фелдмаршал им га да“.[1] Ово тврди писмо самога фелдмаршала Ђен. Михељсона српскоме Савету у Београду, којим се К. К. Родофиникин препоручује и у којем стоји „что неукоснительно отправлена къ вамъ особа, та самая, *о которой просили депутати ваши*,[2] ко мнѣ пріѣзжавшіе“. На другом месту тврди то и сам К. К Родофиникин.[3]

---

[1] Правит. Совѣтъ, 24—25.

Кад погледамо на захтеве српских депутата од Ђенерала Михељсона за Србију, о којима су се толико срдили Карађорђеви пријатељи, можемо донекле нагађањем наћи и откуда су ти захтеви добили баш онај облик који је толико срдио Карађорђа и његове пријатеље. Немамо начина да дознамо каква су упутства изасланицима дали Карађорђе и његови доглавници у Београду, али можемо посигурно нагађати да се (као свагда) Карађорђева молба ограничавала на помоћ у војсци, на помоћ у новцу и на помоћ у муницији По мишљењу Карађорђа и његових пријатеља сваколика помоћ коју је побуњена Србија потребовала од Русије састојала се у томе. Овоме се може додати још само нешто што је Вук лепо обележио, *како је народ тражио заштитника*. пошто су дотле старешине говориле да се народ не бије с царем турским, него по његовом одобрењу с његовим одметницима, с којима је и он незадовољан онако као и народ. Пошто су пак прекинути преговори с Турском, и пошто су у фебруару 1807 исечени царски људи и код Параћина, и код Београда, и у Шанцу, то се објашњење више није могло држати. „Кметови навале на поглавице речима: Ми се сами не можемо борити с Царством Турскијем, него нам дајте цара који ће нас се примити, и коме ћемо се ми за скут ухватити“. С тога је и послата депутација у пролеће 1807 ка Главној Команди „да се договоре с Русима за помоћ која ће се Србима давати и да ишту једнога руског министра да га доведу у Србију, *једно да се народ увјери да су се Руси заиста примили Србије, а друго да их којешта поучава и да се с њим о свачему могу договарати*“.[1] То је, у истину, могла бити и општа потреба и општа жеља од стране Срба. Мучно да би и сам војвода Миленко Стојковић могао што више желети и тражити. Он је могао само живље но остали желети тога рускога министра, уздајући се у своју личну радњу код тога министра, да њоме јаче заштити своје личне и обласне интересе.

---

[1] Правит. Совѣтъ, 25.

[2] А. А. Баталака, Историја српског устанка, 250.

[3] Цитат Н. Дубровина у Русском Вѣстнику 1864, томъ XL, стр. 262.

Међутим горе поменути су српски депутати поднели ђенералу Михељсону са свим другојачије захтеве.

По рапорту ђенерала И. Михељсона цару Александру I, три српска депутата представили су се њему 24 априла 1807, и они су највише наваљивали: „да се од царске стране постави руски чиновник у Србији, *који би председавао у њиховом Савету и који би управљао свима њиховим пословима*. Колико сам могао опазити — говори ђен. И. Михељсон — они би нарочито желели да Савет има већу власт но њихове војводе, којих се боје. По томе се усуђујем напоменути, да би и за нас, без сваке сумње, боље било да међу Србима имамо човека који би њиховим умовима окретао како нама треба (по нашему направленію)“[2].

Ја сам горе назначио у чему су се могле састојати српске жеље од Русије. Ономе што су биле опште жеље, имала се додати жеља војводе Миленка Стојковића и других војвода у смислу томе да руски представник, који и какав им се одреди, као царски човек буде јачи од Карађорђа, како би њима помогао кад их за што приклешти Карађорђе, или сам, или у име средишње државне власти. Али горе наведена формула српских жеља не верујем да је изнесена из Србије. Кад погледамо мало напред у овом чланчићу, где се каже како је с уласком руске војске у Влашку и Молдавију К. К. Родофиникин са својом дипломатском службом саставио и службу *администратора кнежевина, главног секретара и надзорника радње молдавског и влашког Дивана* (Савета), па се погледа белешка ђен. И. Михељсона, како су српски депутати тражили од њега *руског чиновника који би председавао у њиховом Савету и који би управљао свима њиховим пословима*, и кад се узме дух оне погодбе коју је 28 јуна 1807 Карађорђу под Неготином на потпис предложио маркиз Паулучи, лако ће се наћи сличност, коју бих ја тражио у једном извору, у перу К. К. Родофиникина. Пошто су српски делегати 1807 у априлу у Букурешту одмах пали у руке К. К. Родофиникину, ја мислим да је горе наведена формула њихових захтева његов посао, као што је по свој прилици његов посао била и она која му је намењена била у Влашкој и Молдавији. И пошто се био одлучио да за се изради место руског заступника у Србији, природно је да је себи кроз уста српских делегата тражио у Србији и место и службу какву је дотле имао у Влашкој и Молдавији.

---

[1] В. Ст. Караџић, Правит. Совѣтъ, стр. 24.

[2] Военный Сборникъ 1864, Н. 7. стр. 27 и 28, у Л. Баталаке Историја 247—248.

И ако је ово све радила Главна Команда, поставивши К. К. Родофиникина у Србији као у побуњеној земљи, опет је за то постављење тражено и добијено одобрење и министра. Ово је одобрење дато 21 маја 1807 у Тилзиту, а ђен. Михељсон је 16 јуна 1807 известио Карађорђа и српски Савет о овоме наименовању.

У многим стварима први кораци одлучују о свему што се после догодило. И везе међу Карађорђем и К. К. Родофиникином у многоме су покварене што се оне нису отпочеле брзо и непосредно, него је остало и времена и прилике за уношење непогодних плетака.

Кад је постављење К. К. Родофиникина (16 јуна 1807 год.) свршено, он се почне спремати на пут, а ђенерал нареди да с њим пођу и депутати. Том приликом даду се депутатима поклони, три прстена с драгим камењем и неколико стотина дуката, које П. Н. Чардаклија и А. Лукић, као старешине не поделе право с Ј. Гагићем, него себи узму веће делове. Ј. Гагић, љут на то, измоли се од ђен. Михељсона да пође раније, као да приправи добар дочек К. К. Родофиникину. На то му се даду поклони за Карађорђа и Миленка.[1] Ј. Гагић застане Карађорђа код Неготина, преда поклоне њему и Миленку, и да би се осветио П. Н. Чардаклији и А. Лукићу, наговори којешта против К. К. Родофиникина, како је Грк а не прави Рус, да би покудио посао П. Н. Чардаклије и А. Лукића, ма да је на томе и он радио заједно с њима. Мени се та Вукова прича, коју понавља и Л. А. Баталака, мало свиди за потпуно веровање. У тој причи Ј. Гагића могла би се пре тражити интрига у корист војводе Миленка или некога другог, с предумишљеном намером да се одношаји међу новим руским представником и Карађорђем одмах у почетку отрују. Вук бележи како је Карађорђе, после приповедања Гагићева, одмах наредио да се пише П. М. Чардаклији и А. Лукићу да Грка у Србију не воде него да ишту правога Руса. Али се то већ није могло учинити.

Ја мислим да су наивни и готово смешни захтеви маркиза Паулучи, на које је Карађорђе 28 јуна 1807 безвољно пристао, прави узрок општега неповерења Карађорђева према Русима и према К. К. Родофиникину, пошто су и Карађорђе и његови пријатељи са разлогом мислили да ће и К. К. Родофиникин тражити оно што је 28 јуна изнео маркиз Паулучи. Јеремија Гагић је, познавши се с Паулучијем и другом руском господом, одмах смислио план да преко њих себе смести у руску државну службу, што је баш преко К. К. Родофиникина и успео, те је од 1815 до 1856 провео као руски консул у Дубровнику. У Гагићевој биографији у М. Ђ. Милићевића Поменику види се како је и у тој служби Гагић правио доста забуне, саопштавајући о владици црногорском све што чује, невешт да процени куд што води. По томе ценим да је он и у овој прилици приповедао Карађорђу и његовим војводама све што је знао о К. К. Родофиникину. Маркиз

---

[1] Л. А. Баталака, Историја српског устанка, 261—262.

Паулучи у своме рапорту о борављењу у Србији нарочито истиче мржњу Карађорђа и српских старешина против митрополита Леонтија и против Грка. Та нам се мржња чини јача од оне у познијих наших нараштаја. За Карађорђево неповерење доста је било да Ј. Гагић само каже како је К. К. Родофиникин Грк, а ако му је још приповедао о горе поменутој грчкој легији, онда више ништа није требало.

За овом недаћом, којој К. К. Родофиникин није крив, следовала је и друга.

Пошто се у руској Главној Команди знало да је Карађорђе у Крајини (у другој половини јуна 1807) Ј. Гагић се пожури и застане га под Неготином. К. К. Родофиникин с П. Н. Чардаклијом и А. Лукићем пође тим истим путем, и стигне у логор под Неготин 1-ог јула. Али Карађорђа ту не застане, јер је он још 28. јуна отпутовао[1] био у Београд, због рђавих гласова од Јакова Ненадовића с Дрине. Да је Родофиникин стигао раније и ту застао Карађорђа, сва прилика да би и он с њим отпутовао. Он је то могао учинити и 1-ог јула. али их ту, у логору под Неготином, застане писмо Јер. Гагића из Букурешта да је у Тилзиту мир с Французима закључен. То је био узрок те се К. К. Родофиникин вратио у Влашку и налазио се кроз цео јул што у Краљеву, што на граници Србије на Острву, да би био ближе Главној Команди, те да би се што боље обавестио о ситуацији на врху и о могућној промени инструкција. За то време он је такође дошао у непосредан додир с војводом Миленком Стојковићем и другима, којима је тешка била власт Карађорђева и који су мислили да је представник рускога цара једини човек који њима може помоћи против Карађорђа и власт његову ограничити.

Најпосле К. К. Родофиникин, не дочекавши никаквих нових инструкција, стигне у Београд 2-ог августа 1807. Карађорђе није крио своје хладноће према њему, а ни у Београду се није десио кад је К. К. Родофиникин стигао. Родофиникинову човеку, којега је послао Карађорђу да га поздрави, овај је казао: „Све „би вас требало исећи; мени треба војска, а ње не

---

[1] Маркиз Паулучи, у Богишића Разборъ стр. 104.

„видим. Шта ми је хасна од тога што су ми га послали? „Што је он дошао?“. Ово су потврдиле и српске старешине које су тога дана долазиле К. К. Родофиникину[1]) При свем том К. К Родофиникин је упао у везе с Карађорђем, а изасланици су (П. Н. Чардаклија и Аврам Лукић) и Карађорђу и другима отворено казали „*да су они мене искали да их научим управљати и да* „*им покажем како треба уредити власти и како сваки* „*треба да врши дужност своју*“[2]) Пошто су се на то и Карађорђе и сви сложили, К. К. Родофиникин напише „Основаніе правительства сербскаго“ од 8-ог августа 1807. и сви га потпишу.

Ја на другом месту пишем о овој наредби и о уставној борби Карађорђева времена. Овде се задовољавам да напоменем како се том наредбом К. К. Родофиникин морао бавити и договарати из раније, од доласка српских делегата у Влашку, па до поласка у Београд. На уредби су осим Карађорђа потписане све друге главне старешине: кнез Сима Марковић, Јаков Ненадовић, Лука Лазаревић, прота Милутин из Гуче, Милан Обреновић, Вујица Вулићевић, кнез Милић (из Параћинског краја), Миленко Стојковић и Петар Добрњац. По томе се види да је К. К. Родофиникина предусрела у Београду скупштина главних старешина српских. Тога ради се и Карађорђе приклонио ономе што је била општа воља, одступивши од прве своје оцене.

Кад је требало у току 1808 бранити Србију од аустријских интрига, К. К. Родофиникин је у великој мери показао своју дипломатску вештину и свој дар, и том је приликом учинио Србији велику услугу. Кад изађе целокупна његова кореспонденција о српским пословима што ју је из петроградских архива сабрао г. М. М. Вукићевић, ово ће се јасно видети.

Везе су се с Карађорђем колебале према приликама. О Светом Клименти (25 новембра) 1807 К. К. Родофиникин је био међу Карађорђевим званицама у гостима у Тополи, а године 1808 није био позван на славу вождову. Узрок овоме показаће се у овом што следује.

---

[1]) Богишић В. Разборъ, стр. 116. рапорт К. К. Родофиникина од 12 авг. 1807. год. Изасланик је Родофиникинов био бојарин Расти, препоручен од кнеза Ипсилантија за турску преписку.

[2]) Богишић В. нав. књига 117.

Главни је повод за поновну љутњу Карађорђеву држање К. К. Родофиникина у питању засебног измирења Србије с Турском, на коме се у лето и јесен те године опет радило. Та прилика показала је у јаснијој боји нарав К. К. Родофиникина и начин његова рада.

По наредбама из Цариграда, видински митрополит Дионисије обрати се београдском митрополиту Леонтију писмом из Кладова од 17 септембра 1808, молећи га да се њих два састану, општега добра ради, и да он, митрополит Леонтије, назначи дан и место где да се састану, и да поведе са собом двојицу тројицу одабраних људи, вештих политичким пословима. Митрополит Леонтије, разуме се, о овоме прво извести К. К. Родофиникина, па по том Карађорђа и Савет. али посао остане у рукама К. К. Родофиникина. Митрополит Леонтије одговори своме другу, видинском митрополиту Дионисију, да се за место састанка означава село Голубиње близу Пореча, а за време — први дан месеца октобра. К. К. Родофиникин смисли да сам пође на тај састанак, преобучен као српски старешина. Тога ради се удеси, те и Савет одреди за овај састанак Родофиникинова човека, секретара Стефана Живковића, и с митрополитом Леонтијем пођу у Голубиње Родофиникин и Ст. Живковић. Они се сви прво наврате у Пореч к Миленку Стојковићу, и оданде у Голубиње. На томе се састанку видело како је намера Портина била да како год Русе растави од Србије. К. К. Родофиникин се тога и бојао, и с тога се у тој ствари није смео поуздати ни на кога.[1])

Али ово одвајање од Карађорђа, Савета и средишњих старешина, ово излажење с митрополитом Леонтијем на сусрет другоме грчком митрополиту из Видина и турским људима, ово састајање с Миленком, на којега је Карађорђе све од састанка с маркизом Паулучијем још јаче подазревао, нарочито тајанственост коју је у тој прилици К. К. Родофиникин развио, са свим истерају Карађорђа из стрпљења и из оне тактичке уздржљивости, на коју се дотле био, како тако, привикао. Свакојаки гласови се развију поводом тога састанка, фантастичнији један од других, како је Србија продата, како су се о њој издајнички договори чинили, итд. Не могући ништа К. К. Родофиникину самом и митрополиту Леонтију, Карађорђе истера из службе Стефана Живковића, секретара саветског, који их је на овом путу пратио, а на другу страну, бојећи се Родофиникинова устава и његових тобожњих интрига, са својим пријатељима изда познати устав од 14 декембра 1808. Данас тек, кад су проговориле архиве, види се да ни К. К. Родофиникин није ништа радио против Карађорђа, али да је све од почетка радио само да Карађорђу у рукама не остане самодржавна власт и да се свачија власт угаси у власти закона и Сената. Пошто се у то време скоро за поуздано држало да ће се начинити коначни мир, К. К. Родофиникин се, по налозима кнеза А. А. Прозоровског, много бавио израђујући предлоге о будућем коначном уређењу Србије као независне или полу-независне државе.1)

---

[1]) В. Богишић. Разборъ, 165—166: Ст. Новаковић, Васкрс државе српске С. К. З. стр. 89 и д.

У таквим расположењима настане и година 1809, и с њом нова војна. Срби се спреме да ударе на све стране из Србије. Али по правцу оне војске коју је водио Карађорђе, види се да је главни правац војевања био упућен на југозапад, пут Црне Горе и Јадранскога Мора. Пошто је у то време руски план војевања био да пређу Дунав чак доле око Галаца, и пошто је против Србије увек била главна нападна линија од Ниша низ Мораву, ваљало је да је и српску главну војску на тој страни водио Карађорђе, те да се главни напад у војевању 1809 не води у два тако размакнута крајња правца, тако рећи у разлаз. Зна се да је тај распоред војевања у Београду саветовао К. К. Родофиникин. Има трагова да је он тада поручивао Грцима Морејцима да се дижу, а могло би се нагађати да је то чинио што је очекивао да се пламен устанка рашири кроз Арбанију и Епир до Грчке и Мореје, те да обузме сав западни део Балканског Полуострва. Поред ових основних погрешака у самом плану војевања и с једне и

---

1) Види о томе пројекат К. К. Родофиникина у мојој књизи Васкрс државе српске, стр. 98.

с друге стране, наиђе одмах у почетку Русима несрећа на Ђурђеву и на Браилу, где су нападајући градове силну војску изгубили а градове не узели; по том се излије Дунав, те оспори прелажење војске. У Србији, осим онамо куд је кренуо Карађорђе, свуда пође рђаво. Моравска војска је пошла у бој с раздором својих војвода, а раздор нигде среће не доноси. Већ 19 маја Срби изгину на Каменици код Ниша и побркају се сасвим. Требало је три недеље докле глас о томе (10-ог јуна 1809) не стигне Карађорђу, баш кад је ударао на Нови Пазар. Миленко Стојковић буде такође одбијен заједно с Русима (9 јула) под Кладовом. И пошто Руси још никако нису били прешли Дунав, сва се турска војска сручи на Србију. Карађорђе је, узмичући непрестано, запомагао за помоћ у Руса. Руси су опет сматрали у његовој војсци своје крајње десно крило, и нису ни сами никада у том рату имали много војске, нити им је план војевања, за Србију веома непогодан, допуштао да баце јачу војску на крајње десно крило а да ослабе лево, којим су се на своју основицу наслањали. У Србији, и нарочито у Карађорђевим круговима, сматрало се да су Руси Србе навукли и напустили, огорчење се попне на врхунац, и све се сручи на К. К. Родофиникина. У мемоару ђен. Ланжерона има записано да се К. К. Родофиникин у својим писмима у Главну Команду није уздао да ће Срби успети у овом војевању 1809 године и да је на то опомињао. На истом месту је записано како је он уопште мало ценио старешине српске, како оне који су с њим били добро, тако и оне који су били рђаво.[5]) Кад се око половине августа Турци спусте десном страном Мораве до Пожаревца, па 13-ог августа пређу и на леву страну Мораве и узму Јагодину, у Београду облада дивљи страх. К. К. Родофиникину су услужни сплеткаши говорили да не чека Карађорђа, јер ће га убити чим га види. У Главној Команди се, по писмима К. К. Родофиникина знало да се он боји за се лично освете српских старешина.

То све њега одлучи, те у вече међу 15 и 16-им августом пређе у Панчево и одатле отиде у Главну Команду у Влашку.

---

[5]) A. J. Odobesko, Documente Suppl. I vol. III, Bucareste 1887, стр. 196.

Ту у Главној Команди положај није био онакав као пре две године. Ђенерал Михељсон је био умро. На челу војске је био кнез А. А Прозоровски, који је К. К. Родофиникина веома повољно знао по његовим извештајима. К. К. Родофиникин се лако смести у свој пређашњи положај при Главној Команди.

Догађаји у Србији пођу даље својим путем. У почетку октобра 1809 састану се у Паланци само пријатељи Карађорђеви, а с крајем новембра права скупштина у Београду. Ту је углављено да се пошље депутација у руску Главну Команду, те да разјасни руску помоћ и остала замршена питања између Русије као заштитнице и Србије као штићенице. Као депутати изберу се Милан Обреновић, руднички војвода, архимандрит манастира Раче Мелентије Стефановић и Миленко Стојковић. Депутатима Карађорђе нарочито препоручи да моле Главну Команду да га ослободи К. К. Родофиникина и митрополита Леонтија. Кад ти депутати сврате у Пореч на Миленка, да би и он пошао с њима, он не хтедне пристати ради Карађорђевих порука, него депутате наврати да место њега у своје друштво приме војводу П. Добрњца, који је већ био у Влашкој, макар да је он 1809 неправилним начином оставио војску и земљу и с К. К. Родофиникином отишао у Влашку. Ову неправилност могао је не допустити К. К. Родофиникин, који је о њој имао да реферише главном команданту, али он то не учини, већ прими П. Добрњца као депутата, ма да га није изабрала ни Скупштина ни врховна власт у Србији, већ га је војвода Миленко Стојковић самовласно изабрао наместо себе У томе се показало како К. К. Родофиникин није умео ни у службеном послу да баци на страну што је имао против Карађорђа и његових пријатеља. Али кад у марту 1810 дође к војсци нов командант граф Каменски, војвода Милан Обреновић му саопшти молбу Карађорђеву о К. К. Родофиникину. И пошто су Руси, ради новог војевања, имали потребу да задовоље Карађорђа, граф Каменски у марту 1810 године разреши К. К. Родофиникина од послова српских, а Карађорђе опрости П. Добрњцу све, и постави га за команданта српско-руске војске, која је тога лета имала да рашири српске границе у Крајини и да покаје неприлике од 1809 године.

После разрешења К. К. Родофиникин је остао још тога лета код војске на Дунаву, као чиновник Министарства Иностраних Дела. Главни командант граф Каменски употребљавао га је у преговорима при узећу Силистрије и после боја на Батини, где су Руси опколили и заробили многобројни одред турске војске. Кнез С. Г. Волконски, као млад официр, био је у овом другом случају одређен на службу К. К. Родофиникину, и он о томе ово прича у својим запискама: После боја на Батини, 25 августа 1810, Руси заузму сав логор на Батини осим једног редута на левом турском крилу, у који се повуку сви заостали Турци, и који руска војска опколи са свих страна. Сутра дан паша, који је командовао тим редутом и целом турском војском, поручи да би желео преговарати. Граф Каменски одреди за преговарача К. К. Родофиникина и заповеди му да узме преводника и два официра из свите, ако би му требало што јавити или упитати, али му нареди као непромениту погодбу, да се Турци предаду као војни заробљеници. „Кад смо дошли у огромни пашин „чадор — приповеда кнез С. Г. Волконски — видимо „где унутра седи паша, окружен својим штабом и како „је изгдедало, многим штапским и врховним официрима његове војске, тако да их је чадор био пун пунцит. Чадорска платна су била подигнута са свих страна, „и наоколо је чадор био окружен целом војском, која „се налазила у редуту. Очевидно је паша тиме хтео „да преговоре води пред свима, тако рећи с општим „договором, како њега нико ни за што не би могао „кривити.

„Пошто смо се послужили кавом, слатким и дуваном, почну преговори. Родофиникин, по упутству „које му је дано, објави преко преводника како је једина и непроменита погодба за предају: да се сва „војска која се онде находила преда као војни заробљеник, положивши и предавши оружје, топове, муницију, чадорове и све што није чија лична својина „— осим оружја — комисарима који се назначе од „руске војске. К. К. Родофиникин није говорио турски, „али је разумевао што се говори, а ја и мој друг официр — ни речи. Кад је преводник Турцима саопштио што ми тражимо, сва гомила турска сместа стаде говорити као један човек. Ја нисам знао шта говоре, али Родофиникин на једанпут побледе, а наш преводник тако исто. И кад сам, већ после закљученог уговора о предаји, упитао Родофиникина што се онако јако променио у лицу, одговорио ми је: Лако је било вама што не знате турски, али сам ја, разумевајући главно у ономе што се говори турски, знао шта говори она гомила. Они су говорили да је заробљеник роб и да они неће да буду робови у неверника. Што нас плаше јуришем, и у нас имају заклони, а сад просто треба ове задржати и принудити Русе да нас пусте да би се сачувао живот њиховим изасланицима. С тога је Родофиникин преко преводника давао уверења како војни заробљеник у Русији није роб, како остаје у том стању до закључења мира, како ће се истина послати у унутрашњост Русије, али у места свачим изобилна, с благом зимом, и како ће они тамо живети у слободи, само под надзором месних власти, имајући све што им треба за опстанак и плату коју су у Турској као војници примали. Кад се мир закључи. све ће се повратити у свој завичај. Док се пак баве у Русији, нико их неће стешњавати да живе по својим обичајима и по законима своје вере. Ова уверења утишају турске војнике. Они се предаду, и за њихово је оружје наређено да се отпрати у Србију[1]“.

Овим се, без сумње, свршила радња К. К. Родофиникина код Дунавске Војске. С крајем 1810 К. К. Родофиникин буде одазван у Русију, те враћен на свој пређашњи посао у Министарству. Године 1819 (19 априла) буде постављен за директора тако званог Азијатског Департамента у Министарству Иностраних Дела (у ком су били источни послови и европски и азијски). У исти мах буде унапређен и у чину, од действитељног за тајног саветника. Тај чин је највиши у руској државној служби и с њим је везана титула Високопревасходитељства. По том је у тој служби унапређен за сенатора, зз члана Савета Министарства Иностраних Дела итд. Године 1835 унапређен је за действитељног тајног саветника. Године 1837 разрешен је од управе Азијатског Департамента, а 1838 постављен за члана Државног Савета. У скоро је, 30-ог маја 1838, и умро.[1]

---

[1] Записки Сергія Григорьевича Волконскаго (Декабриста). СПБ. 1901, стр. 122—126.

Осим тога је био у разна времена: предводником дворанства петроградскога среза; председником одбора за градске дужности Петрограда; председником комисије за тражбине руских поданика од Турске, итд. Од ордена̂ К. К. Родофиникин је имао: Св. Владимира I.; Св. Александра Невскога с дијамантима и Св. Ане с дијамантима, I. ст. итд.[2] Док је служио у Министарству Иностраних Дела, К. К. Родофиникин је управљао министарством наместо министра неколико пута, када би се случило да министар граф Неселроде одсуствује. То је бивало године 1832, 1833, 1835, 1837 и 1838, и пошто је био изашао из службе Министарства Иностраних Дела и отишао у Државни Савет[3]. То показује да је радња К. К. Родофиникина у Министарству Иностраних Дела била веома цењена. С тога је са свим умесна и напомена и оцена Вука Ст. Караџића, у којој вели: „Родофиникин је био врло паметан и у своме „послу вјешт човјек, и за Србе је велика несрећа што „нијесу могли бити с њиме у љубави и пријатељству“. Тако рећи докле је год био жив, српски се послови нису измицали из његових руку, осим, може бити, за кратко време у 1810, после одлуке графа Каменског, који га је за љубав Карађорђа од српских послова одвојио. О Родофиникинову познијем раду на српским пословима има један пример и у Вуковој биографији Петра Добрњца. „На свршетку године 1815 или у почетку 1816, „кад српски посланик Михаило Герман пође из Србије „у Петербург, јави се у Бесарабији Петру Добрњцу, и „договоре се да иду заједно у Русију. Петар је мислио „да се поред Германа умијеша у српске послове, а Герман је мислио да њега Петар одведе само у Петербург о своме трошку; а за даље је, по својој прилици, „имао сваки особите своје мисли. Кад у Петербургу „први пут изиђу пред Родофиникина, он грчки запита „Германа откуда Петар с њиме, а Герман му, опет „грчки, одговори да је сам пристао уза њ. Онда Ро-

---

[1] Арх. Мин. Ин. Дела

[2] Старчевскій А. Справочный энциклоп. словарь СПБ. 1855.

[3] Архив Мин. Ин. Д.

„дофиникин каже Петру српски да он са Србијом сад „нема више никаква посла, него одмах сјутра да одлази из Петербурга у Бесарабију, које Петар и учини“.[1] Нешто на ово налик ваљало је да је К. К. Родофиникин учинио и 1809, кад се П. Добрњац самовласно и само по поруци војводе Миленка Стојковића придружио депутацији, коју су Народна Скупштина и Врховни Вожд земље изабрали и послали у руску Главну Команду.

Ми смо по поузданим изворима показали горе и рђаве стране карактера Родифиникинова. Он већ и као Грк није марио за Србе. Неповољно искуство које је имао у служби у Србији није могло поправити његова мишљења о Србима. И о томе како је мислио о Србима читавих десет година после изласка из Србије има једна драгоцена белешка Вукова. „Појединијем „Србима — каже Вук — много је добра учинио, а о „народу српскоме како је мислио показаће овај догађај што ћу сад да приповједим.

„У почетку године 1819 познам се ја у Петербургу с бароном Шилингом, који на питање своје дознавши од мене да познајем Родофиникина, каже ми „да је велики његов пријатељ и понуди се да ме води „к њему, и ја приставши радо на то, он дође к мени „у одређени дан са својијем колима, и узевши ме у њих „пођемо к Родифиникиновој кући. Кад дођемо пред „кућу, он отиде најприје сам да види је ли домаћин „код куће и може ли нас примити, а кад се с њиме „састане и каже му да је довео једнога Србина који “је написао и издао Српски Рјечник, он с подсмијехом „рекне: *Што ће Српски Рјечник? — Али опет може „бити од потребе; кад нестане Срба, да се зна какијем су „језиком говорили*“.[2]

---

[1] В. С. Караџић, Правит. Совѣтъ, 75—76.
[2] Правит. Совѣт. стр. 37—38.

ВЕЛИКИ ЉУДИ

I

Значај великих људи за човечанство. Методе Жолијеве којима објашњава постанак великих људи. Умни рад тежи је од физичког. Тешкоће при умном раду.

Нико не може порећи важност коју имају Велики Људи по народ и човечанство. Сав напредак што га је људско друштво учинило ма у ком облику, има се захвалити једино оним ретким избраницима који су својим умом, или радом, ставили себе изнад оних, у чијој су средини они живели, и радили. *Карлајл* умесно вели: „Светска историја то је историја онога што је човек урадио у томе свету; у ствари то је историја великих људи који су радили на земљи. Ти су велики људи били вође човечанства, учитељи, угледи у ширем смислу; они су били творци онога што свака гомила људи у опште тежи да оствари, и што би она хтела да постигне. . . Геније то је извор живота чија близина пријатно дејствује на људе.“ *Бокл* је говорио да су ђенијални људи „со земљина“.

Овим редовима није циљ само да докажу важност и утицај великих људи, већ и да испитају прилике и узроке због којих се постаје велики, да се управ сазна шта је то што их прави великим; шта утиче на развиће и величину њихову; да се сазна утицај наслеђа и средине; о надахнућу; анатомски строј и психичке радње мозга; да се позна живот, обичаји, махне, и врлине њихове, итд. Јер велики је човек интересантан у сваком погледу, па чак и кад се представи у недоруху. *Адам Смит* вели: да је и најмања црта из живота великог човека тако значајна, да се он осећа сретан кад зна да је *Милтон* носио ципеле с навезивањем, а не ципеле с павтама. За нас је од интереса да знамо како је велики филозоф *Спиноца* уживао да меће муве у паучину, и да посматра како се мува бори с пауком. Или зар није карактеристично да је крвожедни *Марат* волео голубове, а његов друг *Кутон* псе препеличаре, *Фурније* веверице, итд.

Ако су велики људи — како вели *Жоли* — они, који су се уздигли над осталим људима својим идејама, осећајима и делима, који су се прославили у свету каквим научним философским системом, или израђеним вештачким делом, или најзад делима која су од утицаја на живот савременика и потомства; — онда збиља вреди завирити у радионицу тих великих људи који својим умом стварају велика и епохална дела, који измењују и стварају историју и културу.

Проф. *Жоли*[1]) износи нам две методе с којима нам тумачи како постаје велики човек. И по једној методи, велики човек не постаје велики у свему и у свако доба, јер само неке од његових идеја имају печат генијалности; а супротност између његовог обичног живота и ванредних тренутака тако је велика, и прелаз из једног стања у друго тако је тежак и оштар, да се од вајкада мислило да у тим тренутцима влада нека тајанствена сила, и ту су силу називали *интуицијом*, а већина *надахнућем*. И та тајанствена сила пада на привилеговане изабранике, које осећава велика идеја, овлађује им душом, мучи их и гура по известном путу; па ако су прилике повољне, они раде, и њихово надахнуће испољава се пред нама, у војеном научном, уметничком или религијозном раду. Ето то је геније.

По другој пак методи поколења, која долазе једна за другим, доносе собом и личности које су међу собом у свему различне, тако нпр. једни су активнији, умнији, и јачи од других који су у свему слабији, и они први владају над овим другим. Према томе *нада*-

---

[1]) Psychologie des Grands Hommes Paris. 1883.

хнуће је само једна особина ђенија а ђеније је резултат оног полаганог нагомилавања дарова, из којих постаје велики човек, са свима својим способностима и талентима. По овој другој методи треба испитивати утицај наслеђа и одабирања.

Ко је велики човек, и какве су особине великих људи, биће говора доцније, где ће се у појединостима расправити не само психичке но и физичке особине великих људи. Али пре тога нужно је да проговоримо коју о тешкоћама, на које наилази велики човек при раду, нарочито умном. Да умни рад није тако лак, знало се одавна, а и *Мухамед* у своме „Корану“ истакао је то тврдећи: да „мастило научењака и крв мученика на небу подједнако вреде“. Другим речима то значи: да исте муке које мученик подноси, точећи крв своју било за своје убеђење, било за веру, такве исте муке подноси и онај, који хоће да пише. И зајиста се није преварио. Али ова тако проста и јасна истина, многима се чини нетачна и претерана, јер ће се често чути како се говори, да је теже копати, но седети за столом и писати. А то баш није истина, а овим редцима то ће се и доказати.

Физички и механички радови лакше се раде од умнога. С тога је наш народ и одредио место уму према његовој правој вредности, казав: *памет царује а снага кладе ваља.* Механички рад врши се подједнако од свију на један исти начин, а посао који умни људи раде, нити сви врше подједнако, нити им је резултат један исти. За један сат умнога рада утроши се више снаге но за један са̑т ма каквог механичког рада. То су утврдили опитима *Бине* и *Куртије*, правећи их над човеком коме је била повређена и откривена мека мождана опна, испитујући уз то и би̑ло у периферичним артеријама, па су том приликом нашли: *да се при умном раду обим мозга увећава*; и да, кад је умни рад усиљен, и за краће време, то су тада рад срца и дисање бржи, а кад усиљен рад траје дуже време, тада је и куцање срца спорије, а периферични крвоток слабији. *Хексли* у једном свом предавању („Физичка основа живота“) вели: да сваки рад доноси собом и трошење снаге, и животни рад оснива се посредно или непосредно на потрошњи протоплазме. Свака реч говорника кошта физичке снаге; он сагорева да би друге обасјао, — он се дакле троши. По тврђењу хемичара *Хефстона* два часа марљивог умног рада заузимају човечијем телу толико животне снаге колико читав дан обичног ручног рада. Зато је претеран умни рад убитачан по тело, а и слаба је корист од њега. *Адолф Јост* нашао је да се пре научи на памет кад се понови за три дана 38 пута, но кад се прочита узастопце 68 пута, јер се у овом последњем случају теже памти. И баш због тога што је умни рад заморан, препоручује се онима, који умно раде, да га чешће замењују каквим физичким радом. *Сократ* и *Агиселај* кад су хтели да се одморе и разоноде они су јахали штап у друштву дечјем. *Сцевола* и *Сципије* кад су се одмарали бацали су каменице по мору. А *Гледстон* је имао обичај да сваки дан после читања или рада у министарству или у Парламенту код куће струже дрва неко време.

Хемијском анализом доказано је да се у мокраћи знатно нагомилавају алкали фосфати из мозга и нерава, и то после великих душевних узбуђења и напора; док се обратно при функционалним пометњама можданог рада опазио мањак тих материја. Ово доказује — вели *Бихнер* — да научењаци, мислиоци или песници, који отаљавају своје душевне послове, не живе баш тако угодним животом као што неки мисле; напротив, они непрестано подлежу непрекидним напорима и унутарњем узбуђењу, што им највећма уди. Мора се признати да енглески филозоф *Бен* има право кад каже: „Нико не зна какве невидовне муке подноси један савестан књижевник“. А да је ово тврђење тачно и оправдано, видећемо из ових примера: *Микел-Анџело* пред смрт је све своје скице и цртеже уништио само да свет не сазна све оне тешкоће које је имао при изради својих дела. *Бајрон* је говорио: како писање за њ није никакво задовољство, већ тежак посао. „Потреба да пишем — говорио је он — ври у мени и растрзава ме као мука од које морам да се ослободим: али стварање није никад за ме задовољство; напротив снимање на хартију слика и идеја које ме муче, вазда је најтежи посао за ме.“ *Дикенс* прича, кад је довршивао свој рад „Звона у очи Божића“, ово: „Од како сам смислио шта се мора догодити, ја сам толико бриге и душевног немира издржао, као да је све то у ствари било.“ Ово тврђење је сасвим оправдано, према оној изреци физиолога *Сеченова* да „нема мисли без израза“, што ће рећи, да је мисао почетак мускулне радње. А *Модсли* је то лепо објаснио како радња какве му драго мисли пораћа у нервним елементима молекиларну измену, која се простире чак до периферије осећајних нерава или ганглија; услед чега и његова осетљивост бива све већа, што опет изазива рефлексивно грчење мишића. *Флобер* је говорио: „Облици моје уобразиље дирају ме, гоне, шта више, ја сам тај што у њима живим. Кад сам описивао како је Ана Бовари отрована, ја сам тада имао тако јасно укус арсеника на језику, и био сам као отрован тако да сам цео ручак повратио“. И *Гете* се изјаснио Шилеру како се он плаши да пише трагедију, јер је убеђен да би се при том покушају упропастио.

Из ово неколико примера види се какве су и колике тешкоће код људи који се баве умним радом. Обично се мисли да се само при физичком раду снага троши, и да тек после таквог рада тело потребује *одмора* и *хране*; међутим, то је исто тако потребно и после умног рада, *јер и мозак потребује и одмора и хране*. Храну мозак добија — као и цело тело — из крви, и што више мозак ради, то више крв струји у њ но у друге делове. При умном раду потребно је дакле да опток крви у мозак буде живљи, не буде ли тога, наступа малаксалост, дремљивост и спавање.

II

Строј и функција мозга као центра психичког. Како постају представе у мозгу?

Мозак разликујемо на два дела: *велики и мали*. Велики је мозак споља ишаран браздама, вијугама, и изнутра је бео а споља сив; док напротив мали мозак изгледа као да је састављен из листића. Велики је мозак подељен дужином својом на две хемисфере, које нису баш тако симетрично развијене, и што год је мозак развијенији, то је и та несиметричност све већа.

сем тога, лева је хемисфера нешто дужа од десне,[1] (а неки тврде да је она за пола унце и тежа). *Бастијан* је нашао да је леви врх потиљачни шиљастији и купастији, а десни напротив спљоштенији, и на унутарњој ивици има удубљење. Специфична сива супстанца у чеоним, теменим, и потиљачним вијугама на левој страни чешће је нешто већа него у истим регионима десне стране. Мали мозак је тако превучен пругама, да изгледа као да је од лишћа наслаган. Тих пруга или листића има 600 до 800. Важина малога мозга код људи износи $^{1}/_{9}$ од укупне важине мозга, а код жена је напротив мали мозак релативно већи. Мали мозак сматра се као средиште за регулисање несвојевољних покретања и за функције вегетативног живота. *Гал* је сматрао у њему средиште функција за полне органе. Највећа важина мозга код оба пола налази се код индивидуа које стоје између 30—40 година, после тога наступа опадање.[2]

Напред је споменуто да је велики мозак састављен из *беле* и *сиве* масе, да је сива маса на површини, и прави *мождану кору*, која је пуна крвних судова. Ова сива маса у хемисферама великог мозга јесте главни део у коме постаје мишљење, и где долазе утисци с поља, а бела је маса само спроводник. Што је више вијуга, биће више јама између њих, те ће услед тога, и површина бити већа, имаће више нервних ганглија, те ће и умна развијеност бити већа. *Карло Фогт* у својим предавањима о човеку (I Св. стр. 127) објашњава то на овај начин: запремина једног тела, које се увећава нпр. једне кугле, расте брже него површина, а ова опет брже него пресек. Ако ово применимо на главу, нарочито на лобању, то ће се видети да у свакој групи или реду сисара, глава, и то лубањин простор стоји у извесној сразмери спрам тела, који је простор код различних видова готово један исти. Површина лубањиног унутарњег простора код виших животиња сунђераста је, док је код мањих равна. Код кичмењака су тројаке вијуге, тако нпр. другчије су код *биљоједа*, друкчије код *месоједа*, а опет друкчије код *мајмуна* и *човека*. За биљоједе је представник *слон*, за месоједе *кит*, а за четвороруке (мајмуне) *човек*. Код свију њих вијуге су у хемисферама несиметричне. Кад се упореди запремина лубање човека с величином тела, она је — по *Фӧгту* — много већа но код антропоидних мајмуна, али ипак није довољна за сву сиву супстанцу, која је потребна за његов интелектуални и морални живот, те с тога морају секундарни набори у можданим вијугама да се увећавају, а то баш и јесте од важности за развиће великог мозга. С тога је увећан комплекс вијуга великог мозга — код виших раса човечјих — у вези с повећањем мождане површине и важине.

---

[1] *Dr. J. P. Karplus:* Über Familienähnlichkeiten an den Groshirnfurchen des Menschen 1905. *Карплус* у овој својој расправи доказује да се и мозак са својим браздама и вијугама наслеђује од родитеља, а нарочито од матере, као што се наслеђује и облик носа или ува.

[2] Мерење мозга бива на разне начине: неки скидају с њега покожицу, неки га мере чим га изваде из лубање, док други чекају да крв и серум истече, и тада је мозак за 1—2 унце лакши.

Развиће мозга а с тим и развиће интелекта зависи од храњења појединих можданих делова, или боље рећи, од поделе крвних судова у мозгу. Тако нпр. за функцију говора важна је трећа чеона вијуга, и њу храни нарочита крвна грана Arteria fosae Silvia. За сваку функцију долази и нарочити крвни суд, и у колико се који део боље или лошије храни, у толико ће и функционисање његово бити боље или лошије. Храњење мозга бива на овај начин: горња сива супстанца мождана пуна је ганглија, и оне су паралелно поређане у пет слојева. Средњи (трећи) слој има највише и највећих ћелија. Ганглијозне ћелије трећег корастог слоја сматрају се као најглавнији центри целе нервне мреже у телу, и све најглавније радње у површини великог мозга дешавају се ту. Ове ганглијозне ћелије имају и нарочите апарате за храњење. Из крвних капилара који пролазе између ганглијозног ткања артеријоле се гранају у све тање цевчице кроз које крв кружи. Ове су цевчице vasa serosa, које, кад дођу до ганглија, шире се врећасто, окружују их као каква рукавица, и спајају се наново као vas efferens, кроз коју артеријска плазма струји даље ка оближњој ганглији. И тако свака ганглија добива своју храну од целе површине. Што ганглији не треба то се скупља у тако звано „зрно“, које је шупље, и управо је венозни крај ганглије, кроз који после одлази у главне вене.

Ганглије у кори великог мозга у човека имају моћ осећања и воље, имају све што ми *душом* зовемо, према томе оне су супстрат, а њене функције садржај душе. Функција тих ганглија почиње услед надражаја. Крви, — која храни мозак и ћелије његове, — што је човек старији, има све мање, и она је све блеђа, те је и памћење слабије, нема дакле у мозгу ни оне обилности у крви, ни онаквог квалитета који је потребан за храњење мозга. *За умни рад дакле треба да је сва нервна система довољно надражена, треба крв јаче и брже да струји у мозгу.* Јасно је, зашто се човек при умном раду узбуђује, а тело налази као у грозници. Физиолог *Халер* — који је био и песник — говорио је, да му је лакше било писати песме кад је био грозничав. Често услед великог надражаја нервне системе — који су надражаји код појединих људи јачи или слабији — наступају халуцинације, као нпр.: привиђење ђавола *Лутеру*, егзалтације у које је падао *Дидеро* и *Лесинг*. Неки опет траже да тај надражај изазову вештачки, као што је *Клопшток* чинио мећући „пфластер“ под табане, или као *Бифон* што је гледао у предмат док не засија.

Напоменули смо да се множина и развијеност вијуга мождaних, сматра као главна карактеристика умне развијености. Та је разлика још боље уочена код људи који су на примитивном ступњу културе. *Перкер* је испитивао 13 црначких мозгова, и нашао: да су им мождане вијуге врло просте, и то много простије од вијуга у мозгу Европљана, тако нпр. у девет случајева insula Reilli није била са свим прикривена. Код културног човека gyrus cunei Ecker-а лежи у дубини бразде, а код неких је нађен на површини, као и код мајмуна. *Валдајер* је испитујући 10 мозгова источно-афричких негара, нашао: 1) малу важину мозга, и то мању од средње важине код Европљана; 2) централне вијуге врло се мало спајају с осталим мождaним вијугама, sulcus prae и retrocentalis јако су развијени; 3) Insula Reilli мала је и прикривена; 4) Sulcus temp. I и fossa Sylvii често су један до другог. У културних народа мозак је већи него у полудивљих племена. И, у колико је који народ дуже уживао плодове цивилизације, у толико ће и код појединих индивидуа тога народа мозак бити већи. Зато Кинези, као најстарији културни народ, и имају сразмерно велики мозак и већи волумен лубање. Њихови кули имају већи мозак од обичног Европљанина. Цивилизација утиче не само на развиће мозга но и на његову важину.[1] Просечан мозак код Кинеза важи 50 унца, више но у Енглеза, Француза и Немаца. Ова разлика у квантитету мозга само донекле има вредности, и то у погледу раса, ту нпр. бела раса долази на прво место, затим монголска, афричких црнаца, и напослетку аустралских црнаца, према ступњу њихове културе. Али Кинези, као најстарији културни народ, стоје у том погледу пред Европљанима. Испитивања вршена над лубањама старих Египћана и садањих, утврдила су да је волумен лубање старих Египћана већи за 44.5 ccm. од лубање садањих Египћана, а то је појмљиво већ и с тога, што су стари Египћани били много културнији од садањих.[2] За појединце пак код културних народа важина мозга не може бити мерило за већу или мању интелигенцију. Обично се узима да је средња важина европљанског мозга 1350—1400[3] грама, а мозак великих људи да је већи од ове норме. Тако нпр. мозак[4]

песника	*Дантеа*	важио	је	1470	гр.	у	56	год.	
философа	*Канта*	»	»	1624	»	у	80	год.	
природњака	*Кивија*	»	»	1828	»	у	63	(1830 у цитату Бушана)	
песника	*Бајрона*	»	»	1792	»	»	36	год.	
романсијера	*Тургењева*	»	»	2130	»	»	65	»	(2012 у цитату Бушана)
државника	*Бизмарка*	»	»	1807	»	»	83	»	
песника	*Шилера*	»	»	1830	»	»	46	»	
анатома	*Гудсера*	»	»	1630	»	»	53	»	
лекара	*Џамса Сампсона*	»	»	1533	»	»	59	»	
државника	*Морниа*	»	»	1520	»	»	54	»	
природњака	*Агасица*	»	»	1512	»	»	66	»	(1495 у цитату Бушана)
војсковође	*Кромвела*	»	»	2233	»	»	59	»	
слависта	*Шафарика*	»	»	1512	»	»	66	»	
физичара	*Хелмхолца*	»	»	1440	»	»	73	»	

---

[1] *Брока* је испитивао лубање из XII и XVIII века, па је нашао да лубања из XII в. има просечно 1,425·98 cc.; а лубања из XVIII в. има 1,461·53 cc. Узгред нека је напоменуто да први психички орган у кичмењака. који се појављује у виду мождане коре јесте орган *обоњања*, и налази се у *Рептилија*. А нервних ћелија у мозгу највише има у човека.

[2] *Georg Buschan:* Gehirn und Kultur. Wislbaden. 1906.

[3] *Краузе* је пак означио средњу важину европљанског мозга на 1650 грама. *Лушка* је мерио и нашао средњу важину 1424 грама у човека, а 1272 грама у жене. — За средње европског човека *Маршал* узима да му је мозак тежак 1397, а женски 1270 грама.

[4] *Charlton Bastian:* Das Gehirn als organ des Geistes II Th: p. 39.

математич.	*Моргана*	важио	је	1494	гр.	у	73	год.	
војсковође	*Скобељева*	»	»	1457	»	»	39	»	
композисте	*Шуберта*	»	»	1420	»	»	70	»	
антрополога	*Летурно*	»	»	4490	»	»	71	»	
хемичара	*Либига*	»	»	1352	»	»	70	»	
математич.	*Гауса*	»	»	1492	»	»	78	»	
философа	*Уевеља*	»	»	1390	»	»	72	»	(1389 код Бушана)
анатома	*Тидмана*	»	»	1254	»	»	80	»	
минералога	*Хаузмана*	»	»	1226	»	»	77	»	
историка	*Грота*[1])	»	»	1410	»	»	75	»	
сликара	*Менцела*	»	»	1298[2])	»	»	89	»	
хемичара	*Бунзена*	»	»	1295	»	»	88	»	
историка	*Момзена*	»	»	1425	»	»	86	»	

Као што је Маршал испитивао Гротов мозак, тако је исто и познати Патолог, берлински професор *Ханземан*[3]) изнео своја испитивања „о мозгу Теодора Момзена, великог хемичара и изналазача Роберта Бунзена, и сликара Адолфа Менцела. Сва тројица били су сваки у својој струци велики, Момзен као историк, Бунзен као хемичар, а Менцел као сликар. И што је најглавније сва тројица су до дубоке старости радили, и њихови радови нису били прекидани никаквом болешћу, они су *били потпуно здрави*. Код њих нису на мождане функције утицали: ни величина, ни облик, ни капацитет лубање, али су зато поједини мождани делови а нарочито мождане вијуге, одступале знатно од просечног типа. Тако је чеона партија леве половине мозга Момзенова веома рашчлањена и свака од три главне вијуге подељена је у многобројне секундарне вијуге. И у десној можданој половини чеони одељак је велики и рашчлањен је у поједине вијуге. Сем тога развијен је јако потиљачни део мозга, док су слепоочни делови умерено развијени, на мозгу Бунзенову десна се половина разликује од леве. Лева је рашчлањенија како на чеоном делу тако и са стране. Менцелов мозак на супрот мозгу ове двојице није показивао никакве промене услед старости, и поједини делови јако су рашчлањени. Лева половина, особито њене централне вијуге, биле су много простије него на супротној страни Вијуге саме, оштро су рашчлањене многим браздама, које улазе дубоко у површину мозга. Па и слепоочне вијуге јаче су рашчлањене но обично. Пројекцијони и асоцијацијони делови јако су развијени, нарочито ови последњи заузимају велику површину. Менцелов мозак нарочито је јако рашчлањен. Изгледа као да постоји нека веза између најблаже форме хидроцефалуса и развића велике интелигенције. Хидроцефалусно стање мозга примећује се код Менцела као и код Хелмхолца. Код Момзена и Бунзена налаз је мождани у анатомском смислу „сенилно атрофичан“, ткања су дакле патила од старачког ишчезнућа. Ханземан мисли да сенилна атрофија по себи не може бити основа за слабо мишљење код стараца, но ту морају бити још и друге болесне промене.

---

[1] *Грот* је 8 година пре своје смрти наредио да, кад умре, његову лубању отвори проф. Анатомије на Универзитету у Лондону, или други какав компетента и Анатом, да мозак пажљиво измери и испита, да утврди однос малога мозга према великом. Овај је аманет савесно извршио *Џон Маршал* (Marshal) који је резултат о томе изнео у расправи: „*О мозгу пок. Ђорђа Грота, с посматрањима и испитивањима о човечјем мозгу и његовим деловима у опште*“. (Journal of Anatomie and Physiologie 1892 vol. XXVII стр. 21). Прво је измерио мозак, и упоредио га с просечном важином, узев у обзир утицај старости и болести, — затим је поредио важину мозга с важином и висином тела, па после с важином мозга других великих људи. Испитао је посебице важину великог и малог мозга, мерећи њихову апсолутну и релативну вредност, с описом облика малога мозга; није оставио не испитан однос главних одељака можданих, особине вијуга и бразда (јама) што између њих леже: најзад изнео је релативну дебљину и структуру сивог слоја (који се састоји из ћелија), можданих вијуга, и релативну количину беле супстанце (која се састоји из кончића); као и величину спојних комисура између појединих одељака. И испитујући тако нашао је да је Гротов мозак просечно мало нешто већи од мозга обичних људи. Мали мозак је мањи но што је код лица истих година, упоређен с великим мозгом био је са свим мали. Лубања је брахицефална, али већа но обично. Мозак је широк и висок. Чеони окрилци мозга на горњој површини дуги су и пред Силвијевом браздом широки. Темени делови и тако исто слепоочни били су кратки и широки, док међутим потиљачни мали и пљосни. При мерењу појединих окриљака чеоно-темена маса била је нешто тежа, слепоочна маса била је мања, а потиљна сасвим мања но обично.

Мождане вијуге биле су умерене, широке и дубоке, јако браздасте са споредним браздама, што се опажа на споредним браздама (челу и потиљку). Уочљива је асиметрија вијуга у обе хемисфере. Сиве масе у хемисферама много. Thalami и corpora striata велики corpus calosum дугачак. *Према величини и богаству вијуга, обилности сиве масе у хемисферама, по великом броју белих влакана нарочито у попречним комисурама, мозак Гротов може се сматрати као савршен и добро организован.*

[2] Пошто се је скипула *Pia*, и одлила течност. — По посматрању *Спицковом* најтежи мозак имају математичари и астрономи.

[3] Ueber die Gehirne von Th. Momsen Historiker; R. W. Bunsen chemiker und Ad. v. Menzel Maler von D. v. Hansemann. Mit 6. Tafeln. Stuttgard 1907.

Момзен је био одличан правник, филолог и историчар. Имао је ванредно памћење, дар за комбинације, и необичну моћ за организацију. За какав ручни рад није био способан, нити је имао дара за музику, волео је истина да слуша музику, нарочито певање, али и ту га је више интересовала садржина песме.

Али при свем том, важина мозга није од утицаја на интелигенцију, то су потврдила испитивања *Жозефа Симса* над 60 интелигентних људи код којих је важина била 1536 гр., док је напротив средња важина мозга код 10 идијота и 5 глупака била 1776. *Buckwill* је нашао код једног епилептечара мозак од 1830 гр. — *Лорej* код једног туберкулозног детета мозак од 1840 гр. — *Морис* код једног циглара који није умео ни да чита 1900 гр. — *Бимоф* код једног радника 1925 гр. — *Валсем* код једног епилептичног идијота 2850 грама, и то је највећи мозак који је до данас испитиван. Да су онај циглар и радник били упућени на умни рад, они би можда истакли се над обичним људима. *Симс* наводи и једног индијског кепеца код кога је мозак био тежак 2200 грама, а некакав скандинавски сељак *Руста* имао је мозак од 2400 грама, а толико исто и један лондонски разносач новина. Мозак од 1760 гр. имао је и један касапин, чиј је мозак измерио *Thurnam*, а који је знао једва читати, умро је од падавице у вези с лудилом.1) *Ханземан* помиње једног цизелирског радника, *Ханзела*, који је у 36 години умро од запаљења плућа. Његов је мозак био пун вијуга, и судећи по мозгу, тај човек требало би да има ванредну интелигенцију, док је напротив тај човек био рђав радник и пијаница. Из овога Ханземан закључује да број вијуга (gyri) и дубина бразда (јама, sulci) није мерило за велику умну развијеност. Из ових се примера може увидети да важина мозга не може бити увек мерило за интелигенцију и умну развијеност. *Гамбета* је био одличан државник и беседник а имао је мозак само 1200 грама тежак.2) *Ото Снел* 3) тврди да важина мозга зависи од величине тела и умне развијености. Од две животиње које су умно једнако развијене, али се разликују величином тела, већа животиња има апсолутно тежи мозак. *Снел* не приписује мозгу само психичку функцију, већ и промену материје. Мање животиње врше релативно живљу промену материје но веће животиње, и мозак, учеству-

---

1) Највећи мозак женске, која је била манијак и умрла у 39 год. од сушице, био је 1743 грама (61.5 унце).

Тежина мозга човекова спрам женинког стоји као 100 : 90. *Thurnam* примећује да та разлика долази од мање величине тела.

2) Из испитивања *Брока*, *Кусмаула*, и других сазнајемо да је *трећа чеона вијуга* од великог значаја за говор, и кад се тај центрум говора повреди онда наступа *афазија* тј. наступа тешкоћа при говору.

3) Die Abhängigkeit des Hirngewichtes von dem Körpergewichte und des geistigen Fähigkait (Archiv für Psyhologie Bd. XXII Heft 2.).

јући у промени материје, стоји у директној вези према површини тела. *Кернер* умесно примећује: „Важност мозга није у његовом волумену, јер би према томе мозак Делфина, који је колико и човечји, могао тако исто размишљати и умовати“.

Што се спољног обима и облика тиче, то је — ослањајући се на Маршалово испитивање Гротовог мозга — врло несигуран индикатор за унутарњу вредност. А и Alfred Fouillée вели: да „разлика дужине и ширине лубањине, која се налази у опсегу људских раса, и у свима земљама, не може бити пресудан разлог за надмашност и морални прогрес“.

Ле Бон је се обратио шеширџијама париским, и они су му дали бројеве од шешира, и занимање купаца (преко 1200), и поделио их је у четири класе, у научнике, грађане, племство и слуге, па нашао да научници имају 70$^0/_0$, грађани 54.8$^0/_0$ племство 45.8$^0/_0$, а слуге 10.7$^0/_0$. И према том средњи обим главе паризлија варира између 45—50 см. Ову поставку потврдио је и *Пфицнер* својим испитивањима. Унутарња запремина лубање много је већа код великих (знаменитих) људи, но код обичних. Тако је нпр. познатог слависте *П. Шафарика* имала 1738 см., *Декарта* философа 1706, *Журдана*, славног француског ђенерала 1729, *Колара* 1655, *Уга Фоскола* 1426, *Лајбница* 1422. — Чак се та разлика примећује код ђака. Интелигентнији ђаци имају већу запремину, од мање интелигентних. *Гелтон* и *Бен* чинили су посматрања на главама 2134 студента кембриџског универзитета, па су нашли да су 487 студената, који су добили прву оцену, имали већу главу, од 913 студената, који су добили другу оцену, а 734 студента, који су пали, имали су најмању главу. Што се тиче *Бенедиктова* тврђења 1) да је испупчено чело знак јаког и великог мишљења, оно није ништа ново, и подсећа на *Галову* Френологију, 2) у којој је Гал покушавао да определи радње мозга у опште, и његових појединих делова, и да докаже да се подобности и склоности могу распознати из испупчења лубањских костију, и да се из истих испупчења на лубањи

---

1) Die Seelenkunde des Menschen als reine Erfarungswissenschaft. Leipzig 1895.

2) Theorie der Physiognomik Wien 1802.

може закључити и карактер човеков. Лубања је — по *Галу* — веран отисак спољне површине мозга. Подобности и склоности урођене су у човеку, и седиште им је у мозгу. *Гал* је тврдио да се негом и развићем један слаб орган може усавршити. Орган за посматрање обележава он одмах иза чела више носа и ковија, код деце је то место испупчено, и зато — вели — деца имају дар за посматрање. Органа за памћење има 6, и то, за ствари, места, имена, речи, бројеве, и тонове. И сви ових шест органа налазе се или иза ковија, или више очне дупље. Орган уобразиље — који *Гал* намењује песницима — налази се на врху чеоњаче, где се спаја с темењачом.

За карактеристику културног човека од важности су и *лубањски швови*, пошто простота тих швова карактерише ограничене умове, што се најбоље примећује код примитивних народа; јер окоштавање лубање — вели *Португалов*, у чланку „Повальныя чудачества“ — код примитивних народа свршује се од чела ка потиљку, а не обратно као код цивилизованих народа, код којих задњи делови прекраћују растење, док предњи и даље расту. Цивилизација и култура као продукти човечјег ума често изазивају огромну радњу мозга и нервне системе, прилив крви к мозгу бива већи, услед чега бива и већа температура мозга. *Брока* је у осталом и опитом доказао да предњи део главе има већу температуру од задњег дела, што значи, да са сваком умном радњом бива и већи прилив крви у мозак, већа топлота и већа измена материје.[1] Није дакле *Шилер* без узрока говорио како га тежи умни рад загрева, јер идеје — како вели *Ле Бон* — производе не само емоцију већ и топлоту. А Др. *Ломбард* опитом је потврдио да се мање топлоте развија кад се нека песма чита, а више кад се и гестикулира.

После овог објашњења о анатомском строју и психичким функцијама мозга могли бисмо заједно са *Спен-*

---

[1] *Angelo Moss* држао је предавање у „Royal Society“ у Лондону, *о температури мозга с обзиром на душевну радњу*. Резултат до ког је он дошао својим испитивањем јесте тај: да кад човек ништа не ради, нпр. у дубоком сну, тада је температура мозга врло ниска, нижа од температуре крви у артеријама. И довољан је најмањи шушањ, или ма какво узбуђење чула, па одмах да се повећа топлота у мозгу, а да ипак не дејствује на будноћу. При узимању опијума мозак је први орган чија температура опада, док се температура крви у телу пење.

сером речи: да је мозак организован регистар, с безбројним искуством што га је организам добио у своме животу. Продукат мождане радње јесте *мисао*, а она постаје радњом асоцијативних центара, који захватају две трећине мождане коре (по *Флехсигу* има два асоцијативна центра: *задњи* и *предњи*, трећи је мали и одговара Jnsula Reillii.[1]) Из беле мождане масе излазе влакна асоцијативна и везују различне делове мождане коре. Асоцијативни центри служе за упечатке добивене од чула и од осталог тела, према томе мисао није ништа друго до радња асоцијативних центара, и отуда при озбиљном и дубоком мишљењу човек не обраћа пажњу на спољни свет, јер је мишљење захватило све асоцијативне центре, те они постају неосетљиви за све утиске који би с поља долазили. Тако се мора објаснити да је *Џон Стуарт Миљ* могао размишљати о философији шетајући по најживљим улицама;[2] и што поједини људи удубљени у мисли не осећају ништа, што се око њих дешава, и долазе у стање које се назива *екстаза* (*Св. Тереза* је најбоље представила екстазу).

Представе у мозгу зависе од количине нервних можданих елемената. И *А. Бен*[3] је покушао да објасни то на овај начин: Сива супстанца која окружује мозак шири се у многе дупликатуре вијугава строја. Њена маса рачуна се да износи на 300 квадратних палаца, а дебљина варира око једног десетог дела палца. Сива супстанца је готово компактна маса, и састоји се из ћелија различне величине, 500 тих ћелија поређаних једна до друге, заузимају простор од једног палца, што чини на један квадратни палац четврт милиона ћелија. Ако је половина слоја сиве супстанце састављена из влакана, то ће ћелије представљати дебљину двадесетог дела палца. И онда ћемо добити 1200 милиона ћелија што се находе у хемисферама сиве супстанце. А како свака ћелија стоји у вези с најмање два влакна, а често и с више, то можемо овај број помножити са четири, да бисмо нашли број влакана, који износи 4800 милијона влакана. Ако узмемо 50.000 задобивених представа у целој мождано̄ј хемисфери, то ће онда на свако нервно груписање доћи 20.000 ћелија и 100.000 влакана. На најјаче памћење и најбогатији таленат долази веома много представа, те би сразмерно том броју одговарао и број ћелија и влакана. У кичменој мождини има такође доста нервне супстанце, а тако исто у здуженој мождини, и у малом мозгу. Вероватно је, да сваку представу прима засебно нервно спровођење. Једна иста представа два пут је заступљена, те кад се једна хемисфера повреди, друга добије или управо наставља ток памћења, и ако са слабијом енергијом. Шта више мисли се, да постоји баш у једној истој хемисфери двоструко заступање, јер је само тако могуће, да повреде нпр. у предњем делу главе, не могу да збришу ни једну класу представа.

---

[1] Добро развијен *предњи* асоцијациони центар налазио се на мозгу Гамбете, Гауса, Хелмхолца, итд.

[2] *Бокло* је такође шетајући спремао план за израду своје „Историје Цивилизације«.

[3] Geist und Körper. Die Theorien über ihre gegenseitigen Beziehungen. 1874.

Велики је мозак средиште мишљења, а мисаона радња врши се у површини мождане коре, и то, како неки мисле, на *темену* (кад при умном раду метнемо руку на теме, осетићемо тада већу топлоту но на челу или образу). *Бенедикт* (l. c.) означује као право седиште мишљења *чеони* мозак, и према томе широко и испупчено чело било би знак јако развијеног мишљења. То се примећује код *Гаусовог* мозга где су *чеони режњеви* веома развијени не само обимом већ и вијугама, исти је случај и код другог славног математичара *Де Моргана*, и ту су такође чеони режњеви велики и развијени, само су код Гауса вијуге развијеније. Карактеристично је да је Силвијева јама код интелигентних људи много мања но код глупака, те је услед тога и слепоочни режањ мањи. Код Гауса је ова јама мала, док је код какве Хотентотске лепотице слепоочни режањ већи и с простим вијугама. Потиљачни режњи код Гауса и де Моргана доста су дубоки, и услед тога је задња ивица хемисфере великог мозга хоризонталнија но код полудивљака. Извесно је, да су вијуге слепоочних и потиљачних режњева код развијенијих мозгова компликованији, режњеви су дужи, дубљи, пунији, и заокруженији.[1]

---

[1] Човечји мозак је сличан мајмунском, како обликом, тако и режњима. Највећа је разлика уважини. Код мајмуна најтежи је мозак 12—16

Велика интелигенција нераздвојна је с развићем асоцијацијоних сфера, ма да и то само није довољно. Сем тога људи, који се одликују великим умом, имају или на лубањи или на мозгу извесне патолошке појаве, које могу бити у асиметрији, или у превременом окоштавању швова. Код многих је било и хидроцефаличне појаве, као код *Хелмхолца*, *Менцела*, *Наполеона I* итд.

У *малом мозгу* концентрисана је воља, и енергија, и према томе функције његове састоје се у контроли кретања тела и удова; али како по *Вунтовом* тврђењу мишљење стоји под утицајем воље, то би онда мали мозак био од јаког утицаја. За *здужену мождину* зна се да је она седиште *афеката*, тако нпр. при каквом болу, радња је срца спорија, а тако исто и дисање, док је температура нижа. Ако анетичким средствима угушимо осећај бола, то нестаје одмах и оних измена у срцу и дисању. Према овоме физичко растројство при афектима зависи од психичке измене, тј. измене у радњи здужене мождине зависе од измене радње срца, а бол (периферички надражај) изазива измене у здуженој мождини. И на тај начин здужена мождина може се надражити не само периферичким нервима, већ тај надражај може доћи и из мождане коре, и тада је први надражај *физички осећај*, а други *афекат*.

III

Брзина утисака и мисли, и брзина с којом писци раде своја дела.

Вреди показати читаоцима брзину с којом се спољни утисци — примећени чулима — сазнају, те се тако у мозгу ствара слика самог предмета. То деликатно и важно питање о брзини мишљења објаснио је *Хелмхолц*, доказавши: да сазнање осећања, преношење воље на органе кретања, бива у времену које се лако да̂ измерити; и да се то дешава брзином која далеко изостаје иза брзине светлости, електрицитета и звука. Тако електрицитет пређе за секунд 1300 мили-

---

уница. А сем тога, разлика је и у томе, што је код човека сива маса бројем и дубином вијуга богатија, док је код мајмуна равна и с много мање вијуга.

јона стопа (или 464 милијона метара); светлост 900 милијона; звук 1000 стопа; кугла из топа 1500; орао 1000 стопа; добар коњ тркач 75; локомотива 70; радња нерва 90 стопа или 34 метра за секунд; — *мисао дакле није најбржа,* као што се то обично мисли. Импулсу воље, или мисли треба дакле један секунд па да прође простор од 34 метра. Ту брзину, којом наша воља проузрокује покретне импулсе, ми можемо и да измеримо, ако се нпр. покуша, да се какав слог изговорен неким, одмах понови, то ћемо видети да је време између казатог слога и наново изговореног доста велико; јер треба прво да се опази, па тек онда да следује импулс воље. И тај интервал времена, који је потребан да се понови изговорен слог, износи стотинити део секунде, а то је већ много спорије, но кад производимо вештачки механичким апаратима.

Ако сад посмотримо брзину, којом писци своја дела раде, видећемо да се ту не може поставити никакво правило, то зависи од тога, с каквом лакоћом они излажу своје мисли, јер код већине писање је тешко и врло споро; а што је најглавније, врло их је мало који своје радове не подвргавају озбиљним поправкама и критици. Многи се служе прво скицом, коју после обрађују и проширују, а неки размишљају и студирају о ономе о чему ће да пишу прво „у памети“, па тек после почињу да раде, стављајући своје мисли на хартију. Али ни у једном случају посао није лак. *Микел Анџело* радио је статуу Давидову беспрекидно 18 месеци; Сикстинску капелу израдио је за четири године неуморног рада, и толико је био заморен, да дуго није могао гледати слику и читати писмо док не подигне над главом слику или писмо. Статуу папе Јулија II израдио је за 16 месеци. — *Милтону* је требало *девет* година док је довршио „Изгубљени Рај“. — *Лајбниц* вели за своју теорију о активној супстанци, да је непрестано мењао своје назоре, дотерујући их према новим идејама, и тек је после дванаест година рада био задовољан. — *Русо* у својим „Исповестима“ признаје како му је било тешко писати, и како је често своја дела поправљао и прерађивао; ноћу је у постељи размишљао о ономе шта ће да пише, склапајући реченице, па је тако и диктовао; јер, кад би устао и сео да пише, заборавио би све. Својег „Емила“ израдио је тек за *три* године, а после 20 година размишљања. — *Њутн* је чекао 21 годину док је изнео на јавност своје принципе о природној философији. — *Хајне* је споро радио, по неку песму недељама је поправљао, и таквим поправкама песма је често била прерађивана. — *Балзак* би најпре размишљао о плану, па би после израдио скицу од неколико страна и слао у штампу, и на тако одштампаној скици додавао је исправке и допуне; онда би наново израђивао скицу с првобитним текстом и новим изменама, и тако радећи требало му је 15—20 коректура. — *Дарвин* је 20 година радио, скраћивао и поправљао своје епохално дело „Постанак Видова“. — *Сарду* непрестано поправља и скраћује своје радове, и, док напише један позоришни комад, потребно му је шест месеци. — *Дима Син* написао је „Demi-monde“ за 11 месеци, радећи по 7—8 часова дневно, за други чин тога комада требало му је два месеца, а напротив други чин „Госпође с камелијама“ написао је за четири часа. Рукопис му је био чист, без поправака и брисања. — *Доде* је радио 16 часова дневно. — *Паљеранов* рукопис био је претрпан брисањем. — *Браћа Гонкур* радили су обично ноћу, јер им је несаница повећавала снагу и подстицала уобразиљу. — *Ф. Копе* при добром расположењу напише око 60 стихова дневно. Драму „Jacobites“ преко 2000 стихова написао је за 6 недеља. — *Литре* — аутор француског речника — спадао је међу највредније људе, он је сам казивао како је свој велики речник радио по целу ноћ, до три сата у јутру, а често је освитао дан, а он је још за столом седео и радио. — Али као да је највише муке мучио при писању *Флобер*, који је иначе био врло вредан, јер је радио по 14 сати дневно. Он је ноћу устајао и поправљао свој рад, често је због каквог згодног израза мислио по два часа. Стил му је нарочито задавао посла. — И *Берне* писао је тешко и споро, и често је над једном реченицом пробављао читав дан.

Што се брзе и лаке израде тиче, у томе су се одликовали: *Лопе де Вега* и *Калдерон*, који су у томе били ненадмашни, тако је први за једно после подне написао један позоришни комад, и само је тако могао да обогати шпанску драму са близу 2000 оригиналних драма. — *Волтер* је „Заиру“ написао за 18 дана, а „Катилину“ трагедију од пет чинова за недељу дана.*) — *Гете* је за једно после подне, истина при боци бургундског вина, написао „Götterhelden und Wieland.“ Екерману је причао да је у животу имао дана, кад је сваки дан израђивао по један штампан табак „Geschwister“ је написао за три дана, а „Клавига“ за осам, „Геца-Вертера“ и „Хермана и Доротеу“ израдио је за неколико недеља. — *Бајрон* је за четири ноћи спевао „Абидонску Невесту“; „Гусара“ је написао за 10 дана; „Небо и Земљу“ написао је за 14 дана; „Лару“ је почео 11 Маја, а довршио 24 Јуна. Напротив „Дон Жуана“ је радио шест година. „Марина Фалијери“ израдио је за $3^1/_2$ месеца; „Сарданапала“ за 4 месеца; „Два Фоскариа“ за месец дана; „Каина“ за два месеца; „Преображену Наказу“ и „Вернера“ за непуних месец дана; али што је најглавније све је ове сем Фалијера спевао 1821 године. — *Валтер Скот* је своје радове диктовао писару, и овај често није могао стићи да сваку реч запише, и при свем том Скот није никад ништа мењао у тако написаним делима. — *Моцарт* је брзо компоновао своје радове, тако увертиру к Дон Жуану компоновао је пред само представљање од 5 до 7 часова у јутру. *Моцарт* је као 14-годишњи дечко о Ускрсу био у Риму, и слушао *Алегријево* „Мизерере“ у 9 гласова, које је тада било искључива својина папске капеле и нико за време слушања није смео ни једну ноту написати, (а певачи нису смели, бојећи се екскомуникације, ни један глас издати), копирати и другоме дати. Али Моцарт је и без тога музику упамтио, и код куће верно у ноте ставио. — *Пушкин* је свој спев „Полтаву“ спевао за 13 дана. — *Хајне* је трагедију „Ратклифа“ написао за три дана. — *Петефи* је свога „Јаноша“ написао за 30 дана. — А какве тек муке мучи *Л. Толстој* при писању! Он у почетку пише тако, као кад би цртао угљеном слике, пише брзо, не мислећи о појединостима, и то даје после на препис.

---

*) За *Волтера* кажу да је он, враћајући се од своје пријатељице *Ди Шатељ* у тренутку, кад су га кола чекала, добио из манастира од ученица, које су биле у пансиону, писмо, у коме су га молиле да им напише пролог на „Смрт Јулија Цезара“, и он је на ивици од папира написао 20 лепих стихова.

Ради обично од 9 — 3 часа по подне, и напише по 20 страна на четвртастим табацима. Преписан рукопис опет поправља, дописује између врста, са стране, озго и оздо, свуда. По неке одељке преписује по десет пута. Кад тако доврши дело, он га чита својој околини да чује примедбе. И њему је жена најбољи критичар. А кад да̑ дело у штампу, он, држећи коректуру, наново поправља, и то тако, да ниједно празно место на коректури не остаје — толико је нових мисли и утисака — и то бива тако са сваком новом коректуром, и разлика између првобитног рукописа и готове књиге огромна је.

Што се плодности тиче, од модерних писаца романсијер *Крашевски* је спадао међу најплодније писце, он је за 50 година свога рада написао 230 дела, у 440 великих свезака. Од музичара непрекидно су радили *Белини* 10 година, *Росини* 19, *Доницети* 26, а *Верди* више од 50 година.

IV

Велики је човек здрав нормалан човек. Галтонова карактеристика великих људи. Махне и навике. Сујета, скромност и племенитост. Беклова листа великих људи. Утицај наслеђа. Браћа и сестре. Слаб пород. Велики се људи јављају парно. Кад почињу да раде. Подражавање. Рад место одмора.

Није оправдано оно мишљење да се ђенијалност граничи с лудилом, и да је ђеније абнормална појава, која одступа од норме обичних здравих људи. Ово је мишљење први почео да заступа *Шопенхауер* а *Ломброзо* је после разрадио и усавршио.1) Извесни патолошки знаци, који се примећују код неких ђенијалних људи, нису никако општи, да би се по њима могао горњи закључак извести. Познате су халуцинације, од које су патили *Шелеј*, *Спиноца*, *Паскал* који је после дугог напорног рада уображавао да је поред неке провалије која гори, *Валтер Скот* који је привиђао Бајрона у наборима завесе, *Лутер* с његовим привиђањем ђавола, па чак и *Гете* је привиђао, који је иначе био потпуно здрав човек. *Ренoден* тврди да већина ђенија

---

*) *Сенека* се сматра као аутор оне изреке: „Нема великог ђенија без мало лудости.“

за најлепше инспирације имају да захвале халуцинацијама. Још *Демокрит* говорио је, да се велики песник не може замислити без извесног божанског лудила. *Плато* је такође говорио о божанском лудилу песника. *Хорације* је називао песничко одушевљење amabilis insania. А позната је изрека *Паскалова*: да су крајности духа и крајности лудила — суседи. *Шилер* говори о „пролазном лудачком вицу,“ који се находи код „свију правих твораца.“ *Гете* је у своме „Тасу“ доказивао како се не слаже геније са животом, и како се његова уобразиља граничи с лудилом. *Шопенхауер* је доказивао да је ђенијалност болест, јер сувише јак мождани живот даје генијалним људима одвећ јаку раздражљивост, ослобађајући сувишну интелигенцију од воље, те тако постају меланхолични и повучени, итд. Оваквом тврђењу Шопенхауеровом не треба се чудити, јер он сам није био потпуно здрав, а томе је доказ и сам његов живот, јер је једно радио, а друго писао, а уз то био је и врло пакостан; — због једне жене коју је гурнуо са степеница, с којом је после водио парницу, он је омрзао и своју мајку и све жене; — говорио је противу моногамије а препоручивао многоженство; викао је на неправду, а радовао је се кад се она учини другоме кога он не воли, као што је се радовао, кад је влада забранила предавање Молешоту и Бихнеру; а то је све доказ да није био душевно здрав, чему се не треба чудити, јер му је и отац био полудео. И зар се онда треба чудити његовој теорији о патолошком стању ђенијалних људи.

Истина има их доста који усвајају Шопенахуерово мишљење, у такве спада и Д-р *Павле Родесток* (Genie und Wahnsinn. 1884) који у својој изврсној расправи наводи велики број чувених људи који су завршили лудилом. *Никола Ленау* умро је као лудак 1850 год. — *Хелдерлин* разочаран у својим идеалима полудео је, и после 40 година душевног мрака, умро је. — За римског песника *Лукреција* зна се да је имао нападе лудачке, а у светлим тренутцима, који су му овда онда долазили, написао је: „De rerum natura,“ и свршио је живот самоубиством у 44 години. — *Т. Тасо* имао је такође честе наступе, патио је од меланхолије и раздражења, напади су увек били с халуцинацијама, жалио се на зујање у ушима и светлаце у очима, и осећао би се врло рђаво, да тада не угледа Богородицу с Христом окружену божанском светлошћу што га мало умири. Веровао је да га посећује неки дух. — *Свифт* је умро 19 октобра 1745 год. у лудилу. — Музичари *Доницети* и *Шуман* умрли су као лудаци. Шуман је се и давио у Рајни, патио је од меланхолије, годинама се је плашио од луднице, и напослетку је доспео у њу, имао је халуцинације у слуху и укусу, обдукцијом нашли су неке абнормалности у слушном органу и лубањи. — *Хобес* није веровао у Бога, али се бојао ђавола. — Природњак *Сваммердам* спалио је све рукописе, мислећи да је у њима Бога вређао, био је занесен до лудила. — *Алберт Халер* био је у младости болешљив, а у старости меланхоличан, плашио је се вечитог проклетства. — *Конт* оснивач позитивизма био је такође у лудници.

Што се тиче лудила у породици великих људи *Радесток* наводи врло многе случајеве тако: *Ришеље* је имао сестру, која је мислила да јој је један део тела од кристала, брат му је такође био настран, и по кад кад би себе сматрао за Бога Оца. А сам Ришеље, имао је наступе, у тренутцима кад је мислио да је претворен у коња, па је скакао и фркао, јурећи око билијара, тада су га мећали у кревет, да се презноји и испава. Мати цара *Карла V*, *Јованка Кастилијанска* била је 50 година луда, и њен син Карло био је болешљив, раздражљив, апатичан и страстан. У 56 години био је сит свега, и отишао је у манастир. Његов син *Филип II* био је деспота и фанатик, а овога син *Дон Карлос* био је лудак. *Ж. Ж. Русо* имао је у својој породици доста лудака, а он сам уображавао је да га неко гања. Философ — *Хегел* имао је сестру која је била луда, све је мислила да је се претворила у „пакет“ који ће да запечате и пошљу; кад јеког страног угледала сва је дрхтала, и напослетку је се удавила. — Сестра *Дидерова* умрла је као луда. — *Јустина Кернера* сва породица његове мајке била је ненормална, мајка му је била месечарка, а млађа сестра његове мајке била је луда. — *Бајронови* предци били су сви фанатисте и ексцентрични, а он сам уображавао је да га авет посећује, све се бојао да не умре у лудници. често је говорио да му по кад кад дође да пројури себи тане кроз главу. — Отац Бетовенов био је пијаница. — *Сократ* је патио од халуцинација. — *Мухамед* је био епилептичар, и својој жени објашњавао је ту своју слабост тиме, што гледајући у лице Арханђела Гаврила не може његов сјај да поднесе. — *Кивије, Рубинштајн, Хемихолц,* патили су у детињству од хидроцефалије, или запаљења мозга. Од епилепсије су патили *Цезар, Петрарка, Молијер, Наполеон I, Хендел, Флобер, Достојевски.*

И ако се из ових примера види да су извесни велики људи ненормални, или да су из породице ненормалних, ипак се не мора извести закључак да је и сваки ђеније ненормалан, јер је много већи број ђенијалних људи који су из здравих породица, а и они сами потпуно здрави. *Дилтеј* има потпуно право кад каже: *да ђеније није патолошка појава, него здрав и нормалан човек*, а то своје тврђење оснива на томе: што душевне болести у којима се лудачка идеја развија, имају ове опште знаке: болесник не може да употреби везу између живота душе и догађаја који су се десили између свесних представа или побуда, он не може да регулише своје представе, а тај случај већ није код ђенијалних људи. *Лудило је болест, а ђенијалност је здравље.* Mens sana in corpore sana. (У здравом телу здрава је и душа.) Најлепши пример да ђеније мора бити само здрав човек јесте *Њутн* који је у старости патио од душевног растројства, и баш радови из тога доба били су му најслабији јер он тада није могао да разуме своја рачунања из младог доба. — *Кивије* је умр̂о од афекције нервног центра. — *Менделсон* од *капље.* — *Моцарт* од запаљења мозга. *Његуш* и *Бранко* од јектике.

И *Гелтон* (у својој расправи „Васпитање и Карактер научника.“ „Јавор“ 1886) као карактеристику научника енглеских, истиче на првом месту *здравље* и *издржљивост.* Тако, *Ливингстон* је као ђак у Кенбрицу веслајући прелазио 100 енглеских миља за 21 сат, пешачио је по 5 миља на сат, скакао је у висину 4 метра, а радио је после пола ноћи. У 17 години радио је три месеца и дању и ноћу, спавајући само 4—5 сати, а ако га је предмет интересовао радио је безпрекидно 7—8 сати. Здравље је код енглеских научника одлично, али сем здравља и издржљивости *Гелтон* је нашао још и ове особине које карактеришу енглеске научнике као: сталност, независан карактер, слободоумље, љубав к науци, и поред тога наклоност ка практичним радњама и механичким манипулацијама. — *Карл Август Герарди*[1]) тврди да ђеније мора имати ове три особине: страст, уобразиљу и моћ оцењивања.

Друкчије стоји с манама појединих великих људи. Зна се да и сунце има својих пега, а колико и каквих тек пега имају велики и ђенијални људи, што их ми замишљамо као идеале, и људе без погрешака и мана. Значајно је, да су често баш те мане биле и повод оним величанственим творевинама појединих писаца, јер без тих мана њихов је дух спутан као Прометеј за стену, и они не би могли урадити ништа велико, узвишено ни трајно. А то баш и јесте важно да многи велики људи, песници, научници и вештаци само тада могу да раде кад су у положају да не одступе од својих обичаја и својих навика. Већина њихових значајних дела на којима је заснована њихова слава и они постали бесмртни, постала су често, вели *Мориц Лилије*[2]), у врло смешним приликама, и многи од њих били би сасвим неспособни за рад, кад им се само не би давала могућност да задовоље те своје настраности. И с тога је вредно бацити поглед у радионицу творачких умова великих људи, где се пре но игде потврђује она изрека Наполеонова: да је од узвишеног до смешног само један корак. Примере за ово детаљније наћи ће читалац у другом делу ове расправе, а сад ћемо само напоменути извесне навике и подстицаје за рад. — *Шериден* је потребовао за своје мисли боцу доброга вина. — *Филдинг* је пио ракију помешану с водом. — *Бурнс* је написао најлепшу лирску песму јурећи на коњу. — *Тома Мур* написао је „Lalla Rookh“ у једној кућици на селу, усред зиме и при фијуку ветрова. — *Колини* кад је написао свој роман „Жена у бело“ пио је непрестано шампањ. — *Џонсон* при писању свога речника пио је чај. — *Дарвин* је при раду употребљавао бурмут. — *Милтон*, који је био вегетаријанац, страсно је пушио. — *Тенисн* је такође много пушио при писању. — *Карлајл* није могао да ради ни при најмањој ларми и шуму. — *Хајнеу* је сметало чак и куцање сата. — *Џорџ Елијот* није подносила шкрипање пера. — *Оливер Голсмит* писао је своје најбоље дело при највећој ларми, а писао је у „шлафроку“ и папучама. — *Дикенс* је имао на писаћем столу бронзане статуете, а писао је гушчијим пером и плавим мастилом. — *Валтер Скот* писао је међу децом која лармају. — А *Дима Син* напротив бежао је из бурног Париза, тражећи тишину сеоску.

---

[1]) Das Wesen des Genies. II Auflage. Leipzig 1907.

[2]) Im Werkstaette des Geistes (Über Land und Meer 1886-87).

Многе карактерне особине, које виђамо код појединих великих људи, ипак нису ни тако опште ни тако заједничке, тј. извесне карактерне особине великих људи нису заједничке свима, али их има које се ипак налазе код већине, од таквих особина једна која је карактеристична код већине јесте: *скромност. Велики су људи већином скромни*, нема код њих оне глупачке разметљивости коју виђамо код појединих пискарала, ма да их има али врло мали број који су сујетни преко сваке мере. — Тако *Парцелзус* је говорио да је његова спаваћа капа ученија од тадањих лекара, а брада његова искуснија од њихових академија. — *Хегел* је говорио за себе, да он, као и Христос, може рећи за себе да је истина. — *Бифон*, на питање колико има великих људи, одговорио је: „само пет, и то: *Њутн, Бекон, Лајбниц, Монтескије*, и *ја*.“ Код *Гибона* нашли су бележник, где је записао ово: „ја сам највећи историк до сада, а неће се ни родити таки који би се могао упоредити са мном.“ — *Балзак* је, као Бифон, говорио: „Француска има само три права писца: *Виктора Ига, Готија* и *мене*.“ У својој соби за рад имао је статуу Наполеона I на чијем су мачу биле ове речи: „Што је он с мачем извојевао, ја ћу с пером освојити.“ Енглески песник *Уордсуорт* (Wordswort) није никад читао какве песме сем својих, говорећи: „Пријатно је разговарати се с паметним човеком.“ — И *Виктор Иго* био је веома сујетан, тако кад га је један посетилац питао који је највећи песник француски? он је одговорио! „Алфред Де Мисе је други.“ итд.

Ево и неколико примера скромности. *Фридрих Велики* себе је звао „луталачким витезом“, „Дон Кихотом“, „не волим сјај — говорио је — не волим раскош, ја нисам сујетан.“ — *Лесинг* је у једном хамбуршком листу казао ово о себи: „Нисам ни глумац ни песник. Истина више пута ми се указује та част да ме држе за песника, али то само због тога што ме не познају. Из неколико драмских покушаја којима се осмелих не би требало судити тако много. Није сваки онај сликар који узме кичицу и боје. Најстарији моји покушаји били су написани тада, кад људи махом сматрају вољу и лакоћу за ђенијалност. А оно што се у мојим покушајима „дâ трпети“, уверен сам да за то имам да захвалим једино и искључиво критици. Ја не осећам у себи онај живи извор који проради својом снагом, који сам од себе истиче у свежим и чистим жицама, јер морам све из себе да истерујем притиском и цеђењем. Био бих врло бедан, хладан и кратковид, кад се не бих ма и у неколико привикао загревати се туђим срцем, и око своје оснажавати уметничким стаклом.“ — *Њутн* је такође био скроман човек, изабран од универзитета Кембрицског у парламенат, он у њему није играо никакву улогу, једино због своје велике скромности; у једној парламентарној комисији једва је умео да се објасни, те је махом ћутао. — А као најлепши пример скромности и савесности важи *Дарвин* који није себе истицао, нити је се величао својим великим успесима.

Скромност је дакле одлика великих људи.

Нека је овде наговештено ма и узгред да је *великодушност* и *племенитост* такође једна одлика великих људи. Између многих навешћу само један пример. Кад је један потпоручник пуцао на лорда *Палмерстона*, и мало га окрзнуо, овај је ипак био толико великодушан, да му је сам ставио сва средства за одбрану.

После ових напомена о извесним особинама великих људи, није на одмет навести, које је људе сматрао за велике знаменити аутор „Историје цивилизације у Инглеској“ — *Бокло*, тако, он је сматрао да су велики људи ови: *Омир*, *Платон*, *Аристотело*, *Данте*, *Шекспир*, *Бекон*, *Декарт*, *Хобес*, *Гроције*, *Локе*, *Берклије*, *Кант*

Браун, Хегл, Конт, Миљ, Смит, Малтус, Рикард. За познавање човечије природе најбољи су Сервантесов „Дон Кихот“, Буњанов „Хаџилук“ и Гетеов „Фауст“. *Аристотела, Њутна, Шекспира* сматрао је за највеће. *Џон Стуарта Миља*, за највећег тада савременог човека. *Омира, Дантеа* и *Шекспира* за највеће песнике. Христос му је био највећи учитељ и цивилизатор свију времена а после њега долазио је Шекспир.

Сви велики и славни људи не живе подједнако дуго, али би се просечно могло узети да средњи број њихова живота износи преко 63 године. Нпр.:

Тицијан је живео	99	год.
Т. Хобес, Цар Виљем I	91	»
Софокло, Диоген, Сент Хилер, Гледстон, Молтке	90	»
Обер, А. Менцел	89	»
М. Анџело, А. Хумболт, Манцони, Бунзен	88	»
Гизо, Верди	87	»
Ксенофон, С. Немања, Монтескије, Карлајл, Момзен	86	»
Ламарк, Горчаков	85	„
Платон, Волтер, Франклин, Њутн, Таљеран, Уат	84	»
Гете, Велингтон, В. Иго, Тенисн, Х. Спенсер, Бизмарк	83	»
Волта, Тинторето	82	»
Калдерон, Бифон, Песталоци, Палмерстон, Верди, Сам. Морзе, Вирхов	81	»
Сили, Шатобријан, Литре, Тјер А.	80	»
Лесаж, Клопшток, Ламартин, Мишел, Ожије, Ренан	79	»
Галилеј, Корнеј, Лаплас, К. Фогт, Ибзен	78	»
Леонардо да Винчи, Босије, Хајдн, Беранже, Макс Милер, Е. Рекли, Дизраели (Биконсфилд)	77	»
Фенелон, Бошковић (дубровчанин), сликар *Давид, Вук Караџић, Росини, М. Јокаји*	76	»
Гарибалди, И. Лојола, Лонгфелов	75	»
Лафонтен, Вобан, Фридрих Велики, Е. Ценер, Торвалдсен, Бихнер	74	»

Лопе де Вега, Т. Мур, Деак, Мајербер, Хелмхолц, Пастер, Дарвин, Мендељев	73	год.
Конфучио, Јувенал, Шопенхауер, Жорж Санд,	72	»
Лине, Локе, Расин, Дидро, Молешот	71	»
Колумбо, Петрарка, Коперник, Лајбниц, Пит (лорд Чатам) *Булвер, Суваров, Карно, Ливинстон, Андерсен, Р. Вагнер, Кардучи*	70	»
Кеплер, Сервантес, Макијавело	69	»
Сократ, Гутенберг, Ж. Шарко	68	»
Бомарше, А. Дима отац, Проспер Мериме, Вашинтон, Ђ. Мацини	67	»
Монтескије, Милтон, Ж. Ж. Русо, Д. Страус, П. Шафарик	66	»
Калвин, Хјум, Канова, Ј. Матејко, Берлиоц, Тургењев	65	»
Ханибал, Мурило, Тирен, Кивије	64	»
Демостен, Цицерон, Мухамед, Хр. Колумбо, Рубенс, М. Лутер, Халеви	63	»
Аристотело, Америго Веспучи, Пил, Колраџ	62	»
Рембрант, Хегел, В. Скот	61	»
Расин, Т. Меколи	**60**	»
Кромвел, Ариосто, Конт, Флобер	59	»
Макијавели, Х. Хајне, Дикенс, П. Деларош, Достојевски	58	»
Хорације, Ришеље, Гибон, Мицкијевић, Ливинстон, Доде	57	»
Данте, Ђ. Стефенсон, Паганини, П. Брока	56	»
Цезар	55	»
Калвин, Камоенс, Декарт, Кара-Ђорђе, Алфијери	54	»
Петар Велики	53	»
Шекспир, Наполеон I, Ђ. Бруно, Лесинг, Текере	52	»
Виргил, Т. Тасо, Молијер, Ловоазије, Балзак, Кавур	51	»
Бетовен	50	»
Алф. де Мисе	47	»
Шуман	46	»
Шилер	45	»
Гамбета	44	»
Сервет, Ј. Хус, А. ван Дик, Мирабо	42	»
Кореџијо, Бокло	40	»

Едг. Пое, Ласал, Скобељев	39	год.
Паскал, Леопарди, Шопен, Берне, Менделсон	38	»
Рафаило	37	»
Бајрон	36	»
Белини	33	»
Александар Велики, Моцарт	32	»
Шуберт, Шелеј	30	»
Бранко Радичевић	29	»
Лермонтов	27	»
Теренције, Петефи, Пушкин	26	»

Из ових 221 примера може се видети, да велики људи просечно живе 63 — 64 године. По струкама средњи број износио би за:

песнике	61	год.
романсијере и приповедаче	65	»
музичаре	52	»
сликаре	62	»
војсковође преко	66	»
реформаторе	59	»
државнике	76	»
научнике (књижевнике изналазаче итд.) до	70	»

Шопенхауер је тврдио да ђеније мора бити малог раста и кратка врата. Та поставка није оправдана, јер раст (стас) великих људи не стоји ни у каквој вези с душевним особинама њиховим. Они могу бити *великог*, *средњег* и *малог* раста.

У велике растом долазе: *Петар Велики* (2 м); *Текере* (1·93 м); *Вашингтон* (1·90); *Линколн* (1·86); *В. Скот* (183); *Дарвин* (1·83); *Карлајл* (1·80); *Кромвел* (1·78); *Дима отац* (1·78).

У ове би дошли још: *Колумбо*, *Гете*, *Шилер*, *Лесинг*, *Хумболт*, *Шопенхауер*, *Јулије Цезар*, *Карло Велики*, *Душан Силни*, *Мазарен*, *Колумб*, *Ришеље*, *Т. Тасо*, *Мирабо*, *Виљем I*, *Молтке*, *Бизмарк*, *Тургењев*, *Карађорђе*, *П. П. Његош*, итд.

Средњег раста су: *Дикенс* (1·75); *Бајрон* (1·74); *лорд Биконсфилд* (1·75); *Гледстон* (1·73); *Велингтон* (1·70); *Зола* (1·70). Овде долазе: *Камоенс*, *Александар Велики*, *Њутн*, *Данте*, *Хервеј*, *Лутер*, *Лине*, *Спиноза*, *Уат*, *Шопен*, *Хајне*, *Алфред де Мисе*; *Ги де Мопасан*, *Едгар По*, *Вук Караџић*, *Кнез Милош*, *Змај Јова*, *Ђура Јакшић*, итд.

А *мали* су растом: *Викториан Сарду* (1·64); *Нелсон* (1·62); *Бетовен* (1·63); *Фридрих Велики* (1·57); *Наполеон* (1·57); *Тјер* (1·60); *Месоније* (1·57). У мале људе убројавају се још: *Тамерлан*, *Хорације*, *Моцарт*, *Вагнер*, *А. Менцел*, *Хогарт*, *Меланхтон*, *Менделсон*, *Монтењ*, *Монтескије*, *Калвин*, *Кеплер*, *Дрек*, *Таљеран*, *Луј Блан* итд. За *Алберта Магнуса* причају да је био тако мали, да је папа, кад је овај дошао да му пољуби папучу, — мислећи да клечи — казао: „Устани сине мој“.

Сваки *народ* има својих великих људи. они су израз и обележје његово, и ти велики људи имају — по тврђењу *Жолија* — сем народа још једну средину у којој се крећу, а то је *породица*. Величина знаменитих људи је релативна, није довољно бити велики само међу својим савременицима, јер у извесном добу често и најобичнији таленти изгледају велики и излазе на површину, — то нарочито бива код нас — док међутим праве величине тек потомство познаје и цени. Најбољи је пример *Шопенхауер* чија је слава тек после смрти почела да се шири по свету, и то не из његове Отаџбине, већ из Енглеске.

Обично деца наслеђују од мајке умне подобности, а од оца спољашни изглед. *Рибо* у својој књизи „о наслеђу“ износи примере о наслеђу умних подобности матере и оца. Тако је *Александар Велики* наследио умне особине од мајке *Олимпије*, *Браћа Граси* мајку *Корнелију*; *Нерон* — *Агрипину*; *Тиберије* — *Ливију*; *Браћа Медичи* — *Катарину Медичи*; *Бифон* — *Ану Христину Марлен*; *Даламбер* — *г-цу Де Тенсен*; *Мирабо* — *Жевијеву Де Васан*; *Гете* — *г-ђу Рат* рођену *Текстор*; *Наполеон*, — *Летицију*. И сви су ови наследили умну даровитост од матере. То исто важи и за *Дантона*, *Бекона*, *Кондорсеа*, *Кивија*, *Бурнса*, *Уата*, *Шилера*, *В. Скота*, *Канта* итд.

Очеве умне способности наследи лису: *Аристотело*, — од оца *Никомахоса*; *Титус* — *Веспазијана*; *Ханибал*, — *Хамилкара*; *Торковаго Тасо* — *Бернарда Таса*; *Рафаило* — *Санчија Ђована* који му је био и први учитељ. Даље: *Росини*; *Моцарт*; *Бетовен*; *Жофруа Сент-Илер*; *Декандол*; *Араго*; *Пит*; *Миљ*, итд Чести су случајеви да су се у више генерација наслеђивали извесни таленти нпр. *војнички* у породици *Баркида*, *Сципијона*, *Каролинга*; *музички:* у породици *Бетовена*. *Моцарта*, *Баха*; за разне гране наука: *Фосијус*, *Скалигер*, *Стефанус*, *Хершел*, *Хумболт*, *Дарвин*, *Шлегел*, *Грим*, итд. (Радесток l. c. стр. 57).

Али у највише случајева умне особине наслеђују се од мајке. Зна се нпр.: за *Молијера* да је он свој велики дух, свој укус наследио од своје мајке *Марије Кресе*, и веле, да је и дед његов по матери волео много комедију. — *Шуман* је такође наследио од мајке сањалиштво и сентименталност, отац му је био болестан, те је тако од мајке наследио психичку а од оца физичку особину. — *Гетеов* син личио је веома на оца, а духом на мајку Христијану Вулијус, и Виланд га је звао „син слушкиње“. Ту се најбоље да применити она изрека „велики родитељи мали синови“.

Бокло у једном предавању, које је држао у „Royal Institution“ (19 марта 1858 г.), доказивао је да су већина славних људи имали одличне матере. То исто тврди и *Мантегаца* у своме делу „Хигијена Љубави“.

Значајно је, да су у породици великих људи, од деце знаменитије кћери но синови. *Шарлота Кордај* била је потомак *П. Корнеја*; знаменита *Краљица Кристина* која је при штохолмском двору скупљала *Гроција*, *Декарта*. *Фосија*, била је кћи *Густафа Адолфа*. Учена *Хипатија* била је кћи великог математичара *Теона*; *Тулија* је била кћи *Цицеронова*, а *г-ђа Стаел кћи Некерова* итд.

Жоли говорећи о наслеђу умних способности, вели да где има више деце ту је једно даровитије од осталих, али које по реду то је неопредељено. Тако нпр.: *Арно* је био 20 дете од 22. *Боало* 15; *Моцарт* 7; *Мирабо* и *Дарвин* 5; *Наполеон* и *Канг* 4; *Шекспир* 3; *Ж. Ж. Русо*. *Паскал* и *Монтескије* 2; а *Св. Лудвиг*, *Христифор Колумб*, *Рафаело*, *Анри IV*, *Конде*, *Луј XIV*, *Корнеј*, *Молијер*, *Њутн*, *Лајбниц*, *Дидеро* и *Гете* били су или најстарији или јединци Готово је правило да су браћа великог човека махом слабог духа, или су таленти другога реда. За сестре се то не може рећи, оне могу бити исто тако даровите као и браћа. Тако, *Моцарт* је имао сестру која је била исто тако музикална и талентована као и он. *Арно* је имао две даровите сестре

Агнесу и *Анжелику*. Херцегиња Бајрутска била је старија сестра Фридриха Великог. *Корнеј* је био најстарији од 7 деце, али је имао сестру *Марту*, која је родила *Фенелона*. *Паскал* је имао најмлађу сестру *Жакелину* која је била врло даровита. *Дидеро* је имао брата који је био скроман попа, и сестру која је била живља и даровитија, итд.

Исто је тако факат, да *велики људи нису имали деце, или ако су имали то су била деца слаба телом и духом, и најдаље у трећем или четвртом колену њихово је потомство изумирало*. **Нежењени**[1] су били: *Буда*, *Христос*, *Талес*, *Питагора*, *Солон*, *Плато*, *Демостен*, *Херодот*, *Виргил*, *Хорације*, *Апостол Павле*, *Коперник*, *Локе*, *Спиноца*, *Лајбниц*, *Рафаило*, *М. Анцело*, *Леонардо да Винчи*, *Галилеј*, *Калдерон*, *Њутн*, *Т. Тасо*, *Волтер*, *Бетовен*, *Шопенхауер*, *Кант*, *Шуберт*, итд. — *Бекон* је тврдио: да најбоља дела и највеће заслуге за човечанство имају нежењени људи, и они који су без деце. А *Шопенхауер* је у својим Memorabilie-ма говорио да песници, философи и у опште сви који се посвећују науци и вештини, не треба да се жене, јер их јарам брачни спречава да стварају велика дела.

Али је ипак већи број ожењених. Несрећни у браку били су: *Данте*, *Милтон*, *Шекспир* и *Дриден*. *Данте* је само сањао о својој Беатричи. *Шекспир* у првом тестаменту није ни споменуо своју жену. *Милтонова* прва жена побегла је од њега одмах после венчања, „због малих доходака, и озбиљних студија.“ *Рихард Вагнер* је се млад оженио с једном лепом глумицом, коју је после напустио, и узео Листову кћер Козиму. И *Лист*, таст његов, дуго година је живео с грофицом *Д' Агул*, и после се раздвојио. *Берлиоц* је се раставио са својом женом. *Хендл* је мрзео брак и није био никад заљубљен; тражећи место оргуљара у Лубеку кад је чуо да постоји услов да узме кћер свога предходника, побегао је. — *Бајрон* је се такође раздвојио са женом, а заљубивао се ваљда 50 пута. *Бурнс* је свакој девојци у Тарболтону по једну песму написао, он сам за себе вели да му је срце било толико пута у ватри да је већ постало глеђосано. *Гетове* „Римске елегије“ писане су после пута по Италији, оној, која је доцније постала његова жена. А *Бетовен* је имао вазда некпх љубавних афера. Његова прва љубав била је једна келнска лепотица, која је с њим и још једним кокетовала, а с трећим била верена. Бетовен је два пут покушавао да се ожени, али је оба пута био одбијен. Једна оперска певачица одбила га је зато, што је „ружан и пола луд“.

---

[1] *Питагора* и *Зено* били су женомрсци. *Демокриту* је било одвратно полно уживање, које је *Хипократ* називао „малом епилепсијом.“ А кад су *Софокла* питали да ли још ужива у љубави одговорио је: „како ми је мило што сам се отргао овог лудог и дивљег тиранина“. *Диоген* је се хвалио да њиме не влада полна страст, јер је може сам себи да олакша, па је јавно пред светом мастурбирао. *Њутн* је умро сасвим чедан и невин.

Ожењени су били: *Мојсије* који је имао једног сина, о даљем потомству не зна се *Хипократ* имао је синова, али је убрзо изумрла ова породица. *Аристотело* је имао једног ванбрачног сина. *Александар Велики* имао је једног сина који је годину дана после његове смрти био убијен; *Сципио Африканус* имао је сина који је био једна биганга, те су га из сената најурили. *Ханибал*, *Цезар*, *Овид*, *Алберт Дирер*, *Хајдн*, *Шуман* нису имали деце. *Константин Велики* имао је четири сина, који нису имали потомства. *Мухамед* имао је само једну кћер. *Данте* је имао деце, у мушкој линији потомство је изумрло, а у женској траје још. Такав исти случај је и код *Колумба*, *Макијавела*. *Шекспир* је имао две кћери и једног сина, али му се потомство није могло да одржи. *Петар Велики* имао је деце, али су му рано помрла. *Фридрих Велики* није имао мушког потомства. *Бекон* је имао деце, али је мушко потомство изумрло. *Кеплер* је имао само једног сина који га је наджывео. *Рубенс* је имао четири сина, од кћери једна се удала, и од ње има и данас потомака. *Лутер* је имао деце, али му је потомство изумрло још 1759 године. *Наполеон I* имао је само једног сина, и овај је рано умро. *Гете* је имао сина болешљива, који је млад умро, пре оца. *Шилер* је имао деце, мушко му је потомство изумрло, а женско траје још. *Лесинг* је имао само једног сина који је одмах по рођењу умро. *Бајрон* је имао кћери. *Моцарт* је имао два сина, а данас већ нема од њих потомака.[1]

---

[1] Види о овоме лепу расправу коју је написао Dr. Abbert Rejbmayr: „Das Aussterben der talentierten und genialen Familien in Mannesstamme“ у

Рибо — у својој књизи о наслеђу — још боље карактерише дегенерацију великих људи. „Каквом ли су чудном игром природе — вели он — могли да се роде од мудрог *Перикла* две будале *Парарос* и *Ксантипос*, или један бесомучник као *Клинијос*; од поштеног *Аристипа* бешчасни *Лизимахос*; од уваженог *Тукидида* луди *Милезијас* и блесан *Стефанос*; од умереног *Фокијона* пијани *Форус*; од *Софокла*, *Аристрахоса*, *Сократа* и *Темистокла* синови недостојни својих славних отаца. И у римској историји наћи ћете исту такву разлику између *Цицерона* и његовог сина; *Германикуса* и *Калигуле*; *Веспазијана* и *Домицијана*; *Марка Аврелија* и *Комодуса*. Исти је случај с *Лафонтеном*, *Кребиљоном*, *Гетеом* и *Наполеоном*“. *Рибо* приписује сву дегенерацију утицају наслеђа умних способности од матере, или као што *Гете* за себе вели:

„Vom Vater habe ich Statur
Des Lebens ernstes Führen
Von Mütterchen die Frohnatur
Und Kunst zu fabuliren“.

Истина, *Рибо* наводи и изузетке од овога, а изузетака је вазда бивало и биће. Тако нпр. сликар *Тинторето* имао је кћер *Маријету* и сина *Доменика* и обоје су били врло добри сликари портрета. — *Тицијан* имао је такође два сина *Помпонија* и *Орација*, који су били доста добри сликари. — *Лопе де Вега* имао је сина који је био у 14 години приличан песник, и да није врло млад погинуо, можда би стекао славно име. — *Палестрини* имао је три сина који су били врло даровити, али су рано умрли — *Бифон* је имао сина којег су за време револуције као аристократу гилотинирали. — Славног ботаничара *Декандола* син *Алфонз* био је та-

---

часопису „Politisch — Anthropologioche Revue“ св. за март 1906. Циљ је овом чланку да докаже како све даровите и ђенијалне породице пре или после изумиру у мушкој линији. Јер између мозга и полних жлезда постоји извесна веза, и сувишно неговање једног органа иде на штету другог. зато код ђенијалних људи тако ослаби полна репродуктивна снага, да је код њих немање деце обична ствар, шта више мушка јајна ћелија (сперма) у борби са женском јајном ћелијом, ретко остаје победилац, те због тога или се рађају женска деца, или се не оплоди никако. Геније као да то наслућује, те зато се и не жени, и брак му је одвратан итд.

које одличан ботаничар. — *Жофруа Сент Илер* имао је сина *Исидора* који је био одличан природњак, итд. Али и ови изузетци, које је *Рибо* навео, потврђују раније изнето мишљење, да потомство великих људи изумире врло брзо.

Вајсман[1] је покушао да на други начин објасни зашто деца великих људи не наслеђују таленат и генијалност очеву, и то тако званим амфимиксизмом тј. смешаним родитељским наслеђем. Тако, прави носилац наслеђа јесу сићушни мали штапићи (хромозоми), које Вајсман зове „*иданти*“. Сваки се идант састоји из извесног броја „ида“ (предачких плазми), које се од предака индивидуе пренашају и једна поред друге ређају, без икакве унутарње везе. Број тих ида је различан, нпр. код коњске глисте (Ascaris megalocephala) врло је мали, код Ascaris m. univalens има их два, а код варијетета bivalens четири, код извесних молусака (Carinata и Phyllirhoe) има их до 32. Ако се сад при оплођавању споје очеви и материни штапићи (иде) с нормалним бројем, то се онда број ида са сваком генерацијом мора да удвостручи. И ако се ти основни елементи замисле да су још мањи, то морају и јајне и спермне ћелије најзад достићи једну непрактичну величину. А да би се то избегло, природа је прихватила један нарочити начин, тако нпр. кад ћелија почне да — тако рећи — зри, то тада наступа смањивање за половину тј. из једне спермне ћелије постају две, а од јајета половину иданта пропада, јер сама природа захтева да су спермне ћелије многобројније од јајних. Ако пак узмемо да та редукција иданта не бива у свакој оплодној ћелији друге иде, то се из тога лако да видети, да већ тиме постаје врло велики број нових комбинација, и да према томе потомтво из истих јаја само у опште личи, али да у појединостима одступа, те тако даје прилике да дејствује на природно одабирање.

Ако узмемо у обзир женидбу великих људи, видећемо да се нпр. песници раније жене, а научници доцније. *Шекспир* је се оженио у 18 години (жена му је била 8 година старија од њега, а с њом је имао једног сина који је млад умро). *Франклин* у 24; *Мо-*

---

[1] Amphimyxis oder Vermischung der Individuen. Jena 1891

царт у 25; *Данте, Кеплер, Бајрон, Вашингтон* и *Наполеон* у 27; *Стерне* у 28; *Лине* и *Нелзон* у 29; *Дарвин* у 30; *Аристотело* у 36, *Велингтон* у 37; *Лутер* у 42, *Бифон* у 55 години, итд.

Обично велики људи воле да се жене мање интелигентним женама. *Ж. Ж. Русо* живео је с једном глупом слушкињом Терезом Ле Васар; *Гете* се тако исто оженио глупом Христијаном Вулпијанус. — *Таљеран* је имао жену, за коју је сам говорио да је „лепа али глупа“. За *Њутња* опет причају да није знао „шта је женска глава.“ — *Галтон* вели да даровити људи уживају у друштву паметних жена, и претпостављају их другима, али се лепота и интелигенција не налазе увек заједно, јер лепе жене знајући драж лепоте, слабо обраћају пажњу на умно развиће, а опет код ђенијалних људи одушевљење за лепотом тако је велико да претпостављају лепе женске и са слабом интелигенцијом.

Често бива да се — како *Жоли* наводи — велики људи јављају *парно* у једно исто време. Тако на пр.: *Хераклит* и *Демокрит*; *Платон* и *Аристотело*; *Софокло* и *Еврипид*; *М. Анџело* и *Рафаило*; *Корнеј* и *Расин*, *Босије* и *Фенелон*; *Тирен* и *Конде*; *Декарт* и *Лајбниц*; *Шилер* и *Гете*; *Росини* и *Мајербер*; *Ламартин* и *В. Иго*; *Балзак* и *Ж. Санд*; *Лермонтов* и *Пушкин*; *Берне* и *Хајне*. Код нас *Бранко* и *П. П. Његош*; *Змај Јова* и *Ђура Јакшић*; *Карађорђе* и *Кнез Милош*.

Доба, кад велики људи почињу да раде, разно је; неки почињу врло рано а неки позно. Обично се *песници* рано појављују. *Виргил* је почео писати песме у 16 години; *Марцијал* је писао песме још као дете. *Плиније* је написао једну грчку трагедију у 14 години, — *Лопе Де Вега* прву своју комедију написао је у 12 години. — *Тасо* је у 17 год. написао епски спев „Риналда“ и направио план за „Ослобођење Јерусалима“. — *М. Анџело* израдио је у 20 години надгробни споменик Св. Доминика у цркви истог имена у Болоњи, и Богородицу с Христом. — *Рафаило* је већ до 30 год. израдио своје најбоље композиције. — *Корнеј* је прву комедију написао у 20 години. — *Попе* је у 12 год. спевао врло лепу оду „самоћи“. — *Бајрон* је такође у истој години почео да пише песме, повод је била Маргарита Перкер у коју је био заљубљен. Прво дело издао је у 18 години. — *Ж. Ж. Русо* почео је да пише тек у 40 години. — *Моцарт* је у 6 години умео да свира, а у 8 год. давао је концерте на двору француском у Версаљу, и издао своје сонате. — *Бокло* је у 19 години скроио план за своју историју цивилизације. — *Лермонтов* је у 14 год. написао песму „Черкези“. — *Шилер* је писао „Разбојнике“ у 18 години. — *В. Иго* почео је писати у 15 години. — *Ф. Копе* започео је писати песме још као дете. — *Фрајлиграт* је почео писати песме и штампати их, док је био још као шегрт. — *Лонгфело* је прву песму написао кад му је било 17 година. — *М. Јокаи* прву драму написао је у 18 год. у Кечкемету под насловом „Јеврејски Дечко“, то му је дело преписао *Пегефи* и на академском конкурсу драма је похваљена, а у 19 години написао је први роман „Обичан Живот“. — *Алфред де Мисе* такође је у 19 години издао свеску песама под насловом „Contes d'Espagne et d'Italie“. — *Едуард Пајерон* прво што је написао била је трагедија, и тада му је било 20 година. — *Тургењев* је као ђак од 18 година, написао једну драму, у почетку је писао и песме, а тек доцније прозу. — *Лав Толстој* као ђак у 16 год. написао је једну философску расправу подражавајући Стерну, а тек на Кавказу, кад му је била 21 година, почео је с грозничавом журбом да пише, и тада је написао „Детињство“. — *Сарду* је, кад му је било 16 година написао трагедију „Отон.“[1])

За арапског лекара *Ависену,* кажу, да је почео писати научна дела у 10 години, а у 18 години да је довршио своју Енциклопедију. — *Меланхтон* је већ у 21 години био професор грчке књижевности у Витенбергу. — *Пит* је у 23 години постао министар. — *Њутн* је све своје изналаске учинио до 24 године, кад је изнашао и диференцијалне рачуне. — *Лагранж* је у 19 години био професор математике у артиљеријској школи; у 18 години израдио је рачун варијација. — *А. Дарвин* је у 17 години изнашао да, тада сматрана јаја неких видова мекушаца, нису јаја већ ларве итд.

---

[1]) *Карло Фогт* (у својој физиологији) вели: да су најбоље трагедије написане између 30—40 година, а веселе игре између 40—50 година.

— Славне војсковође почињу још у ранијим годинама да се одликују: *Александар Велики* почео је своје освајање још у 20 години; *Сципијо* Африканус (старији) у 24 години; *Карло Велики* у 30 години; *Принц Евђеније* командовао је аустријском војском и побеђивао у 25 год. — *Бонапарта* је освајао Италију у 26 години, итд.

А да чак и велики људи имају по кад што, али не увек, и друге за углед, или се одушевљавају делима других великана, ево неколико примера. *Аристотело* је се угледао на *Платона*; *Тациту* је у почетку служио за углед *Цицерон*; *М. Анџело* вели за себе: „осећао сам се већи кад сам *Омира* читао.“ *Лајбниц* је прво био одушевљен *Картезијанац*, *Кант* је био ђак *Волфа* и *Јума*, и после је се еманциповао од њих. *Вагнер* је у опери „Рјенцу“ подражавао *Мајерберу*. — *Бихнер* је своје знаменито дело „Kraft und Stof“ написао подстакнут *Молешотовим* „Kreislauf des Lebens.“[1]

Велики људи траже обично промене у раду, дух потребује одмора, разонођења, али људи научени да раде, тај одмор не налазе у беспосличењу и одмарању, већ у другом каквом занимању. Зато је *Гледстон* стругао дрва, *Толстој* правио ципеле, и орао; астроном *Хершел* је сам себи правио сочива за телескоп итд. *Метерлин* највећи модерни песник, правник је; чувени компониста *Римски Корзаков* марински је официр. А славни *Леонардо да Винчи* био је изналазач модерног техничког утврђења.

— СВРШИЋЕ СЕ У XXVIII ГОДИШЊИЦИ —

---

[1] Једини *Дизраели* (доцније лорд *Биконсфилд*) био је мало слободнији у том угледању, тако он је у своме роману „Венеција“, карактеришући Бајрона и Шелеја, сву карактеристику Бајрона, читаве пасаже узео из Мекулајевих есеја. То је било 1837 године, али и доцније 1853 кад је држао посмртни говор Велингтону, велики део тога говора узео је из Тјерове „историје царства“.

ВЕРА, НАЧИН ЖИВОТА И ЗАНИМАЊЕ У ЦИГАНА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

(Извадак из дела: ЦИГАНИ, прилог потпуном проучавању народа Краљевине Србије)

од **Д-ра ТИХ. Р. ЂОРЂЕВИЋА**

Има већ више година како се бавим проучавањем Цигана Краљевине Србије. Некоје резултате овога проучавања ја сам већ саопштио у следећем:

1. Обичаји у Цигана Краљевине Србије (Годишњица Николе Чупића, књ. XXII, стр. 231—273).
2. Die Zigeuner in Serbien, I. Budapest 1903, 4°, стр. VIII + 80.
3. О Циганима у опште и о њиховоме досељењу на Балканско Полуострво и у Србију (Српски Књижевни Гласник, свеска за 16. март 1904, стр. 430—438).
4. Физичке и душевне особине Цигана Краљевине Србије (Српски Књижевни Гласник, свеска за 1. септембар 1904, стр. 44—53).
5. Звер сестра, једна циганска варианта српске народне песме (Српски Књижевни Гласник, свеска за 16. јуни 1905, стр. 922—927).
6. Марко Кашин и Мија Таламбас, циганска варианта српске народне песме (Српски Књижевни Гласник, свеска за 1. јули 1905, стр. 27—29).
7. Марко Кашин, Муса Кесеџија и Дема Арбанасин (Српски Књижевни Гласник, свеска за 1. јули 1905, стр. 29—32).
8. Zum Sprachschatz moslimischer Zigeuner in Serbien (Anthropophiteia, II, 1905, стр. 17—18).
9. Erzählungen moslimischer Zigeuner aus dem Moravagebiete (Anthropophiteia, II, 1905, стр. 154—172).

10. Језик Цигана Краљевине Србије (Српски Књижевни Гласник.св. за 16. септембар 1907, стр. 431—436).

11. Die Zigeuner im vlasenicaër Bezirke in Bosnien (Reprinted from the journal of the Gypsy Lore Society, Oktober 1907).

Свим овим и овим што овде о нашим Циганима саопштавам нисам завршио посао око њих. Ја имам у рукопису још пуно и обрађенога и необрађенога градива о Циганима које износи више од онога што је досад наштампано. Али све то није још довољно па да наши Цигани буду потпуно проучени. Штампањем појединих ствари о Циганима мени је увек мање била намера да што потпуно и савршено изречем о њима, а увек више да тачно изнесем ствари које би биле подстрек и подстицај за њихово даље испитивање, како бих дошао до грађе о Циганима за коју или не дознадох или је пропустих уочити, или до грађе из оних крајева Србије у којима је другојача од оне до које ја дођох.

Из тих разлога штампам и овај прилог о вери, начину живота и занимању у Цигана Србије.

Питање о Циганима све више привлачи пажњу етнолога, лингвиста, социолога и антрополога. Проучавање наших Цигана из многих разлога дало би ваљаних прилога о Циганима у опште, а сем тога упознавањем наших Цигана упознаје се један значајан део становништва наше отаџбине.

1. Вера.

Сами српски Цигани о себи кажу: *У свету има седамдесет и седам и по вера, Цигани су оно пола вере.* Тиме хоће да кажу, да никаква вера није међу њима стално укорењена, нити они ма коју потпунце исповедају као други народи, нити им је која особито прирасла за срце, нити су којој обавезни.

Говорећи о религији Цигана добар њихов познавалац Грелман вели: Не имајући сопствене вере коју су понели из своје отаџбине, којом би се бар као Јевреји међу другим народима одликовали, Цигани се просто саображавају религији земље у којој живе. Као год што су Цигани нестални у погледу избора места становања, исто су такви и у погледу религије. Никакав Циганин не зна ништа о оданости извесној вероисповести; њему је исто тако лако да са сваким новим селом промени и своју религију, као што је другоме човеку лако променити одело. У хришћанским земљама они се крсте, а кад су међу Мухамеданцима они се обрезују. Међу православнима они су православни, међу католицима католици, а кад се настане међу протестанте они су протестанти.[1]

Говорећи баш о Циганима Балканскога Полуострва и Ами Буе,[2] и Пуквиљ[3] и Паспати[4] само потврђују оно што је пре њих Грелман рекао.

Па ни у Србији, ма да Цигани званично припадају двема верама, вера међу њима није чврсто укорењена, нити они веру разумеју, нити на њу што полажу. Она је у њих само форма, коју су готови да промене; или им се често и не зна које су вере, већ казују како им је кад згодније. Ово нарочито вреди за Цигане мухамеданске вере.[5]

Званично пак сви Цигани Краљевине Србије припадају само двема верама: *православној и мухамеданској*.

Мухамеданску веру исповедају сви они Цигани који су се с југа преко Турске доселили на земљиште Србије.

Православну пак веру исповедају влашки Цигани, коју су имали још пре но што су и дошли у Србију.

---

[1] H. M. G. Grellmann, Historischer Versuch über die Zigeuner. Göttingen, 1787, стр. 102.

[2] Ami Boué вели: Ils changent de religion avec autant de facilité que de domicile, ou plutót ils n'ont pas de religion, et se moquent même de tout ce qui est respecté comme saint par d'autres peuples. (Turquie d'Europe. vol. II, p. 78).

[3] Pouqueville вели: Prêts à suivre toutes les religions les Bohémiens n'en ont aucune. (Voyage de la Grèce, vol. I, p. 365).

[4] Paspati каже: Dans l'interieur du pays, lorsqu'il sont loin des villages populeux, ils se soucient fort peu des pratiques religienses. Les Nomades Chrétiens souvent meurent sans être baptisés. et les Musulmans sans circoncision. (Etudes sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman. p. 13).

[5] Јован Мушкатировић и Вук С. Караџић забележили су овакву српску народну пословицу: »Какве си, море, вере?« Питали Циганина, а он одговорио: »Какве хоћеш, господару«. (Ј. Мушкатировић, Причте илити по простому пословице, друго издање, у Будиму 1807, стр. 62. В. С. Караџић, Српске народне пословице 1900, стр. 151).

Православној вери припадају још и неки Цигани, који су се из Турске доселили као Хришћани, као на пр. Цигани у Трмчишту код Крагујевца, који не знају од кад су Хришћани, и неки Цигани у врањском округу, који се зову *Ђорговци*.[1] Неки су се пак Цигани врло скоро у Србији покрстили.

Цигани мухамеданци имају имена турска, а православни влашки Цигани имају влашка или српска, други православни Цигани само календарска и српска као и Срби.

Прво пребројавање Цигана по вери било је у Србији тек у децембру 1874 год. Тада је нађено Цигана:

У ОКРУЗИМА	ВЕРЕ		СВЕГА
	право-славне	мухаме-данске	
1. Алексиначком	233	1.242	1.475
2. Београдском	2.382	13	2.395
3. Ваљевском	2.882	463	3.345
4. Јагодинском	607	330	973
5. Књажевачком	8	1.101	1.109
6. Крагујевачком	1.401	316	1,717
7. Крајинском	1.478	2	1.480
8. Крушевачком	353	282	635
9. Подринском	—	973	973
10. Пожаревачком	3.152	—	3.152
11. Руднички	221	3	224
12. Смедеревском	2.288	—	2.288
13. Ћупријском	831	79	910
14. Ужичком	9	152	161
15. Црноречком	450	458	908
16. Чачанском	159	38	197
17. Шабачком	1.789	688	2.477
У вароши Београду	173	—	173
Свега	18.416	6.140	24.556[2]

---

[1] У врањском округу, вели М. Ђ. Милићевић: Цигани се зову само они Цигани, који су турске вере, а који су крштени, ма да су соја циганскога, зову се *Ђорговци*, а не Цигани. (Краљевина Србија, стр. 314). Риста Т. Николић забележио је за Ђорговце у Горњем Требешињу, у окр. Врањском да причају да им је предак *Ђорго* (по коме и носе име) дошао одавно из унутрашњости Србије као сточар. Говоре српски, ретко кад цигански, јер цигански и не знају добро. (Насеља српских земаља, II, стр. 165 и 229). — Врло је карактеристично да неки Цигани хришћанске вере врше по неке ствари којих нема у Срба, те подсећају можда на хришћанске обичаје друге које земље или на остатак старије вере. Тако нам М. Ђ. Милићевић казује ово: У крштених Цигана, којих има уз многа имућна села у Шумадији, има овај обичај: На Васкрс свако њихово чељаде треба да поједе по један глогов лист, режањ сланине, мрву од црвена јаја и да сркне мало вина ако има, а ако вина нема, онда гутљај воде. (Живот Срба сељака, Српски Етнографски Зборник, књ. I, стр. 103).

[2] Државопис Србије, св. IX, стр. 148—149.

За време пописа пак од 31. децембра 1890 и 31. децембра 1895 год. број Цигана мухамеданске вере износио је оволико:

У ОКРУЗИМА	ГОДИНЕ	
	1890	1895
1. Ваљевском	464	139
2. Врањском	2.437	3.246
3. Крагујевачком	122	518
4. Крајинском	26	87
5. Крушевачком	1.281	1.126
6. Моравском	747	310
7. Пиротском	923	963
8. Подринском	1.790	1.677
9. Подунавском	262	43
10. Пожаревачком	26	141
11. Руднпчком	83	57
12. Тимочком	1.687	482
13. Топличком	1.522	1.609
14. Ужичком	162	177
15. Црноречком	727	13
У вароши Београду	14	3
» » Нишу	926	974
Свега	13.199[1]	11.565[2]

Остатак Цигана 1890 год., а на броју 24.382 душе, и 1895 год. 34.647 душа били су вере православне.

Што се број Цигана мухамеданаца од 1874 до 1890 год. удвостручио узрок је у томе, што је Србија у том међувремену задобила од Турака још четири округа у којима су, без мало, сви затечени Цигани били вере мухамеданске.

Што пак од године 1890—1895 број Цигана мухамеданца не само што није ништа нарастао, већ је и опао, узрок је у томе, што је у то време црквена власт у Србији предузела била да Цигане преводи у православље.

---

[1] Статистика Краљевине Србије, књ. I, део V, стр. LXXII.

[2] Статистика Краљевине Србије, књ. XIII, стр. CIV.

За време пописа од 31. децембра 1900 године број Цигана мухамеданске вере износио је:

У ОКРУЗИМА	Мушких	Женских	СВЕГА
1. Београдском	8	4	12
2. Ваљевском	55	61	116
3. Врањском	1.984	1.857	3.841
4. Крагујевачком	43	44	87
5. Крајинском	—	—	—
6. Крушевачком	324	335	659
7. Моравском	151	142	293
8. Нишком	1.036	1.057	2.039
9. Пиротском	526	466	992
10. Подринском	878	834	1.712
11. Пожаревачком	16	9	25
12. Рудничком	64	49	113
13. Смедеревском	40	37	77
14. Тимочком	141	130	271
15. Топличком	645	608	1.253
16. Ужичком	68	57	125
17. У вароши Београду	20	—	20
Свега	5.999	5.690	11.689[1]

Остатак Цигана у износу 34.459 душа био је вере православне.

Док је Србија била под Турцима нико није ни помишљао о томе да Цигани прелазе у православље. Исто тако док беше зависна од Турске, не беше згоде да се утиче на покрштавање Цигана. Тек од прогласа независности 10. августа 1878 год. могло се у Србији што радити и на томе али све до 1892 год. није ништа учињено.

Међутим и док су Србијом Турци владали, вера се мухамеданска међу Циганима држала у онолико у колико су Цигани у опште вери одати. Али од кад су се Турци 1830. почели из Србије исељавати, турскога живља остајаше само по варошима још по врло мало, док 1862 год. и тога сасвим не нестаде. Од тога доба вера мухамеданска међу Циганима остаде само по имену, јер не беше у Србији више ни џамија, ни оџа, нити ичега што би их колико толико у исламу одржавало. Верски обреди утрнуше, угасише се и заборавише се међу Циганима Србије. Мухамеданство оста међу Циганима само у успомени, а иначе не припадаху ни једној вери. Ни приликом рођења, ни празника, ни болести, ни смрти они не имађаху ничега мухамеданскога. Понеки у таким приликама подражаваху Србима, те узимаху за децу, кад се роде, водице од свештеника, мешаху колач о славама као и хришћани, али то беше све. Они се рађаху и умираху без икаквих верских обреда. Њих нико није бележио у протоколе рођених и умрлих, јер у тим приликама свештеник, коме то бележење пада у дужност, нема никаквога учешћа.[1] Мртваце сахрањиваху доста налик на Турке, али без оџе и без молитве. Једном речи никакве вере не беху. Такву веру неки Цигани називају својом фараонском(!) вером.

---

[1] Статистика Краљевине Србије, књ. XXIV, стр. 111.

Такво стање вере у Цигана дало је повода Његовом Преосвештенству Епископу Тимочком Господину Мелентију да 30. јануара 1892 год. изда поверљиву наредбу, да се настоји, да се Цигани „безверци“ у тимочкој епархији преводе у православље.

У писму од 4. априла 1902 год. којим ми је Његово Преосвештенство изволело одговорити на питање о разлозима који су га руководили, да покрштава Цигане, стоји: „Видевши да оваквих безвераца има доста, као и то да се читава трећина истих, — по оделу, обичајима и начину живота — мало разликују од Срба, а при том имајући у виду да нам је као архијереју дужност да се старамо о спасењу душа људских, тврдо се решимо да замисао о прекрштавању безвераца покренемо и на сваки начин остваримо, што смо у многоме и постигли". „Статистички преглед Цигана према књизи у којој се воде овакав је за тимочку епархију: од 1892—1895 год. покрстило се 1145 мушких и 1077 женских. Свега дакле 2222 душе; а од 1895—1901 год. покрстило се 45 мушких и 42 женске. Свега 87 душа."

---

[1] Тек расписом Министарства унутрашњих дела од 19. јануара 1899. год. П№ 24.418/98 препоручено је полицијским и општинским властима да воде строга рачуна о Циганима, који се у њиховом реону налазе или затеку, па да за сваки случај рођења или смрти јављају надлежном свештенику, како би он то тачно завео у црквене протоколе, одакле свештеници ваде податке и шаљу их статистичком одељењу министарства народне привреде, који су подаци врло потребни за статистику природног кретања становништва Краљевине Србије (Полицијски Зборник, стр. 349—350). Овај је распис пооштрен и расписом од 11. маја исте године П№ 10.437. (Ibidem 350—351).

Наредбу о покрштавању примили су Цигани различито „негде драговољно, а негде не. Али чим је прво покрштење извршено, одмах је већина била жељна да покрштење прими. Било је и таквих који су се јако одупирали, и то у Бољевцу и Соко Бањи — нарочито неки богаташи — но доцније су и они попустили и покрстили се."[1] „Хришћанске државности већина данас испуњава доста добро, но има и таких, који још не могу да се отресу својих старих навика и да се саживе са хришћанским појмовама о вери и моралу."

Ја лично уверио сам се врло много пута да је већина Цигана крштењем само испунила форму, а и даље су у погледу вере оно исто што су и пре били, не вршећи ничега хришћанскога сем онога што морају: крштавати децу, венчавати се, опевати мртваце. Неки и ако су крштени не зову се новим именима које су добили на крштењу, већ старим. Неки пак иселивши се из места у коме су крштени, кад дођу у други крај не казују да су крштени, већ се и даље издају за некрштене.

После рада Његовог Преосвештенства Господина Мелентија чињени су слични покушаји за крштење Цигана и у другим епархијама у Србији, но с мање успеха.

Скоро досељени Цигани из Турске и они које добисмо од Турака у новим крајевима, а исто тако и они у Шапцу још се и данас држе мухамеданске вере доста добро и уредно, али се и код њих, нарочито код ових из Турске сви мухамедански обреди врше много простије но у Турака, јер су их и Турци сматрали недостојнима и нечистима да буду прави правоверни. Нису им свуда допуштали да иду у џамије, нису им давали да се сахрањују у турска гробља, већ обашка у циганска, при вршењу сунета њих су издвајали итд.

---

[1] Слушао сам да је неки Циганин из села Жучковца у срезу бањском, округа нишког, по имену Омер подигао чак протест и тужбу против преласка у хришћанство, и да је у томе успео.

И није ништа необично што су и Цигани, и иначе рђаво према верама диспонирани, тек овлаш примили веру мухамеданску и у многоме јој само подражавали, а много што шта из ње вршили на свој начин. Цигани не иду на ћабу, нити су достојни да врше све што Турци врше. Циганин пије сва пића, Циганка не крије лица итд. итд.

Што вреди за Цигане вере мухамедовске у мухамеданству, у многоме вреди и за православне у православљу.

Заинтересован Циганима ја сам онако исто као и Паспати[1] дуго разбирао не бих ли ма у чему нашао трагове њихове старије вере, коју су имали пре хришћанства и мухамеданства. У том погледу Пастати је био лоше среће, јер није ничега нашао ни у Цигана хришћана нити мухамеданаца. Ни ја нисам био боље среће, сем што мислим да су по неке ствари у њиховом предању и обичајима рудимети[2] старије вере. Иначе Цигани о својој вери пре хришћанске и мухамеданске или ништа не знају да кажу или неће да кажу.[3]

2. Начин живота.

Према томе како Цигани у Краљевини Србији живе могу се поделити поглавито у два дела; на *скитаче* и *настањене*, или како се сами називају *Тамаре* и *Арлије*.

Цигане скитаче Срби називају различитим именима: *Чергашима*, *Чергарима*, *Чергашинцима*, *Гурбетима*, *Курбетима* и *Корбетима*, *Катунарима*. Сами пак себе називају *Тамари* и *Рома царанца* (*Ром* = човек, *цара* = черга. Рома царанца = људи из черге).

---

[1] Paspati, Etudes sur les Tchinghianés, стр. 26.

[2] Види: Обичаји у Цигана Краљевине Србије од Д-р Тих. Р. Ђорђевића (Годишњица Ник. Чупића, књ. XXII).

[3] Г. Стево Стефановић, уредник „Српске Ријечи“ у Сарајеву пише ми 24. марта 1907. године између осталога о Циганима Гурбетима у власеничком котару у Босни и ово: Силна ме је труда стало док сам од пијаних Цигана могао бар нешто докучити о њиховој вери. Нико не зна да ли врше и какве верске обреде, али ми један пут један пијани Циганин каза да признају неко највише биће које зову *Мраден Оро*. После се је врло поплашио да други Цигани не дознају да ми је он то казао.

Они нису привезани за једно место, већ иду од места до места и у заклонитим местима од ветрова[1] обично на раскршћима путова, поред села, а близу воде начине себи лети шатор, а зими земунице и у њима проведу неко време радећи своје послове. Кад ту нестане рада, или им се досади, натоваре своје шаторе, покућанство и децу, нешто на коње, а нешто на леђа, па иду и траже друго место. — Места на којима Цигани граде своје шаторе преко лета и своје земунице преко зиме готово се знаду. На њима скоро увек има Цигана, ако не из једне групе а оно из друге, треће и т.д. Таква се места у Србији обично зову *Циганско падалиште*.

Живот Цигана скитача је врло прост. На голој ледини разапну они своје прљаве черге, под њима или испред њих ложе ватру, која им је готово све и сва. Поред ватре пободу криво дрво, које један крак пружи преко ватре, па о тај крак обесе котао, у коме се или што кува или је у њему чиста вода. — Ако је хладно или ружно време око ватре се сви греју, а ако је лепо поред ње седи само понека матора Циганка или Циганин који већ нису ни за какав посао. Сем бакрача, лонца, кашика и тестија за воду немају никаквог другог посуђа ни покућанства. Па и алат којим раде састоји се из најпотребнијих и врло примитивних делова. — Ја сам много пута посећивао Цигане чергаре и вечито сам имао исти утисак, утисак који стално упућује на чуђење како им се не досаде патње таквога живота. — Зиму ретко проводе под чергом, већ се побрину и у заветрини ископају земунице.

Кад се скитачима на каквоме месту особито допадне, такво место обележавају засецањем у дрвеће или удубљењем у камење. Исто тако обележавају својим знацима и места где им се ма у чему није допало. Ово чине колико себе ради, ако би их пут наново ту довео, толико и ради других Цигана скитача који би ту наишли.[2]

---

[1] Цигани се ветра ужасно боје. У њих има пословица која каже: Јевенд бизи бравел нашти товел. (Зима без ветра не може да буде).

[2] О циганским путним знацима (Wanderzeichen) види опширно у: Aus dem inneren Leben der Zigeuner von Dr Heinrich von Wlislocki, Berlin, 1892, стр. 91—112.

Чим чергари чују да је негде у близини вашар одмах тамо појуре. Како су нестрпљиви, они и на десет дана пре вашара дођу, саграде негде на крају вашаришта своје шаторе и ту чекају. Многи долазе на вашар да продају своју робу или да им жене покажу свету своју вештину врачања, а многи дођу и иначе да се нагледају вашарскога шаренила, да се проведу и науживају у вашарској вреви. Ако им том приликом испадне за руком да што и зараде на лак начин, крађом, преваром, прошњом и томе слично, онда добро, не испадне ли онда никоме ништа.

Изгледа да су првобитни у Србији или сви Цигани, или бар много већи део, били скитачи, па се постепено неки настанили, а неки остали и даље верни своме старом начину живота. Многи Цигани још памте кад су им стари били чергари. Настањени Цигани у Алексинцу знају да су им стари становали у земуницама у селу Краљеву и Суботницу (срез алексиначки), па се отуда доселили у Алексинац, но кад су се тамо наставили нико не памти, али да су тамо кратко време живели види се из тога што нису имали кућа. Цигани у Добрујевцу (срез алексиначки) причају да им је „прво колено“ живело по земуницама у врањском округу. Одатле им је „друго колено“ отишло и настанило се у селима Вукашиновцу (код Делиграда) и Пруговцу (испод Озрена), па се тек „треће колено“ доселило у Добрујевац и Бољевац (село под Јастрепцем). Тек то „колено“ почело је градити куће, а дотле су непрестано били по земуницама.

Српско законодавство и власти трудили су се у XIX. веку свима силама да све Цигане нагнају да се настане. Нешто то а нешто и што је за њих нестало угодности за провођење скитачког живота учинило је да је данас у Србији скитача Цигана још врло мало. Нарочито су се почели настањивати од 1884. год. кад је све земљиште Србије премерено и одређено као својина било државна, било општинска, било приватна, те их нико на своме имању не трпи. Ма да су се многи од тада настанили ипак жале за својим старим чергашким начином живота. Тада смо, веле, били слободни, комотни и много здравији и ако нисмо имали кућа и угодности које сад у кућама имамо.

Многи су пак чергари у *прелазном времену* између скитачког и сталног настањеног живовања, т.ј. имају извесно место које рачунају као стално, али га често напуштају и одлазе у друге крајеве, па му се опет враћају. У срезу драгачевском, у округу рудничком у Тијанскоме пољу узимају Цигани преко зиме од сељака под кирију кошаре (колибе) у којима станују сељаци преко лета док раде поље. У тим колибама Цигани презиме а кирију одраде. Кад настане лето они напуштају колибе и одлазе у друге крајеве, где саграде черге и под њима станују, те народу из околине кују, свирају, праве гребене итд., а жене им врачају и просе. Кад у једноме месту сврше послове, одлазе у друго, и тако целога лета, а чим се закаже зима, враћају се у Тијанско поље. — У срез јасенички, у округу смедеревском, долазе с пролећа Цигани. На коњима донесу своје шаторе, алат и децу, а људи и жене иду пешице. На сред села, ако има места, а ако не онда поред села саграде себи черге, па у њима седе и раде калајџијски занат. Жене им врачају, ваде црве из очију, ушију и носа болесника, и иначе лече. Ови Цигани долазе из пиротског округа, те их сељаци зову *Пироћанцима.* У пиротском округу имају они својих кућа, у којима проводе зиму. — У Чести, селу у округу нишком, у срезу моравском има турских и влашких Цигана. Сви су се у разна времена ту доселили. Неки турски Цигани нигде из Честе не иду, већ се ту у селу баве ковачким занатом и свирањем. Ту у селу имају и својих кућа у којима стално обитавају, а имају и нешто земље коју раде. Други пак напуштају често своје село, и иду ради свога заната на разне стране па се преко зиме враћају у своје земунице. Влашки пак Цигани настанили су се у Чести пре 30—40 година, али у њој проводе само зиму, а чим гране пролеће напуштају своје земунице, па иду на разне стране и раде коритарски занат. Док су ван овога села живот им се ни у чему не разликује од живота скитача. — У ваљевском округу, у селу Седлару, на месту Росуље, поред новог пута за Ужице, Цигани су ископали од скора земунице, па су се ту настанили и ту живе и лети и зими.

Примери овакога прелазнога живота између скитачког и сталног данас су у Србији у Цигана врло чести.

Напомињем да у скитњу ретко иде по једна циганска фамилија за себе, већ увек по неколико у групи. Ове фамилије не живе у Бог зна каквом пријатељству, али се и не мрзе; свађају се, али ипак воле да су увек заједно.

Па ни сви настањени Цигани нису се изједначили са својом српском околином. Многи и од њих још представљају прелаз из скиталаштва у настањеност. Ово им се најбоље види на становима. Давно настањени Цигани имају кућа које се или нимало или врло мало разликују, и то простотом и сиромаштвом (а негде ни тиме) од околине у којој живе; а станови скоро настањених Цигана су колибе и земунице, које често напуштају, па или на истоме месту или на коме другом, које им се боље допада, граде себи друге. — На основу станова човек би скоро са сигурношћу могао рећи је ли циганско насеље скорашње или давнашње.

Па и по оделу и занимању може се тако исто судити. Док је код скитача одело свакојаке врсте, онакво какво испросе или зараде, дотле давно настањени Цигани имају одело околине у којој су. Док се скитачи баве обичним својим циганским занатима: ковањем, свирањем, прошњом, продајом коња ит.д. дотле давно настањени у многоме напуштају ове послове, нарочито по селима, па се лаћају и послова своје околине.

Има давно настањених Цигана код којих је скоро све као и у Срба: и куће и унутрашњи ред и судови. Често они имају и читавих села као што је село Трмчиште, близу Крагујевца, у којима имају и кметова и одборника, све као и Срби.

И кад се настане Цигани воле да су у заједници, те је отуда свуда и по селима и по варошима увек издвојена њихова махала негде у крај. Она се отуда зове *Циганска махала.*[1] Над тима махалама одређује власт по једнога Циганина који помаже власти у управљању над Циганима, и који се зове *цигански кмет.*[2]

---

[1] Бранислав Ђ. Нушић говорећи о становницима Косова вели: „Цигани, којих има и Православних и Мухамедоваца живе и по градовима и селима, занимајући се ковањем и свирањем. *Свака варош има своју „Циган махалу“ која је одвојена од осталих.*

[2] И у Турској власти одређују по каквог отреситог Циганина да води бригу о Циганима. У Нишу су за време Турака Цигани у махалама имали

Због тога што воле да су увек једни поред других бива да се једни поред других настане Цигани разних врста. У Алексинцу настанили су се скорашњи досељеници Цигани клинчари поред староседелаца ковача. — У селу Чести настанили су се влашки Цигани поред турских на истоме месту, и ако нити говоре истим језиком, нити су исте вере, ни истих обичаја ни занимања. — У Лукову (срез бољевачки) има три врсте Цигана: *Ковачи* (турски цигани). Они су се овде одавно настанили. Баве се ковањем, земљорадњом и свирањем. Хришћани су од скора. Говоре цигански. *Влашки Цигани* (сами себе зову Ром'ни). Говоре само влашки и српски, а цигански не знају, нити се памти да су га кад год њихови стари говорили. Баве се коритарством те се зову и Коритари. Они су се доселили у Луково после ковача, од прилике пре 60—70 година. И најзад *Чергари* који су до пре петнаест година били скитачи, па се тек тада овде настанили. Баве се трговином вуном и стоком. Нарочито гоје свиње па их продају трговцима у Параћину. Жене им узимају ситнице па их разносе по селима, те их размењују за вуну, живину, јаја, кукуруз ит.д. Вере су православне од памтивека. У њиховој се традицији памти да су пореклом из Влашке. Сви ови Цигани знају за међусобне разлике, па ипак живе једни поред других у истој махали. Али и поред блиског живовања нема великих односа међу њима. Они су задовољни да буду једни поред других, а остало како буде. Цигани разне врсте исмевају једни друге и ненавиде се. Нарочито исмевају језичне и обичајне међусобне разлике. Цигани чак причају да су другога порекла влашки, другога настањени, а другога ненастањени, те се због тога пру и свађају, јер свака врста сматра другу као лошију од своје.[1]

Цигане за старешине, који су се звали *малбашије*. Малбашија је скупљао порезу, наређивао кулук и ишао у суд те заступао Цигане кад је требало. Он је имао и помоћника, који се звао *арза*. Његова је дужност била да извршује наредбе малбашијине. — У Врањској Бањи сви Цигани и мухамеданске и православне вере имају једнога *кмета*, који кад хоће да изда какву наредбу Циганима, узме гоч (бубањ), па изађе на сред махале и почне у гоч лупати и тиме све Цигане скупи. — Вук С. Караџић у Српском Рјечнику код речи *ћерибаша* вели да је то Zigeunerhauptmann, dux Cingarorum. (Види и његове *Српске Народне Пословице*, код пословице: Осушио се као цигански светац у оџаку).

[1] И Паспати говори о антагонизму међу Циганима разне врсте у Турској (Etudes sur les Tchighianés, стр. 13.)

Цигански станови, било да су черге или куће, ужасно су прљави и нечисти. Они су пуни свакојакога ђубрета и гада, јер на чистоту Цигани ништа не полажу. По шаторима је још како тако, јер има у њима бар довољно вентилације, али је у кућама права страхота. У истој соби или кујни где спавају они сами борави и њихова стока: магарци и коњи, који њихово ђубре и непријатан задах устостручавају. Кад се овоме дода да преко зиме они никад не ветре своје станове, онда се може појмити како је кад се у њихов стан уђе. Лети је нешто боље, али ипак много горе, но што би други издржати могао.

Цигани немају свога нарочитог народног одела, већ носе најразличитија одела, нарочито ово вреди за Цигане варошане. И код сеоских се Цигана много не пази на сеоску ношњу, али се ипак за настањене Цигане може рећи да носе одело као и њихови сељаци. Влашки Цигани сељаци, који живе међу Власима носе одело као и сељаци тога краја, у Шумадији као Шумадинци, ма да и ово као што рекох има често и изузетака, те није ретко видети Циганина сељака, одевена у одело, које је састављено из делова најразличитије ношње. — Цигани чергари и многи, нарочито сиромашни, варошки Цигани, носе такође различито одело, обично старо до кога долазе било прошњом, било зарадом, било крађом. Цигани џамбаси, они што се баве продајом коња, воле у оделу подражавати богате турске трговце и имају, кад год могу, на себи ципеле или чизме, чакшире, гуњче, шубару или фес или чалму, а све то богато окићено; око паса имају велики појас, силав; за појасом нож, камџију и прибор турских јахача. — Сви Цигани, само кад им је могућно, највише воле отворене боје, нарочито црвену. — У Новим Крајевима у опште Цигани носе турско одело.

Деца циганска носе праве рите, а често иду са свим гола, онако како их је мајка родила, или имају на себи ма какву риту, тек да сакрију праву наготу. Овако иду Циганчад и зими кад су снегови и лети кад су највеће врућине.

Цигани шишају косу онако исто као и Срби. Мухамедански Цигани док су били под Турцима носили су обријане главе и дугачак *чершин* (перчин). Данас се то виђа, и то само врло ретко, код Цигана Мухамеданаца у Новим Крајевима.

У храни су Цигани врло скромни и оскудни. Обичних дана живе они о сувом хлебу, ма какав он био. Јела им нису ни разнолика ни компликована. Сем хлеба задовољавају се и копривом и зељем; то скувају с брашном па једу. Мало печурака, главица лука, паприка, купус, краставац довољно је да подмири оброк. Вариво као што је пасуљ, боб, сочиво већ је нешто више и не свакидашње. Мрс: сир, млеко, месо итд. је већ права и ретка посластица. О свечаним данима, својим празницима, Цигани припреме нарочите оброке и тада се лепо и наједу и напију. За ове се дане они нарочито припремају. — Цигани, нарочито чергари, једу и месо од цркнутих животиња. Они веле да је то још боље јер то сам Бог коље! У Алексинцу су једноме трговцу, који је трговао са живином, цркавале ћурке; Цигани су од њега тражили да им продаје те цркнуте ћурке. Но он то није смео учинити. У Доњем Добрићу, близу Лешнице, зову Цигане скитаче због тога што једу месо од липсалих животиња (лабина) — *Лабинарима.*

Пушење дувана је за Цигане највећа посластица; а пуше сви изреда: и људи, и жене, и деца. Код влашких Цигана видео сам и дете од две године да пуши. Сви пуше јак дуван. Циганке и влашки Цигани пуше на лулу, а Цигани иначе пуше цигарете. Ако Циганину даш цигарету дувана особито си га обавезао.

Деца циганска проводе живот сасвим безбрижно и лако не мучећи се ничим. О њима се стара родитељ и храни их и одева колико може и колико налази за потребно. Деца у опште нису Циганима велика брига. Она иду и гола и боса, а родитеља слабо мори брига да их одене и обује. Кад Циганче одрасте скита и ленствује или и проси. По варошима може човек видети гомилу Циганчади где по улицама и кафанама скупља испушене цигарице било за себе било за родитеље. И занат Циганчади не даје велике бриге нити муке. Она га изучи гледајући и помажући, тако да занат дође сам по себи. И по варошима ретко које Циганче да допре у школу, а по селима је то прави изузетак. Па и кад дођу у школу врло су слаби ђаци.

Цигани у опште проводе свој живот весело и безбрижно. С малим су задовољни, немају никаквих претензија, никаквих виших мисли ни побуда. У вече око ватре је свирка, песма, причање или свађање. Дани им теку једнолико и задовољно. Циганска је махала свуда најживља махала, у којој никад тишина не влада. Цигани се вазда чују, отуда је постала и пословица: Ври као у циганском катуну.

---

3. Занимање.

Цигани се у Србији баве врло различним пословима, те их народ у Србији често дели и разликује и по занимању, па их према томе и зове различним именима: *ковачи*, *клинчари*, *бакрачари*, *котлари*, *калајџије*, *бургијари*, *сврдлари*, *гребенари*, *коритари*, *кашикари*, *лингураши*, *лингури*, *вретенари*, *џамбаси*, *мечкари*, *решетари*, *плетари*, *крошњари*, *перајари*, *торбари*, *свирачи* итд.

У Србији није никад вођена статистика циганског занимања, те је тачна одредба процента појединих занимања у Цигана непозната. На основу свога личног проматрања могу рећи да се највећи део Цигана Србије бави *ковачким занатом (бари бути* или *бари буќи* — велики рад). Но у томе занату они не знају израђивати финих ствари, већ граде најобичније примитивне ствари за сеоску и варошку домаћу и пољску потребу. Они граде секире (товер), мотике (цапин) раонике (ламо), клинце (крај), сврдлове (бурги, вртиме), кесере (дељаме), катанце (творако), српове (луно) итд.

И ако је у старој српској држави, па и после њенога пада под Турке било по српским селима и мајстора, међу којима се помињу и ковачи,1) ипак данас у Србији тај занат скоро искључиво само Циганима припада.2) Врло је ретко видети Србина ковача, сем

---

1) Ст. Новаковић, *Село* у старој српској држави (у Гласу Срп. Краљ. Академије књ. XXIV, стр. 68.). Коста Н. Костић, Стара српска трговина и индустрија, стр, 114.

2) У Црној Гори су ковач и Циганин синоними. У Васојевићима се не би нико примио да буде ковач или калајџија, јер би га и рођени брат назвао Циганином, као што је случај и у осталим деловима Црне Горе (Насеља Срп. Земаља II. стр. 575.). Само у неким крајевима Србије, н. пр. у Ибру, где нема Цигана, задружне куће имају поред осталих зграда и *ковачницу*. То су мале

изучених правих шлосера, иначе су ковачи сами Цигани. М. Ђ. Милићевић у својој Кнежевини Србији[1]) на неколико места напомиње да Срби сматрају да је ковачки занат недостојан и стидан њих, и да искључиво припада Циганима.

И алат којим овај занат Цигани раде врло је прост и сами га граде, а састоји се из: мехова (пишота), наковња (амуни), чекића (сиври), клешта (силави), прскалице (кишња, вратула), длета (сецало), зумбе (з'мба), ћускије (ћуски), малог ашова за чишћење вигња (жего) и јеге (јерни).

Радионицу Цигани награде врло брзо. Ископају за ватру у земљи малу рупу коју они зову *вигња*, *вигањ*. Поред вигња направе мали зид у коме оставе рупу (фурња) да кроз њу дувају са два меха, тако да док један мех дува, други се пуни ваздухом и обратно. Испод вигња забоде се у земљу труп од дрвета и у њега се утврди наковањ. Поред наковња седи Циганин[2]) а Циганка или које млађе чељаде дува у мехове док се гвожђе не усија. Кад се усија Циганин га вади из ватре и кује.

Ковачки занат Цигани врло воле и високо цене.[3]) Вигањ је за њих светлиште. Цигани клинчари, мухамеданске вере у Алексинцу у очи свакога петка око вигња и наковња лепо почисте, алат доведу у ред, па онда на наковњу пале по једну лојану свећу, онако као што Срби пале кандило по својим домовима у очи празника. Један ми Циганин ковач у Алексинцу једном говораше како су наковањ, раоник и јеванђеље бара-

---

брвнарице у којима стоје вигњеви и ковачки алат и у којима по који задругар који зна ковачки занат ради ковачки посао. Но ковачнице су сад већ и тамо ретке зграде. (Ибар, антропогеогр. проучавање Р. М. Илића, Срп. Етногр. Зборник, књ. VI стр. 590.).

[1]) Кнежевина Србија, стр. 115, 160, 921.

[2]) У срезу јасеничком у округу рудничком верује се, да кад је Србин ковач, ма како да је вешт не може никако да седне, нити да се намести тако згодно за ковање као Циганин.

[3]) У српској народној приповетци „Циганин цар“ прича се ово: „Кад је у стара времена био допануо ред Циганина да за годину дана буде цар, наредио је да му донесу у царски конак мијешнице и наковањ и врећу ћумура, које је он спремио у једну одају и сваки дан јутром и вечером ходио те гледао и вазда уздишући говорио: „еј мој лијепи алату, лијеп ли си, а залуду ли си; но доћи ће вакат опет иншалах да се мој занат и мој алат састану...“ (Вук Врчевић, Српске народне приповијетке понајвише кратке и шаљиве. стр. 39.).

бар. Ни за живу главу неће Циганин сести на наковањ. Колика су светиња вигањ и наковањ најбоље се види из тога што је заклетва на њима најтежа. Кад се Цигани међу собом пру, онда се куну на наковањ. Онај који се куне пољуби наковањ и рекне: *Темарелма акова мули, ако сињум банго!* (Да ме убије овај наковањ, ако сам крив). На наковњу се куну и жене. Мужеви том заклетвом испитују верност својих жена, јер су уверени да се неће криво заклети. — До пре 40 година у Алексинцу кад би општини или кмету ваљало да сазнаду од Цигана истину клели су их на наковњу овако: Онај који је имао да се закуне преврне своје гуњче наопако, па му метну на наковањ соли и хлеба, а он се поклони, пољуби наковањ па онда со и хлеб и рекне: Тако ми наковња соли, и хлеба говорим истину! И овим је заклетва готова. — Циганин се на наковњу неће криво заклети, јер би, ако се криво закуне, био оштро кажњен: убио би га чекић, изгорела би га ватра из вигња или би му се друго какво зло догодило.

Ћумур за ковање (ангар) граде Цигани сами. Тога ради отидну у планину, па ископају рупу и у њу метну здрава (не трула) дрва, па их онда запале. Кад сва дрва добро прегоре, онда поквасе *штуп* (то је са свим ситан ћумур, који је иначе неупотребљив), па се тим мокрим штупом жар са свим покрије. За тим се причека $^1/_4$ сати па се поваде недогореле главње. После кратког времена жар се промеша и опет покрије мокрим штупом; мало после опет се тако учини док се жар са свим не угаси. Кад се угаси очисти се гранчицом од древета или метлом од пепела и носи у џаковима кући. Труло дрво се не сме употребити, јер не може лако да се угаси. Ћумур граде Цигани и за своју потребу и за продају.[1])

Има Цигана ковача који се баве само ковањем клинаца (крај) за коњске потковице. Они зову свој занат *урди бути* (ситан рад). Њих Срби називају клинчарима. Ови Цигани продају израђене клинце поткивачима (налбантима) а и држави за поткивање војничких коња. Но они у свему раде као и ковачи.

---

[1]) Срби ћумурџије граде ћумур друкчије. Види о томе „Караџић“ за 1899. год. стр. 54—58.

У коваче убрајам и Цигане *бургијаре* или *сврдларе* (бурђијаши) који граде сврдлове и продају по варошима, селима и вашарима; затим *бакрачаре* или *калајџије* или *котларе*, који граде котлове или их само крпе и калајишу, идући тога ради са фамилијама од места до места. Њима додајем још и Цигане *гребенаре* (нанарџи) који граде гребене (нанари).

После ковача мислим да би по броју могли доћи *коритари*. То су влашки Цигани који говоре влашки, па им и алат носи влашке називе. Осим корита (албије) граде они још и *кашике* (лингуре), вретена (фус), калеме (мосор), вагане (ваган), заструге (заструг), па их по томе и називају Срби *коритарима*, *кашичарима*, *лингурашима, лингурима* и *вретенарима*.

Цела је Србија и по варошима и по селима снабдевена побројаним стварима од циганске израђевине.

Коритари су већином настањени, али ретко раде свој занат онде где им је место становања, већ ту имају или куће или земунице у којима проводе само зиму, а чим грану први дани пролећа, они своје покућанство оставе у суседа Срба на чување, само понесу алат и оно што им је најпотребније, па на колима или коњима, или ако тога немају тада пешице, са свом децом иду од места до места и где нађу врбовог или тополовог древета, купују га и раде своје израђевине. Ту разапну черге или граде слабе колибе, те у њима ноћивају, а дању испред њих раде. — И жене знаду занат али раде само лакше ствари: вретена и калеме.

Ја сам ове Цигане много пута посетио на раду. Алат им је врло прост а исто тако и рад. Од алата имају само секиру, којом расцепе труп на двоје, и сваку полутину њоме прилично издубе. Затим кесером дубу и изравнавају. Само за грађење заструга и вагана имају стругала, која су већ прилично компликована справа.

Израђене ствари носе у села или у варош па их продају за новце, брашно, пасуљ, паприку, старо одело итд. Израђевине продају врло јефтино, а уз то жене и просе. Што год зараде, одмах и употребе. Што им претекне чувају да проведу зиму.

Колибе у којима раде једва их нешто склањају од ветра и кише.

За време живота ван својих сталних земуница, живот им се ништа не разликује од живота Цигана скитача.

После коритара дошли би Цигани који се баве продајом коња, или како се и они сами, и како их Срби називају турском речи, *џамбаси.*

Ово је занимање у Цигана врло старо, јер се помиње међу њима врло рано.1) — Џамбаси су обично Цигани чергари, али се тиме често баве и настањени Цигани. Они купе по неколико коња, па их хране и на свој начин дресирају и дотерују и продају скупље но што су их купили, или их трампе па обично узму бољега коња за свога лошијега, а сем тога добију још и приде, како се с ким погоде.

Цигани дотерују коње на различите начине. Хране их, шишају им или плету гриву, везују им или шишају реп, све ово да би лепше изгледали. Сем овога они коње и застрашавају бојем, тако да од ружног и тромог коња постане угледан и хитар. Чим му се Циганин само приближи одмах коњ почне да поиграва од страха. Овоме треба још додати да коњима мећу на леђа лепо турско седло, главе им затегну шареним уздама, да их држе лепо погнуто итд.

Продају и размену коња врше Цигани обично по вашарима и пазарима. Кад ко продаје коња, окупи се око њега по десетак Цигана који гласно хвале коња само да би пролазници чули. Кад приђе онај ко хоће коња да купи, сви почну коња тапшати и штипати те он стане поигравати. За тим га јашу и бајаги пробају на очиглед купца. Ако купац да малу цену сви почну да га грде, тако да се нађе у чуду и превара је готова.

Џамбаси и краду коње па их после дотерују и продају. Али никад неће украсти из оне околине где се баве, већ увек из далека, да се не би ухватили, а и да би у околини уживали добар глас. Исто тако не краду из околине ни других ствари. Кад украду коња они га толико предругојаче, да га је врло тешко познати. Ошишају му гриву и реп, а сем тога скувају

---

1) Schon in ältesten Zeiten müssen sie gern mit Pferden gehandelt, wie man aus Kranz (Sächsische Chronik 2-tes Band, Karp. 2) sehen kann. (Grellmann, Historischer Versuch über die Zigeuner, стр. 83.).

качамака, па га врелог прилепе коњу на леђа, чело или где већ хоће, те се на тим местима кожа опари, длака опадне и никне бела. Од коња без знакова постане коњ са знацима и онда га ни сам господар не може познати. — Колико су вешти у прерушавању коња казује једна прича, за коју веле да је истинита. Имао човек кобилу са ждребетом. Кобила је била матора и он је одведе на вашар да је прода, и прода је Циганима, у намери да купи другу млађу кобилу. Сутра дан понуде му исти Цигани да му продаду другу кобилу. Човеку се допадне јер је изгледала млађа и лепша па је купи. Кад је одведе кући ждребе јој одмах приђе и стане сисати, јер је то била она иста кобила. — Случајеви крађе коња и преваре што их извршују Цивани, изазвали су распис од 23. Маја 1883 г. ПБр. 5.410 којим се наређује да полицијске власти оштро воде рачуна о стоци и пасошима што се код Цигана налазе.[1]

Болесне коње (насвало гра) умеју Цигани да лече својим лековима, за које верују да су врло поуздани. Али о томе Цигани никоме неће ништа казати, па ни мени не хтедоше ту своју тајну открити. Сем тога они су били због лечења туђих коња узимани на одговор, те сад и крију да што знају о лечењу.

После џамбаса дошли би Цигани *мечкари*. То су обично влашки Цигани,[2] ма да по некад, али ређе, воде мечке и други Цигани. Цигани мечкари имају по једну или више мечака, с којима иду од места до места те мечке показују неколико својих продукција. — Обично их воде по вашарима и пазарима, а кад није време ни једноме ни другоме онда иду по варошима и селима, те мечке пред скупљеним светом „играју“.

Мечка има гвожђе или ланац око врата, а сем тога још и пробушену горњу усну, кроз коју је провучена алка од гвожђа, која је привезана ланцем за ланац који је мечки о врату. Ланац држи мечкар у руци и води мечку. У рукама му је велика тојага.

---

[1] Збирка расписа полицијске струке, скупио М. С. Владисављевић. стр. 128—129.

[2] О постанку мечке и њезином игрању слушао сам од Цигана клинчара у Алексинцу овакву причу: Затрудни невина (датарбјанди) девојка без сношаја с мушким, па јој то буде криво и зазорно те пође да се удави у реци. Кад дође до реке вода се стане измицати и бежати од ње, тако да никако није могла прићи и скочити у воду. Најзад изађе из реке некакав човек па јој рекне: Девојко, не жали ништа што си затруднела, ти ћеш родити животињу која ће знати да ради као и човек. Девојка га послуша, врати се кући и роди мечку (аруша), која кад порасте влашки је Цигани научe игрању и разним другим мајсторијама, те на њима и остаде да буду мечкари и да воде мечке по свету.

Пред гомилом скупљенога света или иначе пред кућом или на улици мечкар почне да удара у дајире и да се дере: Ајде мало, Мартине, да поиграш, де, де, де! Чим он то почне певати, мечка се исправи на задње ноге, почне да мумла и да обилази око мечкара, који је још непрестано батином или опомиње на дужност или удара. За тим јој дерући се наређује да се стиди као млада невеста, на што мечка подигне једну шапу према глави. Наређује јој да јаши коња и пружи јој батину, а она је узјаше. Наређује јој да сеје брашно, а она онда врти стражњицом; да меси погачу, на што мечка тапше предњом шапом по земљи као кад се меси; да гађа из пушке на што она узима батину па њоме као пушком нишани; да легне као млада невеста с младожењом на што она легне насатице. — Најзад јој даје решето у руке и води је публици да добије у решето бакшиш. И публика даје колико ко хоће.

На захтев кога из публике, или и иначе без захтева, мечкар се и рве с мечком. Он се при том ухвати с њом у коштац онако као кад се два човека обарају, па се тако с њом носи и рве док је не обори да падне на леђа. Сељаци Срби не верују да је могућно да мечкар може мечку оборити, већ веле да јој нешто рекне, те она сама попусти и падне. После рвања мечкар такође даје мечки решето те купи бакшиш од присутних.

Мечке још и газе болесне људе, нарочито оне који пате од костобоље. Још се мечкином длаком и каде и запајају гаром од длаке против грознице и страха, па и то Циганима доноси нешто прихода.

Још се верује да кад дође мечкар с мечком у село, да она однесе из села сваку болест. Због тога сељаци и воле кад им мечка дође те игра пред кућом.

Мечкари често воде и мајмуне па и ови показују своје продукције: пењу се уз тојагу, бишту вођу по глави, огледају се у огледалу итд.[1]

---

[1] Исто онако како се прича о постанку мечке и њеним мајсторијама причају алексиначки Цигани клинчари и о постанку мајмуна, само што је мајмуна родила невина девојка која се звала Ајкуна. И мајмуна су влашки Цигани научили разним мајсторијама, те остаде на њима да га воде и показују свету.

Све мечке носе име *Мартин*, а сви мајмуни *Ђока*.

Куд год мечкар иде с мечком с њим иде и цела његова фамилија, која носи све покућанство и ситну децу на једном или два коња, па крај вароши или села направи шатор или и под ведрим небом, ако је лепо време, ноћивају. Док Циганин води мечку фамилија га или чека ту или иде с њим заједно с коњима и целим покућанством од куће до куће, или зађе по кућама те проси.

Цигани мечкари из Србије иду са својим мечкама и у земље ван Србије, па су одилазили чак у Италију, Француску, Немачку, Енглеску итд.[1]

Мечке хране Цигани само хлебом, брашном и мекињама, пазећи добро да их никако ничим не омрсе, јер, веле, да би се мечка мрсом острвила па би тада напала и на човека.

После овога дошли би Цигани *решетари*, који граде решета од луба и коже, *плетари* или *крошњари* који плету од врбовог прућа лесе, кошеве, корпе итд.; *перјари*, који купе перје од живине, чепљају га и продају.

У Подрињу су бели Цигани трговци и занатлије. У ранија времена они су терали волове на пијацу чак у Пешту. А данас у Шапцу многи од њих имају своје дућане, кафане, касапнице, пиљарнице. Неки су пак фијакеристе.

Влашки Цигани у златоносним рекама Пеку и Тимоку испирају из песка злато. Ово су занимање донели они још из Влашке.[2]

---

[1] Ч. Мијатовић пише у »Трговинском Гласнику« да »овда и онда« дође у Лондон »по једна група наших мајстора Цигана, са чупавим женама, голишавом децом, спћушним коњима, разглављеним тарницама, котловима, чергама и медведима«. Он вели да их је као посланик виђао и у Букурешту и у Цариграду и да се свуда где су поносе српским грађанством. За тим прича како Иван Стојановић и Никола Јовановић Цигани са два медведа и четири мајмуна већ неколико месеца иду по Енглеској дајући вештачке своје представе с медведима, и како им се у Ливерпулу десила несрећа да је медвед растргао једну енглеску девојчицу. (Бранково Коло за 1903. г. стр. 1246—1247). И у „Штампи« за 1903. г. бр. 288. у допису из Лондона од 21. октобра читамо да је некакав вођа једне циганске дружине по имену Јован био с дружином у Енглеској »да су он и његови људи све сами чисти Цигани, поданици Краљевине Србије, тамо од Кучева, да су они мајстори од медвеђег изигравања, да су свуд по свету тумарали, и по Русији, по Грчкој, Италији, Немачкој и Француској и да су се баш у Енглеској највећма патили и страдали као нико њихов, да су дошли у Довер да се превезу у Француску«.

[2] О томе да су Цигани испирали злато у Молдавији и Влашкој још у XVIII веку казује нам Грелман у својој књизи коју смо већ помињали Historischer Versuch über die Zigeuner на стр. 102. и 105—112.

Слушао сам да се неки Цигани у смедеревском округу баве и ћерамиџијским занатом. Један ћерамиџија, Србин из села Конопнице (срез власотиначки, округ врањски) причао ми је 12. маја 1904 године у Алексинцу да је ћерамиџилук првобитно *цигански занат* и да су га некад само Цигани радили, па су га после продали Србима за лулу дувана.

Исто сам тако слушао да су Цигани некад радили и мутавџијски занат. Мутавџилук је најпре установио ђаво. Од ђавола га преотму Цигани. Дотле су били Срби ковачи па Цигани како су били голи преваре Србе те им узму ковачки занат да би се могли поред ватре грејати, а предаду им мутавџилук!

У Нишу и у другим варошима у новим крајевима Србије Цигани су носачи терета, еспапа и пртљага. Они по читав боговетни дан стоје, седе или леже на улици чекајући прилику да што пренесу или да иначе што послушају, и тиме што заслуже Али Цигани не раде свој посао као други људи тога занимања, већ по мало тек да могу живети, а стално и веће послове и кад им се плате и кад се моле неће да раде. Такви су они и по другим варошима на југу и истоку Балканскога Полуострва.

Многи настањени Цигани баве се по селима и земљорадњом. Имају својих њива у којима раде. У Врањској Бањи има око 65 кућа мухамеданских Цигана и 5 кућа Ђорговаца. Они се баве искључиво израђивањем конопље. Мало имућнији купују конопљу и из околних села од сељака па је после прерађују и као готову продају.

У већини места Цигани и Циганке иду лети у наднице те копају, жању, беру дуван итд. Али су Цигани врло рђави радници. Брзо се умарају и не могу дуго да раде. Сем тога нису ни особито вредни. Због тога су њима наднице увек мање но другим радницима. Циганке још гребенају и чешљају вуну.

Исто су тако Цигани и рђаве слуге. У неким варошима Србије, као у Нишу, Лесковцу, Алексинцу, служе Циганке по кућама, али не остају дуго. Чим што заслуже одмах остављају службу, и тек кад потроше што су заслужиле, и кад се добро измуче оскудицом наново ступају у службу. Охоле при изласку из службе, сад су готове да моле за службу.

У Цигана је и прошња занимање. Здрав Србин никад неће да проси, а у Цигана је то готово правило и прошња се у њих веома цени.[1] Женскиње које боље уме просити на бољем је гласу. У прошњу иду и Цигани, али још више Циганке. Оне сматрају сваку кућу као дужну да им удели. Оне иду, обично по две, с големим торбама на леђима од куће до куће. Кад дођу у сељачку кућу седну и чекају док им домаћица што не удели. Ако би се домаћица устезала да то учини оне траже и то дрско и као с некаквим правом, тако да им се не може одолети, и домаћица им даје кашику брашна, пасуља, сочива, купуса, лука, или ма што друго. Ако им се удели мало, оне траже још ласкајући и довијајући се на све могуће начине. Српска пословица каже: У Циганке црн образ али пуна торба! И заиста Циганке једва вуку своје торбе испуњене свакојаким стварима. Циганке мећу у торбу све што им се дâ, тако да се све то у торби измеша. Српска пословица кад хоће да изрази разноликост рекне: Свашта ко у циганској торби!

У Србији се циганска прошња сматра као Божје проклетство над Циганима. Цигани просе зато што их је Бог проклео да просе, веле Срби, и по томе је њихова прошња нешто са свим природно, и нико томе не замера. — Из Горње Злегиње, (срез жупски, округ крушевачки) имам од Срба забележено овакво веровање: У старо време позове Бог све народе да им одреди чиме ће се занимати. Они дођу и он им свима раздели занимање. Циганин се беше сакрио Богу иза леђа, па кад он свима раздели изађе он па повиче: Господе, мене си заборавио! — Па где си био, упита Бог? — Иза твојих леђа, рече Циганин. — Волиш ли, упита га Бог; да ти ја сам делим, или да ти сви ови деле? па показа руком на скупљени народ. — Волим да ми они деле сви, но ти сам, одговори Циганин. — Иди и нека ти тако буде, рече Бог. — Тако остаде и до данас. Од тада Цигани немају државе, већ су растурени свуда по свету и просе.

---

[1] У Вуковим *Пословицама* има оваква пословица: *Ако био торбоноша, био мајци жив! Ако био гочобија не био јој жив!* Вук ову пословицу објашњава тако да се јасно види висока вредност прошње код Цигана: Казала (ову пословицу) Циганка кад јој се син родио; јер ће торбоноша просити, па хранити и себе и њу. а гочобија, т. ј, бубњар, отићи ће у свијет«. (Српске народне пословице, скупио их и на свијет издао Вук. Стеф. Караџић, Београд 1900, стр. 1)

Цигани причају о својој прошњи овако: Цигани су били саградили Цркву од камена а Срби од сира. Па се погоде да размене цркве: Цигани даду Србима цркву од камена, а ови Циганима цркву од сира и уз то приде пет пара, али ово не измире одмах, већ остану дужни. Цигани гладни стану своју цркву јести мало по мало док је сву не поједу, и тако сад немају цркве, а за оних пет пара, што им Срби остадоше дужни, иду па од Срба просе.[1]

Срби још верују да је Циганима прошња у крви и да они без ње не могу па ма како имућни били. Једна српска народна приповетка казује како је некакав цар нашао у планини мало Циганче, па га одвео кући и очувао у сваком благу и изобиљу, али кад Циганче одрасте, кад год би остало само поређало би јастуке, па би ишло од јастука до јастука и говорило би уделите ми![2]

Неке Циганке и торбаре по селима, т ј. покупују различитих ситница: ђинђува, цветова, ланаца, иглица, конаца, вунице ит.д.[3] па их носе од куће до куће и дају сељанкама, али обично за вуну, брашно, пилиће, жито, или за старо одело, тако да за ситницу, која ништа не вреди, узму ствари за 10—20 пута веће вредности. Цигани не питају да ли је одело које узимају од заражених болесника, већ га носе ма чије било и ма какво било.

---

[1] М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, Српски Етногр. Зборник, I. стр. 103. — Ову исту причу имам забележену са десетак места и од Срба и од Цигана. И у Буковини се прича да су Цигани једном кад беху врло гладни појели своју цркву. (Die Österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild, *Bukowina*, XI Heft стр. 336 у чланку Die Zigeuner von Demeter Dan). — У Нишу сам од Турака чуо о циганској прошњи ово казивање: Био неки сиромашак па се нагло обогати. Бог да би га искушао пошље Џебраила (Св. Архангела Гаврила) у облику Циганина да иде и да у њега проси. Но овај га одбије. Бог га тада прокуне те понова осиромаши. Турци неће Циганина просјака никад да одбију, јер се боје да тај Цаганин што проси не буде прерушени Џебраил.

[2] И Турци имају ову исту приповетку.

[3] Вук С. Караџић у Српском Рјечнику код речи навала вели: „Циганке продају ђевојкама навалу (биље или чини) да на њих навале просиоци.“

Циганке су још и *врачарице* и *видарице*.[1] Ако жена жели да је воли муж, или девојка жели да се уда за онога кога је заволела, или жели жена да побаци, или да више нема деце итд. све то Циганке умеју удесити и скупо наплатити. Један полицијски чиновник приповедао ми је читава чуда, што су их извршиле Циганке из једног катуна с првим госпођама у једној вароши у унутрашњости Србије. Лаковерне пак сељанке сваки дан падају шака лукавих Циганака. — Циганке лече од сваке болести. Оне бају, купају, гасе углевље, ваде црве из носа, очију, ушију, и тиме бајаги олакшавају болеснику, а за то се добро наплате. — Вађење црва је интересантна обмана. Ја сам пазио и нисам могао приметити како и на који начин изваде оне гомилу црва из болесника. За вађење црва узме Циганка једну цевчицу па је метне у уво, или нос или је наслони на око болесника па онда пуцкајући уснама на другом крају цевке извуче у цевки из дотичног места гомилу црва. Како оне подмећу те црве, то је права загонетка, јер видиш чисту празну цев да је пуна гада који није могућно да је био у човечијем телу. Сугерирани се болесник осећа после тога лакше. — И за лечење Циганке најрадије узимају старо изношено одело или друго што у натури, а по некад поред свега тога још и новаца.

И крађа је саставни део циганског занимања. Краду и људи, али обично само коње, ређе ће украсти другу какву ствар. Али жене циганске се сматрају пак правим лоповима. Кад буде лети па сељаци отиду на рад, а по кућама остане само по једна редуша, онда Циганке зађу по селима, па по једна или две уђу у кућу и забављају редушу, а остале око куће краду: пилиће, вуну, зелен, или што нађу.

Неће бити без разлога што се често прича да Цигани скитачи хоће у згодним приликама да украду и по које српско дете, па да га онаказе или ослепе, и да после с њим тако наказним или тргују или иду те просе. О овоме се казује по целој Србији, а судске архиве имале би јамачно извеснијих података о томе. — У „Београдским Новинама“ од 12. јула 1902. год. у једноме писму из Ћуприје, саопштава се ово: „Пре неколико дана неки чергашки Цигани пролазећи кроз оближње село Матијевац *украли су једноме сељаку осмогодишње дете.* Чим је отац приметио потрчао је за њима, али они с колима умакоше. Јавивши власти, начелник округа параћинског ухватио је Цигане, али детета није нашао те их је спровео начелнику среза беличког. *Оваква крађа детета по унутрашњости није баш тако редак случај.* Цигани их краду и лиферују за даље...“ — У „Вечерњим Новостима од 22. јула 1904. год. налази се белешка под насловом „Циганин Звер“ у којој се казује како је тих дана био вашар у Аранђеловцу и како је првога дана вашара један Циганин чергаш зграбио четворогодишње дете поштанског кондуктера, које беше изашло пред кућу, бацио га на коња, па узјахавши и сам почео да бежи, али га стиже Авдија ковач, задржи га, те му уз припомоћ других људи отме дете, које је било намењено извесној пропасти, а крадљивца предаду власти. — У „Дневном Лисут“ од исте године број 248—251 говори се о истој крађи детета у Аранђеловцу још опширније. Ту се на крају вели (бр. 251) како је ухваћени Циганин пред иследном влашћу признао, да им је била намера „да украдено дете однесу кући, да би га богаљем направили, а за тим као богаља или би га продали или трампили у Аустро-Угарској“.

---

[1] Фра Стијепан Јајчанин у својој још 1708. године у Млецима штампаној књизи: „Фала от свети, алити говоренија от светковина забилижени преко годишћа“, говорећи о обичајима у Босни вели: „Многи крстјани али иду к врачам, али оцам, али *Циганкам*, кано да није Бога у пуку крстјанскому (стр. 260 — Навод В. Јагића у Radu jugosl. akad. књ. XXXVI. стр. 120.).

За време мога ђаковања у Нишу, један сељак из Шумадије беше нашао на нишкоме вашару у Цигана своје шестогодишње дете, које је још као мало остало слепо од богиња, па га Цигани као врло згодно за прошњу украли и одвели. Несрећни отац тражио је дете на све стране и тек га у Нишу нађе потпуно изучена за прошњу.

Но има једно занимање, које је код Цигана особито одомаћено и које се у њих високо уздигло, а то је *свирање.* У Србији се свирање готово и не сматра другојачије до као цигански посао и позив. У варошима има Цигана који су само свирачи, то им је посао и од тога живе; али су често и по селима и по варошима свирачи још и занатлије у другом каквом занату: или су ковачи, или клинчари, или коритари, или земљорадници, али су поред тога још и свирачи. Но као што рекох по варошима има Цигана који су само свирачи.

Свирање сам метнуо на послетку због тога што га и не треба сматрати као занат већ као неки особити дар којим су Цигани обдарени и који они сматрају да је изнад свакога посла. Свирање је општи цигански дар, кога има у свих њих ма које врсте били и ма којим се другим занимањем бавили. Ретко који Циганин да није свирач. Но неки и не иде да свирањем зарађује, али тек зна макар и најмање свирати.

Циганин свира од детињства, гледао сам децу од 5—6 година која знају врло лепо свирати у виолину, а научила су или сама или од старијих другова или од родитеља и то свирањем и угледањем без икакве методе и система. — Најпре купи мајка детету најпростију виолину (од пет динара) и оно с виолином иде те се игра с осталом децом и то понајвише играју свадбе при којој је оно свирач. Сем овога дете по цео дан слуша свирање од старијих, те научи по штогод и свирати и штимовати виолину. Чим то научи одмах по варошима иде и свира по најмањим и најпростијим кафанама и тако добије по који грош. Доцније ступа у какву бољу свирачку дружину, у којој је дужно цело друштво слушати без награде, сем што добија храну. Кад већ и ту изучи добија део награде. — За овакве почетнике и виолина се друкчије штимује, да не би кварила хармонију, а и он да би лакше могао учествовати у пратњи. То се штимовање састоји у томе што се почетникова виолина штимује за кварту дубље од осталих виолина, тј. од обичног штимовања. На тај начин на почетниковој виолини *g* жица дала би тон *d* ; D жица дала би тон *a* . *A* жица дала би тон *e'* ; E жица даје тон *h'*.

По варошима Цигани свирају у ове инструменте: виолину (ћемане), виолу (прача), контрабас (бари ћемане), бубањ (давули), добош (тобоши)[1]

Петорица до десеторица који свирају у ове инструменте саставе дружину, *кумпанију*, како они кажу, па иду те свирају. Један је међу њима онај што најбоље свира примаш (пирно). Он свира прву виолину. Један свира у контрабас, један лупа у бубањ и добош а остали прате. Они свирају по свадбама, славама, забавама, по кафанама и свима весељима. Они не знају нота, већ свирају онако како су чули, а свирање им је често од особите нежности и лепоте. Неке су од ових циганских дружина на особитом гласу у Србији, као што је дружина Мије из Јагодине, Андалије из Шапца. Некада беху у Србији на особитоме гласу неготински Цигани као свирачи. Циганске дружине иду из места сталнога становања и у друга места по Србији те свирају за неко време.

---

[1] Гудало зову *чила*, а штимовање *дузен*.

Најбољи Циганин свирач у Србији, а можда још и далеко ван ње јесте Мија Циганин из Јагодине. Он је учио свирати сам као и други Цигани, и нешто и од свога оца. Мија је сад у педесетим годинама, има једанаесторо које мушке које женске деце, али му деца нису тако талентирани свирачи као он. Има сина који годинама свира и који је био у војној музици, али ни из далека није раван своме оцу. Син му свира по нотима, и сваку ствар одсвира оцу, те је овај запамти и онда свира неверовaтно боље од сина, јер има велику технику у прстима, фини и нежни тон, изредан трилер и јединствени флажеолет и пицикато. — Мија свира све модерне мање ствари: валцере, потпури, увертире, маршеве, па и фантазије, али их више он сам прекраја. Најлепше су му пак оне ствари које сам ствара и свира на *g* жици и *славуј*, кога свира на Е жици. — Ако је и сам раздраган свира с највећим осећањем и одушевљењем. — Необично му је жао што не зна нотно свирати и што га издаје снага, а модерно свирање корача гигантским кораком. — Ма да се веома труди да свој оркестар попуни добрим снагама, он не може да нађе ни приближно себи равне чланове. — Мија је рођен у Јагодини, и остао је веран вери мухамеданској.

Сеоски Цигани свирачи радним даном кују или раде друге своје послове, а празником или кад их иначе ко позове свирају. „У новим крајевима Србије, вели покојни В. Карић, пред врстом копача бије гоч (бубањ) и пишти зурла циганска, па и у осталим крајевима

Србије, често се Циганском свирком одржава у мобе воља за рад и истрајност.«[1] Свирање сеоских Цигана је врло просто и свирају само српске народне мелодије. По селима свирају у виолине и зурле и ударају у бубњеве. У старије доба поред овога беше и дајире у особитој части и у сеоских и у варошких Цигана, а данас је дајире, сем Нових Крајева, већ врло ретка ствар.

Цигани уз свирање још и певају и то само српске песме, ретко ће кад, и то кад се нарочито наваљује, певати и цигански.

Варошким се циганима за свирање и певање плаћа у новцу, а сеоским или у новцу, или им се, обично за свирање о свадби, даје по погодби жита, брашна, одела или друго што. Ја знам случајеве, где настањени Цигани свирачи свирају сељацима под погодбом да им поору њиву, ако је имају, или да им дају 100 ока кукуруза или друго што.

У Србији су Цигани готово и једини свирачи. Срби сељаци свирају само у дудук, гусле, гајде и карабе, други инструменти припадају циганима. М. Ђ Милићевић у својој Кнежевини Србији[2] вели: „Већ је готово свуда у Србији уобичајено да Цигани свирају и још и да певају гостима иза леђа кад ручају. Ово не може, а да не ожалости Србина родољуба.“ — Срби музику иначе слабо развијају, и да није Цигана ко зна како би у Србији, у народу, с музиком у опште стајало. — Па и с певањем данас не стоји боље. И песму српску данас скоро једино Цигани чувају и разносе, нарочито у неким крајевима Србије. М. Ђ. Милићевић на поменутом месту у Кнежевини Србији жали на ту околност: „Народ, који је у свету чувен и уважен највише са својих песама, тај народ данас у тренутцима свога веселог расположења зове Цигане да му својом несложном писком ћеманета (овде разуме сеоске Цигане, јер варошки врло лепо свирају) и наказним језиком[3] својим задовоље потребу хармоније, да му развеселе срце песмом, која му је толико драга, али коју он ваљда угледавши се на Турке или на негдашње поносите Римљане даје илотима да је изводе, а он само да слуша и ужива.“ — Код округа црноречког и крајинског у којима је, у првом рођен, а у другом погинуо гласовити јунак из првог српског устанка Хајдук Вељко Петровић (1813) М. Ђ. Милићевић жали што су дела његова опевали, очували, па и даље по народу разнели једино Цигани свирачи.[1]

---

[1] В. Карић, Србија, стр. 187.

[2] Стр. 124.

[3] М. Ђ. Милићевић има право што вели, „наказним језиком“. Цигани ружно акцентирају српске речи. Сем тога Цигани често и не разумеју смисао српске песме те је тако онаказе да је смешно. У једној циганској свирачкој дружини певало се редовно у место „А клеца ми слабачко колено“ — „А клеца ми *шабачко* колено“. У другој дружини док су сви певали „окром шале“, једно се Циганче из свег гласа драло *„окром сарме“*. Цигани механички изговарају српске речи, код њих као да је арија оно што је главно.

Цигани су свирачи и врло охоли на свој рад. Њима није право кад још ко свира. Свако туђе свирање они багателишу и исмевају.[2]

Напомињем још да све што српски Цигани свирачи свирају било да су сеоски или варошки, па и оно што су сами створили носи на себи српски тип, а у новим крајевима или српски или турски. Другим речима њихова је музика, музика околине у којој су. Што неки наши Цигани свирају још и стране маршеве, полке, кадриле, лансије и друго то је дошло отуда, што се та музика почела од неког доба код нас одомаћивати, а научили су је од страних капела или од наших војних музика. И у другим је земљама запажено да Цигани понајвише свирају и негују мелодије земаља у којима су.

Најзад ваља ми поменути и Циганке играчице, *чочеке* или *ченгије*, које играју по кафанама и кућама у новим крајевима Србије. — За време Турака чочеци беху на особитом гласу, данас их је много мање. — У живописном лаком оделу Туркиња, онако како су у харему одевене, кад их нико сем својте не види, тј. на ногама беле чарапе и плитке ципеле, шарене или беле цицане или свилене шалваре, које ниско чак испод трбуха опасују; на плећима танка кошуља и кратко дубоко с преда изрезано јелече, тако да им се груди, трбух и руке кроз танку кошуљу прозиру; са спуштеном косом низ леђа само лаком марамом покривеном,

---

[1] Кнежевина Србија, стр. 923. и 1004.

[2] Једна анегдота лепо карактерише циганску охолост у свирању. Кладили се једне вечери Цигани свирачи и бандисте ко ће боље свирати. Пошто је опклада била свршена Цигани погасе лампе и рекну: Е, хајд сад да свирамо. Бандисте на то рекну да не могу свирати без нота. На то ће Цигани: Лако је то с нотама свирати, но дедер свирајте без нота ако сте јунаци. Ми можемо свирати у мраку као год у сред бела дана.

— једна или две Циганке играју пригибајући се с највећом елеганцијом и лакоћом и ударајући једну о другу на прсте натакнуте чампаре. То су ченгије или чочеци. Док оне играју свира по један или два Циганина у виолину, а по једна Циганка удара у даире. С времена на време и запевају по какву турску или у источњачком духу српску песму. И свирка и песма опијају и заносе неким источњачким миљем особите дражи. Лепота неких чочека, њихово вешто играње, вештачко прегибање, лакоћа у покретима појединих делова тела, праћено источњачком мелодијом и песмом често чини необично леп утисак, који се дуго памти.

Но ма каквим се занимањем Цигани бавили, они не иду у мајстора да занат уче, већ га уче у родитеља, у кући, у фамилији. Чиме се отац бавио, тиме се обично бави и син. Он учи занат гледајући и подражавајући. Само варошки Цигани свирачи дају децу каквој бољој циганској дружини да се у свирању изуче, иначе се Циганче никад не удаљава од својих родитеља и фамилије.

ЖУПА КОНАВЛИ

У ИСТОРИЈИ ГРАДА ДУБРОВНИКА

НАПИСАО
ПЕТАР Р. КОСОВИЋ,
ПРОФЕСОР

Жупа Конавли пружа се југоисточно од Дубровника, почињући од Цавтата (Ragusa Vecchia) дуж мора до Суторине. Име је добила та жупа, по своj прилици, од римског водовода (canale), којим је спроведена била вода за стари град Епидавр, метрополу дубровачку, на месту где је данашњи Цавтат. Остатци тог старог водовода још се и данас могу видети у Конавлима. Долина конаваоска окружена је са свију страна високим брдима, у подножју којих су поређана омања села. Испод поменутих брда истичу неколико извора, сливају се уједно и на тај начин постане речица Љута, која тече средином Конавала. Љута не допире до мора, већ после кратког тока понире у један понор. Кад падну велике кише и Љута набуја, понор њен не може да прими и спроведе сву воду, коју она донесе, те се она излије из корита, поплави долину конаваоску, претворивши је у право језеро, које само дотле траје, док вода подземним каналима и пећинама не отече.

Жупу конаваоску раставља од мора омањи планински венац, чиј се јужни део назива Доња Гора а северни Снежница. Под Снежницом при мору налази се чувена Ескулапова спила. У нашој старијој историјској прошлости Конавли припадаху Травунији. Најзнатнија места у њима беху Цавтат и Обод.

На планини Снежници беше подигнут град Соко, ради одбране од непријатеља. Развалине тога града и данас се виде на Снежници, северно од села Мрцина.[1])

На оном месту где је Цавтат, поменули смо, био је у римско доба град Епидавр (Epidaurus). На тај град средином седмог столећа, нападну словенске чете, освоје га, после мањег отпора, и оплене, па га онда поруше. Запрепашћено становништво, што не изгибе у борби са Словенима, побегне и склони се на једно доста неприступно и природом заштићено место, обрасло шумом, северозападно од старог свог града, уза саму морску обалу. На томе месту подигну себи станове, оснују насеље, из кога ће се временом развити славни и богати град Дубровник.[2])

Насеље дубровачко ширило се и становништво множило, полако али стално. Тако нарочито се ојача становништво у Дубровнику 692 год., кад паде стари град римски Салома, па онда 980 г., када је освојена и разорена Дукља; из оба та града доселише се у Дубровник многи грађани.[3])

Староме Епидавру припадаху Конавли и Витаљина, али нови Дубровник није имао од околине ништа под собом, све је то било пало у руке Словена. Константин Порфирогенит вели да Дубровник лежи на месту где се сучељавају границе Травуније и Хума и да у обема тим земљама има грађана и винограда својих. Према тој белешци поменутог писца котар дубровачки био је веома мали. Али се опет по времену Дубровчани пружише подобро и раширише своју област нарочито у северном и северозападном правцу. Ради мноштва грађана и велике трговине, у Дубровнику требаше и више хране, а у целој Далмацији жито је, због каменитог земљишта, било скупо. У многим далматинским градовима и законима је било забрањено извозити жито. Зато су се Дубровчани непрестано старали да задобију што више околне земље. На два начина је Дубровник текао земље: или је јавно преко својих изасланика тражио и молио од оближњих словенских владалаца, да му продаду неке суседне земље, или је кријући садио винограде по околини и на туђој земљи, надајући се да ће их присвојити временом. Овај други начин доводио је Дубровник често до размирица са суседима. Дубровчанима није било мило што у непосредној близини њихова града неки од оближњих господара узимају различну царину од њихових трговаца, који с трговачком робом одлазе по српским земљама, и тиме знатно сметају њиховој трговини. И ово беше један од узрока што су Дубровчани толико тежили да рашире границе своје области.

---

[1]) V. Klajić: Opis zemalja u koih obitavaju Hrvati књ. II p. 241.
[2]) Рачки: Dokumenta historiae chroaticae periodum antiquum p. 278.
[3]) ibid p. 280.

Нека од суседних места добише од владалаца српских пре Немање, што спомињу многи дубровачки хроничари, а нека после Немање. Полако али стално Дубровчани су свој посед ширили не жалећи труда и не штедећи новаца. Али највише и труда и новаца утрошили су Дубровчани на задобијању жупе конаваоске, некадање своје области, те најлепше и најплодније долине у српском приморју.

Крајем XIV и у почетку XV века пада најактивнији рад Дубровчана на придобијању околног земљишта а нарочито Конавала. У то време Конавли, као и цела Травунија, припадаху Босни, а непосредни господари ове жупе беху чувена властела босанска, браћа Санковићи: жупан Бељак и војвода Радич.

Кад управо пада почетак рада на добијању Конавала, не можемо дознати из извора, који су нам познати. Први познати нам извор, који макар мало светлости баца, по нашем мишљењу, на ту ствар, јесте једна повеља угарског краља Жигмунда, издата Дубровчанима. После дуге унутрашње борбе, кад је краљ Жигмундо успео да се попне на угарски престо, као муж царице Марије, изабра дубровачко општинско веће два своја поклисара, Ђона Соркочевића и Марина Бунића и посла их у Будим, да се новом краљу поклоне, као заштитнику републике дубровачке, и да у исто време потраже, по обичају, потврђење старих трговачких повластица. Посланици, стигавши у угарску престоницу, повољно изврше дату им мисију, и 29 новембра 1387 год. краљ Жигмундо издаде повељу, којом потврди старе трговачке повластице Дубровнику. За нас је та повеља важна, ради чега је и спомињемо, с тога што се, поред других ствари у њој, даје Дубровчанима право да „могу добивати и куповати земље у Босни и Србији, сем оних које припадају угарским краљевима.“[1] Врло је вероватно да се тада у Дубровнику у велике радило, да се добију Конавли, па су паметни Дубровчани желели, да за тај рад имају одобрење од свог заштитника, угарског краља Жигмунда. Тако ми тумачимо онај наведени став у повељи Жигмундовој, на основи онога шта је све доцније томе следовало. Обазриви Дубровчани, несумњиво је, цео су тај посао у највећој тајности радили, па за то и нема у изворима, нама познатим, о тој радњи никаква помена. Рад тај најзад крунисан је успехом, и 15 априла 1391 год. потписат је уговор између жупана Бељака и војводе Радича, браће Санковића, с једне стране и Ђона Соркочевића и Палка Гундулића, дубровачких поклисара, с друге стране, уговор којим браћа Санковићи уступише Дубровнику „жупу конаваоску и с Доњом Гором и град Соко, који је у њој и сва села и људе и земље и горе и ливаде и воде и млинове и све дохотке што припадају жупи конаваоској.“[2] За питање, које овде расправљамо, неће бити излишно, ако наведемо један део текста поменутог уговора. „Ја жупан Бељак и војвода Радич, брат ми, Санковићи познасмо ва истину по старех писмех и по старех паметарех, добрех људех, који су чули од једнога колена до другога и по ведуштех белезех и зламен...е: на Цаптате при море јест бил град стари Дубровник полаг жупе конавалске, којему граду пристојаше жупа конавалска, и беше му племенито та жупа и друге земље и места, и када се он стари град расу и опусте, тада господа рашка и хумска у тej дни кривином поседоше и по сили узеше конавалску жупу и друга места тогај града, и тада грајане (м. грађани) појдоше у тврдо место, и зидаше град Дубровник, који јест и данас божом милостију почтен и слободан, од којих људи старога града јесу се родили и наследили властеле града Дубровника; а сада ја жупан Бељак и војевода Радич промисливше, јере право и достојно јест увсакому вратити своју прав

---

1) Rad Југослов. Академије, књ. VII. p. 212.
2) Миклошић: Monumenta Serbica p. 117—118.

и своју баштину племениту стару, и познавше чти и службе, које град Дубровник вазда јест учинил господе рашкој и босанској и хлмској, а навлашит нашему оцу Санку и всем нашем родитељем, и знајуће љубву и пријазан, коју наш отац Санко и наши стари и ми имамо и имали смо з градом дубровачцем, хотесмо њим вратити и дати њих баштинано и племенито, каконо јест вредно и право.«1)

Породица Санковића беше у то време једна од најзнатнијих у Босни. Под својом влашћу имала је Хум, Попово поље, и приморје између Дубровника и Стона а од Травуније припадаше јој жупа конаваоска.2) Неколико дана пре него што је потписан овај уговор о уступању Конавала Дубровчанима, беше у Босни умро знаменити краљ Твртко I (23 марта), а краљем босанским постао Степан Дабиша, ничим не дорастао своме претходнику. Нема сумње да су под стицајем таквих околности и могли Санковићи да слободно располажу с Конавлима и да их уступе Дубровнику, што за време снажне владе краља Твртка не би могли чинити, ма колико да им моћ велика беше.

Нестало беше снажног Твртка, а на његово место дошао слаби Ст. Дабиша. За његове владе, и дотле веома силна, босанска властела постаде свемоћна и потпуно самостална у своме раду. Те исте године кад је Дабиша сео на престо босански и Санковићи одлучили да уступе Дубровчанима Конавли, негде пред саму зиму, сложише се Сандаљ Хранић и Павао Радиновић, чувена босанска властела, те ударише на Санковиће, победише их и земље им између себе поделише. Тако област, у којој владаху Санковићи, пређе у својину друге две породице Хранића и Јаблановића.[3] Нови господари не хтедоше уступити Дубровнику Конавли, према поменутом уговору између Санковића и Дубровчана. Сви дотле постигнути успеси дубровачки у питању конаваоском беху, на тај начин, пропали. Требало је изнова почети и код нових господара. Требало је даље радити и код краља Дабише, јер и он беше

---

1) Миклошић: Monumenta Serbica на истом месту.

2) Klaić: Povjest Bosne p. 210.

[3] А. Мајков: Историја Срп. Народа у преводу Ђ. Даничића II изд. стр. 169.; Klaić: Poviest Bosne стр. 210.

устао против уступања Конавала Дубровнику, како се из једног извора разабрати може.[1] Прво задобише Павла Радиновића „кнеза конаваоског“ за кога дубровачки хроничар вели да је био „љубимац босанског краља,[2] па преко њега настојаваху придобити и краља Дабишу; али се чини, да се овај није дао придобити, нити дати пристанак, да се тако плодна жупа одцепи од Босне и уступи другоме, ма да је остао за кратке своје владе увек добар пријатељ дубровачки. 26 фебруара 1395 г. писаху Дубровчани својим поклисарима у Угарској да умоле угарског краља Жигмунда да би их препоручио моћном босанском властелину Хрвоју Вукчићу, да се овај заузме код босанског краља односно Конавала.[3] Жигмундо је изјавио, да ће учинити по жељи верних му Дубровчана и препоручити их Хрвоју. Међутим септембра 1395 г. умре краљ Дабиша, а на престо босански, по вољи босанске властеле, ступи Дабишина жена Јелена. Идуће године, пак, диже угарски краљ Жигмундо војску и пође на Турску. Код Никопоља догодила се она знаменита битка, коју је у корист Турака решио Стеван Лазаревић са својом коњицом, битка, у којој је Жигмундо до ноге потучен био. После изгубљене битке, он се спасао бегством. Побегао је на млетачкој лађи низ Дунав, изашао на Црно Море а отуда преко Мраморног Мора стигао у Дубровник. Ту су га Дубровчани необично лепо дочекали, обасули почастима и даровима, како је то доликовало његовом високом чину. Задовољан оваким дочеком, краљ Жигмундо одликује кнеза дубровачког, Марина Растића, орденом златне мамузе с колајном, па му дарова још пар златних мамуза и сабљу и објави да та част прелази на све будуће кнежеве дубровачке. Тако исто краљ дозволи републици да може ковати сребрни новац с његовим ликом.[4]

Али практични Дубровчани жељаху добити реалније користи, жељаху да од краља добију нешто земљишта у Приморју, да на тај начин рашире своју област. Краљ на њихову молбу одговори, да ће о тој ствари размислити, кад буде у Угарској, и по могућству задовољити жеље верних му Дубровчана. После деветодневног бављења у Дубровнику, краљ отпутује у своју земљу.[1]

---

[1] Растић стр. 177.

[2] На истом месту.

[3] Rad Југ. Акад. стр. 214 у прим.

[4] Engel: Povjest Dubrovačke Republike у преводу Ивана Стојановића стр. 66.

Краљ Жигмундо није заборавио своје обећање, да ће по могућству задовољити жеље својих Дубровчана, односно добијања Приморја. Он се ради тога обрати најистакнутијем властелину босанском Хрвоју Вукчићу, препоручи му да се заузме код Краљице Јелене и босанске властеле и добије њихов пристанак за уступање Приморја Дубровнику. Затим пише Дубровчанима, да се за Приморје обрате Хрвоју, коме је он дао потребне наредбе по тој ствари. Хрвоје беше познат као пријатељ дубровачке општине, њен грађанин Михо Кабо̂га беше у служби код овога, а мати Хрвојева била је Дубровчанка из куће Лукарића.[2] Али 1398 навалише Турци на Босну и стану је пљачкати, те је сва пажња Јелене Дабишинице и босанске властеле морала бити скренута на ту страну. Опасност од Турака била је толика, да је и Дубровник морао обновити трговачки уговор с Портом, не марећи ништа за протесте од стране папске и Жигмундове. Шта више, Дубровник одби, да да̂ помоћ Жигмунду за војну против Турака, на коју се овај спремаше.[3]

Убрзо, после ове навале турске, краљица Јелена изгуби престо, ваљда зато што се видело, да слаба женска рука не може заштитити Босну од напада турских, а за краља босанског буде изабран Степан Остоја. Чим је Остоја ступио на престо босански, веће општине дубровачке изасла у Босну нарочите поклисаре, да у име републике поздраве новог краља. Поклисарима тим, Михаилу Растићу и Ђону Журковићу, буде наређено да, нашавши краља расположена, уз припомоћ Хрвојеву, пораде да се републици уступе Конавли и Приморје. К овој двојици својих изасланика, придружи република, ради успешнијег рада, и трећег свог изасланика Николу Гучетића. Посланици понеше са собом писмо, којим их Жигмундо препоручиваше Хрвоју. Они су, према упутству из Дубровника, имали да понуде Остоји за Конавле стални годишњи доходак, а за сваку од тих двеју области, Конавала и Приморја по једну кућу у Дубровнику, која би вредила 1500 дуката, и почасно грађанство дубровачко. Посредовањем Хрвојевим посланицима пође за руком задобити Остоју, да задовољи молбу републике дубровачке у погледу Приморја. 15 јануара 1399 изда Остоја повељу, којом уступи Дубровнику све Приморје „од Курила до Стона са селима и засеоцима“ и са свима „правима“. На даровној повељи потписани беху као сведоци Хрвоје Вукчић, Сандаљ Хранић, кнез Павле Радиновић и др.[1]

---

[1] На истом месту.

[2] Растић: Croniche di Ragusa стр. 182; Engel: Pov. Rep. Dubr. стр. 67—68.

[3] Лујо Војиновић, Дубровник и османско царство стр. 25.

Ради услуга, које је у овом послу у корист Дубровника учинио Хрвоје Вукчић, захвални Дубровчани изабраше га за свог почасног грађанина, и не само њега но и његове синове, унуке и праунуке, и поклонише му двор у Дубровнику.[2] Истог дана изабрат је за дубровачког грађанина краљ Степан Остоја и дарована му кућа у Дубровнику.[3]

Што се тиче, пак, Конавала, ствар оста не свршена. Краљ Остоја је изјавио, да им Конавле не може дати зато што је та жупа баштина неких од босанских великаша, над којима он и као краљ има само врховно право.[4]

Што се Остоја показао овако предусретљив и дарежљив према Дубровнику, види се то из доцнијег његовог рада. Желео је и радио на томе, да му република дубровачка призна власт и заштиту, место угарске. Мислио је да ће то постићи оваквим својим пријатељским држањем и дарежљивошћу. Али се убрзо морао уверити, да је погрешно мислио, јер Дубровник никад није хтео признати власт и заштиту суседних српских владара, него је ту заштиту даље тражио. У томе су они налазили јачу гарантију за своје унутрашње слободе. Међу тим Остоја беше решен, ако Дубровник не пристане, да му призна власт, да га на то силом принуди, а прилике за то беху повољне. У ово време вођаше се борба око угарског престола између краља Жигмунда и Ладислава Напуљског. Уз Ладислава беху и краљ Степан Остоја и Хрвоје Вукчић а Дубровник уза свог заштитника краља Жигмунда. Стицајем таквих прилика беху Остоји готово одрешене руке према Дубровнику. Када, год. 1400, донеше дубровачки посланици краљу Остоји стонски доходак, захте овај од њих отворено, да Дубровник прими његову заштиту, место угарске. Захтев тај Дубровчани енергично одбише, и већ тада односи међусобни толико се затегну, да у мало не дође и до рата. Год. 1402 краљ Остоја понови свој захтев, а Дубровчани, као одговор на то, баш тада обновише заклетву верности круни угарској.[1] Остоју је ово јако заболело, те се једном потужи у Дубровнику на такав поступак, изјављујући у огорчењу да би Дубровчани требали да имају и више пажње и више љубави према њему. Протествовао беше за то и Хрвоје, једним својим писмом, у Дубровнику. И једном и другом одговорише Дубровчани врло помирљивим тоном, правдајући горњи свој поступак, а Остоју још нарочито увераваху, да га љубе „и срцем и душом.“[2] Дубровчани се стараху да умире Остоју даровима и поклонима, али је било све узалуд. Год. 1403 краљ Остоја објави формално рат Дубровчанима, под изговором: 1) да су у свој град примили његове одметнике Павла Радишића и Павла Клешића, обојица из породице Котроманића; 2) да су злостављали у Приморју неке босанске племиће, који су ту имали својих добара, и да његовим посланицима нису хтели вратити Приморје, кад су га ови у име његово тражили натраг; и 3) да неће да признају његову заштиту место угарске.[3] За овакву акцију спољне околности идаху на руку Остоји. Борба око угарског престола изгледаше да ће се решити у корист краља Ладислава Напуљског, те се Остоја није морао много бојати од Краља Жигмунда, заштитника дубровачке општине.[4]

---

[1] Миклошић: Monumenta Serbica p. 233—4; Растић Cr. di Rag. p. 184—185.
[2] Mon. Serb. стр. 237—8; Растић на истом месту.
[3] Миклошић Mon. Serb. стр. 239; Растић на пом. месту.
[4] Растић стр. 185.

По заповести Остојиној босанска војска, под командом војводе Радича и Сандаља Хранића, продре на земљиште дубровачко пленећи и пљачкајући. Дубровчани скоче да се бране: њихова војска, под заповешћу домаћих војвода, изађе у сусрет непријатељу, а кнез и општина оптуже Остоју краљу Ладиславу, који беше прешао у Далмацију и у Задру се, у присуству својих приврженика, окрунио круном угарском.[1] Ну како је Дубровник у борби око престола угарског био уз Жигмунда, тужбе дубровачке на краља Остоју код краља Ладислава нису имале никаква успеха. У исто време жаљаше се република на насиља краља Остоје и своме заштитнику Жигмунду молећи га за помоћ. Ма да је Жигмундо био сав ангажован у борби с Ладиславом, ипак пажљиво праћаше догађаје, који се збиваху око Дубровника, тако да је још 11 августа република дубровачка била извештена, да се Жигмундо спрема да јој помогне. 3 септембра Жигмундо понови своје обећање и изјави да ће ускоро послати своју војску у Босну у помоћ Дубровнику.[2] Надајући се скорој помоћи с те стране, стаде република сад и сама енергичније радити против босанског краља. Веће општинско донесе одлуку, да се прекине сваки трговачки промет с Босном. Најстрожије се забрани увозити у Дубуовник ма какву робу из Босне, и обрнуто: ко противно поступи казниће се са 100 дуката од товара.[3] Остоја је знао да ће до овога доћи, те је још раније био предузео кораке за склапање трговинског уговора с Млецима, да би на тај начин умањио штету за босанску трговину од прекинутих односа с Дубровником. На представке нарочитог изасланика босанског краља, 1 септембра 1403, буде решено у млетачком већу, да се у Босну пошље посланик који би се имао тачније обавестити о краљевим намерама односно трговања.[4] Њему се изда опширно упутство за склапање трговинског уговора с босанском краљевином[5] Дубровчани се бојаху да Остоја у овој борби ње добије и оружану помоћ од Млетака, а нарочито су се морали плашити помоћи у ратним лађама, и зато се обрате једним писмом на млетачко општинско веће, жалећи му се на несреће и штете које им је причинио босански краљ Остоја и молећи га да, сада, када су се ствари почеле повољно окретати по Дубровник, не помогне њиховом непријатељу. Млетачко веће прими ово писмо и даде на њ повољан одговор, обећавши да Остоју неће ничим помагати.[1] За мало па се Остоја нађе у тешком положају: многи од босанске властеле не одобраваху овај рат против Дубровника, међу овима беше и Хрвоје Вукчић, а он сам беше у то време толико моћан, да би у савезу с републиком брзо могао учинити крај влади Остојиној у Босни; Жигмундо је, у борби с Ладиславом, изашао као победилац, те је сад према Остоји имао одрешене руке. У овако тешким околностима, реши се Остоја да се измири са Жигмундом и на тај начин отклони најозбиљнију опасност за свој положај у Босни. За тај корак босанског краља сазна се одмах у Дубровнику и Дубровчани употребе сва средства, да га омету и измирење спрече. У ту сврху изаслаше у Угарску нарочите поклисаре, Михаила Растића и Франка Бавжелића. Њима буде наређено да у путу преко Босне сврате код Хрвоја и потуже му се за све што је Дубровник претрпео и трпи ол Остоје, па кад га буду довољно оцрнили, нека изјаве овом моћном властелину босанском: да такав човек не треба да остане на босанском престолу, већ да га треба уклонити, а престо да би могао заузети сам Хрвоје. Ако овај не би пристао, посланици су му имали предложити кога од Котроманића, који би били и бољи и искренији од Остоје.

---

[1] Klaić, Pov. Bosne стр. 218; Rački, Pokret na sl. jugu u Radu IV стр. 47.
[2] Пуцић, Споменици књ. I стр. 39—40.
[3] Енгел, Pov. Rep. Dubr. стр. 70.
[4] Клајић, Poviest Hrvata стр. 318, II део,

---

[1] Клајић на истом месту.

[2] Клајић, Pov. Hrv. ст 320 део II.

[3] На истом месту.

[4] Љубић, Listine, књ. V стр. 14 и 17.

[5] Listine V ст. 20.

Свршивши посао код Хрвоја, посланици ће наставити пут за Угарску и, стигнувши тамо, употребити сва средства, да Остоју представе у најцрњој боји краљу Жигмунду, да му изнесу сва зла и несреће, које су претрпели, и најзад изјаве, да су се, трпећи све то, увек надали у свога заштитника, да ће их он од босанског краља осветити и учињене им штете накнадити. Ако би ипак до измирења дошло између Остоје и Жигмунда, посланици су имали настанути, да босански краљ накнади Дубровнику причињене му штете, плати ратне трошкове у 200.000 дуката и врати Приморје, које је у овом рату заузео био.[2] Међутим посланици касно стигну у Угарску: Остоја се са Жигмундом већ измирио био. При томе измирењу за Дубровник је уговорено било само толико: да му се врате сва пређашња права и трговачке повластице, које је у Босни имао, а Приморје да остане Остојино, пошто се нашло да су Дубровчани криви што су примили у свој град Остојина одметника Павла Радишића, који је био главни узрок рату.[1] Глас о томе запрепастио је све у Дубровнику, те се настане свим силама преко изасланика у Угарској доказивати Жигмунду као потпуно неосновано и измишљено да је рат проузроковао Павле Радишић. Из Дубровника се пошљу чак и писмени докази, из којих се јасно могло видети, да је рат изазвао сам Остоја, у намери да истргне Дубровник испод угарске заштите и себи га подчини. Односно Приморја, посланици су се имали позвати на писмене уговоре између Остоје и Дубровника по тој ствари. Наређено им је још да Жигмунду покажу некаква два писма, која је Остоја писао Дубровчанима, у којима се говори против Жигмунда.[2]

---

[1] Listine V стр. 27—28.

[2] Ђелчић, Diplomatarium ст. 131—143.

Напори Дубровчана не осташе без резултата: Жигмундо, убеђен у оправданост њихових тужаба и њихових захтева, одлучи да им се врати Приморје па ту одлуку саопшти краљу Остоји и нареди му да је изврши. Али се Остоја на све то невешт чинио, па је, шта више, почео своју војску према Дубровнику појачавати новим одељењима.[3] Видело се јасно, да и не помишља на уступање Приморја. На то Дубровчани склопише савез с Хрвојем, коме је циљ био да се Остоја збаци с престола. Уговор о савезу склопљен је између Хрвоја и нарочитих изасланика општине дубровачке и потписан у Звечају 15 јануара 1404 год. с овим текстом: „Ми, господин Хрвоје, по милости Божјој славни војвода сплетски и велемоћни велики војвода краљевства босанског итд. и ми кнез, властела и сва опћина Богу љубимаго града Дубровника обећавамо једна страна другој и тако стависмо и сложисмо сви заједно бити против краља Остоје на његову погибију и расуће и прогнање ван краљевства.[4] У уговору се даље напомиње да ће, пошто збаце Остоју, попети на престо босански поменутог Павла Радишића и да ће Дубровчани од своје стране учинити све, да војводу Хрвоја измире с краљем Жигмундом, будући је, у оној борби око угарског престола, Хрвоје био уз Ладислава, управо овоме био најјачи ослонац у борби са Жигмундом.

---

[1] У истом делу ст. 151; Растић, 206 ст.
[2] Diplomatarinm ст. 151—155.
[3] Растић ст. 207.
[4] Monumenta Serb. ст. 252.

У смислу горњег уговора савезници се одмах дадоше на посао. Једно одељење дубровачке војске под вођством Јакова Гундулића и Марина Бунића продре у Горњу Неретву до реке Раме, пљачкајући и пустошећи куда год је прошла.[1]) Друго одељење уђе на пет лађа у неретванско пристаниште, освоји варош Неретву и оплени. У ово исто време војвода Хрвоје с војском, коју је прикупио у својој области, удари на краља Остоју, затвори га и опколи у граду Бобовцу. Није било никакве наде, да ће се моћи одржати у борби с оваким противницима, с тога Остоја умакне из Бобовца и побегне право у Будим, баци се у наручје краљу Жигмунду и замоли за помоћ и заштиту. Краљ му прими молбу и нареди Ивану Моровицком, бану мачванском, да с војском уђе у Босну и помогне Остоји повратити изгубљени престо. С овом помоћу Остоја се поврати у Босну и заузме престо.[2])

Вративши се наново у Босну, Остоја покуша да се измири са својим противницима. Може бити да га је на то упућивао и сам краљ Жигмундо. Већ почетком марта 1404 г. извести Хрвоје своје пријатеље и савезнике у Дубровнику, да се помирио с краљем Остојом и признао га, па да жели и њих да измири. [3]) Одмах затим стиже у Дубровник нарочито изасланство Остојино и понуди измирење. Дубровчани прихватише понуду и у ту сврху изаслаше у Босну поклисара Марина Кабужића и Николу Перова Пуцића, издавши им опширна упутства односно преговора с Остојом. [4])

У Подвисоком састаде се збор господе босанске на коме се имало решити о миру. Тамо стигоше и горњи изасланици општине дубровачке. На овом састанку није могло доћи до споразума и мира, како изгледа, највише због Приморја: дубровачки изасланици, које је у свему помагао Хрвоје, тражили су безусловно да се Дубровнику врати Приморје, а краљ Остоја на то није пристајао.[1]

---

[1]) Растић, 208.
[2]) Клајић, Pov. Hrv. део II стр. 321,
[3]) Пуцић, I ст. 52-3.
[4]) Ђелчић, Diplomatar. ст. 155.

И кад се није могло доћи до споразума, преговори се прекину, и дубровачки поклисари врате се натраг. Сад се наново сложе Дубровчани с Хрвојем, да наставе до истраге борбу с Остојом, па им се придруже још и нека друга босанска властела, која је дотле увек уз Остоју била, као Сандаљ Хранић и Павао Радиновић.[2] Требало је Остоју оцрнити и код краља Жигмунда, те да више не нађе ни тамо подршке. По својим куририма испратише Дубровчани упутства поклисарима на угарском двору, да краља Остоју оптуже, па о томе известише свога савезника Хрвоја: „Ваша поштена љубав нека зна ето посласмо те листоноше к нашим поклисарима на Угре и њима пишемо да говоре господину краљу Жигмунду о свима злим делима што нам је краљ Остоја учинио и о свему што ће нам супротив њему бити. За то ако хоће господство ти штогод писати нашим посланицима и научити их да говоре насупрот Остоји они ће говорити.“[3] Али још тада, када ово из Дубровника писаху Хрвоју, Остоја не беше више на босанском престолу: „Збор босанске господе“ који се, као што смо видели, био састао у Подвисоком, да преговара о миру између краља и Дубровника, претвори се сада у преки суд, који ће судити Остоји. Решењем тога збора Остоја буде збачен с престола босанског. И место да шиљу поменуте курире у Угарску, Дубровчани одреде и пошљу у Босну поклисаре Паскоја Растића и Марина Бунића, да честитају Хрвоју „што га је Бог осветио од нехарног Остоје.“ Њима буде још наређено, да траже потврду старих трговачких повластица, ако буде ко изабран за краља, а ако још нико није изабран, да ту потврду траже од Сандаља и збора с допуштењем патарена“. Што се тиче избора новог краља, Дубровчани као да жељаху да тај нови краљ босански буде Хрвоје, те упућиваху своје поклисаре, да насамо рекну Хрвоју: „Ко бољи за краља од вас“. Тек ако се Хрвоје не би хтео примити тога положаја, посланици ће помагати, да се изабере за краља који од Котроманића, „који су господа одавна“, а нарочито ће помагати избор поменутог Павла, одметника краља Остоје, који је живео у Дубровнику. Њега Дубровчани препоручују Хрвоју као човека добра, уљудна и разборита, који би га у свему слушао и који би увек „одржао оно што би обећао.“[1])

---

[1] Diplomatarium ст. 160—161.

[2] Клајић, Pov. Hr. II. ст. 322.

[3] Пуцић, Спом. I ст. 54.

На збору босанске господе буде изабран за краља босанског Тврто II Котроманић, син Тврта I. Збачени се Остоја затвори у тврдом граду Бобовцу, да ту чека на повољније прилике за повратак изгубљене краљевске власти.[2])

Нико радосније није примио глас о збацивању краља Остоје, нико веселије поздравио избор новог краља, него што су Дубровчани. С новим краљем стану њихови поклисари преговарати о миру, уз посредовање војводе Сандаља и војводе Хрвоја. На Белим Селиштима у Трстивници мир буде закључен 24 јуна 1405 год. с овим условима: а) у односима између Дубровника и Босне враћа се пријатељско стање, какво је било пре рата; б) потврђују се Дубровнику трговачке повластице из доба босанских краљева Тврта, Дабише и Остоје; в) враћа се општини дубровачкој Приморје с оним селима и земљама што се спомињу у повељи бившег краља Остоје; г) уступају јој се још три села: Лисац, Трновица и Имотица, која се истина не помињу у горњој повељи, али која су увек сматрана као део тамо споменуте области; д) Бошњак, који је пре рата остао дужан што коме од Дуброчана, обавезан је то сада вратити; и ђ) сва зла и несреће овога рата предају се забораву: нико никоме не сме да се свети за оно што се у рату претрпело.[3]) Да се постигне овако повољан мир, у многоме је била заслуга великог војводе Сандаља Хранића и брата му Вукца. Њих обојицу за то дубровачко општинско веће изабра за властелу и већнике свога града и дароваше им кућу у Дубровнику са земљом у Приморју, која је раније била дата Радичу Санковићу.[1]) Нешто мало касније на молбу краља Твртка II и овога веће изабра за властелина и већника свог и дарова му кућу у Дубровнику са земљом у Приморју, која је пређе била краља Остоје.[2])

---

[1]) Пуцић, Спом. I ст. 54.

[2]) Клајић, Povi. Hrv. део II ст. 322.

[3]) Monum. Serb. ст. 253-7.

Променом на босанском престолу није био задовољан краљ Жигмундо. Нови краљ Твртко II беше изабран без икаквог његовог учешћа а штићеник му Остоја свргнут и затворен у Бобовцу. Ради угледа круне угарске и њеног утицаја на ствари у Босни, тако није смело остати; није се смело допустити да штићеник угарског краља остане као сужањ затворен у Бобовцу, а да се ништа не предузме за његово ослобођење и повраћање на престо босански. Диже с тога Жигмундо велику војску и с три стране удари на Босну. Појединости те војне нису нам познате, али се зна, да је угарски краљ нашао свуда на жив отпор и једва успео да заузме град Сребрник.

Незадовољан оваквим успехом, стаде се Жигмундо, у половини 1407., спремати за нови поход на Босну, па, не осећајући се сам довољно јак, нуђаше у ту сврху савез Млецима. У Босни се знало шта се спрема, те се и тамо чинило све што се могло, да се непријатељ омете у својим плановима и намеравани рат осујети. Јуна 23 извештаваху Дубровчани свога заштитника Жигмунда, да су чули да је у Босну код Хрвоја стигао изасланик турског цара, да ће за тим поћи у Угарску да ради на измирењу.[3])

Међу тим рат се није отклонио: у августу те године Жигмундо с великом војском навали на Босну и стане продирати у два правца: ка Бобовцу и долином Врбаса. Напад је био тако силан и успешан, да се у Дубровнику мислило, да се Босна овај пут неће моћи одржати пред силом угарском, те почетком септембра изаслаше поклисаре у Босну, да угарском краљу честитају постигнуте успехе. Предвиђајући да би могло доћи до деобе босанске краљевине на угарске великаше и привржeнике, ако би Жигмундо успео да је сасвим покори, и желећи да себи обезбеде оно, на што су држали да имају права, Дубровчани препоручише својим поклисарима, да у највећој поверљивости напомену краљу, да не би коме из буди каквих разлога поклонио жупу Конавле и неке друге суседне области, за које се зна, да су биле својина дубровачких предака и припадале граду Епидавру, па да је с тога најприродније, да те земље Дубровник добије.[1]

---

[1]) Monum. Serb. ст. 257—260.

[2]) Mon. Serb. ст. 261.

[3]) Diplomat. ст. 172.

Али ма колико да је био силан напад и успеси, бар у почетку, велики, ипак ни овога пута Жигмундо није могао постићи што је желео. Отпор, на који је наишао продирући у Босну, био је тако јак, да је Жигмундо био принуђен вратити се откуд је и дошао, јер већ у октобру те године пишу Дубровчани војводи Сандаљу, да су са задовољством примили вест, да је Жигмундо пошао „преко сасвим“ „Воља и хотеније божије било је и нам много драго, да међу вама и њими крв не буде се пролила.“[2] Другим једним писмом од 13 новембра теше Дубровчани угарског краља за неуспехе у Босни, подсећајући га колике су несреће и штете претрпели поједини крајеви босанске краљевине, од успешног продирања његове војске у овом рату.[3]

Почетком 1408 г. краљ Жигмундо се спремаше и по трећи пут на Босну. Надајући се новом нападу Жигмундову, краљ Твртко II и велики војвода Хрвоје беху послали у децембру 1407 своје посланике у Млетке, покушавајући да с Млецима склопе савез. Али Млеци присташе само на такав савез, у коме би се једна страна другој обавезла „да неће дати ма какву помоћ, савет или бити наклоњена људима који би ишли на штету и вређање обеју страна или једне од њих,[4] а од таквог савеза Босна не би имала, у овој прилици, много користи.

Олуја, која се на Босну спремаше, чињаше се да ће бити страшнија од досадањих. Припреме Жигмундове потпомагаше и папа Григорије XII, који огласи крсташки рат на Босну и позва католичке кнежеве да помогну Жигмунду у борби против „неверних Аријана и Маникеја.“[5]

---

[1] Diplomat. ст. 174—6.
[2] Пуцић, I стр. 90—1.
[3] Diplomat. 176.
[4] Listine књ. V стр. 108.
[5] Клајић, Poviest Bosne стр. 236.

У Дубровнику се, са свом збиљом трезвених политичара, схватаху догађаји који ће се у најкраћем року и у непосредном суседству одиграти, па се унапред припремало земљиште, да се из тих догађаја што више користи извуче. 2 маја дубровачко општинско веће налагаше своме посланику на угарском двору, Андрији Вучићу, да покуша измолити у краља Драчевицу и Конавле, поткрепљујући своју молбу разлозима на основи којих су их и раније тражили, позивајући се на своје историјско право. Сем тога, Дубровчани мољаху краља, да им се поменуте области уступе и као награда за њихову толику верност и оданост, показану свакад и у свакој прилици према круни угарској, те „да то буде вечни спомен њима и њиховим потомцима.“ Ако посланику не би било могуће израдити да се добију и Конавли и Драчевица, имао је радити да се добију само Канавли. Не успе ли ни у томе, онда би, по упутству из Дубровника, молио за нека суседна острва.[1]

Лети 1408 год. креташе се велика војска угарска према Сави, њу је водио сам Жигмундо, а пратили су га многи угарски и пољски великаши. Продирући у Усору, сретне се код града Добора с војском босанском, коју је водио краљ Твртко II, и ту се између њих започне крвава битка, у којој Жигмундо одржи победу. Твртко II с многобројном босанском властелом буде заробљен. Њега Жигмундо задржи у ропству а заробљеним великашима нареди изосецати главе, а телеса им бацити с тврђаве доборске у реку Босну.[2]

После ове задобивене битке код Добора, Жигмундо се брзо врати у Угарску и отуда 27 септембра извештаваше општину Дубровачку о својим успесима у босанском рату. Општина изјави своју радост и поднесе честитке краљу за постигнуте успехе, преко свога поменутог посланика на угарском двору, Андрије Вучића. Ни тада не пропустише Дубровчани да подсете краља на Конавле.[3]

Жигмундо је био продро у Босну и добивеном битком код Добора задао јој јак удар. После те битке његову власт признаше два најмоћнија властелина у Босни, Хрвоје Вукчић и Сандаљ Хранић, али је остало још доста народа и знатнијих људи који и после пораза код Добора, не хтедоше признати Жигмундову власт. Ти људи, по одласку Жигмундову, реше да на престо босански подигну макар и свргнутога Остоју. И доиста већ у новембру 1408 Остоја је по други пут засео на престо.[1] Међу тим Жигмундо није хтео стати на по пута и оставити, да се ствари у Босни развијају без његова утицаја и против његове воље. Још док се Босна није била ни почела опорављати од пораза доборског, диже Жигмундо војску и упути се на краљевину. Војна се та водила 1410 и 1411. Успех угарске војске био је велики: скоро цела Босна паде у руке победиоцу. Важно је напоменути, да од угарске војске пострадаше тада и многи дубровачки трговци у Босни.[2]

---

[1] Diplomat стр. 177—8.

[2] Клајић, Pov. Bos. стр. 236.

[3] Diplomat. с 181—2.

Ако икад сад је Жигмундо био у власти, да задовољи жеље Дубровчана односно жупе конаваоске. 21 октобра писаше веће општинско из Дубровника у Босну својим посланицима код краља Жигмунда, упућујући их, да пажљиво и у поверењу предузму кораке за Конавле и Драчевицу. Посланици се ти упућују, да изјаве краљу, да те области не тражи Дубровник због неке материјалне користи, већ да су му оне потребне ради сигурности опстанка, будући су становници њихови били увек и у свакој згодној прилици против Дубровника. Поставши дубровачки, ти исти људи служили би за одбрану интереса заједничког града, као што данас служе на штету његову. Посланицима се одобрава, да за те области обећају краљу 5000 перпера и стални годишњи доходак у 500 перпера, Хрвоју Вукчићу виноград од 1000 дуката вредности и једну вйлу, Павлу Радиновићу вйлу Обод и Сандаљу Хранићу другу вйлу. Овим другима имали су то обећати тек онда пошто се ствар потпуно сврши код краља и изиђе из круга тајности и поверљивости. Ако би се краљ изговарао тиме, да су те земље туђе, Сандаља Хранића и Павла Радиновића, и да их зато не може Дубровнику уступити, нека одговоре да краљ Сандаљу и Павлу може дати у накнаду другу земљу, на другом месту, па да има и других разних начина да их задовољи. Нека посланици, тако их упућују из Дубровника, увере краља Жигмунда, да те области Дубровник не тражи из грабљивости, него из сујете да буде одликован и награђен за толику своју верност и привржeност круни угарској, ради које је верности исти Жигмундо више пута обећавао „увеличати област њихову.“[1]

---

[1] Клајић Pov. Bos. с. 239.
[2] Diplomat. стр. 193—5.

У Дубровнику су се варали, ако су мислили, да је згодан тренутак дошао да се питање о Конавлима покрене и у њихову корист реши, јер у ствари није тако било. Жигмундо није могао бити задовољан држањем Дубровчана у овом последњем рату, јер, и ако нису били отворено уз краља Остоју и његове присталице, ипак се може извести, да су њихове симпатије биле уз њега. Попут Сандаља и многе друге босанске властеле, и Дубровчани беху признали Остоју за краља босанског, па га још уврстили у ред племића и властеле своје, дали му кућу у Дубровнику и платили доходак, који су плаћали босанским краљевима: „Ми господин кнез и вса опћина града Дубровника, видев како господа русага босанскога опет хотијеше и пољубише господина краља Остоју за свога господина, и к тому смислив и смотревши велику, красну и почтену љубав, коју је краљевство и велеможи русага босанскога имали вазда к нам, на славу и узвишеније господина краља Остоје учинисмо о рати и о којој годе злоћи, која је с тога узрока била, все остависмо, да није веће о том успоменућа, полаче краљевства у Дубровнику и дохотке и дил земаљ у Приморју обетујемо дати краљевству му по чину и обичају, како смо пре сега листа мир и вечну љубав имали, поставили и записали са краљевством и русагом босансцем и од данас наприједа примисмо господина краља Остоју и његова сина господина Стипана и ину детцу, која би се пародила у реченога господина краља Остоје, и унуче и праунуче, што је по мушком колену, за наше слатке и много почтене наше властеле и већнике, какото и ми властеле дубровачци.“[2] Ово Дубровчани учинише онда, када Жигмундо беше устао да гони краља Остоју и његове присталице. И то није могло остати непознато Жигмунду. Одјек његовог нерасположења види се, несумњиво је, у оном гоњењу дубровачких трговаца у Босни од стране угарских војника. То се гоњење наставља и у 1411 год. Тако 28 априла те године пишу из Дубровника војводи Сандаљу Хранићу: „Почтено писаније господства ти разумесмо што нам одписа за трговце наше за које ви господству ви писасмо ки су одведени из Сребрнице. Ми примамо и правимо да с ваше стране ниједном добротом неби ота како пишете за њих поклон и корист и много ви захваљујемо на почтеном одписанију и ошт молимо где море господство ти досећи а туј обрету трговци наши или имање дубровачко буди ти милост сабљусти и не дати никоје маншине учинити.“[1] Да се ово тиче дубровачких трговаца опљачканих од угарских војника види се из тужбе дубровачке општине упућене на краља Жигмунда 8 маја 1411.[2] Према овоме није чудно што напори дубровачки, да се добију Конавли и Драчевица, остадоше без стварних резултата и у овој прилици.

---

[1] Diplomat. 195—201.

[2] Monumen. Serb. 276.

Крајем маја 1411 год. Босна беше савладана и подчињена круни угарској у највећем делу свом. Побеђени Бошњаци жељаху да се ма на какав начин погоде и измире с победником. 25 маја писаху Дубровчани краљу Жигмунду, како су чули „да Бошњаци понизно траже споразум“ и како се говори „да ће се ствар и испунити“ па га моле, да у том случају не заборави на њих односно Конавала и Драчевице.[3]

Ни за какве погодбе с Бошњацима није хтео Жигмундо ни чути. Савладану Босну не остави као раније под домаћим краљевима, који би признавали над собом власт угарских краљева, већ је стаде комадати и давати на управу угарским великашима. Доње крајеве остави и даље своме пријатељу и савезнику, у овом рату, Хрвоју Вукчићу, Усору даде Николи Горјанском, област Соли Ивану Моровицком, бану мачванском, а варош Сребрницу с околином поклони деспоту Стевану Лазаревићу. У осталим деловима горње Босне остаде и даље да влада краљ Остоја, јер га Жигмундо, због брдовитог и неприступачног земљишта, не могаше тамо гонити.[1]

---

[1] Пуцић Спом. део I ст. 102.
[2] Diplomat. стр. 200.
[3] Diplomat. 201.

Шта је Жигмундо одговорио на молбе дубровачке републике, да се и њој, при овој деоби, уступе Конавли и Драчевица, није нам познато, али чим се Жигмундо повратио у Угарску, ми је видимо, да тамо упућује свог канцелара Јакова с опширним упутством: да ради за Конавле и Драчевицу. Према томе, могло би се закључити, да је Жигмундо с одговором оклевао и одуговлачио. Канцелару Јакову одобрено је да понуди краљу за Конавле и Драчевицу 2000 марака сребра и годишњи доходак у 300 дуката. Истицаху том приликом Дубровчани краљу Жигмунду, да би и он, краљ, лично имао користи, ако Конавле и Драчевицу уступи Дубровнику, јер су те области најзгоднија места за састанке агената напуљског краља и његових присталица и привրженика из Босне. Уступити те области Дубровнику, значило би, ако не онемогућити, а оно бар увелике отежати такве састанке непријатеља и противника угарског краља.[2] Краљ Жигминдо није се могао ни овом приликом склонити, да задовољи жеље грађана републике дубровачке, јер је још увек неповерљив био према њима. У последњем рату с Босном, Дубровник је, као што је речено, симпатисао својим суседима и отворио им био широм своја складишта оружја и других ратних потреба.[3] Као да је дошло да појача неповерење краљево, у ово доба беше се чуло у Угарској, да је у Дубровник дошао некакав мисионар Ладислава Напуљског и да ту врбује најамнике, који ће се употребити против краља Жигмунда.[4] Но и поред најбоље воље Жигмундове, те области није било лако уступити Дубровнику. Оне беху својина двојице најистакнутијих велможа босанских, а при том противника угарског краља, Павла Радиновића и Сандаља Хранића. Па како краљ Жигмундо у прошлом рату не беше овладао у пределима горње Босне, у које спадаху и те две области, то је требало прво освојити Драчевицу и Конавле, па их онда тек моћи уступити Дубровнику. Без тога уступање би било само једно голо право, од кога Дубровник не би имао никакве користи, будући сам није био толико силан, да с оружјем у руци то право приведе у дело. Отуда су Дубровчани тако опрезни, те се из сваког њиховог акта види бојазан да за њихов рад на задобијању Конавала и Драчевице не сазнају, пре времена, суседи. А Жигмундо не беше вољан да за рачун дубровачки предузима нове ратне походе на Босну. Шта више он се тада ношаше мишљу да се измири са својим противницима у Босни, а нарочито с војводом Сандаљем, те га чешће позиваше да му дође у Будим.[1]

---

[1] Клајић, Poviest Bosne ст. 242.
[2] Diplomat. ст. 202—204.
[3] Пуцић, Споменици. део I. ст. 114.
[4] Diplomat. на истом месту.

У пролеће 1412 год. беше дошао у Будим пољски краљ Јагел у госте краљу Жигмунду. Велике свечаности беху припремљене за дочек пољског краља и на њих позван силан свет из свију крајева Угарске. На те свечаности беху позвани и одоше у Будим многи великаши босански, међу њима и Сандаљ Хранић. Весељу, играма и забавама сваке врсте не беше краја, а у играма се нарочито одликоваху босански витезови.[2]

Дубровчани не пропустише ову прилику расположења и свечаности, да обнове молбу за Конавле и Драчевицу. Жигмундо им је могао сад у толико лакше испунити молбу, што се измирио био са Сандаљем, што га је имао уза се као пријатеља, те би га поклонима и накнадом у земљишту на другом месту могао приволети, да Дубровчанима уступи свој део дотичних области.[3] Дубровачки поклисари, Никола Гучетић и Матија Градић, ступе у преговоре са Жигмундом, према упутствима из Дубровника. За Конавле и Драчевицу нуђаху краљу 2000 марака сребра и годишњи доходак у 300 дуката, докле год буду мирно уживали те области. Изгледа, да је Жигмунду та понуда била мала и да је тражио више, те се Дубровчани с тога правдаху, да више дати не могу.[4] Нешто што су Дубровчани мало нудили, а нешто што је Жигмундо добио на другој страни пуне руке посла, преговори се ови прекину.

---

[1] Клајић, Pov. Bosne ст. 244.
[2] На истом месту.
[3] Diplomat. ст. 207.
[4] Diplomat. 208.

Жигмундо се био завадио с Млечићима, да је изгледало, да ће до рата доћи, па изазивати још босанске великаше тако силне и моћне, као што беху Сандаљ Хранић и Павао Радиновић, не би било ни паметно ни политички. Напротив, имати те великаше уза се, ако дође до рата с Млецима, била би несумњива добит. И Млеци се с разлогом плашаху тога, те је Сандаљ морао шиљати нарочито изасланство, да умири млетачку републику и да је увери да никад ништа није радио против млетачких интереса и да ни у будуће не мисли радити.[1]

Силни властелин босански Хрвоје Вукчић у ово време почео је био падати у немилост код Жигмунда. На двору угарском међу властелом имао је он јаких противника, који су га сваком згодном приликом пањкали и опадали код краља. И у самој Босни положај Хрвојев беше тежак и неповољан. Својим, у многим случајевима издајничким радом, био је изазвао против себе незадовољство и мржњу код властеле и народа у Босни. Положај његов постаде још гори кад 1412 год. умре жена Сандаљева Катарина, синовица Хрвојева, те се тиме раскину веза између ова два моћна властелина босанска. Осећајући сву опасност свога усамљеног положаја, Хрвоје је тражио начина да одржи и себе и свој положај, те је ради тога почео да шурује с Турцима, чији су се таласи јако осећали на свима крајевима Балканског Полуострва. А то његово шуровање с Турцима употребише његови противници као најјаче средство, да га што више оцрне код Жигмунда и представе као издајника. И докле је углед војводе Хрвоја на угарском двору стално опадао, дотле је тамо све више значаја добијао Сандаљ Хранић. То је Хрвоја нарочито пекло. Године 1413 отишао је био војвода Сандаљ по жељи краља Жигмунда, да помаже деспоту Стефану Лазаревићу у борби против султана Мусе, који је по други пут био опсео Ново Брдо. Док се он тамо бавио, Хрвоје нападне на његову област, позвавши у помоћ и саме Турке, па је стане пљачкати и пленити. Овај непромишљени корак Хрвојев убрзао му је пад. Многобројни његови противници устадоше сада с тужбама код краља Жигмунда и краљице Варваре. Краљ

---

[1] Lïstine, књ. VI, ст. 252—4.

Жигмундо беше у Фурланској и спремаше се на крунисање у Рим, те није могао поклонити довољно пажње стварима у Босни. Краљица Варвара беше остала у Будиму. Тамо к њој пође да се на Хрвоја потужи Сандаљ Хранић, који, помаган другим противницима Хрвојевим, склони краљицу, да Хрвоја прогласи издајицом и лиши имања и части.[1] На ту одлуку, ударе сада противници Хрвојеви на његове земље и стану их отимати. Па и сам град Спљет одметне се од Хрвоја и протера његове наместнике. Хрвоју остаде још по који град у Хрватској и Доњи Крајеви у Босни. Да га непријатељи његови не би уништили, обрати се краљици Варвари једним писмом, којим је увераваше, да су све оптужбе његових противника просте клевете и да је готов за своја дела да одговара суду састављену од самога краља, краља пољског, војводе аустриског и чланова змајева реда, па ако буде скривио и заслужио да изгуби главу, нека му је одсеку, ако је заслужио губитак добара, нека му се одузму.[2] Узалуд су била сва његова правдања, његов је положај постајао из дана у дан све тежи и несигурнији.

У Дубровнику се увиђало, да, при оваким околностима, Хрвоје неће дуго остати господар својих земаља у Босни, зато веће општинско посла упутство својим посланицима на Жигмундову двору, Гучетићу и Градићу, ако не би могли добити од краља Конавле и Драчевицу, да потраже три суседна острва: Брач, Хвар и Корчулу, која припадају Хрвоју.[3] Колико је на двору угарском било већ сазрело мишљење, да војводу Хрвоја треба лишити части и имања, ови кораци републике дубровачке не осташе безуспешни. Писмом својим од 17 јуна 1413, краљ Жигмундо уступи Дубровнику три споменута острва. Јула 13 буде одређено нарочито лице с потребним одељењем војске, да у име републике заузме поклоњена острва и на њима дубровачку власт васпостави.[4] Није Жигмундо на овоме стао, 1 августа изда он једно писмо у Пулзану, којим херцога Хрвоја огласи за издајника и нареди Сандаљу Хранићу и угарским великашима, да ударе на Хрвоја и земљу му одузму.[1] Хрвоје покушаваше и овога пута да увери краља Жигмунда у своју невиност, али без успеха.

---

[1] Љубић. Poviestnička istraživanja o Hrvoji (Rad XXVI ст. 87.)

[2] Lucio, Memorie du Trau ст. 302—4.

[3] Растић, стр. 209.

[4] Diplomat., стр. 224.

Из досадањег рада Дубровчани су се могли уверити, да највећа тешкоћа, да се добију Конавли и Драчевица, лежи у томе, што те области припадају тако моћној босанској властели, од које се без крви не би могле одузети. Доћи у сукоб са Сандаљем Хранићем и Павлом Радиновићем, онда, кад се спремао да се разрачуна с Хрвојем, не би било од стране Жигмундове ни мудро ни политички. Међутим ствар би друкчије изгледала, ако би поменута властела пристала од своје воље да Дубровнику уступе Конавле и Драчевицу. Несумњиво је, да би у таквом случају и краљ Жигмундо без устезања дао свој благослов. Дубровчани зато ступе, пажљиво и тајно, у преговоре с Павлом Радиновићем. Преговори уроде добрим плодом: Павле је пристао да им за новац уступи свој део Конавала. Са Сандаљем није било згодно тада ступити у сличне преговоре, јер се заратио с Котором, па су му те области, а нарочито Драчевица неопходне биле за ратне операције; тѐ су с тога Дубровчани своје преговоре с Павлом од Сандаља марљиво крили. Може бити да је Сандаљ и иначе неприступачнији био за такве преговоре.

Добивши пристанак Павла Радиновића, односно његовог дела, наложише одмах Дубровчани својим посланицима у Угарској, да од краља Жигмунда потраже Конавле и Драчевицу, према упутству, које је на тај циљ раније издато канцелару Јакову. Знајући да је Драчевица цела Сандаљева и да му је она у рату с Котором неопходна, посланицима би наређено, ако не би могли добити и Конавле и Драчевицу, да траже само Конавле. У упутству одобрава се посланицима, да за саме Конавле понуде краљу Жигмунду 6.000 дуката и годишњи доходак од 150 дуката. Ако Жигмундо на то не би пристао већ би тражио више, нека посланици пристану, тако им налажу из Дубровника, да му се дâ 10.000 дуката и годишњи данак у 200 дуката.[2]

С таквом молбом и понудом изађу посланици пред краља Жигмунда. С пристанком Павла Радиновића, да свој део Конавала уступи Дубровнику, ствар је у пола олакшана била. Требало је настати, да се такав пристанак добије и од Сандаља, па би онда биле уклоњене све сметње за повољно решење тога питања. Како су дубровачки изасланици пред Жигмундом морали, по свој прилици, изјавити да такав пристанак Дубровчани нису у стању добити, краљ се реши да пошаље нарочите изасланике у Дубровник и к Сандаљу за посредовање.[1]

---

[1] Lucio Mem., стр. 395.

[2] Diplomat., 232—3.

Кад су ти посланици угарског краља стигли на двор Сандаљев и саопштили му своју мисију, велики војвода босански био је веома изненађен. Љутила га је неискреност и закулисна радња Дубровчана, које је он увек сматрао за своје искрене пријатеље. Своме незадовољству дао је одушке у једном писму упућеном општини дубровачкој у коме изјављује своје нерасположење и протествује за овакав неискрен рад њен. Дубровчани се упињаху из петних жила, да докажу војводи, како су они у овом питању, као у сваком другом, према њему потпуно исправни и искрени. „Лист господства ти примисмо, одговарају Дубровчани Сандаљу, и разумесмо што се на нас, а по чувењу, тужиш да смо говорили неприлично о вас иштуће ваше племенство. Господине војвода, у једном делу би нам драго, јер чиниш пријатељски разумев од зла и лукава човека неприличну реч, тер је не храниш на срце, ну како добри пријатељ своме је пријатељу туђе проповеш“. Затим, даље у продужењу писма, настављају: „Тој не море бити да бисмо о вас о томе красном пријатељу које зло рекли, јер немамо што ни зашто. А могли ви су ти посли племенити Угри казати.“ Па онда продужују: „А за земље, господине војвода, што пишеш да их смо искали. Војвода, ви знате да ви смо многишти говорили, да их без ваше милости нећемо и ако ни би могле бити. Јер не би било с почтењем ни с правдом. Да, господине војвода, дело стоји такој. Дошад к нам ти речени посли од господина ни пресветлога краља Жигмунда говоре: господин војвода Сандаљ по својих послех искал је

---

1) Пуцић, Споменици I, 122—3.; Sima Ljubić, Listine, књ. VII, стр. 148.

од реченога господина ни краља некоје граде и владање а ово по нас му је даје за његову верну службу, а проси од кнеза земље у приморју да ви је да за вашу верну службу. А ми захваљује да с преко нећемо што би без љубве и хотења почтених наших сусед и пријатељ господина војеводе Сандаља и кнеза Павла. А они говоре. Ни господин ни краљ неће супротив њим да он им даје десетерно тогај, а да је тој бил и истина што ти пишемо исти поклисаре да виреку уздамо у њих племштину и уфамо ако ви потребује и од господина ни краља Жигмунда такође.“[1]

Какав је одговор, што га је Сандаљ дао угарским посланицима, није нам познато, али судећи по расположењу, с којим је примио њихове предлоге, нећемо погрешити, ако узмемо да је тај одговор био негативан. Угарски посланици морали су се вратити натраг не свршивши ништа, а питање конаваоско остало је да чека за своје решење на повољније прилике. Да то питање за неко време стане, много је допринео и унутрашњи рат у Босни и несрећно стање те српске земље у то време.

Поменули смо да је Жигмундо једним својим писмом огласио Хрвоја за издајника и позвао Сандаља и угарске великаше, да ударе на њ и земље му одузму. Хрвоје је био свестан опасности, која му прети. Пред многобројним непријатељима сам није рачунао да се може одржати, па је зато тражио пријатеља и савезника. Прво понуди савез моћној републици млетачкој, преко нарочитог изасланства. Изасланство то изјавило је у Млецима, да је Султан послао Хрвоју депутацију од 60 коњаника, нудећи му савез против краља Жигмунда и стављајући му на расположење 30.000 људи. Нудећи савез против Жигмунда Млетачкој републици, Хрвоје је још мољаше, да утиче на Сандаља Хранића, те да једном престане нападати његове земље. Млеци одбише савез против Жигмунда, а обећаше радити код Сандаља.[2]

Не нашавши помоћи у Млецима против угарског краља, Хрвоје се није устезао примити је од Турака.

---

[1] Пуцић, Споменици I, стр. 122—3.

[2] Listine, књ. VII, стр. 128.

Он, поред тога, приступи краљу Остоји и измири се с њим. Бојећи се, да се краљ Остоја и херцог Хрвоје, помагани од Турака, не оснаже толико, да би могле доћи у питање све раније политичке тековине угарске у Босни, посла краљ Жигмундо почетком 1415 год. у Босну Твртка II Тврткoвића, кога је заробљеног држао код себе још од 1408, да покуша помоћу својих присталица заузети престо босански. С појавом Твртка II у Босни, отпочне прави грађански рат између Хрвоја и краља Остоје и њихових присталица с једне и Твртка II и његових присталица с друге стране. Ма да изгледа да је у почетку Твртко II имао више среће од својих противника, рат се ипак свршио његовим поразом.[1]

У овом несрећном грађанском рату у Босни узели су велико учешће и Турци, нешто као помоћници Хрвојеви и Остојини, а много више на своју руку и и за свој рачун. Тако још у јулу 1414 год. продреше у Босну многе турске пљачкашке чете и отуд се вратише с великим пленом.[2] У фебруару 1415 год. њихове чете беху допрле до града Шибеника у приморју, где од њих беше овладао такав страх, да је мноштво народа побегло на острва Брач, Хвар и Корчулу, тражећи тамо спаса. Ну као да и ту није било довољно сагурности, те је Дубровник нашао за потребно да своју флоту наоружа и стави на ратну ногу у заштиту поменутих острва. 28 јуна те године јављају Дубровчани Жигмунду, да је неки турски капетан Зек Мелек, који је у Босни провео више од три месеца „пљачкајући по Хрватској и другим местима“, отишао из Босне, по позиву самог Султана, и да се чује, да неки други турски капетан Исак скупља војску у Скопљу с тим да је поведе у Босну, одакле мисли нападати и пљачкати области, које су око Босне, „јер је Босна сва подчињена Султану, коме данак плаћа.“ За краља Остоју јављају Дубровчани Жигмунду, да се држи у својим утврђењима, не хотећи ни на какав начин предати се на веру Турцима, а војвода Сандаљ да је на миру „откупљујући се не малим поклонима.“[3]

---

[1] V. Klaić, Pov. Bosne, стр. 251.

[2] Diplomat., стр. 245.

[3] Diplomat., стр. 249—50.

И као да је свих ових несрећа било мало, противници Хрвојеви из Угарске, Павао Чупор, Иван Горјански и Иван Моровицки скупише повећу војску и с њом пођу у Босну. Јуна месеца та војска пређе Саву и уђе у Усору, према Добоју. Њима Хрвоје пође у сусрет, водећи са собом поред своје војске и помоћну војску турску. Из одлучне битке, која се десила почетком августа 1415 год., Хрвоје је изашао као победилац: војска његових противника била је страшно потучена, а оба Ивана и Павао Чупор заробљени. За побеђеном војском угарском нададу се Турци у потеру и свуда робећи и палећи, продру до Цеља у Штајерској.[1]

Охрабрен овим успесима, Хрвоје се спремао да поврати изгубљени град Сплет и три острва, која Жигмундо беше уступио Дубровнику. О његовим намерама извести своју владу Јован Гундулић, писмом својим од 23 августа писаном у граду Сутесци, где се тада налазио краљ Ст. Остоја и херцег Хрвоје: „Прво би требало да вам пишем о ономе што се десило у Босни међу Угрима и Турцима, али ви знате разлоге . . . Јављам вам прво да херцог Хрвоје са својим присталицама прети да ће учинити колико год више буде могао и знао пакости вашем господству, примамивши к себи Турке и остале опаке људе . . . Кад је сутрадан дошао кнез Петар и ми се с њим одмах састали, почео је нам ово говорити, како споменути херцог плете мреже и рије против нас, хвалећи се да је с владом млетачком у договору и да се нада да ће од ње добити лађе против Сплета и против наша три острва, а уз то каже да ће добити лађе и од краљице напуљске, и многе друге трице и бајке. Ја сам му одговорио онако како ми се свидело; али мислим, да ће све то бити лаж. Претиће и ништа више.“[2]

(СВРШИЋЕ СЕ У ГОДИШЊИЦИ XXVIII)

---

[1] Klaić, Pov. Bosne, стр. 252.

[2] Пуцић, Споменици, књ. I. у примедби, ст. XV—XVI.

ИЗДАЊА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

1. **М. Ђ. Милићевић:** Чупићи, Стојан и Никола, Београд 1875.
2. **П. J. Савић:** Гарније-а, Први појмови политичке економије. Београд 1876.
3. **Н. J. Петровић:** Кућа као васпитаоница, од Стоја. Београд 1876.
4. **Стојан Новаковић:** Српске народне загонетке. Панчево 1877.
5. **Мита Ракић:** Један лист из социјалне физике. Београд 1877.
6. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, I. Београд 1877.
7. **К. С. Араницки:** Рефлекси мозга, од И. Сјеченова. Београд 1877.
8. **Годишњица Николе Чупића:** Књига I. Београд 1877.
9. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, II. Београд 1877.
10. **Годишњица Николе Чупића:** Књига II. Београд 1878.
11. **В. J. Петровић:** Жена као домаћица, од проф. Д-ра Л. Стајна. Београд 1879.
12. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, III. Београд 1879.
13. **Годишњица Николе Чупића:** Књига III. Београд 1879.
14. **С. В.:** Прилози дијететици душе, од Е. Фрајтерслебена. Београд 1880.
15. **Чедомиљ Мијатовић:** Деспот Ђурађ Бранковић, књига прва. Београд 1880.
16. **Н. Капетановић:** Карактер и дух политичких партија, од J. Блунчлија. Београд 1880.
17. **Д-р Папакостопулос:** Одисија Омерова. Београд 1881.
18. **Чедомиљ Мијатовић:** Деспот Ђурађ Бранковић, друга књига. Београд 1881.
19. **Годишњица Николе Чупића:** Књига IV. Београд 1882.
20. **Годишњица Николе Чупића:** Књига V. Београд 1883.
21. **Годишњица Николе Чупића:** Књига VI. Београд 1884.
22. **Ђорђе Малетић:** Грађа за историју народнога позоришта. Београд 1884.
23. **Годишњица Николе Чупића:** Књига VII. Београд 1885.
24. **Гајење мале деце,** Марије Манасејине, превела Д-р Драга Љочић. Београд 1885
25. **Годишњица Николе Чупића.** Књига VIII. Београд 1886.
26. **Годишњица Николе Чупића.** Књига IX Београд 1887.
27. **М. Ђ. Милићевић:** Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба. Београд 1888.
28. **Годишњица Николе Чупића.** Књига X. Београд 1888.
29. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XI. Београд 1889.
30. **М. Ђ. Милићевић:** Кнез Милош у причама. Београд 1891
31. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XII. Београд 1891.
32. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIII. Београд 1893.
33. **Стојан Новаковић:** Срби и Турци XIV и XV века. Београд 1893.
34. **М. Ђ. Милићевић:** Жена XX века, написали Жил Симон, члан француске Академије и Густав Симон, д-р медецине. Београд 1894.
35. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIV. Београд 1894.

36. **Андра Гавриловић**: Писма о књижевности у Словенаца. Београд 1895.
37. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XV. Београд 1895.
38. **М. Ђ. Милићевић**: Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара. Београд 1896.
39. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVI. Београд 1896.
40. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVII. Београд 1897.
41. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVIII. Београд 1898.
42. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIX. Београд 1899.
43. **М. Ђ. Милићевић**: Кнез Милош у причама, нова збирка. Београд 1900.
44. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XX. Београд 1900.
45. **М. Ђ. Милићевић**: Додатак Поменику знаменитих људи у српскога народа. Београд 1901.
46. **Војвода Марко Миљанов**: Примјери чојства и јунаштва. Београд 1901.
47. **Споменица М. Ђ. Милићевићу.** Београд 1901.
48. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXI. Београд 1901.
49. **Андра Гавриловић**: Београдска Велика Школа 1808.—1813. Београд 1902.
50. **Д-р Ј. Х. Васиљевић**: Прилеп и његова околина. Београд 1902.
51. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXII. Београд 1903.
52. **Срета Ј. Стојковић**: Лазарица или Бој на Косову. Београд 1903.
53. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXIII. Београд 1904.
54. **Добра Ружић**: Пчеларски Речник. Београд 1904.
55. **М. Ђ. Милићевић**: Карађорђе у говору и створу. Београд 1904.
56. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXIV. Београд 1905.
57. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXV. Београд 1906.
58. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXVI. Београд 1907.
59. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXVII. Београд. 1908.

DR
301
G6
knj.27

Godišnjića Nikole Čupića

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY